ΙΑΣΩΝ
БИБЛИОТЕКА
ЈАЗОН

Књига 27/3

Skenirao: Μίλοβαν έν Χριστω τω Θεω πιστός
βασιλεύς καί αύτοκράτωρ
Σερβίας καί 'Ρωμανίας

Слика на корицама:
Едвард Мунк, *Забринутост*, 1900. година

ЧЕДОМИР ПОПОВ

ГРАЂАНСКА ЕВРОПА (1770–1914)

ДРУШТВЕНА И ПОЛИТИЧКА ИСТОРИЈА ЕВРОПЕ (1871–1914)

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ
Београд

Уредник
мр НЕБОЈША ЈОВАНОВИЋ

Одговорни уредник
др МИЛОРАД МАРЈАНОВИЋ

За издавача
МИЛОЉУБ АЛБИЈАНИЋ,
директор и главни уредник

ISBN 978-86-17-17258-7

Садржај

Први део
ОСНОВЕ ЕВРОПСКЕ ПОЛИТИКЕ У ЕПОХИ ИМПЕРИЈАЛИЗМА

Увод – Епоха империјализма 3

Глава прва
ГЕОГРАФСКИ И ДЕМОГРАФСКИ УСЛОВИ 7

Глава друга
ЕКОНОМСКИ МЕХАНИЗМИ И ПОКРЕТАЧИ ЕВРОПСКЕ ИСТОРИЈЕ 13
Промене у начину производње 14
Општа обележја привредног живота Европе у епохи империјализма 17
Пораст индустријске производње 20
Развој европске трговине 22
Финансијско тржиште 26
Резултати економског развоја 29
Јачање војних снага и трка у наоружању 31

Глава трећа
ЕВРОПСКО ДРУШТВО 35
Управљачки слојеви друштва 37
Средњи слојеви 39
Сељаштво 41
Радничка класа 42

Глава четврта
ДРУШТВЕНА И ИНТЕЛЕКТУАЛНА МИСАО 47
Филозофске школе и правци 47
Преврат у науци 57
Књижевност и уметност 62
Идеологије империјалистичке епохе 67

Други део
УНУТРАШЊИ ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ У ЕВРОПСКИМ ДРЖАВАМА

Глава прва
ТРЕЋА ФРАНЦУСКА РЕПУБЛИКА 81
Париска комуна 81
Лечење ратних рана и борба за очување Републике 84
Нестабилност републиканских влада 1879–1887 88

Буланжизам 91
Од Буланжеове до Драјфусове афере 94
Драјфусова афера 96
У сусрет рату 98
Глава друга
ИТАЛИЈА 1870–1914. 101
Ватикан и италијанска држава 101
Уређење Краљевине Италије.. 102
Друштвени и политички живот у Италији 70-их и 80-их година 104
Криспијева ера 105
Ђолитијев политички „детант" 107
Глава трећа
НЕМАЧКО ЦАРСТВО 1871–1914. 113
Државно, друштвено и политичко устројство Другог Рајха 113
Културкампф 116
Борба против социјалиста 117
Почеци протекционизма. Бизмарков пад 118
Ревизионизам у Социјалдемократији 121
Немачка на прелазу векова 122
Политика Немачке почетком XX века 123
Глава четврта
АУСТРО-УГАРСКА 1867–1914. 127
Организација двојне државе 128
Царевина Аустрија 129
Угарска после увођења дуализма 134
Тафеова ера у Аустрији 136
Даљи пораст националних тензија 140
Династичке драме 143
Аустро-мађарска криза 144
Питање тријализма – у сусрет рату 148
Глава пета
ВЕЛИКА БРИТАНИЈА 1868–1914. 153
Реформе Либералне странке 154
Конзервативци на власти 156
Ирско питање, пад Дизраелија, повратак Либерала 158
Цепање Либералне странке. Повратак конзервативаца 160
На прагу XX века 163
Ирско питање. Раднички покрет 164
Владавина Либерала у предвечерје рата 166
Глава шеста
РУСИЈА 1870–1914. 169
Од „похода у народ" до смрти Александра II 169
Руски парадокс на прелазу векова 171
У сусрет револуцији 174

Револуција 1905–1907. 177
Столипинове реформе и њихов крах 182
Глава седма
ОСТАЛЕ ЕВРОПСКЕ ДРЖАВЕ 187
Пиринејско полуострво 187
Државе Бенелукса 191
Скандинавске државе 192
Швајцарска 193

Трећи део

МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ

Глава прва
ОД ФРАНКФУРТСКОГ МИРА (1871) ДО
БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА (1878) 197
Немачки фактор у европској политици. Тројецарски савез 201
Британско-руске супротности у Централној Азији 70-их година 207
Велика источна криза 1875–1878. 210
Од устанка у Херцеговини до рата Србије и Црне Горе 210
Рат Србије и Црне Горе против Турске 1876. 222
Руско-турски рат 1877–1878. 233
Санстефански мир и Берлински конгрес 1878. 238
Глава друга
ПОСЛЕДЊЕ ДЕЦЕНИЈЕ XIX ВЕКА 249
Бизмарков систем 250
Колонијална експанзија крајем XIX века 257
Крај Бизмарковог система у Европи. Француско-руски савез 262
Глава трећа
НА ПРЕЛАЗУ ВЕКОВА (1894–1904) 267
Домети француско-руског савеза до краја XIX века 267
Источно питање на крају XIX века 269
Немачка Weltpolitik-а 271
Глава четврта
МЕЂУНАРОДНЕ КРИЗЕ У XX ВЕКУ 273
Нови талас колонијалних сукоба почетком XX века 273
Тројна антанта 278
Анексиона криза 1908–1909. 283
„Пантерски скок" – Друга мароканска криза 289
Балкански ратови 293

Епилог 301
Регистар личних имена 313
Литература 330
Белешка о аутору 337

Први део

ОСНОВЕ ЕВРОПСКЕ ПОЛИТИКЕ У ЕПОХИ ИМПЕРИЈАЛИЗМА

Увод

ЕПОХА ИМПЕРИЈАЛИЗМА

Трећи том нашег рада *Грађанска Европа* посвећен је оном раздобљу светске историје који се у историографији најчешће назива епохом империјализма, или добом империја. Тај назив је дошао отуда што су најразвијеније капиталистичке земље Европе управо у то време – а то је последња трећина XIX и сам почетак XX века – водиле најжешћу трку око поделе света, око стварања, заокруживања, или одбране већ образованих, колонијалних империја. Са периодизацијом овог раздобља има проблема, као и са хронолошким уоквиравањем било којег другог историјског периода. Дилема је уобичајена: где га почети и где га завршити. Већа је, чини нам се, недоумица доње (почетне), но горње (завршне) границе епохе. Нама изгледа да сваки примењени критеријум (економски, социјални, политички) оправдава завршетак епохе избијањем Првог светског рата. Годином 1914. почиње, наиме, раздобље светских ратова, које са својим „двадесетогодишњим примирјем" од Версаја до Данцига, траје управо до слома Хитлеровог „новог поретка" у Европи и јапанске „источно-азијске сфере копросперитета" на Далеком истоку, 1945. О почетку епохе империјализма постоји нешто више дилема, али не особито дубоких, будући да га историографија, готово једногласно ставља у 70. године XIX века. При том се колеба између 1871, кад је створено Немачко царство, 1873. кад је отпочела дубока светска економска криза са далекосежним структуралним последицама, или 1875, односно 1878, кад су се у међународним односима (на старом континенту пре свега) одиграли значајни, понекад и преломни, догађаји. Ми смо се определили за 1871, јер ту годину сматрамо и са становишта политичке, и са гледишта друштвено-економске историје најприближнијом границом двеју епоха европске историје: либерализма и империјализма.

Зашто ову годину сматрамо прихватљивом доњом границом раздобља либералног капитализма објаснили смо на почетку прве књиге. У прилог томе да је она погодна и за отварање следеће епохе говори неколико важних чињеница. Од ње почиње да дејствује једна нова констелација снага у Европи, како на међународном, тако и на унутрашњем пла-

ну већине европских држава, која се у битном неће мењати, све до Првог светског рата, чак ни током Велике источне кризе 1875–1878, кад је стари континент био истински и дубоко потрешен. Осим тога, година 1871. је сасвим близу, заправо на самом прагу, поменутих структуралних криза и преображаја капиталистичке привреде и друштва, отворених 1873, ублажених 1877/78, а дефинитивно превладаних тек на почетку 90-их година XIX века, из којих се рађао нови свет, стварао нови правац историјског развоја, у пуној мери остварен тек у XX столећу.

Са те тачке посматрана епоха империјализма је у правом смислу завршна фаза „најдужег века" у историји – XIX, који би, по процесима започетим првом индустријском револуцијом у Енглеској и ланцем грађанских друштвено-политичких револуција, од америчке до француске, а завршеним Првим светским ратом, трајао већ од 1770-их па све до 1914. године. Али, она је и уводни стадијум у ново раздобље, у XX век, вероватно најтурбулентније, или бар најкрвавије, раздобље историје човечанства, „украшено" највећом масовношћу насилне смрти. Ако је претходно столеће било „најдуже" ово XX, у које нас је увела баш епоха империјализма, је можда и најкраће. Започето 1914, могло би се догодити да је падом берлинског зида и катаклизмом европског комунизма око 1990. и завршено.

Империјализам, дакле, није ни највиши, ни последњи стадијум капитализма, како га је називао Лењин, већ је преломно и прелазно раздобље у историји грађанског друштва. А као и свако друго прелазно доба, одликовало се многобројним и дубоким противречностима које је у себи носило и које га издвајају од других периода историје грађанске Европе. С једне стране, то је епоха врхунских достигнућа буржоаске владавине уз помоћ идеја, начела и метода грађанских револуција XVIII и XIX века; с друге, у њој се зачињу дубоке социјалне, политичке и идеолошке кризе управо тих начела и метода и припремају се основе тоталитарних система XX столећа. „La Belle epoque" је и раздобље дугог европског мира, али мира у којем државе и народи иду из једне међународне кризе у другу и у којем кују моћна оружја, изграђују и негују бестијалне мржње једних према другима, неопходне за будуће велике ратне обрачуне континенталних и светских размера. У епохи империјализма се у већини европских земаља побољшавају услови живота масе људи, али класне борбе и социјалне супротности не јењавају. Истовремено се у економски развијеним земљама шире и распростиру грађанска и политичка права и слободе, док се та права неразвијеном свету на све бруталнији начин оспоравају. Неразвијени свет плаћа највећу цену просперитета развијенога, а јаз између сиромашних и богатих земаља се продубљује.

Једна од највећих дискрепанција целокупног историјског развоја епохе империјализма, која ће у XX веку пропримати размере светских трагедија, јесте несклад између нових, колосалних иновација техничко-тех-

нолошког прогреса, који је тражио шире економске, социјалне и цивилизацијске интеграције од оних које је, у облику националних држава, остварило XIX столеће, и све веће фетишизације управо те државе и нације као оптималног оквира слободног и неспутаног развоја људске јединке и остваривања људских права као индивидуалних и колективних. Та супротност је водила у до тада неслућене националне искључивости и егоизме, шовинистичке мржње, расистичке нетрпељивости, а све то прожето снажном вољом да се овлада другима, да им се наметне експлоатација и послушност до ропског потчињавања. Историјску и цивилизацијску потребу стварања широких, мултинационалних економских и културних целина, сви су желели да остваре под вођством, под хегемонијом, под владавином баш своје нације. „Националне елите" (елите новца, моћи и силе, удружене с добро етаблираним интелектуалним снагама) заоденуле су те тежње у привлачне идеолошке и „теоријске" системе чије се сурово антидемократско, антислободарско и нехумано лице тешко на први поглед препознавало.

Већ загађен овим идеологијама, духовни и интелектуални живот империјалистичке епохе и сâм је био оптерећен нерешивим и до данас нерешеним контроверзама. Огромно нарасла знања из свих области наука и стваралаштва, довела су до распада мисаоног универзума и великих филозофских система, које је уобличио XIX век. Човеков ум постајао је све мање способан за сагледавање, разумевање и тумачење целине не само природе и друштва, већ и самог социјалног и историјског бића човековог. А његова потреба за баш таквим тумачењем из којег би проистицала и визија будућности нити је нестајала, нити се смањивала. Отуда: релативизација, скептицизам, субјективизам, неверица у моћ људског сазнања, на једној, и догматизација, апсолутизација, или митологизација објашњавања историје и друштва, на другој страни.

Стваралачка филозофска, друштвена и политичка мисао, као и креативна уметност сагледавају или наслућују ову „муку времена", разумеју дубину кризе, али су пред њом немоћни. То рађа мноштво праваца и оријентација, које и саме собом говоре о карактеру епохе.

У том светлу сагледана, епоха империјализма јавља се као адекватна и достојна претходница „века вукодава", који је скочио на човека „да га коље". (О. Мандељштам)

На крају овог кратког увода да додамо и следеће: Епоха империјализма је врхунац улоге и утицаја Европе у светској историји. Европска цивилизација сматра се носиоцем и симболом прогресивног развоја човечанства ка друштву разума и све хуманијих форми – у које се још верује – а њена достигнућа узимаће се за општеважећа и универзална.

Већ после Првог светског рата више неће бити тако. А многи то неће осетити.

ГЛАВА ПРВА

ГЕОГРАФСКИ И ДЕМОГРАФСКИ УСЛОВИ

Добар део савремене историографије, како социолошке, тако и традиционалне (позитивистичке) полази од становишта Лисјена Февра да је, бар у XIX и XX веку, утицај географског фактора на опште историјске токове у сталном опадању, да је постао од секундарног значаја и да постепено губи одређујућу улогу. То је, вероватно, делимично тачно и када је реч о епохи империјализма, ако се имају у виду све компоненте географских чинилаца у целини: рељеф, хидрографија, клима, богатство тла, географска позиција, животни простор. Тешко је, међутим, занемарити неке важне чињенице, које, бар у епохи о којој је реч, изразито и изричито афирмишу неке од ових компонената, а посебно преовлађујућу друштвену свест о њиховом дејству као покретачу и подстрекачу историјских збивања и динамике. Још после Првог светског рата знаменити дипломата Жил Камбон је, кад су га 1919. примали у Француску академију, говорио: „Судбине држава су одређене законима које људи не могу да мењају. Њих поставља географија“.

Камбон, наравно, није био ни први, ни најважнији политички мислилац, или практичар који је уочавао значај географије као политичког фактора историјског развоја. Та њена улога је једна од носећих мисли политичке теорије од Шарла Монтескијеа до Фридриха Рацела. Рацел (Ratzel) је у делу *Полишичка їеоїрафија (Politische Geographie*, 1897) тврдио да је сам појам државе неодвојив „од територије коју заузима“ – дакле од географског простора. Шта, по том мишљењу, одређује политику једне државе? То је, првенствено, њена снага, која највећим делом зависи од природних извора којима располаже. А то је, опет, условљено квантитетом и квалитетом тих извора које географски простор дате државе поседује. Зато је разумљива тежња државе да тај простор прошири.

Овакви погледи на политички значај географског простора, а уз то и географску позицију, у политичкој историји држава, били су врло распрострањени и утицајни на јавно мњење европских народа и земаља у епохи империјализма, нарочито под сам крај XIX и на почетку XX века. Отуда и њихов директни притисак на свест и концепције одговорних фак-

тора европске политике. Границе, географски простор, стратешке позиције, били су стално присутни појмови на местима на којима се конструисала политика европских држава, нарочито она Weltpolitik-а. То се у првом реду односи на једну од компонената географског фактора историјских збивања – на питање географских позиција. До тога је долазило из више разлога.

За остваривање одређених економских, политичких и стратешких интереса европских великих сила, али и других држава, поједине позиције, на којима су се налазиле значајне тачке и подручја, или преко којих су прелазиле виталне комуникације, не само да нису изгубиле важност, већ су је и повећале. Такве су, на пример, биле позиције земаља Бенелукса, с њиховим широким изласком на Северно море, кључни положај Србије на Моравско-вардарској долини, да о вечно актуелним и акутним мореузима Босфору и Дарданелима, Гибралтару, острвима Малта и Кипар, или новоотвореном Суецком или Панамском каналу и не говоримо. Није чудо стога да се о значају географских позиција у геополитичкој теорији изградила читава једна идеолошка премиса, коју је Фридрих Рацел сажео у формулу: „Постоје позиције које имају политички значај". У време бесомучне трке за поделама и прерасподелама света (колонијалних подручја и интересних сфера) та премиса је имала, а има и данас, реалну економску и политичку основу. То се исто може рећи и за тежње континенталних држава да се домогну излаза на море и погодних морских лука, да овладају важним речним, друмским и железничким комуникацијама и сличним географским положајима. Или, може се оправдано поставити питање: Зар географски положај Немачке у Централној Европи, окружен трима великим силама, није најдиректније утицао не само на стратегију њене спољне политике, већ и на правце унутрашњег развоја, стање колективне свести немачког народа, његове економске везе са светом итд? А простор Русије, зар није фактор који је у свим временима утицао на најшире историјске садржаје живота овог великог народа?

Географски фактор у историји Европе, њених народа и држава, током епохе империјализма није губио значај, мада су се деловања његових компоненти мењала. Оно што је било константно то је да његово дејство, углавном, није било самостално, већ комбиновано с другим историјским чиниоцима: привредним, војним, идеолошким. Овај последњи чинилац је у епохи о којој говоримо, а у наредној и много више, нарочито радо употребљаван и злоупотребљаван. Полазећи од поставки „политичке географије", развијена је „теорија" о „држави као бићу које расте", којом се доказује неопходност непрестаног ширења „животног простора" сваког народа који жели да обезбеди себи будућност.

Улога географског фактора, пре свега као покретача међународне активности, а преко ње и укупних историјских збивања, била је, дакле, значајнија него што би на први поглед и с обзиром на техничко-технолошки и економски прогрес, могло изгледати.

* * *

Две битне демографске карактеристике XIX и XX века у пуној су се мери испољавале и у европској историји империјалистичке епохе. Реч је о брзом порасту становништва и о великим миграционим кретањима. Те карактеристике, уосталом, нису обележавале само Европу, већ и остали свет. Тако се број становника земаљске кугле између 1800. и 1954. године повећао са 900 милиона на 2 милијарде и 400 милиона. Пораст европског становништва у XIX и на почетку XX века егзактно показују следеће цифре: 1800. у Европи је живело 187 милиона душа; 1850. године 266 милиона, а 1870. већ 300 милиона. Тај се тренд наставља и после тога: 1901. – 423 милиона, а 1914. целих 460 милиона. Прираштај европског становништва био је за непуних пола века империјалистичке епохе око 54%, што је знатно виши пораст него у Азији, где је у исто време износио око 30%. Захваљујући томе, површином невелики, европски континент је 1900. године насељавало 27% светског становништва. То се имало захвалити просечно високом годишњем прираштају европског становништва. Између 1850. и 1910. он је растао од 5,50 до 11,10 промила. При том је (1910) највиши био у Источној Европи (14,8%), умерен у Великој Британији и Немачкој (9–11 промила), релативно низак на југу континента (5%), а мален у Француској (1–4).

Становништво највећих европских земаља се у епохи империјализма овако кретало (у милионима):

	1870.	1890.	1910.
Немачка	38	49	65
Аустро-Угарска	36	41	50
Француска	36	38	39
Велика Британија	31	38	45
Италија	26	30	35
Русија	77	95	111

Историјска демографија се већ дуго бори с питањем о узроцима експлозије европског и светског становништва, до које је дошло већ почетком XVIII столећа и која се од тада није смиривала све до недавне прошлости. Као најпоузданије објашњење за крај XIX и почетак XX века узима се побољшавање животних, здравствених и хигијенских услова живота и брз па стопе морталитета, што је све утицало на продужавање просечног људско века. При том, ваља напоменути да наталитет, у целини гледано, ако се изузме југ Европе, на старом континенту није растао, већ и благо опадао.

Важнији од узрока пораста становништва, за динамику и правце развоја европске историје били су утицаји тога пораста на привредни живот појединих земаља и региона, на друштвене односе, колективну свест народа, војне потенцијале држава, померања становништва и међународне односе.

У привредном погледу демографски раст је играо двојаку улогу. У привредно развијеним земљама позитивно је утицао на раст производње захваљујући сталном приливу свеже радне снаге, ширењу тржишта, друштвене покретљивости младих генерација итд. У неразвијеним, међутим, проузроковао је демографски притисак, аграрну пренасељеност, стални вишак радних руку, пауперизацију становништва, одлив радно најспособнијих младих људи. То се на пољу друштвеног живота, пре свега у привредно заосталијим земљама, али и на европском континенту у целини, реперкутовало у сталној потенцијалној, латентној, а често и јасно израженој социјалној и политичкој нестабилности. Њени покретачи су по правилу били многобројне генерације младих људи који су тешко налазили „место под сунцем". А све ово било је у тесној вези и са утицајем демографског притиска на стање колективне свести појединих народа. Брз прираштај и бројчана превага нових нараштаја свакако су благотворно утицали на виталност, оптимизам и самопоуздање сваког народа, али је мноштво у друштво недовољно и непотпуно интегрисаних младих људи било и погодно тле за бујање екстремистичких идеологија (шовинизма, расизма, анархизма, револуционарних идеја) и агресивних, експанзивних и ратоборних расположења и понашања.

Сви побројани утицаји директно или индиректно су се осећали и у унутрашњој и у спољној политици европских држава. На међународне односе, међутим, демографски фактор је најдиректније упливисао преко војних снага и потенцијала сваке појединачне европске земље. Војне силе сваке државе у великој мери су зависиле и од њених економских и финансијских могућности, од унутрашње друштвене и политичке стабилности, од вољног и моралног фактора народа и слично, али је при том број становника био ипак прворазредна чињеница с којом се калкулисало у процењивању оружаних снага и одлучности с којом се наступало на међународном плану. У мирнодопском раздобљу, од 1871. до 1914, ниједна велика европска држава није својом војном силом обухватала више од 1,5–2 процента становништва. У Аустро-Угарској тај обухват није достизао ни цео проценат, у Великој Британији је једва достизао, а у Немачкој тек прелазио 1%, у Русији се кретао између 1 и 1,2%, док је једино у Француској износио 1,5–2%. Са заоштравањем међународних супротности почетком XX века, приметан (чак веома изразит) је напор већине европских држава да повећаним издвајањем финансијских средстава, не само модернизују армије и појачају њихову ударну моћ, већ и да створе

услове за њихово бројчано повећање, тј. што већи обухват расположиво људског потенцијала. Услед тог финансијски издаци држава за војску про центуално брже расту од прираштаја становништва. Тако су се новчан средства за армије и наоружање у раздобљу 1870–1914. у Немачкој по већала за 11 пута, у Аустро-Угарској за 4,5 пута, у Француској за 2,5, Великој Британији за 3,5, у Италији за близу 4, а у Русији за 4 пута. Т је био један од најубедљивијих показатеља постојања трке у наоружањ који је европску историју епохе империјализма означио и као раздобљ „оружаног мира" или „мира у сенци топова".

Миграције становништва су једна од најкарактеристичнијих појав европске историје у периоду који приказујемо. „Никад у целокупној ис торији човечанства људске миграције нису биле тако бројне као изме 1871. и 1914." (R. Girault). У том раздобљу око 40 милиона људи је на пустило своју домовину. Демографски притисак је био прворазредн покретач тог силног премештања становништва. При том треба имати виду да беда „сувишног" аграрног становништва (нарочито на југу и ис току Европе) није једини подстрекач миграција. Ту је и кретање квали фиковане радне снаге ка подручјима света у којима се рад боље плаћа и остваривао се виши животни стандард. Та су се подручја налазила, пр свега, у „новом свету", али и у колонијама у којима је капитал оствари вао високе екстра-профите. Европско становништво је директно плавил остали свет, убрзавано га европеизујући, да би му та деформисана евро пеизација пола века касније била враћена у облику обезличене и дехума низоване американизације.

Одлучујући да се упути у емиграцију европски сељак или радник п правилу није намеравао да тамо довека и остане. Огромна већина крета ла је на далеке путеве с дубоком надом да ће у туђини стећи иметак и њим у старом крају отпочети „слободни" и „самостални" живот на со ственој фарми или у властитој радионици. Само малом делу је то и по лазило за руком. Највише их је завршавало радни и животни век по аме ричким или другим градилиштима, рудницима, челичанама, кланицам ресторанима, комуналним службама, на железницама и бродовима итд.

Од укупно око 40 милиона миграната колико је историјска демогр фија забележила у периоду од 1870. до 1914. преко 34 милиона су бил Европљани. Темпо њиховог исељавања се, с једним изузетком, из деце није у деценију убрзавао, а број исељеника повећавао. Тако се у десе лећу 1871–1880. годишње просечно исељавало по 314.000 становника, деценији 1881–1890. по 699.000, у наредној (1891–1900) по 609.000, а з тим од 1901. до 1910. по 1.238.000, да би се у последњим годинама пре Први светски рат тај број попео на 1.365.000 годишње. Из свих остали делова света, за наведених 45 година иселило се једва нешто преко 5 ми лиона људи.

Колико је Европа била главно жариште исељавања, толико су САД биле главно подручје усељавања. Само у годинама 1900–1910. оне су годишње примале по 800.000 имиграната. За њима су знатно заостајале Аустралија, Аргентина, Бразил, Уругвај и Куба.

Од сталних унутрашњих миграција и у епохи империјализма не престаје интензивно премештање сеоског становништва у градове, а изразито је и насељавање големих празних простора Руског царства.

ГЛАВА ДРУГА

ЕКОНОМСКИ МЕХАНИЗМИ И ПОКРЕТАЧИ ЕВРОПСКЕ ИСТОРИЈЕ

Економске механизме и покретаче историјског кретања у Европи им-перијалистичке епохе сачињава већи број врло изражених и делотворни појава и процеса. Међу најизразитијим појавама те врсте су:

1. Техничко-технолошке инованије и дубоке промене у начину про изводње познате у литератури и под именом Друга индустријск революција.
2. Пораст производње и продуктивности рада у индустрији, рудар ству, пољопривреди, саобраћају и другим привредним делатнос тима.
3. Повећана и убрзана размена роба̂ (трговина) у европским и свет ским размерама.
4. Кретање капитала, повећавање новчане масе у оптицају и проши ривање монетарно-финансијских оквира привредног живот Срашћивање индустријског и новчаног капитала.
5. Монополско савлађивање националних и државних граница и п чеци интегрисања светске привреде.
6. Друштвено-политичке и колективно-психолошке последице ек номских преображаја.

Све ове појаве добиле су у раздобљу 1871–1914. изузетан замах. С није био подједнак и уравнотежен у читавом наведеном периоду, па може уочити неколико фаза у историји привредног живота империј листичке епохе. Резултат је, међутим, био двојак и упадљив: тријумф и дустријске цивилизације и обухватање, најзад, читаве земаљске кугле ла цем капиталистичког начина привређивања и капиталистич експлоатације. Европа је тиме своју историјску улогу довела до врхун и исцрпла своју историјску мисију. При том, треба подвући и ову чин ницу, која није зачета у епохи империјализма, али је у њој вишестру потенцирана: јаз између економски развијених и неразвијених делова с та се продубио. Важнија од сваке друге, постала је подела света на р вијене и заостале, из које ће проистицати многе велике невоље епохе.

Што је за предмет наше обраде у овој књизи најважније, јаз, између привредно развијеног и неразвијеног света није делио само неразвијени ваневропски од развијенијег, индустријализованијег европског света, већ је цепао и саму Европу на напредни, модернизовани Запад и Север, и заостали традиционалистички Исток и Југ. „Велики делови Европе живели су и даље на маргини капиталистичке привреде и буржоаске цивилизације“. (Eric J. Hobsbawm, III)

Промене у начину производње

Основни критеријум развијености и модернизованости неке земље или региона у свету, крајем XIX и почетком XX века, био је степен њихове индустријализације и урбанизације. Та два процеса била су усаглашена и текла су паралелно. О томе најречитије говори чињеница да је индустријску револуцију пратио и брз пораст градског становништва. Тако је у Европи 1800, на самом почетку индустријског преображаја, било само 17 градова са преко 100.000 становника, а 1890, у замаху „друге индустријске револуције“ било их је већ 103. Број житеља тих великих градова је у исто време порастао са пет на тридесет милиона.

Имајући овај критеријум у виду може се рећи да су се на прагу XX века, међу развијене, индустријализоване земље убрајале државе западне, северне, делимично централне Европе, САД и Јапан. И у њима, као и у свим другим државама које су журно грабиле да ухвате воз индустријализације, промене и прогрес су се, на првом месту испољавали у броју и дубини техничко-технолошких иновација, као и у брзини њихове практичне примене понајпре у индустријској производњи, а затим одмах и у саобраћају. Кад је о овом другоме реч, треба додати да није био у питању само железнички (мада он у првом реду), поморски, или друмски, већ и поштански саобраћај. Зар о томе лепо не говори чињеница да су телеграфске линије, које су у употребу ушле око четвртину века после железничких, већ крајем 80-их година биле четири пута дуже од „гвоздених путева“? А шта су железнице и у ово време значиле, атрактиван податак дао је завршетак Транссибирске железнице (1904.) у дужини од 7000 километара. После тога транспорти од Париза до Владивостока, којима је раније требало и до целе године, стизали су за 15–16 дана.

Техничко-технолошке иновације и нове револуционарне промене у начину производње и брзини комуницирања међу људима и народима, лежали су у самим темељима дубоких преображаја и потреба којима је била обележена епоха империјализма и које ће свет увести и у савремену историју.

Техничко-технолошке промене захватиле су све носеће гране производње и привредног живота. По ширини и значају последица на прво ме-

сто би можда ваљало ставити проналаске у области металургије. Изазвао их је силан замах у изградњи железница, прекоморских и речних пароброда, новог наоружања. Све те, а и многе друге, привредне гране тражиле су што више и што квалитетнијег челика, који се ковањем сировог гвожђа више није могао добити. У трагању за новим техничко-технолошким решењима појавио се већ 1856. године *Бесемеров конвертор* (Henry Bessemer) за каљење топљеног гвожђа у челик, продувавањем ваздуха и сагоревањем сувишних количина силицијума, сумпора, угљеника и мангана које је садржало топљено гвожђе. Овим поступком, који су усавршавали Енглез Машет (Mashet) и Швеђанин Герансон (Göransson), вишеструко је повећавана продуктивност рада у челичанама (и до 60 пута), а квалитет челика је знатно побољшан. Бесемеров конвертор је у ширу употребу ушао тек после 1870, али квалитет челика који се у њему производио још није био задовољавајући.

У том погледу надмашила га је Сименс-Мартенова пећ (1864), а нарочито пећ Сиднија Гилкриста Томаса (Sidney Thomas) из 1882. Прва је настала комбинацијом „регенератора“ за топљење стакла немачких конструктора, браће Сименс, и пећи за производњу челика мешавином ливеног и старог железа француског инжењера Мартена (Martin). У њој произведен челик био је нешто јевтинији и квалитетнији од Бесемеровог. Томасова пећ конструисана је помоћу унутрашњих облога у конвертору начињених од базичног олова, креча и магнезијума. Тај облог је био ватросталан и везивао је за себе фосфор, а делимично и сумпор из гвожђа па је челик који се производио у овој пећи био најквалитетнији и способан за прављење специјалних легура.

Захваљујући овим пећима, производња челика у свету повећана је само у раздобљу 1870–1900. за 120 пута: са 0,54 милиона тона, на 65,4 милиона тона годишње. За то време количина ливеног гвожђа порасла је за 16,6 пута.

За капиталне проналаске у области хемијске технологије главни подстицаји долазили су из текстилне индустрије и пољопривреде. Важност сумпорне киселине у производњи боја, соли, вештачких гнојива, других киселина, експлозива, те у металургији, рафинисању нафте итд, снажно је стимулисала изналажење нових метода и средстава за њену масовнију продукцију. То се пре свега односи на усавршавање производње са „кулом“ и „комором“, затим на конструисање механичке пећи за пржење пирита (браће Мек-Дугал) 1876, претварање сумпор диоксида у сумпорну киселину уз помоћ азота итд. Захваљујући томе производња сумпорне киселине је у раздобљу од 1878. до 1910. повећана за 5 пута: са једног на пет милиона тона годишње. Уз сумпорну киселину по степену напретка ишла је и производња соде, неопходне у изради стакла, сапуна, папира за бојење и бељење тканина, у кожарско

и прехрамбеној индустрији. Метод Ернеста Солвеја (Solvey), којим је сода произвођена из морске соли, уз помоћ амонијака, увећао је за 25 година производњу соде за 2,5 пута.

Рафинисање нафте усавршено је између 1883. и 1900, што је омогућило, тзв. континуирано дестилисање, олакшавши и убрзавши њено разлагање на низ деривата. Од тада, почевши од Бакуа, у којем је подигнута њихова прва батерија, торњеви за нафту су се стали ширити по целом свету, па се производња нафте за само 10 година (1900–1910) удвостручила: са 21.000 на 42.000 тона. Тек ће, међутим, Први светски рат отворити век нафте, што ће донети и нове методе у њеном рафинисању (cracking).

Низ проналазака (Зињин, Перкин, Грис, Хофман, Каро) огромно ће, у другој половини XIX века, унапредити производњу органских, анилинских боја помоћу угља и катрана. Немачка ће крајем века искочити у први план ове гране хемијске индустрије и унапређивања њене производње. Њени хемијско-технолошки погони оствариће и прве синтетичке производе: аспирин (Bayer), анестетике, амине за фотографије и филмове, етар, алдехиде, маргарин итд.

Као капиталан проналазак у технологији треба поменути и електролизу: издвајање хлора уз помоћ струје. Значај електрохемије за металургију, хемијску и агроиндустрију, грађевинарство и многе друге привредне гране, је порастао.

Револуцију у индустрији ипак су, и овога пута, као и стотинак година раније, произвеле иновације у енергетици и погонским машинама. Три проналаска и њихова примена у овој области су од изузетног, капиталног, значаја: електрична енергија, парна турбина и мотор са унутрашњим сагоревањем. У свим овим областима кључни проналасци остварени су између 1860. и 1890. године. Најважнији проналазак је био електрични генератор. Проблем његове конструкције и примене решавало је више истраживача и конструктора широм света: Италијан Пачиноти, Француз Гам, Немац Фридрих фон Хафнер-Алтенек, Американци Едисон и Максвел. А за конструкцијом генератора ишао је низ других проналазака: мењача напона, отпорника, трансформатора. Одмах се, међутим, отворило капитално питање преноса електричне струје на велике даљине, којим су се, поред других, позабавили Рус Лачинов и Француз Депре, да би га трајно решио Србин Никола Тесла. Едисон, Фонтен и Гам су остварили низ проналазака од важности за коришћење електричне енергије и за осветљење, грејање, покретање машина и саобраћајних средстава (конструкција електромотора). А кад је решен тај проблем претварања електричне у механичку енергију и обрнуто, електрицитет је почетком XX века нашао неслућено широку примену у индустрији, у саобраћају, у науци, у домаћинству.

Парна турбина, коју су на бази многих покушаја и експеримената низа истраживача, 1884. конструисали Лавал и Парсонс, није, бар до

Првог светског рата, имала ништа мањи, него можда и већи, значај за покретање индустријских постројења од електромотора. Јер, и она је знатно повећала снагу и број обртаја у односу на стару парну машину.

Озбиљније покушаје на конструисању мотора са унутрашњим сагоревањем на гас отпочео је 1860. Француз Леноар, да би 1876. његов земљак де Рош пронашао четворотактни мотор. Усавршио га је две године доцније Немац Ото. Међутим, право раздобље мотора са унутрашњим сагоревањем почиње чувеним бензинским мотором Готлиба Дајмлера из 1883, који је био погодан за покретање возила и на четири и на два точка. За тај мотор везан је почетак аутомобилизма (1886), као што су везане и прве ауто-трке 1894. Капитална побољшања на овом мотору извео је до краја XIX века Бенц, да би Рудолф Дизел 1897. конструисао и мотор на нафту. За све њих изузетно важну допуну представљала је пнеуматичка гума Џона Данлопа. Енглези (Ролс-Ројс) и Американци нису часили ни часа да већ пре истека XIX века отпочну с фабричком производњом аутомобила.

Од осталих преломних проналазака с краја XIX и почетка XX века поменућемо још и низ конструкција у машиноградњи, која је дала неупоредиво јача и продуктивнија постројења металургији, саобраћају, рударству, енергетици, грађевинарству, војној индустрији. Механизујући производњу и саобраћај, машиноградња је у раздобљу 1870–1914. повећала властиту производњу за 550%.

Поред свега реченог, ту су и производи без којих се живот у XX веку не би могао ни замислити: Белов телефон из 1876, Едисонов фонограф из 1878, кинематограф браће Лимијер из 1895. На прелазу из XIX у XX век истраживања Руса Попова, Немца Херца, Србина Тесле и Италијана Марконија подарила су свету радио везе: одашиљаче и пријемнике. Исто тако, после многих других храбрих експериментатора (Можајског, Филипса, Максима, Адера и Лилиентала), браћа Рајт су 1907–1908. конструисала први прави авион, који ће у XX столећу револуционисати и ратну технику и цивилни саобраћај.

Општа обележја привредног живота Европе у епохи империјализма

У епоху империјализма свет је ушао на крају једне дуге и охрабрујуће привредне коњунктуре, започете још на заласку 50-их година, срећно преброђеном кризом 1857–58. Владајуће начело привредне политике био је економски либерализам, који су штитиле националне државе, и саме производ грађанског либерализма и природног права на којем се он темељио. Тај се принцип чинио универзалним и незаменљивим. Мало ће,

међутим, времена протећи од стварања нове политичке констелације у Европи (1870–71), кад ће нова светска економска криза 1873–78, и за њом наступајућа дуга рецесија (до 1890) све ово довести у питање. Ова појава, коју ће многи историчари привреде назвати „Великом кризом", биће и савременицима и потоњим приказивачима, различита и чудновата у поређењу са претходним кризама. Оно што је збуњивало и савременике и историчаре је феномен да се за све време трајања и кризе и рецесије обими ни производње, ни трговине, ни инвестиција нису смањивали, већ су се, напротив, повећавали. Зато се не једном и поставило питање: Да ли је то збиља била „Велика криза"? И да ли је уопште било кризе?

Оно што понајвише доводи у недоумицу је чињеница да криза 1873. није била криза хиперпродукције, криза производње и размена, већ криза цена (због њиховог пада), криза профита и рентабилности производње, а то значи и криза њене акумулативности, што је опет, у крајњој линији, криза привредне структуре. Њене манифестације су: падање цена профита и профитних стопа, и довођење рентабилности производње у питање. Пољопривреда је била прва жртва те појаве, јер је у Европи цене почео брзо да обара јевтини аграрни увоз из прекоокеанских земаља и колонија. Пад цена пољопривредних производа био је драматичан. Цена пшенице и меса, на пример, на неким тржиштима европских земаља срозале су се до почетка 90-их година, у односу на њихов ниво из 1867, чак и до две трећине. То је за последицу имало нагло опадање куповне моћи сеоског становништва, које је још увек представљало осетну већину житеља Европе. Да не би дошло до хиперпродукције и индустрија је морала почети да обара цене својих производа, а тиме и сопствену акумулативност. Падале су и номиналне наднице радника, али њих то реално није теже погађало, јер је храна била јевтина, па се јавила наизглед парадоксална ситуација: реалне најамнине индустријског и другог градског пролетаријата биће фактички више у време кризе и рецесије, него касније у доба новог просперитета, кад цене престану да расту, а најамнине за њима да заостају.

За индустријску производњу, њене профите и њену акумулативну способност техничко-технолошке иновације, које ће повећати масу производа, учинити их јевтинијим и приступачнијим потрошачу, а то значи омогућити већу рентабилност продукције, постале су императив привредног живота. Тај императив претворио се у најважнији мотив и подстицај не само за убрзана трагања у техничко-технолошким истраживањима, већ и стимулатор њихове што неодложније примене у пракси. Тако је, у крајњој линији, и овога пута аграр одиграо улогу покретача, а и финансијера гигантског привредног преображаја који је обележио целу једну епоху.

После периода кризе (1873–78), привреда Европе (и света) прошла је још две фазе развоја у епохи империјализма. Први је био период рецесије и опадања цена, које је понегде било драстично и ишло и до 30–

40% (Велика Британија), гледајући привреду у целини. Против рецесије носиоци привредног живота, потпомогнути државама, борили су се и економским и административним средствима: подстицањем и увођењем техничко-технолошких новина, међусобним повезивањем, концентрацијом и централизацијом капитала, напуштањем економског либерализма и посезањем, с једне стране, за монополском организацијом привређивања, а с друге за протекционизмом и царинским заштитама националне привреде, умереном и строго контролисаном инфлацијом (пуштањем папирног новца у оптицај, уз чување његове златне и сребрне подлоге) итд. Пошто су све ове мере дале, могло би се чак рећи, спектакуларне резултате, наступио је други период великог успона, који ће уз два кратка кризна удара (1900–1901. и 1907–1908) трајати до пред само избијање Првог светског рата. Овај период обележен је високим скоковима цена, енормним повећавањем промета робе, новца и људи, порастом саобраћајних средстава и захукталим развојем привредног живота у целини. Све је то било резултат успешно спроведеног и оствареног процеса „друге индустријске револуције" и темељних промена у привредној структури најразвијенијих земаља света у протекле две деценије.

Сви ови процеси били су болнији и трајнији у пољопривреди, него у индустрији. На то су деловале и неке природне околности: епидемија филоксере, најтежа у Француској, у којој је уништила 2/3 винограда; суше и неродице 1890–91. које су у наредне две године у Русији изазвале страшну глад, са 500.000 жртава; природне и привредне непогоде у Ирској, Шпанији, Румунији, на Сицилији, где је било и тежих друштвених немира.

И овде су нове техничко-технолошке мере и тековине унапређивале производњу, којом, међутим, социјални проблеми на селу нису отклоњени. Те су тековине биле: механизација производње у развијенијим земљама (вршалице, косачице, сејачице, парни плугови, а од 1910. и комбајни); мелиорације, примена хемијских средстава (вештачких ђубрива, чилске шалитре, отрова против биљних штеточина) и слично. Ове мере су биле могуће, ипак, претежно на крупном поседу, који масовном продукцијом превлађује ниске цене, али својом конкуренцијом тешко погађа ситну робну производњу на селу. У неким земљама крупни земљишни посед поново потискује ситни. У Великој Британији је власницима са преко 10.000 хектара већ припадало 24% обрадивих површина, а онима са 3000 до 10.000 још 17% површина. Сличан процес се уочавао у Немачкој, док се у Француској ситни и средњи посед жилаво бранио и одржавао. У сваком случају нове агротехничке мере, промена система обраде (ротација уместо тропољног система), као и померања у систему власништва довели су крајем XIX и почетком XX века и до повећања пољопривредне производње у готово целој Европи. Само производња житарица, на пример, у Немачкој, је у раздобљу од 1878. до 1913. удвостручена.

Порасш индусшријске производње

Привредни живот епохе империјализма обележен је брзим темпом раста у готово свим гранама индустрије, као и импресивним повећавањем производних капацитета у кључним индустријским областима.

Традиционално најатрактивнија област индустријске производње, производња тканина, која се још од средине XVIII века узимала као парадигма напретка, бележила је, и у разматраном раздобљу, видљив успон, како у старим, тако и у новим индустријским центрима, који су се стварали у ваневропским земљама. За илустрацију послужићемо се подацима о броју вретена у памучној индустрији најразвијенијих индустријских земаља:

	1867.	1913.
Велика Британија	34.000.000	55.000.000
Француска	6.800.000	7.400.000
Немачка	2.000.000	11.000.000
Аустро-Угарска	1.500.000	4.900.000
САД	8.000.000	30.000.000

У металургији је најпре забележен енормни пораст продуктивности и производних капацитета усавршених постројења. Једна висока пећ у Великој Британији производила је 1870.године 8.700 тона гвозденог лива годишње, а у Немачкој 5.000 тона. Четрдесет година касније (1910) таква пећ је у Британији производила 30.000, а у Немачкој 49.000 тона лива годишње. Већ то указује на брз, али и неравномеран развој индустријских капацитета и њихове продуктивности по земљама. Убедљивију и потпунију слику о томе даће нам табеле о порасту годишње производње гвожђа и челика највећих земаља Европе и САД у милионима тона:

	1870.	1914.
Гвожђе		
Велика Британија	6	11
Немачка	1,3	14,7
Француска	1,2	4,6
Русија	0,4	3,6
Аустро-Угарска	0,4	2
САД	1,7	30
Челик		
Велика Британија	0,7	6,5
Немачка	0,3	14
Француска	0,3	3,5
Русија	-	4,1
Аустро-Угарска	-	2,7
САД	-	32

Из табеле се виде: снажан продор Немачке (и још већи САД) у области металургије, запажен напредак Русије (уз њен низак старт) и релативно заостајање Велике Британије и Француске.

Производња угља, као још увек водећег енергетског материјала, показује исте тенденције: брз раст и промену главних носилаца производње приказан у милионима тона

	1870.	1914.
Велика Британија	112	292
Немачка	34	277
Француска	13,3	40
Русија	0,75	36,2
Аустро-Угарска	8,6	47
САД	10	455

Нафта јесте удвостручила производњу, али је њена продукција и 1910. (42 мил. тона) још увек симболична.

У младој електроиндустрији Немачка бележи најбржи и најспектакуларнији развој. Вредност њене производње у овој области је 1913. износила 65 милиона фунти, коју су највећим делом оствариле две водеће фирме света АЕГ и Сименс–Шукерт. У исто време Енглези су остваривали производњу вредну 30, а Французи 7,7 милиона фунти. Продукција електричних уређаја у САД је, међутим, премашивала 100 милиона фунти.

И у хемијској индустрији осећало се англо-немачко супарништво. У готово свим гранама производње (алкалне соли, сумпорна киселина, суперфосфати, експлозиви, боје и лакови) Британија 1900. још држи примат. Али захваљујући управо индустрији вештачких боја (фирми АГФА), затим мазива, ватросталних опека и још неким гранама, које су постигле већу концентрацију производње, Немачка 1913. и ту постиже предност.

У развоју саобраћаја, до Првог светског рата железнице су најважнији носилац и показатељ напретка. У Европи 1890. дужина свих железничких пруга је 223.000 километара, 1913. је 342.000 km. Тонажа трговачке морнарице европских земаља се у истом раздобљу повећала са 23.500.000 на 46.891.000 тона носивости, рачунајући само бродове од преко 100 тона. Друмски саобраћај ће тек уласком у XX век започети нову експанзију.

На основу изнетих података може се уочити да је у епохи империјализма индустријска производња, готово свих грана, доживела огроман квантитативни пораст. То се понајвише односи на базичну индустрију и инфраструктуру. Тај темпо напретка није био свуда једнак, ни по земљама, ни по индустријским областима. Неравномерност просперитета довела је до тога да су се у раздобљу од 1870. до 1914. главна привредна средишта у Европи преместила из Велике Британије у Немачку, да је Русија

галопирајући напредовала, али да због великог почетног заостатка није још заузела довољно високу позицију која би одговарала њеној снази и потенцијалима, а да су се у свету појавила два индустријска и привредна гиганта којима ће припасти XX столеће. Сједињене Америчке Државе су у готово свим кључним гранама држале челну позицију, а Јапан је, почевши од 90-их година у текстилној производњи, у металургији, рударству (угаљ, цемент), у изградњи железница, постигао задивљујуће резултате. За само 20 година (1894–1914) раст његове индустријска производње износио је 300%.

Као целина, Европа је до Првог светског рата одржала своју надмоћност над осталим континентима, али напредак већине њених најразвијенијих земаља био је релативно успорен. Ево табеле која показује проценте тог напретка у раздобљу од 1870. до 1913.:

Велика Британија	130%
Француска	330%
Немачка	630%
Русија	750%
Сједињене Државе	850%

Развој европске трговине

На плану међународне трговине најеминентнија тенденција епохе империјализма била је повратак протекционизму. Са односа слободног промета роба брзо се прелазило на режим затворених тржишта и ограничених могућности трговинске размене. Најефикасније средство тог ограничавања биле су моћне царинске баријере. Та појава, започета средином 70-их година, попримиће необично и неочекивано брзо ширење. До 1881. цела Европа биће избраздана царинским рампама, а мере ове врсте радо ће користити и прекоморске привредне велесиле: САД и Јапан.

Протекционистичке мере ће показивати одређену меру нестабилности и колебљивости, али најчешће тенденцију повећавања царинских дажбина на вредност увезене робе. Проценат царинских оптерећења увезене робе ad valorem износиће 1914: у Холандији 4, у Швајцарској, Румунији и Белгији по 9, у Грчкој и Данској по 14, у Немачкој 13, у Аустро-Угарској и Италији по 18, у Француској и Шведској по 20, у Русији 38 и у Шпанији 41 проценат. Либерализам, који је у европској трговини триумфовао 1860, није, дакле, био дугог века, а под утицајима кризе из 1873. заменила га је „шизофренија протекционизма“, која је, на први поглед, била у оштрој супротности са тенденцијом мондијализације производње и од које је патила капиталистичка привреда.

Узроци овакве експанзије протекционизма били су дубоки и сложени и, ипак, у функцији привредне политике капиталистичких држава. Поред потреса изазваних кризом 1873, као непосредних подстрекача подизања царинских запрека слободном промету роба, треба поменути и неке друге, трајније и посредније. Један од првих је била потреба заштите домаће пољопривреде од јевтиних аграрних производа који су, убрзавањем и појевтињењем поморског и железничког саобраћаја нагрнули у Западну Европу из Русије, из САД, латиноамеричких земаља, са Далеког Истока. И младе индустрије, засноване на новим технологијама, као битан фактор промена читавих економских структура низа земаља, захтевале су државну заштиту путем елиминације разорне стране конкуренције. Од не мањег значаја биле су фискалне потребе држава, тј. ојачавање државних буџета путем убирања царинских дажбина, које ће се употребити за нарасле потребе наоружавања, изградње инфраструктурних објеката (железница, бродова, друмова и сл.).

Тако посматран, могло би се рећи да је протекционизам имао и позитивне и негативне стране. У многим земљама он је подстакао развој, али је, с друге стране, подизао цене производа и тиме угрожавао стандард масе становништва. Зато су владе пажљиво маневрисале царинским наметима, нарочито на прехрамбене производе, подижући их и спуштајући, према приликама и стању на тржишту, вољне да избегну теже социјалне поремећаје. Једна од најнегативнијих последица протекционизма је повећавање економских, а преко њих и политичких, супротности међу државама и, штавише, манипулисање царинама у политичке сврхе на међународном плану. То је доводило и до отворених конфликата, од којих су најозбиљнији били царински ратови између Италије и Француске (1888–1896), Немачке и Русије (1886–1894), Аустро-Угарске и Србије (1906–1911). Ови ратови остављали су тешке трагове и у финансијским и политичким односима.

Једно од позитивних дејстава протекционизма у промету роба било је подстицање циркулације новчаних капитала и њихово усмеравање тамо где се брже оплођивао и давао веће профите. Уз релативно слободно кретање радне снаге, рационализацију производње (увођење „научне организације рада“ уситњавањем и специјализацијом радних операција), те убрзавањем концентрације и централизације капитала, постизаће се већи и бржи привредни напредак света у целини.

Постоји, најзад, још једна појава која би се могла убројати у позитивна – истина посредна – дејства протекционизма. Тешкоћама које је стварао спољној трговини, он је стимулисао унутрашњу. На властитом тржишту требало је продати што више робе. Зато се то тржиште такође брзо ширило. Један од највидљивијих и најсликовитијих знакова тог ширења била је једна новина која ће у XIX веку добити обимне размере: от-

варање великих магазина у којима се могла по релативно ниским ценама купити врло разноврсна роба: „Све за један су". Такви магазини појавили су се крајем XIX века у Великој Британији, Француској, Немачкој, САД. Данас су у целом свету познати под именом „супер маркета".

Једна земља, најстарија индустријска и највећа колонијална сила света, Велика Британија, одолела је све до Првог светског рата протекционистичкој „шизофренији" и остала привржена начелима слободне трговине. И то има релативно једноставно објашњење, које увелико демистификује улогу Британије као шампиона либерализма у трговини и привреди: „Њен идеал Free Trade је без сумње немоћан у Европи пред одбрамбеним мерама европских држава, али изван Европе, он је био довољан да обезбеди нормалну конкуренцију међу европским трговцима и између Уједињеног Краљевства и ваневропских континената, као и тих континената и других европских ривала". На ваневропским тржиштима Британија је, наиме, успевала да одоли притиску нових конкурената, док је у самој Европи била све угроженија, нарочито после 1900. То ће натерати Енглезе, да упркос већ постојећем привилегованом положају у свом бескрајном колонијалном царству, почну да размишљају и о додатним мерама заштите своје трговине у колонијама, које би бар на тим тржиштима искључило туђу конкуренцију. Џозеф Чемберлен је планирао стварање царинске уније између различитих регија Британске империје. Тако су се, пред Први светски рат, идеје европског протекционизма почеле уносити и у традиционалистички настројену британску пословну идеологију.

И протекционизам је, међутим, имао границе. Развој нових техника и технологија ипак је водио све ширем повезивању привредних простора земаља, регија, па и континената. Захваљујући томе, баш стриктно и ригорозно царинско затварање нигде није било могуће, па су замисли ригидних протекциониста нарушаване већ кроз билатералне трговинске уговоре, док га је европска и америчка трговина са колонијама и неразвијеним подручјима чак чинила немогућим без тешких сукоба – све до ратних.

То је објашњење откуд, упркос победи протекционизма, стално повећавање обима светске трговинске размене у току епохе империјализма, све до њеног удвостручења. Ту појаву објашњава, пре свега, стално проширивање експлоатације колонијалних и освајање тржишта неразвијених и полузависних земаља. Европска (и америчка) трговина са колонијама и неразвијеним подручјима света обављала се на основу три начела: царинске асимилације, полуотворених и отворених врата. Царинска асимилација се највише спроводила у француским, немачким и британским колонијама, а били су јој склони и Американци. Француски Царински закон из 1892. је међу „асимиловане колоније" сврстао Алжир, Индокину, Нову Каледонију, Габон и Сенегал. У њима су примењиване исте мере царин-

ске заштите као и у самој метрополи. У полуасимилованим колонијама те мере су биле блаже. Енглези су, са своје стране, асимиловали већину својих колонијалних тржишта, док су Американци мере асимилације после 1900. применили на Аљасци, Филипинима, Хавајима, Порто Рику и у Панами. Немци су приступили царинској асимилацији од 1902.

Пред навалом европског и америчког империјализма, у много бољем положају од колонија нису биле ни неке „суверене" земље, као, на пример, Турска, Кина, Мароко, Персија, Сијам, а неко време чак и Јапан. Њима су наметани неравноправни трговински уговори, ограничаване су им царинске стопе на 3–8 процената *ad valorem*, није им даван никакав реципроцитет. То се постизало економским, али и политичким и војним притисцима („топовском дипломатијом" и „политиком великог штапа"). При том су нова средства била дампинг роба и картелизација. Дампинг је значио продају робе испод цене за извесно време, док се не уништи локални или страни конкурент, а картелизација је била стварање монополских организација међународног карактера помоћу којих се заобилазила царинска заштита нарочито у зависним и полузависним државама. Независно од многих варијанти, сви картели су подразумевали договоре о продајним ценама робе, њиховом квантитету и квалитету, о подели тржишта („резервисаним зонама"), премијама и провизијама итд. Картелизација и дампинг нису оживели слободну трговину и нису смањили међународна економска трвења, али ни протекционизам није зауставио раст вредности светске робне размене. Та вредност је 1875. износила 58 милијарди франака, 1900. око 104 милијарде, а 1913. и целих 200 милијарди.

Темпо раста учешћа најмоћнијих светских економских сила у међународној трговини се, међутим, мењао, слично као што се мењало и њихово учешће у индустријској и другој производњи. Велика Британија је 1875. у светској трговини учествовала са 28,4%, 1900. са 21%, а 1913. са 17,5%. Учешће Француске је, такође, опадало (12,7%, 8% и 7,6%). За то време учешће Немачке и САД је расло: Немачка 11,8%, 12%, 12,5%. САД: 9,1%, 11%, 10,3%. Гледано у апсолутним цифрама, Велика Британија је све до Првог светског рата задржала водећу позицију у светској трговини. То је долазило, пре свега, отуда што је она била главни реекспортер афричке, азијске и латионоамеричке робе у Европу. Са јужноамеричког тржишта Јенки ће Британце потиснути тек после Првог светског рата. Агресивност немачке трговине, међутим, била је почетком XX века већ озбиљна претња свим конкурентима. Темпо пораста њене спољне трговине био је много бржи од британског и трговине других земаља, и само већи капацитети трговачке флоте су помогли Британији да већ и пре Првог светског рата и по апсолутној вредности међународне размене не падне испод Немачке. Трговачка морнарица Британије, наиме, 1913. рас-

полагала је са 19,2 милиона бруто регистарских тона носивости, Немачке са 5,5 милиона тона, а Француске са само 2,3 милиона тона. Ограниченост ових капацитета Немци су у знатној мери надокнађивали организованијим, агресивнијим и масовнијим наступом на тржиштима централне, југоисточне и источне Европе, квалитетом и ценом производа, као и чињеницом да су се на новим пијацама појављивали не само као продавци, већ и као купци, нарочито аграрних производа.

Финансијско тржиште

Уз све промене које су се одигравале у економском животу Европе, на првом месту у области производње, током 1871–1914, једно подручје очувало је необичну стабилности и уравнотеженост. Реч је о монетарним приликама и односима. Основу стабилне вредности новца и непромењљивости његових међусобних приоритета, чинило је чврсто држање европских буржоазија и њихових влада за златну подлогу новчане масе (монометализам), или у ређим случајевима за златну и сребрну подлогу (биметализам). Стабилност вредности новца испољавала се најјасније у фиксираним, готово непромењљивим паритетима између свих важнијих валута у свету. Ако се за јединицу мере узме златни француски франак, онда је вредност појединих валута у годинама пред Први светски рат износила:

1 Фунта стерлинга	25,22 фр
1 Турска лира	22,78 фр
1 УСА $	5,18 фр
1 Рубља	2,66 фр
1 Јен	2,58 фр
1 Холандски флорин	2,08 фр
1 Немачка марка	1,23 фр
1 Аустријска круна	1,05 фр

Српски динар, белгијски франак и швајцарски франак вредели су колико и француски франак.

Овакву финансијску стабилност и непромењљивост валутних паритета, коју ће Први светски рат пореметити, свет више никад неће постићи. Оно што је за епоху империјализма најважније јесте то да је ова стабилност врло повољно и стимулативно утицала на међународну покретљивост капитала, на његов трансфер из једног подручја света, поглавито из Европе, према другим подручјима. Кретале су се, при том, велике новчане масе. Разуме се да је за трансфер капитала било и других, важнијих

мотива. Најважнији међу њима је могућност бржег оплођивања капитала и остваривање већег профита на капитал развијених земаља света уложеног у неразвијена подручја, која су вапила за „живим новцем“ ради сопственог развоја.

Кад је о овоме реч, а гледајући свет у целини, може се рећи да је до краја XIX века само његов мањи део (неколико најразвијенијих земаља) потпуно завршио индустријску револуцију и располагао вишковима новца за његово рентабилније пласирање у друге земље. На тај део света се првенствено и мисли кад се говори о империјалистичкој експанзији и извозу новца уместо робе. Највећи део света и даље је био недовољно развијен, или потпуно заостао, спреман за увоз капитала.

Економски теоретичар В. Ростов сматрао је да се на почетку XX столећа о индустријској развијености и зрелости капиталистичких привреда може говорити само у следећим земљама: Великој Британији, Француској, Немачкој, Шведској, Белгији, Холандији, Швајцарској, делимично Италији, те Сједињеним Америчким Државама, Канади и Јапану. Као индустријски најизграђеније земље сматрао је Велику Британију, Француску, Немачку, САД, Белгију, Холандију и Швајцарску. Известан број држава био је на путу убрзане модернизације – Италија, Угарска. Чак и за њих, а за неразвијене земље посебно, у којима је индустријализација тек почињала, увоз стране акумулације (новчаних капитала) био је императив првог реда.

То, међутим, уопште не би било довољно да трансфер капитала није био од највећег интереса и за развијене земље. Јер, њихов нагомилани новчани капитал више није, у својим границама, могао да нађе такво инвестиционо подручје које би му донело брз обрт и довољно високе профите. Захваљујући томе, „кретање капитала није било спутавано никаквим законима, никаквим регулама током читавог периода 1871–1914; за разлику од царинских права, легалне препреке преношењу капитала у основи су непознате, како за слање капитала, тако и за враћање интереса...“ Једино што су легално биле у стању да учине, владе земаља извозница капитала су могле да спрече емитовање деоница нечијег државног зајма на властитом тржишту. У Великој Британији, као највећем извознику капитала, није било чак ни те законске могућности.

Владе су, ипак, неслужбеним каналима, и те како могле, и то ефикасно, да из политичких разлога подстичу или обесхрабрују финансијске операције трансферисања капитала, његовог пласирања у државне зајмове, привредне инвестиције или неке друге сврхе. Може се и поред тога рећи да је у финансијској области Европом, све до Првог светског рата преовлађивао дух и принцип либералног капитализма. Тим пре, што се у то време још увек није практиковало закључивање зајмова на релацији држава–држава, већ само државе–банке.

Рекли смо да је главни мотив извоза капитала био профит – заправо реална каматна стопа коју су чинили проценат интереса, плус емисиона премија, плус берзански курс. Та стопа одређивала је и правце кретања и пласирања новца. Политички мотиви, међутим, апсолутно се не смеју занемарити, јер су они снажно деловали темељећи се на проценама неких далекосежнијих материјалних или стратешких интереса држава и сопственог капитала. Ништа боље о томе не говори од историје руских или турских зајмова на француском и британском, односно италијанских на француском или немачком тржишту. Ту изразиту политичку мотивацију у извозу капитала објашњава проста чињеница да су и капиталисти били грађани својих држава, а да су политичари „много пута били и капиталисти".

Два свакако најважнија питања која се у вези са извозом капитала постављају су следећа: 1) Ко су били највећи извозници капитала? и 2) Који су главни правци извоза капитала?

На прво питање вишеструко индикативан одговор даје табела о кретању извоза капитала у раздобљу од 1875. до 1914. у којој су суме изражене у милијардама златних франака:

	Вел. Британија	Француска	Немачка	САД	Укупно
1875.	18	19,5	2	-	40
1890.	41	17	8	3,2	80
1900.	55	19	15	5,2	120
1913.	98	43	28	18,1	210

Будући да у овој табели последња колона (укупно) изражава нешто вишу цифру од збирне суме извезених капитала из четири набројане земље, треба додати да је њихов извор новца у читавом третираном раздобљу чинио 85–90 процената трансферисаног капитала, а да су извозници преосталих 10–15 процената били Белгија, Холандија, Швајцарска, па и Аустро-Угарска. Још нешто карактеристично показује ова табела. У извозу капитала Велика Британија је, упркос релативног заостајања у развоју производње за новим индустријским велесилама, не само сачувала предност, већ је била и недостижно надмоћна.

Кад је реч о правцима извоза капитала треба најпре подвући да је око 80% британског пласмана одлазило у ваневропске земље, док је по 60% француског и немачког новца улагано баш у Европи. Зато су француско-немачка, не само политичка, већ и економска трвења, била најжешћа баш на старом континенту и на Медитерану: у Русији, Турској и на Балкану. Касно почевши да извозе капитал, САД су га усмериле према Латинској Америци и ту се сучелиле са Великом Британијом. Постоји још једна разлика између Велике Британије и Француске: 45% британског и само 9% француског капитала слато је у властите колоније. Највећи

део извезених новчаних средстава усмераван је, ипак, према „независним" земљама. Године 1913. Европа (подразумевајући и Турску) добила је 31% капитала, Јужна Америка 25%, Северна Америка 23%, док су Африка и Азија биле још увек слабо плаћена служинчад.

Резултати економског развоја

Изложени резултати омогућују да се уоче неке опште, носеће тенденције привредног развоја Европе и света, које су најдиректније утицале и на правце друштвених кретања и политичких односа, како унутар појединих држава, тако и у њиховим међусобним релацијама.

Прва сасвим евидентна појава епохе империјализма била је даљи напредак индустријализације и њено ширење и на север (Скандинавија) и исток Европе (Русија). Ширење индустријске производње и њено омасовљавање, на бази нових техника и технологија, праћено је и повећавањем трговинске (робне) размене, како у области сировина и енергетских материјала, тако и готових производа, нарочито потрошних добара – од прехрамбених, преко одевних, до забавних.

Друга важна појава је премештање привредних средишта из старих индустријских центара и земаља у нове. Из Велике Британије, Француске, Белгије, ти центри се селе у Немачку, САД, да би се на том плану пред Први светски рат појавио и Јапан. Русија је, такође, улазила у ред индустријских сила. Тако се својеврсни индустријски моноцентризам из доба прве, замењује полицентризмом створеним у току друге индустријске револуције. Британија више није „радионица" света. Њих је много више, а неке су и претекле прву земљу модерне машинске производње. О томе говоре и бројке које ћемо навести. Ако се, на пример, узму укупни производни капацитети у индустрији, рударству и грађевинарству, онда су 1913. године Сједињене Америчке Државе поседовале 46%, Немачка 23,5%, Велика Британија 19,5%, а Француска 11% тих капацитета. Само у једном погледу Велика Британија је одржала изразиту надмоћност: у извозу новчаних капитала. Уочи Првог светског рата њој је припадало 44% свих у стране земље пласираних новчаних средстава.

Привредни полицентризам је ипак био нетипична и противречна (мада и трајна) појава неким другим носећим привредним тенденцијама епохе. Све те тенденције могле би се подвести под зјаедничку формулацију коју је дао руски привредни теоретичар Кондратјев, а усвојио Ерик Хобзбаум. Она би могла да гласи: Брза економска интеграција света. То на први поглед звучи парадоксално, али није парадокс: тој интеграцији води све ужа специјализација производње и све уситњенија и изразитија подела рада, како међу индустријским гранама и областима, тако и међу

регионима света. И баш та специјализација и усмереност на одређеним врстама производа чинила је свет у све већој мери међусобно зависним и терало га на повезивање. У том повезивању, индустријски развијена подручја и државе, финалисти, по правилу су били на добитку, а произвођачи сировина и енергије на губитку. То илуструје и чињеница да су индустријски развијене земље располагале са више, чак и прехрамбених производа, од аграрних земаља. Тако је, на пример, западни свет 1910–1913. поседовао двоструко више пшенице него 1870, док је то повећање у самим аграрним подручјима износило 10–15%.

Нама се чини да ова формула Кондратјева није у опречности са Лењиновом систематизацијом општих обележја империјалистичке епохе у пет тачака и да се она слаже и са оним што смо напред изнели о главним токовима привредног развоја у раздобљу 1871–1914. Ево тих пет Лењинових карактеристика империјализма.

1) Концентрација и централизација капитала и стварање монопола. Ови процеси били су најбржи тамо где се индустријски преображај изводио на бази нових техника и технологија: у Немачкој и САД. Захваљујући томе, 1% укупних индустријских и других предузећа у Немачкој запошљава 1907. године 40% радне снаге и поседује 75% парних машина и турбина, односно 77% електричних уређаја. У САД две године касније (1909) 1,1% крупних предузећа производи 44% укупне вредности индустријске продукције. Организован у различитим монополским формама (картелима, синдикатима, трустовима, концернима), концентрисани и централизовани капитал постиже договоре о свим најважнијим условима привређивања: од поделе извора сировина и тржишта, до обима, асортимана и цене производа. Тако увећана производња осећа и све већу потребу за новим сировинским базама, пространим тржиштима и профитима, ради одржавања проширене репродукције.
2) Срашћивање индустрије и банака и стварање финансијског капитала је последица исте појаве на новчаном, као и на индустријском тржишту: концентрације средстава у великим банкама и њиховог међусобног повезивања. Тако девет највећих банака у Немачкој контролише 1909. године половину свих новчаних капитала у земљи, или 83% свих банкарских средстава. Крупни новчани заводи доминирају и у Великој Британији, Француској, САД и другде. Банковни и индустријски капитал су све повезанији и међузависнији, а из њихове симбиозе израста моћан друштвени слој финансијско-индустријске буржоазије – плутократија.
3) Извоз капитала уместо робе је већ био предмет нашег приказа и овде ћемо додати само то да се новац извозио у неколико видова: као зајмови (зеленашки), нарочито омиљен у Француској, било кроз државне, било кроз привредне зајмове; као инвестициони капитал намењен изградњи и експлоатацији инфраструктурних објеката, сировинских извора, индустријских погона. Извозом капитала извознице су двоструко добијале: избегавале су царинске баријере и постизале су много већу рентабилност производње искључивањем транспортних трошкова како за пребацивање сировина, тако и готових производа (све је било на лицу места), као и експлоатацијом јевтине радне снаге у неразвијеним земљама.
4) Настојећи да искључи међусобну разорну конкуренцију и непомирљиво сукобљавање, монополи и мултинационалне компаније (на пример немачки АЕГ и амерички Ценерал електрик) су се споразумевали о подели извора сировина, енергије, као и тржишта. То је, међутим, само привремено и ограничено ублажавало основно питање: како и под чијом хегемонијом и којим средствима ће се спроводити Кондратјевљева формула о економској интеграцији света. Из непомирљиво противречних интереса испољених по овом питању, Лењин је извео и своју последњу карактеристику империјализма.
5) Повећавање међународних супротности и трка за поделом и прерасподелом света. Будући да је свака економска и војна велесила настојала да ту интеграцију у што већој мери изведе у интересу своје владајуће елите, али и своје нације, сви који су имали снаге и моћи укључивали су се у трку за колонијама, интересним сферама, инвестиционим пословима, привилегованим условима експлоатације енергије, сировина, радне снаге и пласмана своје робе на зависним подручјима. То је водило све тежем подјармљивању неразвијених региона света и све непомирљивијој конкуренцији и сукобљености међу развијенима.

Јачање војних снага и трка у наоружању

Као један од најснажнијих покретача историјске динамике империјалистичке епохе и њених далекосежних политичко-стратешких иницијатива појављује се војни фактор: трка у наоружању и тежња ка војној експанзији и рату као средству решавања економских и политичких противречности на међународном плану. А и тај војни фактор силно је ојачао баш захваљујући спрези и прожимању демографског раста и техничко-технолошког прогреса, односно привредне експанзије најразвијенијих индустријских земаља.

О повезаности општег привредног напретка и техничко-технолошког развоја са усавршавањем наоружања и јачањем војних снага европских земаља говори, на пример, утицај модернизоване металургије (производња квалитетног челика), хемијске технологије (употреба експлозива и бојних отрова), те железничког и моторизованог саобраћаја (промене у стратегији и тактици ратовања) на успон војне снаге појединих земаља.

Од проналазака који су до Првог светског рата највише утицали на промене ратне технике и пораст војних снага европских земаља, поменућемо најважније:

Иновације на пољу артиљеријског наоружања као резултат употребе нових врста квалитетног челика и конструкције изолучене цеви (цев са жљебовима) уместо глатке. Већ око 1890. произвођен је пољски топ домета 8 километара, веће брзине испаљивања граната и веће прецизности гађања. Крупове фабрике оружја у Немачкој, Крезоове у Француској и Шкодине у Чешкој постигле су највећу репутацију у производњи артиљеријских оруђа.

Бездимни барут начињен и уведен у употребу 1884. одиграо је одлучујућу улогу у конструкцији новог пешачког наоружања: аутоматске пушке и митраљеза. Убојна моћ пушке (домет, прецизност и брзина гађања) после тога су брзо расли. Средином XIX века, на пример, један пешадијски батаљон испаљивао је око 2000 метака у минути, 1871. испаљивао је 7000 метака, а уочи рата 1914. већ 15.000 метака. У току рата тај број ће нарасти и до 22.000. Што се тиче митраљеза, њега је, такође 1884. после више ранијих покушаја, конструисао Хајрам Максим, начинивши истински преврат у ватреној моћи пешачког наоружања.

Од велике важности били су хемијски проналасци који су родили нове дотад неслућено разорне врсте експлозива. Нобелов динамит, начињеном на бази нитроглицерина из 1867, у том погледу стоји на првом месту. Овај проналазак је после усавршавања 1888. постао једно од најразорнијих средстава свих армија. На истој хемијског основи (нитроглицерин) био је и други експлозив – нитротолуол, а пироксилин је остао подлога пиринске киселине као експлозивне материје.

Најважније новине у поморском наоружању биле су брзе торпиљерке, тешке оклопњаче (дредноте) и подморнице (сумарени). Немачка и САД ће до рата предност давати оклопњачама, Француска подморницама, док ће једино Енглеска чувати равнотежу између ових двеју врста поморског наоружања.

Велике силе, а следећи њихов пример и мање, су у епохи „оружаног мира“ (1871–1914), без изузетка, подносиле све веће материјалне напоре и финансијске жртве ради подизања ратне спреме и бојне готовости. Трка у наоружању, тада започета, неће се ни до данас окончати. Темпо улагања средстава у наоружање и друге потребе армија постао је бржи и од

темпа пораста становништва и од брзине општег привредног напретка. О томе говори табела уложених средстава у наоружање, изражених у милионима фунти стерлинга:

	1870.	1900.	1914.
Немачка	10,8	122,1	110,8
Аустро-Угарска	8,2	13,6	36,4
Велика Британија	23,4	116	76,8
Француска	22	42,4	57,4
Русија	22	40,8	88,2
Италија	7,8	14,6	28,2

Специфичности ових улагања су следеће:

А) Велика Британија је око 1870. за око 50% више новца усмеравала у сувоземно него у поморско наоружање, да би се 1890. инвестиције у ове две врсте оружане силе изједначиле. Међутим, 1910. је однос већ био 1,5 према 1 у корист морнарице.

В) Немачка све до 1890. издваја мала средства за поморско наоружање, али их после 1900. вишеструко повећава, тако да су 1914. била 10 пута већа него 1890. При том, не смањује ни инвестиције у сувоземну армију, које су 1914. око 9,5 пута веће него 1870. Захваљујући томе, општи темпо наоружавања Немачке је бржи него у било којој другој земљи. Док је Русија, као што се види из табеле, за 44 године повећала сресства за преко 10 пута, а Француска и Велика Британија за око 2,5 пута.

О величини напрезања свих држава да издрже трку у наоружању говоре и проценти националног дохотка који се уочи Првог светског рата издвајају за војску: у Немачкој 4,6%, Аустро-Угарској 6,1%, Француској 4,8%, Великој Британији 3,4%, Италији 3,5%, Русији 6,3%.

Та огромна средства била су неопходна јер су у епохи империјализма све велике, и многе мање европске државе (осим Британије) увеле општу војну обавезу. Немачка и Француска су такве обавезе имале и раније али су их примењивале на специфичан начин, а сада су их пооштриле и доследније примењивале. При том су закони донети у Француској 1872. и 1873. били тежи у погледу дужине кадровског рока, па је ова држава, иако у демографском застоју, држала с Немачком, као потенцијално и стварно најопаснијим супарником, корак у бројчаној снази мирнодопске армије. Средином 70-их година ове две силе су сваког дана под оружјем имале по 400.000 и више војника, да би у случају рата на бојиште у најкраће време могле да изведу и по 1.800.000 бораца. Пошто су и становништво и материјалне снаге Немачке брже расле, Француска је 1913. донела нови закон о трогодишњем

трајању војног рока („Закон о три године"), чиме је опет достигла немачких 750.000 до 800.000 људи под оружјем и у мирнодопским условима.

И Русија је 1874. увела општу војну обавезу, али је све до Првог светског рата, због материјалне оскудице, њоме могла да обухвати једва трећину обвезника што је фактички значило да и у случају рата не би била у стању да у борбама ангажује, бар за неко време, више од милион војника. И то је, међутим, било довољно за сталну стрепњу Немачке од француско-руске коалиције и рата на два фронта. Отуда је начелнику немачког Генералштаба фон Шлифену била, у кројењу ратних планова, толико важна аустроугарска армија, у чије моралне квалитете није веровао, насупрот истих квалитета немачког војника у којег је имао неограничено поверење.

Општа војна обавеза у Хабзбуршкој монархији проглашена је још 1868. али је ова сила била у стању да створи мирнодопску армију од само 350.000 људи, што је било знатно испод њених демографских потенцијала. И Италија је имала сталну војну обавезу, али је још у већој мери од Аустро-Угарске била спутана економско-финансијским проблемима, па су њени мирнодопски контигенти износили око 200.000 војника.

Снага Велике Британије лежала је на мору и стога се она традиционално дуже од једног века, а од 1889. и законски, придржавала чувеног начела „Two-Power Standard", тј. да њена флота мора бити јача од двеју других најјачих ратних морнарица у свету. Тај принцип је успевала да до краја XIX века обезбеди са 100.000 морнара у сваком тренутку на својим ратним лађама широм света. У таквим условима била јој је довољна професионална сувоземна армија од само 6 дивизија и, такође, око 100.000 војника, док су у колонијама њену власт чувале јединице са око 400.000 наоружаних и од енглеских официра увежбаних домородаца. Кад избије рат, чак ће и Британија увести општу војну обавезу.

Почетком XX века свом силином ће се отворити питање поморског наоружања. Као и толика друга поставиће га САД (адмирал Махан), а следиће је Немачка. После једне деценије размишљања и комбиновања, адмирал Тирпиц је 1897–98. успео да придобије немачки војно-политички врх и самог кајзера Вилхелма II за свој програм убрзаног поморског наоружања. Знак за његово прихватање дао је сâм цар својим знаменитим говором у Штетину 1899. у којем је најавио немачку „Светску политику". „Будућност Немачке је на води", рекао је тада. А та идеја претворена је 1900. у Закон о поморском наоружању, чија је примена првих година XX века угрозила британско начело „Two Power Standard". На ту опасност Албион је реаговао новим поморским законом („Закон адмирала Фишера") из 1905. који је трку у поморском наоружању учинио бесомучном, јер ће се у њу воленс-ноленс укључити и друге европске силе. Како ни трка сувоземног наоружавања није престајала све је водило у ратну катастрофу. „Политика и стратегија су биле интимно повезане".

ГЛАВА ТРЕЋА

ЕВРОПСКО ДРУШТВО

Не може се заправо говорити о јединственом европском друштву у епохи империјализма. Разлике које су постојале у друштвеним структурама, у институцијама друштва, у начину живота и стандарду становништва, у његовој политичкој организованости, нивоу образовања, у схватањима и идејама које преовлађују и воде друштво, апсолутно онемогућују заснивање једне сасвим кохерентне и општепримењиве типологије за социјални организам старог континента. Као уосталом ни за један други део света, изузимајући, донекле, и можда, само Сједињене Америчке Државе. Упркос свему, постоје неке заједничке упоришне тачке социјалне историје Европе, које у оваквој књизи налажу и омогућују глобалнији приказ друштвене ситуације, уз неизбежно указивање на регионалне, националне и друге разлике и специфичности.

Прва заједничка карактеристика друштвене ситуације у Европи крајем XIX и почетком XX века јесте да је, коначно, у свим њеним крајевима преовладала основна социјална подела грађанске епохе на буржоазију и пролетаријат као две водеће антагонистичке класе, које усмеравају историјски развој. Између ове две основне класе простире се вишеструко издиференциран и, идући са запада на исток, све пространији и сложенији свет сељаштва. Узимајући у обзир социјалну, материјалну, политичку и духовну раслојеност европског становништва, сударили смо се са већим бројем типологија и систематизација у проучавању и приказивању друштвених организама Европе. Најопштија и, отуда, овде најпримењивија чини нам се она коју је сачинио Жан-Батист Дирозел (Durozelle), а која европско друштво епохе империјализма дели на четири групе, или категорије:

А) Водеће (управљачке) друштвене слојеве;

Б) Средње друштвене слојеве („средње класе");

В) Сељаштво;

Г) Радничку класу.

Уколико буде могуће држаћемо се ове типологије уз једну резерву: указиваћемо на специфичне појаве појединих земаља, тим пре што то су-

герира и сама горња типологија говорећи, нарочито код прве две категорије, о друштвеним слојевима, увек у множини.

Пре него што покушамо да прикажемо сваку од наведених групација, указујемо на још неке заједничке или широко распрострањене особености друштвеног живота Европе у раздобљу 1871–1914. Прва је да се, гледајући епоху и континент у целини, може говорити и о релативном и о апсолутном повећавању материјалног богатства: благостања, које је неким савременицима, а и каснијим хвалитељима „добрих старих времена" унеколико дало за право да прелазно раздобље из XIX у XX век крсте као „La Belle Epoque" или „L'Age d'or" европске историје. Главни историјски проблем који је ово повећање богатства донело састојао се у томе што благостање од њега нису осећали подједнако, а често нити на било који начин, ни сви крајеви и земље Европе, ни сви слојеви друштва, чак и у најразвијенијим земљама. Сиромаштво и беда су били смањени, али не и искорењени. Шта више, у годинама великог просперитета, на тлу Европе, било је и масовног умирања од глади (Русија 1891–92). Највећи део новостечених богатстава делило је између себе око 3,5% најбогатијих Европљана и још 13–14% припадника виших слојева „средње класе", враћајући, додуше, знатан постотак тих богатстава у привредне и друге делатности, али много трошећи и на властити стандард и неумерена уживања. Много мањи део богатства припадао је бројчано огромно надмоћним (82–83%) слојевима радног становништва – од нижих средњих слојева до пролетаријата. И поред тога, не може се порећи чињеница да се материјални положај народа у целини поправљао и да је општи стандард живота растао. О томе сведочи и продужавање просечног трајања људског века. Око 1880. он је у Немачкој достигао 43–45 година, а у Скандинавији 50. То је било резултат, пре свега, опадања морталитета деце, будући да се од средине 70-их година у Европи и наталитет стао смањивати, а број становника је, ипак, и даље растао. Здравствена култура и здравствена заштита су, очевидно, напредовали.

У великом делу Европе друштвене тензије, нарочито оне на релацији буржоазија-пролетаријат, посебно до почетка XX века, јесу биле ослабиле, али далеко од тога да су нестале или саниране до нивоа да се уклони опасност од тежих потреса. Буржоаска политика и идеологија у развијенијим земљама добро су схватили где је шанса за даље смањивање друштвених напетости: у колонијалној политици и у подели добити од колонијалног плена са својим властитим народом. Сесил Родес није 1895. бадава говорио да свако ко жели да избегне грађански рат, мора бити империјалист. Екстрапрофити из колонија и других зависних подручја подизали су наднице и обезбеђивали социјални мир у метрополама. Отуда широка социјална основа европског и америчког империјализма, али отуда и сељење социјалне револуције марксистичког типа са запада на исток.

Управљачки слојеви друштва

У ове слојеве убрајају се оне друштвене групе које поседују: највећу економску моћ и највећи материјални значај; најдиректније учешће у политичкој власти, или највећи утицај на њу; највећи друштвени престиж, најповлашћенији политички третман и најугледнија званична признања у држави.

У свим великим европским земљама тога доба (Великој Британији, Немачкој, Француској, Русији, Аустро-Угарској, Италији) али и у неким мањим (Шпанија, Румунија) у категорију управљачких слојева спадају још увек велики земљопоседници – припадници земљишне аристократије, наследници бившег феудалног племства. До краја XIX века ова аристократија, и сама побуржоажена, улазила је све интензивније у друштвену, политичку, па и сродничку интеграцију са врховима самоникле буржоаске класе: плутократијом (финансијским и индустријским магнатима), највишим припадницима државне хијерархије – бирократске, војне, интелектуалне.

О томе како се земљишна аристократија постепено утапала у слојеве крупне буржоазије лепо сведочи податак да је четири петине милионера у Великој Британији 1870. било међу земљопоседницима, а да их је 1899. било још само једна трећина. Симбиоза великог земљишног поседа и крупног финансијско-индустријског капитала је чинила своје. Разлике међу овим слојевима су се лагано брисале.

Земљишна аристократија у свим европским земљама чини незнатну мањину становништва: 0,4 до 1 проценат. У Немачкој то је око 20.000 јункерских породица и још око 75.000 великих поседника или предузимача. Углавном из њихових редова потиче највећи број официра, високих државних функционера (све до министара), дипломата, па је природно што је њихова улога у функционисању државе доминантна.

И у Енглеској је стара аристократија сачувала велики део некадашњег престижа, упркос многим променама које је претрпела и даље трпела. Своју значајну улогу она је и сачувала управо на тај начин што се укључивала у нове области стваралачке активности капиталистичког типа: индустрију, трговину, грађевинарство, саобраћај, поред већ познатих делатности којима је традиционално била одана, војној, политичкој, дипломатској, научној, интелектуалној.

Улога аристократије у Француској је била у брзом опадању, нарочито од 80-их година, кад јој измичу и водећи положаји у дипломатији, војсци и државној управи. Задржала је известан утицај још у локалним органима власти по провинцијама. Слична је ситуација и у Италији, али је зато аристократија у Русији и Аустро-Угарској још увек врло моћна и утицајна у готово свим областима јавног живота. Овде су дворови – слич-

но Немачкој, па и другде – права средишта политичког живота, а на њима племство доминира. Оно материјално слаби, али ни за педаљ не уступа своје друштвене и политичке позиције. У Русији аристократију чини 103 хиљаде породица, чији припадници држе највише командне положаје у војсци и у политици – како спољној, тако и унутрашњој.

Крупну буржоазију, која дели власт и политичко-друштвени утицај са земљишном аристократијом, чине најмоћније породице финансијских и индустријских магната (плутократа), владара над новцем и најмоћнијим средствима за производњу, а преко њих и над људима. То су они моћници, творци грађанског света који су највише учинили да „новац постане мерило свега". И припадници овог слоја су малобројни, делић су друштва, али најмоћнији, „елита". Статистичари су израчунали да њему у Великој Британији 1900. године припада 4% становништва – што је много. У сам буржоаски врх Сједињених Држава убрајало се 1890. године само 4000 породица, а у најразвијенијој области немачке индустрије и рударства – рајнско-вестфалској, говорило се да почетком XX века све у рукама држи 68 „великих индустријалаца". Само неколико десетина породица контролише најмоћније финансијско тржиште света – лондонско. Све оне и станују у истом кварту престонице и орођују се међу собом.

Настојећи да се што више приближе старој аристократији, буржоаски моћници се и по начину живота издвајају од осталих слојева друштва. Станују у резиденцијалним квартовима, у луксузним вилама сеновитих предграђа, са пространим вртовима (Cottage-Viertel у Бечу, Grunewald у Берлину, Saint Clou у Паризу), у богато и рафинирано опремљеним становима са стилским намештајем и уметничким предметима, богато и свечано се хранећи, одевајући се и китећи се скупоцено и блиставо.

У Немачкој се богата буржоазија (Bürgertum) још није довољно измешала са племством, а и сама је била подељена на поседничко грађанство (Besitzbürgertum) и образоване кругове (Bildungbürgertum). Овај најбогатији и друштвено-политички, уз аристократију, најутицајнији слој имао је у својим редовима краљеве крупног бизниса: директора Компаније Хамбург-Америка Балина, председника Севернонемачког Лојда Платеа, шефа Синдиката рајнских угљенокопа Кирдофа, шефове и утицајне чланове породица власника и управљача тешке индустрије Ерхарда, Крупа, Тисена. Директно или индиректно – преко Двора, министарстава, Парламента, политичких странака, дириговане штампе – ови и други моћници су најснажније утицали на државну политику, унутрашњу и спољну. Они диктирају темпо наоружавања, правце спољне експанзије, нарочито колонијалне, јачање поморских снага итд. Оно што је у Немачкој специфичност је појачан утицај државне бирократије. До Првог светског рата она још није бројчано врло јака, каква ће постати у каснијим деценијама XX века. Пред тај рат она у Француској, коју је иначе карактерисала бројност чиновништва,

обухвата само 3% активног становништва. Али је зато у Немачкој, међу запосленима има готово двоструко више 5,5–6%. И у њеним редовима је онај танки, али изузетно утицајни слој Bildungbürgertum-a.

Веза крупне буржоазије и државне администрације врло је јака и у Великој Британији. Овде је изузетно делотворна и ефикасна сарадња земљопоседничке аристократије, финансијског света из Ситија, крупних индустријалаца и других пословних људи, те врха државне управе. О томе илустративно говори чињеница да је у 11 влада, које су управљале Британијом од 1868. до 1914. било укупно 160 министара, од којих су 85 земљопоседници, а 75 представници крупног бизниса разних врста.

Политиком Француске у највећој мери руководи тзв. акционарска олигархија, коју сачињавају припадници око 200 најмоћнијих породица. Оне држе у рукама контролне пакете највећих банака и индустријских предузећа. Ова олигархија је у тесној спрези са водећим гарнитурама политичких странака из којих се регрутују председници, премијери, министри и други високи државни функционери. На тај начин олигархија диктира политику и таквим политичким лидерима какви су Валдек–Русо, Рејмон Поенкаре, Александар Милран. Она држи и многе најтиражније листове, какав је, на пример Le Petit Parisien, и преко њих „моделира" јавно мњење.

Иако нема великих фирми као Немачка, или Енглеска, Италија има своју крупну буржоазију која дели власт са старим и новим велепоседницима. Знатно мањи је политички утицај крупне буржоазије у Русији, у којој нове богаташке величине – Морозови, Гучкови, Коновалови, Прохорови – још стоје дуг корак иза племића. Слично је и у Аустро-Угарској. Дијаметрално супротно је у САД, у којима крупни капиталисти немају с ким да се боре око власти, али они излазе из оквира ове књиге.

Средњи слојеви

Најсложенија и најфлотантнија категорија грађанског друштва у епохи империјализма, а и иначе, су тзв. средњи слојеви, или „средња класа". Готово је немогуће утврдити ко све улази у састав те „класе", и колико их има. У њеним редовима је највећа флуктуација, а међу припаднике се, поред ситних и средњих индустријалаца, занатлија и трговаца различитих нивоа, убрајају и припадници слободних професија, стручњаци, службеници у привреди и државним установама, функционери политичких странака, грађанска интелигенција (професори, публицисти, уметници), па чак и „беле крагне" међу радницима. У средње слојеве ушли би, дакле, и власници фирми и погона и они који живе од изнајмљивања свог рада, под условом да остварују одређени ниво материјалног стања и друштвеног статуса.

Ако се овако широко и сложено схвати појам средњих слојева, онда је њена унутрашња структура веома слојевита, а бројчани састав велики и кретао би се између 30–45% становништва најразвијенијих европских земаља и знатно мање у Аустро-Угарској и Русији, као претежно аграрним подручјима. Средњи слојеви су бројчано најснажнији у Француској, у којој дају ток читавој друштвеној ситуацији. Нешто другачије дефинишући ове друштвене групе Шмолер је сматрао да им припада једна четвртина, а Сомбарт око петине немачког становништва: око 12,5 милиона људи, према 35 милиона припадника радничке класе. Различити британски историчари и социолози су правили врло неуједначене процене броја припадника средњих слојева: од 200.000 породица, до 30% укупног становништва.

Без обзира за које ћемо се цифре определити, једно је сигурно: да је „средња класа“ један социјално веома издиференциран и раслојен организам. У Немачкој је деле на средње стојеће грађане (Mittelstand) и ситно грађанство (Kleinbürgertum). У другим земљама се чак средњи слојеви деле на три степена: горњи слој, средњи слој и доњи средњи слој (ситна буржоазија) са доста прелазних облика.

Упркос оволикој раслојености и мноштву различитих интереса, средњи слојеви имају неколико заједничких особина које их спајају у колико-толико социјално јединствену групацију. У првом реду, то је њихова суревњивост и нетрпељивост према крупној буржоазији. Велики део припадника средњих слојева има, заправо, силну жељу да се вине до саме друштвене елите, али то мало коме успева. Отуд завист и оштра супротност према крупној буржоазији. Средњи слојеви подвргавају жестокој критици све што је крупно: „крупни капитал, крупну индустрију, крупне финансије, крупне поседнике“. Радикали, партија бројчано најјаче ситне буржоазије, као свој социјални идеал проглашавала је мали посед, мали али сигуран приход, мали погон. „Све што је мало, добро је“, чуло се у њиховој агитацији.

Друга заједничка особина припадника „middle class-a“ је њихов готово једнодушни панични страх од стропоштавања на ниво угњетаваног, експлоатисаног и сиромашног пролетаријата. Без обзира што је и добар део средњака живео скромно, њихов и друштвени и материјални положај био је знатно бољи од положаја радника. Поготову ако су припадали средњим или вишим категоријама средњих слојева. Енглески економиста Маршал је на једном типичном примеру показао материјални и животни стандард добростојећег „средњака“. Тај пример био је његов колега, професор Кејнс, отац будућег знаменитог економисте Џона Мејнарда Кејнса (Keyns).Наводећи да је један енглески професор крајем XIX века могао врло угодно живети са годишњом платом од 500 фунти стерлинга, Маршал анализира Кејнсову ситуацију из 1891. Те године он је уз своју поменуту плату, као приход укњижио и 500 фунти од ренти на наслеђену имовину.

„Умерено штедећи“ он је са 400 фунти подмирио све потребе своје породице, која је становала у сопственој пространој, лепо намештеној кући са собама у осликаним тапетама, с послугом од троје људи и гувернантом за децу. Поред тога, те године је провео два пута по 15 дана одмора у Швајцарској, на шта је потрошио још 68 фунти. За преостали новац од плате могао је да дозволи себи и два хобија: филателију и лов на лептире – уз обавезни голф, разуме се. Тако, дакле, није нипошто морао да дира своју ренту.

Кад се ово прочита, може само да се замишља шта су себи могли да допусте мулти милионери – пословни магнати и најкрупнији велепоседници – који су остваривали стотинама пута већи годишњи чист приход „за домаће потребе“. Има о томе једна истинита анегдота из живота америчке високе буржоазије тога времена коју можда вреди испричати. Кад је умро велики финансијски магнат Џ.П. Морган, објављено је да је иза себе оставио 80 милиона долара личне имовине. „А ми смо мислили да је богат!“ – разочарано је рекао Џон Д. Рокфелер.

И трећа тачка додира припадника средњих слојева је њихова политичка улога у друштву. Често унутар својих редова крајње политички нејединствени и сукобљени, дајући својим међусобним окршајима главни политички колорит појединих земаља (Француске, на пример), ови слојеви уистину политиком својих држава нису управљали. Посредно, међутим, као бирачко тело јесу утицали и, у неким кључним моментима, битно. Као бирачка маса добар њихов део јесте био објекат манипулација крупног капитала, али и предмет бриге да не изгуби његову подршку. Јер, у неким ситуацијама управо држање ове масе, њено расположење и опредељење је битно утицало на доношење меродавних одлука. У епохи империјализма средњи слојеви су својим антипролетерским и антиреволуционарним опредељењима обезбеђивали друштвену стабилност; својом склоношћу ка колонијалној експанзији подстакли су империјалистичку политику; својим национализмом заоштрили су супротности међу великим силама и допринели избијању Првог светског рата.

Сељаштво

Бројчано веома јако – у источноевропским земљама и најјаче – сељаштво је она друштвена категорија европског становништва, која се најтеже може подвести под било какву типологију и шему, стога што је социјално било веома раслојено, а политички најмање организовано. Организације за заштиту његових материјалних и друштвених интереса су најефемерније и најмање утицајне на политички живот држава, разуме се уколико не рачунамо моћне групације крупних земљопоседника кој

смо уврстили у управљачке слојеве друштва. Положај, друштвена улога, састав, политичка опредељења сељаштва врло су различита у Великој Британији, Француској, Немачкој, Русији, Италији, на Балкану, па и појединим деловима пространог Хабзбуршког царства. У Великој Британији сељаштво је постепено нестајало, чинећи око 1900. године свега 20% становништва, које поседује чак нешто мање од 14% обрадиве земље. Оно што је обрађивало крупни земљишни посед је пољопривредни пролетаријат. У Немачкој сељаштву још припада 36% становништва и оно је тамо знатна снага, али друштвено издиференцирана и политички нејединствена. Те особине нејединствености „красе“ и сељаштво Француске које чини чак 43% становништва (1906), а које, као и умногим другим земљама, у политичком погледу, представља војску и бирачку масу малограђанских политичких партија. То није чудо ако се има у виду да је Француска једна од оних земаља у чијој пољопривреди, традиционално, преовлађује ситни и средњи земљишни посед. Аустро-Угарска, Русија, балканске земље и европска Турска, су права аграрна подручја. У њима сељаштву припада 70–85% становништва. И тамо је оно неорганизовано, политички расуто, али због великог броја аграрне сиротиње и ситног, парцелног сељаштва у свом саставу, и носилац високог степена социјалне и политичке нестабилности: у Турској, у балканским државицама (Румунији, на пример), Русији.

За политички живот европских земаља, у вези са сељаштвом, најзначајније питање је колики је његов стварни, непосредни и посредни, утицај био на унутрашњу и спољну политику. Као елеменат социјалне нестабилности у Русији, Турској, Аустро-Угарској, на Балкану, оно јесте утицало на политички живот, али посредно. Мањи је тај посредни утицај био у развијенијим земљама. То је једно од објашњења што су се средишта социјалне револуције од 1871. до 1914. преселила на Исток. А тек тада, у сложеним револуционарним ситуацијама, и сељаштво је директно излазило на историјску позорницу, а аграрно питање се постављало као носилац историјске динамике и револуционарних покрета.

Радничка класа

Радничка класа представља значајан део друштвеног организма у свим земљама Европе из доба империјализма. Око 1905. њој од укупног броја становништва припада 39% житеља Немачке, 35% Француске, 42% Велике Британије, 25% САД, 15% (градски пролетаријат) Русије итд. Социјални састав пролетаријата (индустријски, занатски, сеоски, услужни), као и његов друштвени и материјални положај, много се разликују од земље до земље. У развијеним капиталистичким државама животни

стандард радника се поправља – понајвише у Енглеској, Немачкој и Аустрији, мање у Француској, а најмање (такорећи никако) у Русији. Поправљање положаја пролетаријата манифестује се у ширењу радничког законодавства, социјалног и здравственог осигурања, ограничавања радног времена (на око 10 часова дневно), у државним интервенцијама ради смањивања драстичних облика угњетавања, у смањивању беспослице, те у полаганом порасту реалних надница. Нарочито осетно се поправља положај квалификоване радне снаге.

Разлога за борбу радничке класе и поред тога има довољно, и класне супротности на релацији буржоазија-пролетаријат нису нестајале. Ако не апсолутно, радничка класа је сиромашила релативно – у односу на друштвено богатство у целини, али и на буржоазију као власника средстава за производњу. То своје релативно материјално заостајање пролетаријат је осећао као огромну друштвену неправду и против ње се жилаво борио. Борба је вођена, с мање или више оштрине, свуд, али најжешће у Русији, почетком XX века. Социјални сукоб у Великој Британији, Немачкој, Француској и Аустрији је блажи, али нимало безазлен. Штавише, тај се сукоб у последњој деценији пред Први светски рат и заоштрава, а разлози за то су у порасту трошкова живота, паду животног стандарда и политичком притиску држава, услед појачане трке у наоружавању, монополизму и протекционизму у привреди, продужавању војног рока, јачању бирократије итд.

Борба радничке класе води се организовано и на два фронта: економско-социјалном и политичком. Предводници првог фронта су синдикати, који раде на поправљању материјалног положаја радништва и врло ограничено се ангажују у политичким питањима. Други сектор припада радничким политичким партијама које пред себе и пред класу постављају шире и далекосежније историјске циљеве – од општег права гласа до смене друштвених система. Постоји, међутим, неколико социјалних и политичких циљева с којима је солидаран целокупан пролетаријат и о којима влада општа сагласност свих његових организација: осмочасовни радни дан, колективни уговори и опште право гласа. У свим осталим питањима разлике међу политичким струјама пролетаријата су велике.

Од највећег друштвеног и политичког значаја било је у епохи империјализма деловање пролетаријата у оквиру социјалистичких и социјалдемократских политичких партија и њихове организације формиране на европском нивоу – Друге социјалистичке интернационале. Те партије су генерално производ општих политичких тенденција овог доба: ширења формалне политичке демократизације у највећем делу европских држава. Уједињавањем двеју политичких група (ласаловаца и ајзенаховаца) у Готи је 1875. образована социјалистичка радничка партија Немачке, којој су чак Изузетни закони од 1878. до 1890. били заб-

ранили легално деловање. Упркос томе, она је већ тада имала 35 посланика у Савезном парламенту. Радничка партија Француске основана је на конгресу у Марсеју 1879. Уједињавањем с другим, супарничким радничким организацијама, она је 1905. претворена у Јединствену социјалистичку партију Француске. Социјалдемократска партија Аустрије образована је 1888, а Мађарске 1890. У међувремену (1881. и 1885) настале су Социјалдемократска радничка партија Шпаније и Белгијска социјалистичка партија. Италија је образовала Социјалистичку партију између 1892. и 1895, а Холандија 1894. У Русији су прве радничке организације формиране 1883. (Плехаковљево Ослобођење рада) и 1895. (Лењинов Савез борбе за ослобођење радничке класе), да би 1903. била створена Социјал-демократска радничка партија Русије. Сличне радничке странке настајале су и у Швајцарској (1888), Шведској (1889), Бугарској (1893), Хрватској и Славонији (1894), Чешкој (1896), Србији (1903), Енглеској (Лабуристи, 1905).

У свим тим странкама, као и у радничком покрету у целини, било је различитих идеолошких струја и политичких подвајања. Две су, међутим, основне и носеће: револуционарна и реформистичка. То су марксисти и ревизионисти у Немачкој, гедисти и посибилисти, касније министеријалисти у Француској, бољшевици и мењшевици у Русији и сличне струје у свим другим социјалистичким и социјалдемократским странкама. У свим њима програми су, по правилу, били револуционарни (марксистички), схватања различита, а пракса, осим по изузетку, опортунистичка и реформистичка, изражена кроз максиму немачких ревизиониста (бернштајноваца): „Покрет је све, циљ није ништа!"

Све ове поделе и диференцијације у редовима европског пролетаријата, дошле су до изражаја и у његовој међународној асоцијацији – Другој интернационали.

Друга интернационала основана је 1889. великом заслугом Фридриха Енгелса, који је желео да обнови и подигне на европски ниво међународну пролетерску солидарност која је почела да се изграђује у време Прве интернационале (1864–1876). У организацији француских социјалиста, Оснивачки конгрес Друге инернационале састао се у јулу 1889. о стогодишњици Француске револуције. Тада су у ствари, паралелно држана два међународна конгреса радничких партија: револуционарних (марксистичких) и реформистичких, који су организовали опортунисти (француски посибилисти) у радничком покрету. Пошто посибилистички конгрес није успео, Друга интернационала је основана као асоцијација револуционарних партија радничке класе. Конгрес је прокламовао да је крајњи циљ Друге интернационале освајање политичке власти од стране пролетаријата, а да су непосредни циљеви за које ће се она борити проширивање радничког законодавства, увођење осмочасовног радног времена и давање

права гласа и сиромашним грађанима, тј. опште право гласа. Одлучено је, такође, да се *1. Мај* прогласи међународним празником рада и радничке солидарности.

Друга интернационала је организована на демократским принципима и без круте централизације и беспоговорног спровођења одлука извршних органа, што је практиковано у Првој интернационали. Енгелс је то објаснио потребом политичке ширине у деловању чланица Интернационале, како се социјалисти не би „претворили у секту". Без централног извршног органа, Интернационала је одлучивала само о начелним идеолошким и политичким питањима стратегије и, ређе, тактике радничког покрета и то само на конгресима, који су релативно често одржавани: Париз 1889, Брисел 1891, Цирих 1893, Лондон 1896, Париз 1900, Амстердам 1904, Штутгарт 1907, Копенхаген 1910. и Базел 1912. Будући да се то показало недовољним за одржавање чешће и ефикасније комуникације између социјалистичких партија, чланица Интернационале, године 1900. образован је Међународни социјалистички биро, као њен стални извршни орган, али без великих прерогатива.

У раду Дргуе интернационале уочавају се два раздобља: прво до 1900. и друго од тада до избијања рата 1914. У првом је изразит идеолошки утицај Фридриха Енгелса, који је до смрти 1895. уживао неоспорни ауторитет. Међутим, постојање већ нараслих идеолошких неслагања и превирања у редовима Интернационале (која су била већ позната унутар појединих партија), у већој мери од Енгелсовог нестанка, разоткриће приметно заоштравање класне борбе у Европи, изазвано ратном и колонијалном политиком великих држава, чију су цену плаћали радни слојеви становништва. Руска револуција 1905–1907. даће том заоштравању најснажнији подстицај. Европом се разлио вал различитих радничких и рударских штрајкова у Немачкој (Рур, Хамбург) 1905–1906, у Енглеској, у Француској, Аустрији, Чешкој, Мађарској, Румунији, Италији, Холандији, Белгији. Младотурском револуцијом 1908. и Сун-Јат Сеновим покретом у Кини 1911. почело је „буђење Азије". Руска револуција, формирање првог органа радничке власти (Совјет у Иваново–Вознесенску), те беспоштедан сукоб бољшевика и мењшевика (револуционара и реформиста) свом силином су распалили већ постојећи идеолошки сукоб унутар међународног радничког покрета.

Кроз овај сукоб кристалишу се у радничком покрету Европе и његовим политичким организацијама три идеолошко-политичке струје: доследно марксистичка (револуционарна), марксистичка у теорији и опортунистичка у пракси, те реформистичка (ревизионистичка), која се одриче револуције и решење радничког питања тражи у оквирима капиталистичког система и грађанског друштва. Као лидери прве, будуће комунистичке, струје на почетку XX века истакли су се немачки и руски

млађи „револуционарни кадрови" Роза Луксембург, Карл Либкнехт, Франц Меринг, Клара Цеткин, Владимир Илич Лењин и други; струју старих радничких бораца, марксиста на речима и у теорији, али већ прилагођених политичким средствима грађанског парламентаризма, предводили су Аугуст Бебел, Карл Каутски, Жил Гед, холандски социјалист Нивенхуис, Италијани Бисолати и Турати и други; вођи ревизиониста и опортуниста били су, њихов најистакнутији теоретичар Едуард Бернштајн, затим Жан Жорес, Александар Милран, Белгијанац Ван Дер Велде.

И у синдикалном покрету се осећала подела на мирољубивије, економским циљевима окренуто крило, и борбеније, спремно и на борбу за политичке захтеве („револуционарни синдикати"). У првој струји убедљиво најснажнији су британски струковни синдикати (тредјуниони), асоцијације дуге традиције и снажне организације, који су, у одсуству јаче политичке снаге, апсолутно доминирали радничким покретом Велике Британије. „Револуционарни синдикати" су и сами били непоуздани у својој револуционарности. Много су махали паролама и заставама „генералног штрајка", али су и њему нерадо прибегавали. Од Марксове „диктатуре пролетаријата" су се одрицали и држали се подаље од свакодневне политичке борбе.

Најборбенија струја у радничком покрету, али секташког и завереничког карактера, која заправо ништа значајно није могла да постигне, били су анархисти. Изузимајући Шпанију, у којој је увек било тенденција противних општим токовима европског радничког покрета, анархизам се до 1914. никад није испољио као озбиљан и снажан политички покрет, или организована форма, већ је остао у оквирима идеологије и спектакуларних аката индивидуалног терора. Чак и у латинским земљама, па и у Русији од 80-их година, постао је занемарљива политичка појава.

О радничком покрету, и овако нејединственом и у идеолошком и у политичком погледу, грађанска политика је вазда водила највећу бригу. Борба с радничком класом апсорбовала је велики део снага и времена владајућих слојева буржоаског друштва, на политичком, административном, а нарочито идеолошком пољу. Тиме је раднички покрет, некад посредно, а чешће непосредно, постајао утицајни чинилац и унутрашње и спољне политике грађанских држава. Ипак, никад такав и толико јак (осим у Русији 1905) да би довео у питање основна обележја друштвено-политичког система и кључне праксе спољне и унутрашње политике ових држава. Другачије речено, раднички покрет у епохи империјализма није угрозио темељна начела капиталистичког устројства и односа у грађанском друштву. Штавише, тај систем и односе ће прихватити и делови саме радничке класе.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

ДРУШТВЕНА И ИНТЕЛЕКТУАЛНА МИСАО

Филозофске школе и правци

У епохи коју називамо империјализмом – дакле у последњим деценијама XIX и на почетку XX века – на подручју филозофског мишљења и друштвено-политичких теорија запажа се једна тенденција, која ће у XX столећу добити широке размере. Под утицајем све бржег умножавања и ширења емпиријских знања из најразличитијих научних области и дисциплина, почело је да се доводе у питање две велике мисаоне синтезе које је изнедрио XIX век и које су на одређен начин биле врхунац филозофског и теоријског развоја европског грађанског друштва. Реч је, разуме се, о позитивизму и дијалектичком материјализму, обрађеном у првом тому ове књиге. Полагано, али уочљиво разграњавање и декомпоновање ова два система, означавало је истовремено и распад универзума знања који су они изградили и који више никад и ничим одговарајућим неће бити замењени, будући да се људски мисаони капацитет већ читав век показује недовољним да силно увећану суму егзактних чињеница обухвати у неки нови, универзални и свеобухватни, систем и да целину природног и људског универзума објасни свету.

Промена о којој говоримо, а коју су марксистички филозофи и теоретичари радо називали кризом буржоаске друштвене мисли, доиста је захватила најпре позитивистичку филозофију и друштвену теорију. „У последњој четврти XIX вијека позитивистичка мисао, што се тиче садржаја, развија се у правцу јачања психологистичких и субјективистичких склоности. Што се пак тиче подручја интересовања – очигледан је заокрет ка питањима методологије наука и генетичкој епистемологији, док склоности за општом теоријом прогреса, или свеобухватном визијом друштвеног живота изразито слаби" (В. Колаковски).

Филозофски позитивисти овог доба покушавају да пронађу и протумаче „чисто искуство" ненатрућено личним, субјективним духом и да демистификују све оно што је у дотадашњој филозофији било „уобразиља" Овај дериват позитивистичке филозофије назива се емпириокритицизам

а његови творци и протагонисти су Авенариус и Мах. Независно један од другог, главни напор су обојица усмерила на трагање за пореклом и задацима знања. При том, иако су се трудили да буду хиперкритични и антисубјективни, пали су и сами у једну врсту субјективизма, формулишући у основи психологистичку теорију сазнања из које су готово сасвим избацили Огиста Конта, да би у њу вратили Имануела Канта, прожетог Хјумовим идејама. Емпириокритицисти се одричу контовске и спенсеровске научне синтезе и опредељују се за „повратак природи“ и „природни поглед“ на свет, ослобођен „метафизике“. Али, тражећи тако „чистог човека“, они су одбацили и позитивистички идеал рационализације света и отворили врата разним субјективистичким идеологијама, на пример биологизму и тзв. филозофији живота. А критикујући позитивистички „објективизам“ и „неутрализам“ у науци, разарали су и појам „факат“ и определили се за активистички однос према знању.

„Ослобађајући“ на овај начин филозофију од рационалистичких „предрасуда“, емпириокритицисти су (Авенариус нарочито) били уверени да су нашли кључ за формулисање праве „научне“ филозофије. Њен циљ је имао да буде „изградња јединственог научног погледа на свет, у коме би све посебне области знања нашле своје место“. У тој својој намери они, међутим, нису отишли даље од сређивања научних искустава, будући да су негирали сваку општу истину и сваку законитост.

Емпириокритицизам је, као радикална критика контовског позитивизма, изазвао значајан одјек у филозофији и друштвеној теорији. Едмунд Хусерл је сматрао да су његове „скептичне консеквенце“ заправо „катастрофалне“, јер руше цео систем вредности на којима је почивала европска култура. Зато је то почетак њене кризе. Анри Бергсон је, опет, пребацивао емпириокритицизму избацивање људске личности као реалног субјекта из теорије сазнања и њено цепкање на „исте елементе из којих се састоје ствари“. Лењин је, најзад, одбацивао емпириокритицистички агностицизам, видевши у њему скривену форму берклијевског идеализма.

Близак емпириокритицизму био је конвенционализам, један особени филозофски метод у научном тумачењу физикалних и других природних појава, који су развили француски математичари и физичари склони филозофирању, какви су били Поенкаре, Диема, Ле Рој. Они су, поред емпиријских, као фактор сазнања, признавали и „неемпиријске категорије“ тј. „субјективна осећања“. Лешек Колаковски признаје позитивистичко исходиште конвенционализма, али у њему види и пораз и „аутодеструкцију“ самог позитивизма.

* * *

Удар који је позитивизам доживео у свом властитом крилу, знатно је помогао бујању и експанзији изразито идеалистичких или антирационалистичких филозофских школа од којих бар две заслужују пажњу и у овако суженом и уопштеном прегледу. Реч је о учењима неокантоваца, с једне, и Фридриха Ничеа, с друге стране. Оба у себи садрже видљиве и јаке елементе ангажоване друштвене и политичке теорије. И једно и друго је производ немачког идеализма последњих деценија XIX века.

Филозофија неокантоваца представља покушај прожимања модерних друштвених теорија (социјализма) и Кантове трансценденталне етике. За неокантовце „законитост свијета је законитост трансценденталне свијести, а према томе ни социјална законитост не може бити изведена из социјалне стварности него из свијести“. Као група интелектуалаца хуманиста, неокантовци су настојали да нађу такав модел друштвеног уређења којем би у основи стајао општи и универзални идеалистички морал, аутономан од класних разлика и историјских условљености.

И у чисто филозофском смислу, неокантовци су желели да измире нове тековине науке и идеализам свог великог узора. Тако је Хелмхолц тврдио да у основи људског сазнања стоје одређени елементи реалности, али да они не би вредели ништа без „априорних принципа каузалности“, који су производ чистог ума. Ланге је слично говорио наводећи да је сазнање синтеза искуства и мишљења. Екстремнији идеализам заступа Коен који одлучујућу улогу у процесу сазнања приписује „чистом мишљењу“, док Винделбанд и Рикерт једино у „мишљењу, односно у хтијењу или моралу и осјећају“, налазе добро, лепо и опште.

У расправљању историјске и друштвене проблематике, неокантовци негирају могућност научног објашњења и заснивање било каквих сталних узрочно-последичних веза међу појавама. Све су оне индивидуалне и недетерминисане. При том се залажу за „друштво слободних људи“, чија је слобода морална, а не историјска категорија.

Филозофија Фридриха Ничеа (1844–1900), окренута првенствено етици, прожета је многим далекосежним социјално-политичким садржајима и утолико за нас значајнија. Главна дела су му *Воља ка моћи* и *Тако је говорио Заратустра*.

Циљ Ничеове антирационалистичке филозофије био је да путем „побуне“ против постојећег тока ствари и „површне“ грађанске револуције превазиђе интелектуалну декаденцију западне цивилизације и надахне јој нову снагу. Та његова побуна, или „космичко-биолошка“ револуција је отпор демократији, позив на рушење богова путем „преокретања свих вредности“, али не с народом, већ против њега, активирањем агресивних, антихуманих нагона, инстинктом против разума. „Између принципа разума и инстинкта, он се опредељује за инстинкт, сматрајући да је хеленска култура резултат нагона“.

Излаз из декаденције грађанског друштва Ниче види у некој новој врсти друштвене поделе (сличне античкој) на привилеговану мањину духовне елите која се бави „слободним радом“, и потлачену већину, подвргнуту принудном производном раду. До такве поделе, у којој ће животом дириговати „елита“, Ниче мисли да грађанско друштво може да стигне неком врстом дириговане бизмарковске демократије кроз коју ће се народ излечити од болести социјализма и тежње ка једнакости.

Темељећи своју филозофију на дарвинизму и биологизму, Ниче изнад свега велича вољу за животом. Та воља је извор стваралачке и сваке друге људске моћи. Воља да се оствари моћ је највећи морални императив јаких људи, који унапређују живот. Они су јаки зато што своју снажну вољу могу да наметну и другима, обрачунавајући се са свима који им се у томе супротставе. При том су категорије добра и зла ирелевантне, јер су доброту измислили слаби да би размекшали јаке и тако олакшали своју судбину пониженог робља. Јакима није потребна ни доброта, ни самилост. Они себе ослобађају снагом, а не моралом. Човечанство је имало више користи од ратова и насиља, него од љубави и саосећања. Зато се јудеохришћански морал мора одбацити као и социјалистичка галама о једнакости. Како може бити једнакости у друштву, пита се Ниче, кад се оно састоји од јединки у свему неједнаких осим у егоизму? Зато будућност не припада заједници једнаких, већ онима који су у стању да свој егоизам поткрепе највећом снагом ума, духа, храбрости, чврстине и безобзирности. Те „плавокосе бештије“, то су Ничеови надљуди. А тај ничеански „надчовек“ то је онај идеал немачког „савеза елита“, о којој је писао Фриц Фишер, а који је у раздобљу од 1871. до 1945. настојао да се, најбруталнијом силом наметне Европи за господара.

Да би се изградио овај „надчовек“, Ниче и његови истомишљеници (Дилтај) су предлагали и нову филозофску теорију сазнања. У њој је највећи значај дат доживљају (емпатији) и миту, изведеним из ирационалних животних импулса. Доживљај је вреднији од искуства и мишљења, а мит од објективне истине. Таква истина и закони засновани на њој и не постоје. Човек зато и не може да сазна и разуме целину света. То разумевање замењује му мит. Зато је и историји и филозофији задатак да изграђују митове, који ће бити у стању да замене и науку и религију и да мобилишу људе за велика прегнућа. У том погледу уметност је вишеструко значајнија од науке.

Ирационалним правцима европске филозофије на почетку XX века поред Ничеа припадао је и француски филозоф Анри Бергсон. Међу њима је, међутим, велика разлика. За разлику од Ничеа, Бергсон је хуманиста који у човековој интуицији, спонтаности и духовним импулсима тражи пут до истине, одбацујући претерану позитивистичку веру у знање које, по њему, своди човека на механичко биће. То погодује бирократизацији

друштва, која масовношћу знања и животних правила гуши индивидуалне и ирационалне снаге људског бића. И сâм потекао из позитивистичког миљеа, Бергсон се од њега удаљио тражећи пут до суштине у интуицији. Само она омогућује да се разумеју појаве посматране емпиријом и науком. У том погледу, пренаглашавајући интуитивно и ирационално омаловажио је разум и знање као кључне компоненте трагања за суштином појединачног и колективног (друштвеног) бића човека.

* * *

Својеврстан одговор на експанзију идеологизоване идеалистичке филозофије и покушај враћања филозофске мисли на своја позитивистичка исходишта, била је у првим деценијама XX века појава логичког емпиризма или неопозитивизма. Неопозитивизам је рођен као научна и филозофска реакција против „идеолошких фанатизама и неодговорних мисаоних конструкција“, у које су, поред других, убрајане и филозофија и друштвена теорија марксизма. Циљ неопозитивиста је био да афирмишу „самосталну и јасно издвојену позицију интелектуалаца“. Зато је „научност“ најбитнији део њихове методологије. Изричито аналитички правац, логички емпиризам, логички позитивизам или неопозитивизам, показује снажну одбојност према великим, свеобухватним метафизичким системима, а највише се служи математичким методама, настојећи да споји емпиризам и рационализам.

У страху од априорних синтетичких судова, логички позитивизам је јако сузио улогу филозофије у сфери сазнајне активности. Он је филозофију свео на „науку о методама научног поступка, о условима проверавања хипотеза, о правилности закључивања и смисла израза који се употребљавају у науци“ (Л. Колаковски). Има аутора који такву филозофију називају метанауком.

Признајући само експеримент и математички рачун, као извор егзактног знања, неопозитивисти су сличне методе тражили и од друштвених и хуманистичких научних дисциплина. Само научност, постигнута помоћу провериљивих чињеница, за њих је била спас од тоталитарних идеологија и сигурна одбрана демократије и толеранције. Најистакнутији зачетници и утемељивачи неопозитивистичке школе у прве две деценије XX века, били су припадници тзв. Бечког круга: Рудолф Карнап и Карл Попер, а поред њих још и Ханс Рајхенбах, Лудвиг Витгенштајн и Бертран Расел. Сви ће они пуни замах својих учења достићи у раздобљу између два светска рата, па и после тога.

И филозофски правац познат под именом феноменологија рођен је на почетку XX века и савременик је неопозитивизма. Циљ му је био да ради на превазилажењу кризе у коју је запала не само филозофија, већ

грађанска култура уопште. Творац овог правца Едмунд Хусерл (1859–1938) указивао је на озбиљност те кризе, залажући се за спасавање тековина европске цивилизације и система њених идејних, научних, моралних, естетских и религиозних вредности. Истим мотивима руководили су се и његови многобројни следбеници, чак и кад су се удаљавали од схватања свог учитеља (Шелер, Хајдегер, Ингарден, Хартман и други), али будући да њихова делатност пада, углавном, у раздобље после 1914. на њу се овде нећемо освртати.

Сам Хусерл је настојао да, насупрот посусталом позитивизму, створи нови систем филозофске синтезе, помоћу које би превладао раздробљеност, скептицизам и агностицизам грађанске научне и филозофске мисли, која је одвела у кризу, „невољу времена", а да при том заобиђе марксизам као мисаону синтезу. До ове кризе скептицизма (агностицизма) и релативизма, по Хусерлу је дошло на парадоксалан начин: услед напретка науке о природи и друштву, а пре свега услед еволуционизма и историцизма. Нагомилана научна знања, онемогућавају постојећим филозофским системима да својим методама обухвате и протумаче целину универзума, па су почели релативизовати свако сазнање и сваки систем вредности, доводећи у питање саме основе људске моралне и духовне егзистенције.

Хусерл жели да реафирмише европске цивилизацијске вредности, да друштву врати „архимедовску тачку ослонца", да му учврсти попуцале теоријске и етичке темеље на којима је вековима почивало. При том, попут позитивиста (а и марксиста) намерава да то постигне усаглашавањем научних сазнања појединачних дисциплина, са филозофијом као општом свешћу о целини, тј. изградњом научне филозофије. А за то му је потребна нова филозофска метода. Управо она чини бит феноменологије.

Најважнији задатак те методе је да открије и објасни суштину, или „идеални садржај" појава у стварности. То Хусерл назива „сагледавање суштине", сматрајући суштином „идеализовани појам ствари", који се не добија „ни из искуства, уопштавањем", нити „дедукцијом из неког општег појма". Пут до сагледавања суштине који нуди Хусерл је врло компликован, а изложен је у његовом кључном двотомном делу *Логичка истраживања* из 1900. У њему Хусерл доказује да ствари и појаве око нас (феномени) садрже истине, значења и правила, која су независна од наше свести у којој се одржавају. То су „истине по себи" и морају се посебно анализирати. Тиме се бави логичка анализа. Али појаве имају и стварно, спољa видљиво значење („истине за себе"), које нису ништа друго до наше реаговање на „истине по себи". И њих треба анализирати и рашчлањавати, а тиме се бави психолошка анализа. Та два поступка (логичка и психолошка анализа) морају се спроводити не само упоредо, већ „у сталном међусобном односу, у унутрашњем упућивању једне на другу". То се зове „*корелативни начин посматрања*, јединство субјективног

и објективног постављања питања". Из тога произилази Хусерлов закључак да у свету поред субјективне, постоји и објективна истина која не подноси ни релативизације и једнострано (субјективно) психологизирање, ни пуки емпиризам, који све своди на просту индукцију и уопштавања гомилањем чињеница, не откривајући суштину и универзалност појава.

Али, како доћи до те суштине? Комбиновањем и прожимањем логичке и психолошке анализе, а то значи новом логиком, која истовремено анализира обе стране једног бића – реалну и идеалну. Та логика је „универзална теорија науке", или „теорија истине". Реалну страну бића она анализира методама егзактних наука (математике пре свега), а идеалну помоћу „интуиције као самодатости". Шта је, по Хусерлу, интуиција? То је способност човека да, независно од сваког предубеђења и предзнања, уочи евидентне ствари. То је она неокрњена представа коју човек добија кад се први пут сусретне са стварима о којима није имао никаква претходна искуства. Тако се, дакле, двостраном анализом спољне (чињеничне) и унутрашње (суштинске) стране ствари долази до њеног пуног значења – до феномена. Феномен је, према томе, и стварност (суштина) и њена спољa видљива манифестација. Сама феноменологија је зато сагледавање и показивање појава у оба њихова значења – објективном и субјективном.

Тако је Хусерл покушао да створи нову филозофску синтезу у којој ће довести у корелативан однос објект и субјект, биће и сазнање, стварност и човека. А то није ништа друго до покушај удруживања материјализма и идеализма, пасивне реалности и активне свести. По мишљењу Милана Дамњановића тај се покушај завршио у „трансценденталном идеализму".

Скрећући филозофију на нека њена ранија идеалистичка тумачења, феноменологија јој је у XX веку дала и један важан допринос: вратила јој је веру у властиту сазнајну моћ. Феноменологија се зато сматра филозофијом оптимизма.

Мисаоној баштини епохе империјализма припада и филозофија прагматизма којој су темеље, крајем XIX и почетком XX века, ударили амерички филозофи Пирс, Џејмс и Дјуи. Овај филозофски правац који ће у XX столећу одиграти капиталну друштвену улогу, до Првог светског рата још неће ухватити корена у европској култури и неће представљати делотворнију снагу у друштвеном и политичком животу старог континента, па ће зато и његов приказ овде бити изостављен.

* * *

Низ специфичности у односу на западноевропску филозофску мисао садрже идеје руских филозофа крајем XIX и почетком XX века. У њима је доминирао религиозни начин расправљања о човеку и свету. Тај

филозофски правац који је доминирао у оновременој филозофији ставио је себи у задатак да и Русији и Европи врати изгубљени „хришћански морални императив", будући да једино он може обуздати стихију „бруталног материјализма" који је захватио Запад, а прети да преплави и Русију. Ради остварења овог задатка она се упутила у трагање „за смислом васељенске бити" која спас човечанства види у прожимању божанске и природне суштине људског бића. Човек је способан за то прожимање јер од целокупног света природе једини он у себи носи обе те стране васељенске егзистенције. Зато само он и има историју, знање и веру. Творцем ове концепције о спајању бога и човека сматра се Владимир Соловјов. При том је важно напоменути да су први извори његове религиозно филозофске мисли били Кирјејевски и Хомјаков, утемељивачи идеологије словенофилства које ће Соловјов касније одбацити, као што ће и они њега. За Соловјовом ће кренути цела плејада руских религиозних мислилаца (браћа Трубецки, Павле Флоренски, Сергеј Булгаков, Николај Берђајев, Николај Лоски, Василиј Зењковски и други), који се у многим тумачењима неће с њим слагати, али ће остати привржени његовој главној методолошкој премиси.

Та методологија полази од уверења да се „основни покретачки мотиви историје и политике налазе (...) у области духа, а не економије. Политика је неодвојиви део културе, култура је, пак, оваплоћење духа којим се бави филозофија". А тај дух је искључиво божанског порекла. Снажног религиозног убеђења, Соловјов је посебно био склон мистичном односу према природи и човеку. Положај и природе и човека у њој тумачио је делом божанске промисли. Али, његова религиозност није била искључиво православна. Целог живота настојао је да нађе општехришћански пут оботворења човека. Видео га је у уједињавању и догми и организације свих делова хришћанства. Упркос свом словенофилском исходишту није прихватао његову неограничену веру у источно (православно) хришћанство, мада је био критичан и према западном (католичко-протестантском). Исток је, по њему „уништио човека у Богу", а Запад „Бога у човеку". На тај начин су и на Истоку и на Западу Бог и Човек, Васељена и Природа међусобно удаљени. Да би се из те кризе вере, која цело човечанство води у „духовну пустош" и мрак, нашао излаз, треба прихватити изворне Христове моралне истине. То је могуће ако се та истина постави на „рационалну основу". Реч је, дакле, о поткрепљивању хришћанских догми филозофским тумачењима природних наука. Резултат би био многострук: „усавршавање света, превладавање себичности, остваривање хришћанског идеала љубави према ближњем, достизање апсолутних вредности" у лепоти и хармонији. Све би се то постигло – синтезом вере и знања, етике и ума. То је пут до спасавајуће апсолутне истине, која мора бити и рационална и мистично-религиозна. „Дакле, истинито знање

је резултат емпиријског, рационалног и мистичног сазнања" и њиховог „узајамног повезивања". То је изводљиво јер се сва ова сазнања налазе у Богу. Човек треба само да верује, да се одрекне егоизма и предавања само материјалним вредностима. Он мора да буде савршена манифестација божанске мудрости – Софије. Такав је до сада био само богочовек – Христос. Томе треба да тежи и цело човечанство. „Теорија Софије", као највише достигнуће Соловјевљевог умовања, представља покушај „идеално-реалистичке религиозне филозофије да створи интегрални поглед на свет, који би представљао синтезу науке, филозофије и религије".

Постоји у теорији Соловјева важан историјски предуслов за њен успех. Тај предуслов је уједињавање, на начелима ове синтезе, свих хришћанских цркава и религија. Оно се може достићи у јединственој наднационалној и наддржавној заједници којом би политички владао од Бога помазани самодржац, а духовно поглавар католичке цркве папа. Поредак те наднационалне божанске државе апсолутних истина (Софије) Соловјов је назвао „Слободна теократија". Оваквом теоријом изазвао је незадовољство и критике либерала због залагања за самодржавље, а словенофила и других руских религиозних мислилаца због препуштања православља католицизму, што је понекад демонстрирао, на пример крштењем код Јосипа Јурја Штросмајера. Убеђен у исправност својих замисли Соловјов је постао најауторитативнији опонент словенофила и критичар знаменитог Данилевског. Као и сви „западњаци" у Русији, у чијим се редовима сада нашао, више је бринуо о судбини Запада пред најездом „донског козаштва" и руског варварства, него за будућност Русије пред тријумфалним налетом западњачке дехристијанизације, дехуманизације и бестијализације човека и друштва. Соловјов је у том духу тражио од Русије велике жртве да би се извршила светскоисторијска мисија уједињавања хришћанских цркава и остварење „слободне теократије". Сматрао је да је за ту мисију и те жртве Бог одредио управо Русију.

Ова теоријска домишљања Соловјова о „царству божијем на земљи" нису издржала озбиљну критику којој су подвргнута и у филозофској и у друштвеној мисли Русије. Критичар Тимофејев је ову теорију оценио као „фиксну идеју", а поједине њене сегменте одбацивали су и Соловјовљеви следбеници. Булгаков је утопију о царству божјем приписивао социјалистима афирмишући хришћанску љубав и лепоту у сваком човеку, уместо стварања човекобога, као пут у његову сатанизацију. Лоски је држао да би мисао Соловјова тешко могла дати прецизне и јасне закључке о судбини човека. Сматрао је да би се, с мало слободе, могло рећи да се он ругао очевидним чињеницама реалног света у име визија које се ничим нису могле доказати. Оне су, дакле, ближе мисаоним спекулацијама верског маштара и занесењака него филозофа. Упркос оваквим критикама учење Соловјова било је у његово време популарно и ути-

цајно, нарочито у круговима спремним да обезвређују руски народ и његову културу, управо у време кад је она постизала врхунске вредности у разним областима.

Све то није могло да потисне религиозну филозофију са интелектуалне сцене Русије. У Петрограду је 1901. основано и Религиозно филозофско друштво у којем су видну улогу играли Мерешковски, Розанов, Мински и епископ Сергеј Староградски. Њима се 1906. приближила група сарадника часописа *Руска мисао* који је уређивао економиста Струве, а међу сарадницима су били браћа Трубецки, Аксељрод, Павле Флоренски, те отпадници од марксизма Н.А. Берђајев, Булгаков, Туган-Барановски и Франк. Булгаков је прихватио хришћански социјализам, а Берђајев је остао најближи Соловјову, мада га његове идеје неће потпуно задовољити, па се подухватио израде сопственог филозофског система, који ће довршити тек у емиграцији, после Првог светског рата.

Руска религиозна филозофија значајну пажњу је посвећивала и питањима естетике. По Достојевском је лепота садржај сваке уметности. Али уметност је јединство противречности: добра и зла. У њој ратују Бог и ђаво, да би кроз уметност освојили људско срце. То је у ствари борба рационалне естетике и хришћанске моралности. Он је веровао у тријумф морала и спасење света. Као нерелигиозну и секуларну, естетику је одбацивао и К.Н. Леонтјев. Соловјов, Берђајев и Флоренски развили су идеју „слободне теургије", или „свеединства" који су основа „духовног савршенства". У њему ће религија владати естетиком. Прецизну дефиницију „теургије" формулисао је Берђајев као „уподобљавање" сваког стваралаштва, па и уметничког, с Богом „највећим уметником" уз чију се помоћ човек може винути из „наказног" овоземаљског стања у космички „живот у красоти". Трагизам је човека што до сада није успео да домаши тај теургијски циљ. За „теургијску културу способно је само православље". Тиме се Булгаков разликовао од Соловјова. Ова „усрећитељска" и идеологија свеопште културе носила је у себи потенцијал тоталитаризма којег њени творци нису били свесни.

У руској филозофији последњих деценија XIX века поново се појавило неколико мислилаца хегелијанског правца (Б.Н. Чичерин), позитивиста (Н.Г. Грот, А.А. Козлов) и неокантоваца (А.И. Воденски). Почетком XX столећа све успешније су их потискивали носиоци материјалистичке и социјалистичке мисли.

Палета друштвених, политичких и филозофских праваца и покрета, тумачења и размишљања била је у Русији крајем XIX и почетком XX века врло широка. У њој је и марксизам почео да хвата све више маха, у којем је његово револуционарно крило било у успону. Две најкарактеристичније личности биле су Г.В. Плеханов и В.И. Лењин. У њиховим разматрањима, као и у теоријским списима других идеолога није лако одвојити филозофију од социјално-политичке проблематике, метафизику од дневнополитичке агитације. Гледајући са становишта филозофије, можда посебан значај треба признати методологији и филозофији историје коју је у посебној књизи формулисао Плеханов и која је вршила креативни утицај на распростирање марксистичке историографије, будући да своје детерминистичко тумачење историјског развоја није облачила у догматско рухо. Лењин је, такође, поред свог широког политичког и револуционарног теоријског и практичног ангажмана дао и неколико значајнијих филозофских мишљења и тумачења. Његова филозофска дијалектичко-материјалистичка теорија полазила је од Хегелове дијалектике у којој је у доследно марксистичком смислу, идеализам замењивао материјализмом. „За материјалисте је, каже Лењин, материја, природа (физичко биће), примарна, а дух, свест, осећање, психолошко уопште – секундарни". Цео свет је материја у кретању кроз простор и време. Оно што постоји и што јесте, то је „материјално биће". Као и други доследни марксисти Лењин кретање не схвата као просто механичко премештање ствари у простору, већ као вечне промене у природи и друштву. Те се промене одигравају кроз борбу супротности. Према томе, „свет који се креће је јединство супротности". За Лењина је откривање и спознавање овог јединства супротности најважнији задатак филозофије, будући да кроз њихову борбу тече развој и природе и друштва. Лењиново тумачење дијалектичког материјализма могло би се, према Лоскију, свести на ове постулате: „Развој као понављање већ пређених ступњева, али као другачије понављање, понављање на вишем нивоу ('негација нације'), развој да кажемо по спирали, а не у правој линији", и то развој кроз скоковите револуционарне промене које „прекидају еволутивну поступност", доводе до „претварања квантитета у квалитет". При том, Лењин мисли да „узајамна зависност или најтешња повезаност *свих* страна сваке појаве (при чему историја открива стално нове стране), повезаност која даје законит светски процес" представља саму основу марксистичке филозофије. Будући да се овакво тумачење дијалектичког материјализма односи пре свега на његову друштвену страну, назива се и историјским материјализмом.

Преврат у науци

Научна мисао крајем XIX и почетком XX века начинила је прави преврат у погледима на свет, у мишљењима о његовим особинама, суштинама и могућностима сазнавања. Преиспитивана је вера у разум, у моралне вредности друштва и појединца, о објективности научних истина. Сви оријентири у естетици, правила научног и уметничког стваралаштва доведена су у питање. Јавили су се нови погледи на природу, на човека

и на смисао његовог деловања. У плодном интелектуалном раду уочавала се збуњеност и неверица у рационалистичко-просветитељске темеље европске културе. Интелектуална мисао све чешће се враћала ирационалним тумачењима живе стварности, а критички се освртала на дотадашње вредности и резултате науке. Та појава је захватала готово све њене области, пратећи сличне процесе у друштву, политици и уметности.

Увођењу елемената ирационалног, несвесног и подсвесног извора људске природе и поступака, поред филозофије, велики допринос међу наукама дала је пре свега психологија. Психоанализа Сигмунда Фројда у том погледу стоји на првом месту. Као и неки филозофи (Ниче) Фројд је полазио од претпоставке „да разум није главни покретач људских поступака". Ову улогу он је наменио невидљивим нагонима. Све свесне активности и понашања имају у ствари извориште у прикривеним, али снажним импулсима несвесног нагона. Међу њима највећу снагу има еротски подстицај. Да би те нагоне открио, Фројд је формирао научну дисциплину психоанализу, којој је дао задатак да „трезвеним начином" открива и отклања њихову „демонску улогу". То се, међутим, не може постићи само емпиријском анализом људског понашања, већ и „интуицијом и предвиђањем". Јер, „демонски нагони" су дубоке и подсвесне силе које делују у људском бићу. Оне су узрок сукоба човека и цивилизације, као и чињенице да је „човек човеку вук". Из Фројдовог окриља изашла је читава школа психоанализе. У њој је водећа личност постао Густав Јунг, који се разишао од свог учитеља, чије је главно дело било научна тековина деценија после Првог светског рата.

Сличним методама ирационалног тумачења појава у друштву и међу људима, надахнут је и велики део социолошких истраживања. За разлику од психологије, она су се усмерила на људске колективитете и читава друштва. Ова истраживања изнедрила су целу научну дисциплину – социологију и неколико њених утемељивача и предводника.

Међу самим оснивачима социологије као науке био је француски мислилац и теоретичар Емил Диркем. Он је одбацио дотадашња тумачења да су најважније претпоставке складног друштвеног живота индивидуализам, рационализам и секуларизам. Ти чиниоци, по њему, не воде у социјалну стабилност, већ, напротив, у распадање друштва на масу отуђених, усамљених и међусобно супротстављених појединаца. Задатак социологије је да се томе супродстави. Како? Ревитализацијом вредности и моралних норми колективног живота и понашања. У делу *Самоубиство* (1897) он указује на главне манифестације патолошких стања савременог друштва: песимизам, узнемиреност и досаду, која воде у суицид. Ту патологију наука треба да лечи изграђивањем новог моралног кодекса. Стара хришћанска племенитост мора се заменити новим идеалима: сузбијањем егоизма, развијањем алтруизма, осећањем колективне

припадности и солидарности у њој. Утопичност ових идеала није била мања од хришћанских догми које је Диркем хтео да осавремени.

Међу социјалним и политичким теоретичарима доба о којем говоримо, данас је актуелизован траг оставио књигом *Психологија гомиле* (1895) француски социјални психолог Гистав ле Бон. Он се, као погубној појави за организовани живот друштва, за хуманизам и социјални мир, као и за интересе државе, успротиво индустријској цивилизацији, коју прати демократија препуна опасности за распаљивање деструктивних и ирационалних страсти несвесне гомиле. Тиме се угрожавају битне вредности људских права и индивидуалних слобода.

Ако је Емил Диркем стварао научну социологију, до високог нивоа довео ју је немачки академик Макс Вебер. Проучавајући цивилизацију Запада он је установио да је она свету донела „отрежњење", ослобађање од митова и мистерија, замењујући их рационалношћу у науци, политици и свакодневном животу. Савремена цивилизација темељи се на раду, реду, дисциплини, организованој производњи и на моралним правилима, као што су скромност, умереност и одрицање од хедонистичких страсти. Те особине савремене цивилизације развила је пре свега етика протестантског хришћанства (*Протестантска етика и дух капитализма*, 1901), која је човеку, уместо природног ритма живота, наметнула ритам ефикасног и продуктивног рада, на којем почива цела зграда савременог грађанског друштва. Из привреде и производње, та рационалност се пренела на политику, право, државну и друштвену организацију. У таквом систему све функционише механички, као добро подмазана машина. Правила ове етике, која је родила савремену цивилизацију, протестантизам је нашао у догми да су рад и штедња дужност, а хедонизам и неумереност грех према Богу. Тиме је Вебер успоставио узрочно-последичну везу између рационализма и хришћанских начела. У ту везу рационализам је, ипак, упркос бриљантним резултатима које је постигао, унео и једну вапијућу противречност: лишио је живот духовних вредности. Људи су нагомилали многа знања, али су изгубили душу. Наука не може да објасни смисао и сврху живота. Она га унифицује, деперсонализује и дехуманизује. Излаз из те противречности, Вебер је, као и Фројд, тражио у сфери ирационалног, које у духу људи и друштава може да покрене и активира само нека, опет људска снага – она коју поседује харизматска личност, вођа који надмоћношћу своје личности привлачи, мобилише људе, буди њихову скривену енергију и ослобађа друштво свакодневне једноличности и чамотиње. Вођа народу улива веру у његову животну и историјску мисију.

Првих година XX века искрсли су и значајни спорови у европској историографији о методама даљег трагања за историјским истинама и њиховим методама. У Немачкој је вођена жестока дебата („расправа о методу") између школе Карла Лампрехта и челника млађе генерације

Фридриха Мајнекеа. Код Француза је социолог и филозоф Анри Бер подвргао критици важећи позитивистички метод у историјској науци, тражећи нове путеве ка историјској синтези.

* * *

Међу природним наукама, у време о којем говори ова књига, праве револуционарне продоре начиниле су биологија, хемија и нарочито физика, и практична примена њихових фундаменталних истраживања.

У интелектуалном, мисаоном, па и политичком животу Европе доминантан је дарвинизам са својим социјалним и политичким дериватима. Иако је Дарвинова теорија објављена још у претходној епохи, праву популарност и највеће расправе и последице добила је крајем XIX и првих деценија XX века. На основу дуготрајних истраживања и обимне аргументације Дарвинове теорије еволуције и природног одабирања, објављене у књигама *Порекло врста* (1859) и *Порекло човека* (1871), доказивале су да је „до велике разноврсности животињских врста дошло кроз процес дугог развоја током много хиљада година". Образлажући како је текао тај развој, који је назвао еволуцијом, Дарвин је дошао до закључка да је он текао без прекида и да тече и даље. Еволуција се остварује кроз сталну природну селекцију (одабирање) у којој поједине врсте живог света имају боље, а неке лошије услове за опстанак и напредовање. Прве јачају и развијају се, друге слабе и ишчезавају. Будући да се природни услови живота мењају, подобности за развој нису никоме дате за сва времена, те стога долази до смена у доминацији одређених биљних и животињских врста. У свим условима, међутим, одиграва се природно одабирање у којем се неке врсте успињу, друге прилагођавају а треће пропадају. Непосредни резултати Дарвинове теорије могли би се поредити са коперниканским обртом у изучавању планетарног система. Коперник је разбио илузију човека да је земља центар свемира, а он једино Богом створено биће у том свемиру. Дарвин је наставио ослобађање човека вере у своје митско порекло: „Лишио је људе привилегије да су божја, нарочита створења", потпуно независна од свег осталог овоземаљског света. Тиме је у њихова размишљања и душе унео нова осећања немира и сумњи, који ће обележити XX столеће. У социјално-политичкој теорији и пракси дарвинистичке поставке о неједнакости животињских раса и природном одабирању оставиће директне ирационалне и разорне последице. Оне су, наравно, биле деформација Дарвинових идеја, али су у њима налазиле упоришта. Реч је о тзв. социјалдарвинизму.

Поред низа хемијских проналазака и технолошких решења која су налазила непосредну примену у производњи, нарочито индустријској, а преко њених производа и у свакодневном животу, једна тековина заслу-

жује посебну пажњу. У питању је *Периодни систем* хемијских елемената који делују у природи. Израдио га је 1869. руски хемичар Димитриј Мендељејев. Овај ће систем у блиској будућности одиграти капиталну улогу у хемијским, физичким и истраживањима других научних дисциплина.

За будућност, ову која и данас траје, од изузетног значаја била су истраживања и њихове теоријске поставке, које је каснија примена вишеструко потврдила у физици и њеним граничним дисциплинама. На почетку низа тих проналазака стоји откриће електромагнетних таласа, које је 1887. начинио немачки физичар Хајнрих Хелмхолц. Оно ће за кратко време отворити путеве низу нових капиталних проналазака у областима електронике, радиофоније, преноса визуелних сигнала (радар, телевизија) итд.

Праву научну револуцију изазвала су открића о структури атома и њиховом понашању начињена 90-их година XIX века. Најпре је Џозеф Џон Томсон поставио питање „да ли су зраке електрицитета које струје низ катодне цеви напросто валови електрицитета или су честице". Његов одговор из 1897. је да су то електрони, честице, „које морају бити хиљаду пута лакше од најлакшег атома". За ту претпоставку највећи значај имало је две године раније откриће икс-зрака, које је начинио Вилхелм Конрад Рендген, да би их 1896. допунио Анри Бекерел, објашњењем да атоми „могу променити своју хемијску природу сасвим спонтано и без познатих узрока". Та три резултата (Рентгена, Бекерела и Томсона), отворила су широко поље истраживања структуре атома и радиоактивности. Ернест Ратефорд је открио структурални однос једних делова атома према другима. Полазећи од Бекерелових теза, Пољакиња Марија Склодовска Кири је пронашла да се распадањем атомског језгра одиграва радиоактивно зрачење.

Сва ова открића су из темеља преокренула дотадашње схватање да је атом најситнија, чврста и недељива честица материје. Постало је јасно да се атом састоји од чврсто збијених протона, као његовог нуклеуса, празног простора око њега и електрона који тим простором круже. На све то је 1900. дошла квантна теорија Макса Планка о неконтинуираном емитовању енергије из загрејаних тела, о скоковима и трзајима у којима се оно догађа. Ти трзаји називају се кванти. Теорија кванта задала је ударац дотадашњем уверењу о континуитету којим тече живот природе.

Разрађујући Планкову теорију Алберт Ајнштајн је 1905. закључио да се емисија свих облика енергије (светлосне, топлотне, атомске) кроз простор и време крећу „у дисконтинуираним ројевима". Нилс Бор је опет 1913. теорију кванта применио на кружење електрона око атомског нуклеуса, доказујући да ни оно није стално већ да електрон може да прескаче из једног атома у други, мењајући путању и ослобађајући приликом

тога „једнаку количину енергије“. На основу свега, Ајнштајн је формулисао теорију о релативности односа енергије, кретања и материје и о неодвојивости материје, простора и времена. То је чинило његову револуционарну теорију релативитета, коју је овако лапидарно објаснио: „Раније се веровало да кад би све материјалне ствари нестале из свемира, време и простор би остали. Према теорији о релативности, међутим, време и простор нестају заједно са стварима“. Из ове теорије није искључио ни људску свест, јер однос времена и простора зависи од положаја с којег их посматрамо. Кретање једног тела може, наиме, да се оцени само упоређивањем с другим телом, те је и оно релативно јер зависи од онога ко га посматра – човека. Према томе „не постоји никаква непокретна, апсолутно утврђена тачка било где у свемиру“. Из аксиома да су материја и енергија неодвојиве категорије, већ да су „два различита израза исте суштине физичког света“, проистиче да је материја извор енергије, а енергија извор материје. „Сићушне количине материје могуће је трансформисати у запањујуће количине енергије“. Овом тезом рођена је атомска ера.

У последњим годинама пред Први светски рат (1903–1914) своја истраживања у области небеске механике, климатологије и структуре земље почео је Србин Милутин Миланковић, чија ће епохална открића бити настављена у наредним деценијама.

Књижевност и уметност

Читаву „другу половину деветнаестог века обележио је велики напредак у науци... у индустријализацији и беспрекидној секуларизацији живота и мисли“, али и наговештај дубоке друштвене, и још дубље духовне и мисаоне кризе. Потребе њеног превазилажења постајале су свесне и преовлађујуће структуре грађанског друштва – демократски либерали, социјалисти, чак и хришћанска црква. Саме владајуће елите разумеле су да без усмерене еволуције у овом правцу прети неконтролисана револуција. Већ смо видели како је филозофска и друштвена мисао реаговала на наговештаје кризе, али на њене сигнале својим истанчаним сензибилитетом убедљиво су реаговали и уметници разних праваца, а најизразитије, књижевници и сликари. Њихово стваралаштво неће зауставити неумитни ток историје, али ће оставити сведочанство о тадашњим разумевањима стварности и опоменама које су свету својим средствима упућивали. А жива стварност деловала је и на само уметничко стваралаштво: на тражење њеног другачијег приказивања, на разноврсност тумачења суштина појава у људском доживљају, понашању, у његовом индивидуалном и друштвеном бићу. Отуда се у последњој трећини XIX и

на почетку XX века јавило много праваца и покрета у приказивању и тумачењу човека и друштва.

У књижевности тог времена реализам је све више посустајао, а на његово место долазили су други правци и методи, које друштвени теоретичари и историчари све радо подводе под појам „Модернизам“. Модернизам се, међутим, грана на правце који се развијају упоредо, дајући у исто време ремек-дела: високи реализам и натурализам, парнасизам и симболизам, авангардизам и футуризам, на који ће се у наредној епохи наставити нове школе и поетике.

Касни реализам преплиће се са натурализмом. У том преплету велики писци романа, приповедака, драма, као и песници, углавном одбацују естетске норме и правила дотадашње књижевности и заузимају критички став према цивилизацијским вредностима и моралним конвенцијама грађанског друштва. То долази до изражаја већ код Лава Толстоја (*Ана Карењина*), Француза Гистава Флобера (*Госпођа Бовари*), Немца Томаса Мана (*Буденброкови*, *Смрт у Венецији*) и још неких швајцарских и немачких писаца. Много жешћи у осуди постојеће стварности су натуралисти. На сам њихов почетак може се ставити Фјодор Михаилович Достојевски, чије велико дело није без резерве могуће сместити у било који од поменутих праваца. Али, оно је један од најизразитијих примера негирања преовлађујућих погледа на живот и мерила моралних вредности свога доба. У неколико романа (*Записи из мртвог дома*, *Злочин и казна*, нарочито *Браћа Карамазови* са својим поглављем „Велики инквизитор“) оспоравао је све критеријуме вредновања владајућих цивилизацијских и духовних норми свога доба, од самодржавних, преко грађанских, до социјалистичких. Није веровао у доброту људи и племенитост њихове природе, а сумњао је у разум и његову моћ да доведе до хуманих односа у друштву. Сматрао је да су људска бића у суштини „изопачена, ирационална и бунтовна“. Људска природа не може се протумачити ниједним постојећим научним методом. Нарочито је непоуздан њихов одговор на круцијално питање о способности, а и вољи, људи да се боре за слободу коју им је понудио Христос. И да ли слобода даје злој и бунтовној људској природи прилику да разори „само ткиво људског друштва“.

Један од централних проблема натуралистичке књижевности били су односи животних и социјалних околности и карактерних црта људских бића. Тим питањима неуморно се бавио најистакнутији представник натурализма Емил Зола у свом обимном литерарном опусу: циклусу романа *Ругон–Макарови* у 20 књига (1871–1893), *Трбух Париза*, *Тровачница*, *Нана*, *Жерминал*, *Човек звер* и другима. У њима је применио теорију биолошког (физиолошког) и социјалног детерминизма, формулисану у расправи *Експериментални роман* (1880), а можда најдоследније примењену у роману *Тереза Ракен*. Близак француском натурализму био је у

Италији веризам Ђованија Верге (*Малавоља* 1881). Скандинавија је европски натурализам обогатила великим драмама Норвежанина Хенрика Ибзена и Швеђанина Августа Стриндберга. Ибзен је у драмама *Народни непријатељ*, *Луткина кућа*, *Хеда Габлер* и још некима изразио сву тескобу људског духа спутаног конвенцијама грађанског морала и организације друштва. Стриндберг се сличним питањима бавио у драмама *Отац* и *Госпођица Јулија*, прелазећи већ границе између литерарног натурализма и симболизма. На границама различитих поетика (поетског реализма, натурализма и симболизма) кретао се велики руски драматичар, писац *Галеба*, *Вишњика*, *Три сестре*, *Ујка Вање* и обимног приповедачког дела, Антон Павлович Чехов.

И кад су се бавили друштвеним околностима, натуралисти, а још у већој мери припадници других модернистичких поетика, били су заокупљени пре свега тежњом да те околности пропусте кроз властити емоционални доживљај, да свет око себе цене на основу властитих искустава и да што дубље продру у унутрашњи, субјективни живот својих јунака. У њиховим делима долази до изражаја идеја водиља свих модерниста да уметност прикажу као градитеља нове, субјективне стварности и истине о њој, независно од научне емпирије и владајућих конвенција. Ове последње премисе карактеристичне су посебно у поезији симболиста, и романима правца естетизма. Тако је песник Артур Рембо писао да тежи откривању незнаног, а неки други песници и романописци посвећивали су велику пажњу еротским изворима друштвене и властите патологије. Зато за њих и не постоји објективна истина. „Стварност је оно што посматрач кроз призму своје имагинације уочава да јесте“. За модерну естетику најважнији је начин на који уметник модификује и трансформише стварност. Објективни садржај те стварности је споредан. Писцима је била блиска максима сликара Пола Гогена: „Уместо да радимо оком ми трагамо за тајанственим средством мисли“. За књижевнике је то било замењивање емпиријских сазнања, слућеним стањима душе.

Све ове оријентације модернистичке литературе, снажније или дискретније исказане, срећу се у поезији „уклетих песника“ симболиста Шарла Бодлера (*Цвеће зла*), Пола Верлена (*Песничка уметност*), Артура Рембоа (*Самогласници*), Стефана Малармеа (у студијама о вези поезије и музике), Мориса Метерлинка (*Плава птица*), те поета руског симболизма Александра Блока *Стихови о дивној дами* касније поеми *Дванаесторица*, Валерија Брјусова, Андреја Бјелог и Дмитрија Мерешковског. Уочи самог Првог светског рата, јавио се још један радикални антирационалистички и антиакадемски покрет, футуризам, Маринетија у Италији и Хлебњикова у Русији, али ће се он оформити наредних година.

Естетизам се исказао највише у романима кратког раздобља последњих година „belle epoque“. Реч је, пре других о делима Оскара Вајлда (*Слика Доријана Греја*), Џозефа Конрада (*Лорд Џим*), Томаса Мана (*Смрт у Венецији*) и Марсела Пруста (*Трагање за изгубљеним временом*). Поезију овог правца обележавају Рајнер Марија Рилке и Пол Валери.

Бежећи од морала и критеријума средње класе грађанског друштва, њене рационалности и конвенционалности, велика већина припадника модернистичких праваца у књижевности и уметности уопште, неретко је посезала за бизарностима, примитивним манифестацијама (сматрајући их изворним), ирационалним и несазнатљивим странама света. Свесном је претпостављано несвесно, емпирији доживљај. То је дошло до изражаја чак и у музици. Примера ради, довољно је поменути Игора Стравинског (експериментатора са атоналношћу) и Арнолда Шемберга, промотора примитивних ритмова. Сва ова трагања одвела су велики број модернистичких уметника у песимизам и осећање бесмисла. Испод привидног сјаја „belle epoque“ уочавала се празнина и фриволност, у којој буја декаденција и дегенерација, које прете најдубљом кризом цивилизације.

* * *

Сличне тенденције онима у књижевности, јавиле су се и у сликарству ове епохе. Међу тим тенденцијама реч је пре свега о раскиду са дотадашњим традицијама и правилима естетике која су владала у овој уметности још од ренесансних времена. У питању је коришћење боја, однос светлости и сенки, фигуралност сликаних ликова и предмета и њиховог распореда, те однос према цртежу и перспективи.

На почетку раздобља које се назива скупним именом модернизам, у сликарству стоји импресионизам као велики уметнички покрет. С центром у Паризу импресионисти су остварили велики број врхунских дела. Први представник овог покрета био је Едуар Мане, који је платнима *Доручак на трави* (1863) и *Бар у Фоли-Берժеру* (1881–82) назначио и тематику и сликарски програм импресиониста. Тај ће програм Камиј Пизаро дефинисати правилом: „Не поступајте по правилима и принципима, већ сликајте оно што уочавате и осећате“. То је значило прикажите тему коју обрађујете не како она стварно изгледа, већ на основу утиска и доживљаја који она у вама изазива. Од тада ће општа карактеристика импресионизма бити тражење инспирација и на отвореном простору, у природи, и у призорима свакодневног живота у различитим амбијентима. Да би те инспирације учинили што импресивнијим, смело су користили јаке боје, интензивну светлост и оштре сенке, јасан и вешт цртеж. Већина тих карактеристика уочавају се на сликама Огиста Реноара (*Moulin de la Galette*, 1876), Едгара Дега (*Чаша апсинта* из 1876. и *Купачица у лавору, 1886), Клода Монеа (Локвањ у Жирарнију, 1907) и других припадника импресионизма.*

У последњој декади појавио се у ликовној уметности правац изашао из импресионистичког круга, који је од њега отишао даље у слободи уметничког изражавања. То је постимпресионизам, који се одликује не само још већом смелошћу у изношењу својих утисака, већ и у естетским судовима о обрађиваном предмету, призору, пејзажу, људском лику и фигури. Једном ногом још увек у импресионистичком стилу, Винсент Ван Гог је другом већ био међу његовим наследницима, посебним колоритом својих дела. Његово *Житно поље са чемпресима* и *Аутопортрет* из 1889, те *Звездана ноћ* нешто касније прави су примери тог двојства Ван Гогове естетике. Његовим трагом ишао је и норвешки сликар Едвард Мунк (*Крик* 1896) који се знатно удаљио од свог узора. Челна личност постимпресионизма био је у ствари Пол Сезан (*Здела с воћем* 1879–83), са којим је близак Жорж Сера (*Купачи* 1883–84). Сезан је смело трагао за изражајним темама, али и за оригиналним схватањима облика и лепоте. У том погледу све постимпресионисте превазишао је Пол Гоген, који је испољио особену страст у изналажењу несвакидашњих тема и њиховом третману. Истражујући изворне изразе лепоте у далеким крајевима и међу „примитивним народима" пацифичког острвља, он их је налазио у њиховим рукотворинама (резбаријама, тканинама), али најкарактеристичнијим у обнаженим женским телима и ликовима људи са острва Тахити.

Покушавајући, као и неки писци и психолози, да продру у што веће дубине мисаоног дела људског бића, у последњој деценији пред Први светски рат појавиле су се и нове оријентације у ликовној уметности, са својим врло особеним и до тада невиђеним стваралачким поступком. Њих ни постимпресионизам није задовољавао, третирајући га као превазиђени правац. Швајцарски сликар Паул Кле је тражио од својих колега да иду „до извора свега".

Том линијом кренули су немачки експресионисти, који су, поведени ничеанским идејама, с презиром гледали на тадашње духовно стање друштва, тражећи његову обнову, али не са јасном визијом. Тако је Лудвиг Кирхнер у *Улици* (1907) и *Наслоњеном акту*, сликама упрошћених линија, али јарке жуте и зелене боје желео да изрази „осећање напетости, стреса и изолованости". Иста осећања носи и *Аутопортрет* (1913) Оскара Кокошке. Експресионизму је припадао и значајни холандски сликар Пит Мондријан (*Дрвеће у цвету*, 1912)

У то време су се у Француској појавили фовисти (дивљи). Њихов предводник Анри Матис, сликом *Радост живљења* (1905–196) је испољио особености за којима су ишле све присталице ове групе: „дар изостављања", „радикалну једноставност", немарност цртежа и најснажније боје којим су желели да емотивно узнемире гледаоце. Јавност их није добро примила и њихова дела – описивала као „безобличну конфузију боја". Један сликар belle epoque радио је самостално и тешко га је сврстати,

мада би понајпре припадао постимпресионистима. Био је то Анри де Тулуз Лотрек, чија је знаменита слика *Мулен Руж* одмах привукла пажњу и добар пријем.

На крају овог периода Пабло Пикасо и Жорж Брак започињу у Француској покрет кубизам, а група „Плави јахач" у Немачкој, са Русом Василијем Кандинским, отвара пут апстрактном сликарству. Пикасо и Брак су настојали да на својим платнима остваре тродимензионалност људи и призора, а Кандински и његова група да са слика елиминишу фигуративност. Пикасове *Госпођице из Авињона* (1906–1907) и Бракова *Пошта* биле су истинска програмска дела.

Скулптура belle epoque има мањи број ремек-дела која се ни у једној најопштијој историји не могу мимоићи. *Пољубац* (1886–1898) и *Мислилац* (1910) Огиста Родена и *Жена у седећем ставу* Мејоа, јесу ипак таква дела. Родена историчари оцењују као вајара жестоких облика и пластичне енергије, највећег после Бернинија, а Мејоа као поједноставњивача класичне грчке скулптуре.

Идеологије империјалистичке епохе

Међу грађанским политичким концепцијама и програмима до краја XIX века, либерализам је успевао да очува предност над другим екстремним идеологијама и у теорији и у пракси већине европских земаља. Тек у последњој фази историје пред Први светски рат почеће, корак по корак, да одступа пред агресијом екстремног национализма и расизма.

Напуштајући идеје класичног либерализма из доба револуција прве половине XIX века (principe laissez faire, свођење државе на „ноћног чувара приватне својине" и стриктно ограничавање њене интервенције у привреди, те на селективно прихватање политичких права грађана), либерализам се у последњој трећини XIX столећа значајно демократизовао. Прихватао је опште право гласа, мере државне контроле над капиталом и интервенције у односима рада и капитала у циљу очувања социјалног мира, у бризи за стандард живота народа, у образовању, здравству и другим социјалним питањима. У политичким је широко отворио врата слободама говора и организовања. Основни задатак му је, ипак, одбрана капиталистичког система и националног интереса државе. Као такав морао је да прихвата, чак и сâм подржава, империјалистичке циљеве својих држава и да толерише екстремно националистичке активности. Најснажније средиште овог реформисаног либерализма биле су Велика Британија и Француска. Њихов крупни капитал, њихове универзитетске катедре, претежни део штампе и политичких странака били су носиоци те врсте екстремизма.

Међу либералним идејама овог времена појавио се феминизам. Овај покрет повео је борбу за равноправност жена и мушкараца у друштвеном и политичком животу. Истовремено, то је значило и одбацивање традиционалних схватања о неједнакости полова и супериорности мушкараца над женама, и у физичком и у интелектуалном погледу. Феминисткиње су оповргавале аргументацију својих противника да ће њихови захтеви „угрозити друштво тако што ће поткопати брак и породицу". Покрет за еманципацију жена и њихова политичка права био је најразвијенији у Великој Британији почетком XX века. Врхунац је достигао у борби за изборну реформу 1909–1911. На челу му је била неуморна и неустрашива Емелин Панкхерст, са своје две кћери, које су организовале и предводиле политичке скупове и демонстрације, због којих су биле затваране и кажњаване.

На граници векова, упркос свем спољном успеху у развоју највећег дела старог континента, расли су и елементи кризе које су осећале и интелектуалне и политичке елите, с тим што су на њих различито реаговале. Видело се да је читав либерално-демократски систем доведен у опасности, од којих је највећа долазила са стране екстремног и експанзивног национализма, демонстрираног као шовинизам и расизам. Опасност је била утолико већа, што је либерална држава ушла у спрегу с овим идеологијама и што је прихватала улогу извршиоца њених циљева. Из године у годину, ратоборност, нетолеранција, мржња и политичка ирационалност потискивале су на јавној сцени принципе либерализма и демократије. Либерални патриотизам мацинијевског типа, који је националну државу сматрао средством за демократско обједињавање човечанства, претворен је у дивљу борбу за хегемонију своје над другим нацијама.

* * *

Као и у претходном раздобљу европске историје важну улогу играла је радничка класа и њена идеологија. На крају XIX и почетком XX века у њеном деловању испољиле су се две носеће струје: реформистичка (ревизионистичка) и револуционарна (ортодоксно марксистичка). Ревизионизам у крилу марксистичке друштвене теорије и праксе узео је маха у оквиру деловања Друге пролетерске интернационале, непосредно после смрти Фридриха Енгелса 1896. Персонификација ревизионистичке идеологије био је немачки социјалист Едуард Бернштајн. Суштина његове „ревизије" састоји се у одбацивању Марксове доктрине о неизбежној и блиској пролетерској револуцији, пропасти капитализма и диктатури пролетаријата. Своје идеје Бернштајн је формирао под утицајем интелектуалне групе британских левичара социјалистичке оријентације, познате под именом Фабијанци. Главна премиса њихових политичких идеја била је прилагођавање марксистичке критике наказности капиталистичког система духу енглеске социјално-политичке стварности. То је значило веру у могућност мирног урастања социјализма у институције грађанског друштва, одбацивање револуције и опредељивање за еволутивни пут друштвеног развоја. Тиме би се постепеним усавршавањем буржоаских друштвених и економских односа, до којег ће доћи интервенцијама државе, остварио општи социјално-политички напредак који би довео и до свести о неминовности ширења слободе, правде, смањивања социјалних разлика и општег цивилизацијског напретка. Међу најистакнутијим фабијанцима, поред Грејема Воласа, Беатрис Веб и још неких, био је и знаменити драмски писац Џорџ Бернард Шо.

Подстакнут оваквим идејама Фабијанаца, као и порастом богатства у развијеним западноевропским земљама, Бернштајн је 1899. у књизи *Еволуциони социјализам* саопштио свој закључак да о колапсу капитализма и његовом револуционарном уклањању не може бити речи. По њему, најважнији ослонац капиталистичког система није више малобројни слој крупних капиталиста, већ је то све бројнија и очувању постојећег стања све наклоњенија „средња класа". Она се удаљава од револуционарне идеологије пролетаријата, који и са̂м почиње да сумња у оправданост револуције и окреће се другим методама борбе за своја права и интересе. Задатак радничке класе је, не да се спрема за револуцију, већ да у оквиру постојећег система, ради на демократизацији политике, како би и сама ушла у установе система и преко њих утицала на даље реформисање друштва у своју корист. Зато борба за ширење и усавршавање парламентарног уређења треба да буде први задатак социјалдемократије.

Без обзира на критике старих и нових доследних марксиста (Аугуста Бебела, Вилхелма Либкнехта, Карла Кауцког, Франца Меринга) и младих присталица револуционарне акције (Розе Луксембург, Кларе Цеткин, Карла Либкнехта, Владимира Илича Лењина), ревизионизам је у радничком покрету пред сам Први светски рат остварио превагу. Његове присталице постали су и прваци француске социјалдемократије Александар Милран и Жан Жорес, а прихватиће га и родоначелник марксизма у Русији Георгиј Плеханов. Да је тај тријумф ревизионизма у овој епохи још увек рањив и да револуционарне идеје доследних марксиста живе и имају историјску шансу, показаће дубока криза капитализма која ће наступити у току Светског рата 1914–1918. Тада ће се потврдити ваљаност теза Розе Луксембург (у књизи *Акумулација капитала*) да судбина капитализма зависи од могућности колонијалне експанзије и експлоатације природних богатстава, јевтине радне снаге и отворених тржишта неразвијених земаља света. Још већу актуелност стећи ће Лењинова брошура *Шта да се ради* (1902) о томе да је пролетерска револуција једино могуће средство за уклањање капитализма и изградњу социјализма. Револуцију, међу-

тим, није у стању да организује и води сама, необразована, идеолошки неприпремљена, политички недовољно организована радничка класа. Њој на чело мора да се стави и да је води штаб професионалних револуционара, довољно бројан, монолитан, дисциплинован и спреман на жртве. Једино ће такав штаб који ће ући у све сегменте пролетерске класе, бити у могућности да њено спонтано незадовољство усмери ка рушењу целог капиталистичког система и да га, касније, води у социјализам. Та „револуционарна елита" неће бирати средства борбе и уместо класе (диктатуре пролетаријата), преузеће на себе улогу авангарде све до потпуног остваривања циљева револуције. Да је и то добрим делом ревизија Марксове визије класне борбе и владавине пролетаријата, јер диктатуру целе класе претвара у диктатуру њене бирократије, („у име пролетаријата") објашњавао је још 1904. други човек руских бољшевика Лав Троцки, али ће историјске околности ићи наруку Лењиновој концепцији револуције и социјализма.

* * *

Национализам, рођен у ватрама грађанских револуција, био је једна од њихових двеју кључних идеја: суверенитет појединца (индивидуе) и суверенитет народа као нације. Национализам се најпре испољио као свест о културном јединству народа („културни национализам") да би, под утицајем идеја либерализма, лако прешао пут до политичког национализма. Овај други се темељио на „природном праву" сваког народа на независну државу у којој би били окупљени сви припадници те нације, или бар њихов највећи део. Колевка културног национализма била је Немачка, а заједно с Француском и политичког. Предводници идеја политичког национализма, независности националне државе и уједињења разједињених нација, били су европски либерали епохе романтизма. Слобода појединца није одвајана од националне слободе. Сматрало се да појединац пуну меру личних и грађанских права може да оствари само у властитој држави – што се углавном показало тачним. Српски либерални трибун Светозар Милетић је више пута истицао: „Ми смо и Срби и грађани". При том је национална слобода стављана испред грађанске. Полазило се од схватања да се изгубљена грађанска слобода при промени политичких услова може обновити и вратити, али изгубљени национални идентитет „никад ни довека". Већ од средине XIX века либерални ослободилачки национализам почео је да притиска митски и ирационални, који ће крајем тог века нагло ојачати. Социјалдарвинизам ће томе допринети у великој мери. Овај идеолошки дериват дарвинизма употребљен је тада као основ за „теорије" расизма и екстремног национализма, које су запљуснуле политичку мисао западне и централне Европе.

Политички писци, публицисти и књижевници, наклоњени идеологији расне и етничке неједнакости, прегли су да Дарвинова тумачења о разноврсности животињских врста и природног одабирања примене на друштвени и економски поредак који организују људи. Занемарујући разумску разлику између човека и других живих бића, они су тврдили да и у људском друштву владају исти закони као и у осталом биљном и животињском свету – закони „борбе за опстанак", надмоћи умом и телом јаких и њиховим правом да владају културно инфериорнијим и физички слабијим. Супериорност јаких и предодређених да владају манифестује се успехом у капиталистичком бизнису и такмичењу за водеће позиције у друштву, политици, војној моћи, интелектуалном стваралаштву. Образложења овог схватања формулисао је 1900. амерички бизнисмен Ендрју Карнеги, а поновио је и Џон Рокфелер тврдњом да је велики бизнис „једноставно опстанак најспособнијих". Ова тумачења су сместа пренета са односа међу појединцима, на односе између нација, држава и раса. Тиме је расизам, империјализам, милитаризам и екстремни национализам учвршћен у целом свету, док је у англосаксонским и германским земљама већ увелико био раширен.

Екстремни национализам је без околишења политичким слободама грађана претпостављао њихово збијање и мобилизацију око једног циља: остваривања величине и надмоћи властите нације. Тај задатак образлаган је цивилизаторском мисијом коју су историја и провиђење наменили свом народу у савлађивању криза и обезбеђивању његовог напретка. Ову мисију омогућује супериорност властитог народа над другим народима и расама. Бела раса је, веровало се, у сваком погледу супериорна над обојеним расама, а један народ исте боје коже над другим снагом своје крви, свога тла и славом своје прошлости. Афирмација ових мистичних вредности узимана је као најважнији задатак државе, јавног мњења, образовања, културе. Из те мисије, вредности либералног, мацинијевског национализма (једнакост, пријатељство и солидарност међу народима) биле су прогнане. Супериорне нације имају и природно и историјско право да свим средствима, укључујући и ратна, инфериорним наметну своју хегемонију и владавину. Британски научник Карл Пирсон је овако правдао колонијална освајања: „Историја ми показује само један (...) пут на којем је остварено више стање цивилизације, наиме борба расе против расе и опстанак физички и ментално способније расе".

Немачки расизам, упоредо са енглеским, постајао је под крај XIX и на почетку XX века све екстремнији и опаснији по односе међу народима и државама Европе. Своју агресивност немачки национализам је изводио из три „теоријске" претпоставке: Геополитике Фридриха Рацела, Рудолфа Кјелена и Карла Хаусхафера, о вредности стратешких позиција широм света: о животном простору државе као виталном организму који

мора да расте да би напредовао; о расној премоћи не само беле над другим расама, већ и аријевске (германске) над словенским и романским расама. Међу инфериорним и нечистим европским расама немачки национализам је изражавао нетрпељивост, нарочито према Јеврејима. Важну улогу у распиривању антисемитизма и расизма, играо је већ од половине XIX столећа знаменити немачки композитор Рихард Вагнер са групом Пангерманиста („Хладњак у врту"). Сам Вагнер је још 1859. објавио популарну књигу *Јеврејсшво у музици*, која је имала 12 издања, да би још утицајније дело његовог следбеника Теодора Фрича *Приручник за јеврејско иишање* (1887), доживело чак 26 издања.

Праву идеолошку подлогу екстремног немачког национализма и расизма сачинио је, међутим, тек један Енглез, Хјустон Стјуарт Чемберлен 1899, знаменитом књигом *Основи девешнаесшоī века* са 17 издања, коју је сâм кајзер Вилхелм II назвао „химном германизма". Овај Енглез, биолог, велики поклоник немачког народног покрета (Völkisch), Вагнеров зет, пошао је у својој књизи од идеја француског аристократе и дипломате Артура Гобиноа изложених још 1853–1855. у делу *Есеји о неједнакосши људских раса*, које у своје време није одиграло значајнију улогу. Чемберлен је ове идеје подигао на ниво владајуће идеологије немачког расизма и агресивног национализма. Неће бити чудо што ће његова књига постати јеванђеље националсоцијализма између два светска рата.

У својој идеологији Чемберлен је величао квалитете плавокосих и плавооких Германа над свим другим расним типовима Европе. По крви и пореклу, најчистија раса, Немци, морају да брину о њеном чувању посебно од кварења мешањем са Јеврејима. Чемберленов антисемитизам је унео у ову појаву до тада невиђену жестину у новом веку. Она није потицала из верских, или економских побуда као у ранијим вековима и међу неким другим народима, већ из најопаснијег изворишта – расизма. Поред овога он је оправдавао немачке империјалистичке планове због чега је уживао огромну популарност у Немачкој.

Антисемитизам није био само појава немачког друштва. Било га је, додуше с мање оштрине и распрострањености, у Аустрији, Француској, Русији, Румунији, али нигде није трајно постао прворазредни фактор екстремног национализма. У Француској је написан, а у Русији 1903. објављен један историјски фалсификат, под насловом *Прошоколи сионских мудраца*, у којем се разрађује већ постојећи мит о јеврејској завери за овладавање светом. Књига ће највећу популарност стећи између два светска рата.

Ако се изузме немачки национализам и расизам, који је био најагресивнији, онда се може установити да је англосакснонски био најекспанзивнији и најефикаснији. Испољаван је као вековима дуго, систематско и успешно спровођено колонијално освајање у готово свим крајевима света. На самим британским острвима екстремни национализам Енглеза је био константа њиховог односа према Ирској и борби Ираца за националну самоуправу. О својој колонијалној експанзији Британци су изградили широко развијену идеологију цивилизаторске мисије, а како је та „мисија" крајем XIX и почетком XX века постајала све агресивнија и угроженија од конкурената попримала је, повремено, размере националне еуфорије. То се догађало у време грабежа Африке (Фашода, Бурски рат), освајања и борби за позиције на Далеком истоку (Авганистан, Боксерски устанак, Руско-јапански рат) или у страху од немачког поморског наоружања. У тим ситуацијама, као и у многим другим, Уједињено Краљевство и његова широка јавност испољавали су ружну слику свог националног егоизма, економске грабљивости и грубе силе која је примењивана према пороблјеним народима. У демонстрирању ових особина британског, као и сваког другог експанзивног национализма, расизма и агресије, врло снажну улогу играла је тзв. велика штампа. Овај феномен, који је крајем XIX века доживео прави процват, био је у свим колонијалним земљама један од најефикаснијих пропагатора и градитеља оних понашања широке јавности – у свим слојевима западноевропских друштава – која је Немац Хајнрих Беме назвао социјалимперијализмом. Позната у Европи већ у другој половини XIX века („новине за два суа"), „велика штампа" је крајем овог столећа добила нове подстицаје из САД, од моћне компаније В.Р. Херста и њеног листа *Morning Posta*, који је својим сензационистичким написима и истицањем „америчких вредности", брзо достигао огромни, милионски тираж. Његовим примером пошли су и европски листови: *Berliner Morgenpost* у Немачкој, Хемсвортов *Daily Expres*, *Deily Mail* и традиционални *Deily Miror* у Енглеској, *Le Petit Parisien*, *Le Petit Journal*, *Le Matin* у Француској. У великој мери англосаксонски шовинизам подстицан је и у озбиљнијој публицистици, па и уметничкој литератури. Најеклатантнији пример те врсте пружа Р. Киплинг који се залагао за доследно спровођење енглеске „цивилизаторске мисије" широм света. Његова дела била су само уметничка синтеза оне широке пропаганде која је на све начине оправдавала британску агресију и поробљавање народа Африке и Азије и њихову безобзирну експлоатацију.

Француски национализам био је, такође, веома гласан, али мање нетрпељив и натопљен расним побудама, упркос томе што су се теорије расизма јавиле баш у овој земљи: Поменути Гобино, Ваше де Лапуж. Њега је подстицала нетрпељивост према Немцима због пораза 1870–71. и губитка Алзаса и Лорена, која је изазивала сталне фрустрације и одржавање идеје о реваншу. У неколико наврата и постојање антисемитизма дошло је до јавног изражаја (Драјфусова афера), а Французи су неговали и свест о својој духовној супериорности не само у прекоморским земљама већ и на старом континенту. Са вербалног Французи су, с мање

одушевљења и масовности, прелазили на милитантни национализам оживљавајући почетком XX века Наполеонов култ. Најоштрије форме екстремног национализма предводила је крајем XIX и почетком XX века Лига француских патриота коју су основали и предводили Морис Барес и Шарл Морас, окупивши око свог покрета значајан број десничарски оријентисаних интелектуалаца, публициста и припадника слободних професија. Њихова вазда присутна парола била је „Реванш", а емотивни покретач антинемачки шовинизам. Испољавајући непријатељска расположења и према другим странцима, нису је скривали ни против „Перфидног Албиона", Енглеза, које су оптуживали за спречавање израстања Француске у водећу европску силу. Највећи замах Лига је добила својим антисемитизмом и одбраном ауторитета француске војске у коју су полагали све наде као чувара величине Отаџбине. Драјфусова афера била је врхунац овог покрета. Највише присталица Лига је имала у Паризу, а најважнија тежња им је била да остваре утицај на државну власт. Остали су ипак само на плану идеологије чији је пропагатор био пре свих недељни лист *Le Mercure de France*.

У односу на екстремне национализме и расизме који су бујали у Немачкој, Великој Британији, делимично и Француској, италијански и руски су били епизодне појаве без директног утицаја на главне правце европске политичке сцене и међународне односе. Иредентизам италијанских националиста остајао је у оквирима политичке пропаганде, а глад за колонијама Италијани никако нису успевали да утоле, све до, бар делимично, запоседања Либије. Још у мањој мери за то је био кадар руски неословизам, почетком XX века пробуђени рецидив некадашњег панславизма. На светској сцени неославизам није имао шансу јер га није прихватао ниједан други словенски народ, а на унутрашњој, руској, он није био међу покретачима њених политичких бура и потреса. Антисемитизам и хегемонистичко понашање великоруског национализма према неруским народима империје били су једини стварни фактори њене државне политике. Разлози за њено одржавање, међутим, нису били расни, већ економски и политички.

Код словенских народа под туђинском – германско-мађарском и руском хегемонијом, национализам је још увек носио обележја ослободилачких покрета и манифестовао се на религијском, идеолошком, културном и политичком пољу. На свима њима доминирале су идеје либералног национализма: тежње ка ослобођењу од туђинске власти и уједињење са својим слободним сународницима, односно обнова независних националних држава. У тим покретима јаке су биле идеје и акције сарадње словенских народа Аустро-Угарске. Најснажнију међу њима повели су Чеси спортско-политичким покретом „Сокола", који је наишао на леп одјек и код других словенских народа. Међу јужнословенским ослободилачким покретима епизодну, али у фази пред рат улогу од европског значаја, стекли су српско-хрватски односи (Хрватско-српска коалиција) која је подстицала антисрпску политику Аустро-Угарске. Мора се, међутим, рећи да су и ови неокончани ослободилачки покрети поробљених народа, били захваћени појавама националне митоманије, мегаломаније и нетрпељивости, па и шовинистичке мржње једних према другима. Ти феномени су најуочљивији у односу Хрвата према Србима и Бугара и Срба према Македонцима. Било је појава те врсте међу свим малим балканским народима, у националним идеологијама, програмима и активностима Грка, Бугара, Срба, Албанаца, чије је деловање, преко Источног питања повремено постајало европски проблем.

Три европска национализма малих народа носила су у себи појачани дух екстремног национализма карактеристичним за бројније народе. У Мађарској се та врста национализма испољавала у упорном одбијању признавања и оправданих тежњи многобројних припадника немађарских народа (Румуна, Словака, Срба) и нескривена тежња ка њиховој мађаризацији. С друге стране, иако ослободилачки, национални покрети Ираца и Пољака били су у јакој мери захваћени идејама шовинизма и екстремних осећања. Носилац таквих тенденција међу Ирцима била је Шин Фејн, а код Пољака покрет истог имена – Пољска лига.

Треба, најзад, поменути да се под сам крај XIX века јавио и први организовани облик јеврејског екстремног и агресивног национализма. На Конгресу у Базелу 1897. његов иницијатор Теодор Херцл основао је Ционистички покрет, са задатком да не буде само одбрамбено средство од антисемитизма, већ и светска организација широке јеврејске дијаспоре, у настојању да се обнови национална држава и то на светој земљи у Палестини. Од почетка је тај покрет носио у себи претпоставке антиарапске акције.

* * *

У судару са оволиком снагом екстремног национализма пацифистички покрети и мировне иницијативе, такође карактеристичне, и бројне, у епохи империјализма показаће се слабашним и немоћним. У време о којем говоримо најснажнијим организованим антиратним и мировним покретом исказивала се међународна организација радничке класе и њених политичких партија – Друга интернационала. Образована у Паризу 1889, на својим конгресима и у активностима једног свог органа Међународног бироа за мир, установљеног у Берну 1892, она је настојала да превлада националистичке егоизме, ускогрудости и нетрпељивости, које су приписиване буржоазији. При том је Интернационала апеловала на солидарност и свест о заједничким класним интересима пролетаријата. Да је у агитацији Друге интернационале било више вербализма и иде-

олошких предумишљаја, показивало је понашање доброг дела радничке класе према колонијалној политици својих земаља, као и у неким међународним кризама почетком XX века. Први светски рат разоткриће то у пуној мери. Тада ће се и највећи део радничке класе сврстати уз привредне и политичке интересе своје буржоазије подржавајући и њене екстремно националистичке, освајачке и расне концепције. У том погледу потпуну приврженост идејама пролетерског интернационализма испољиће руски бољшевици, српски социјалдемократи и бугарски „тесни" социјалисти. Те епизодне појаве неће доводити у питање поменуту Бемеову тезу о социјалимперијализму који је на прелазу XIX у XX век овладао Европом, тражећи решење унутрашњих друштвених проблема држава у спољној експанзији.

Поред међународне организације радничке класе као значајан чинилац борбе за мирни развој европских народа, за одрицање од рата као средства решавања међународних, али и унутрашњих националних и социјалних супротности (класне борбе) представљала се и католичка црква. Њен моћни центар Ватикан, декларативно је, као свој прворазредни задатак, представљао „превазилажење националних граница", ради „спровођења општечовечанског добра". Стварни циљ твораца ове пацифистичке декларације папе Лава XIII (1878–1903) и његове десне руке, кардинала Рамполија, био је заправо уједињавање свих припадника хришћанске религије у јединствену и једино доследно Исусову веру – католицизмом под папским приматом. Јер, само је католичка црква способна да се прилагоди захтевима времена и да у своје догме уведе и превладавање класних сукоба у свим земљама, које прихвате вођство Ватикана и истинитост католичких учења. Овај „социјални католицизам", на чијој је изградњи радила папска курија, желео је да постигне два циља: „да радничку класу одвоји од револуционарног покрета и да, на паролама општег мира, спроводи своју мисију придобијања нових верника". Италијанска влада није с одобравањем гледала на амбиције Свете столице да се наметне као водећи фактор међународне политике и тиме потисне, већ и иначе ограничени, утицај Италије у њој. Зато је она опструирала делатност Ватикана и, између осталог, онемогућила учешће папских представника на Међународној конференцији мира у Хагу 1899.

Да је пацифизам и хуманистички програм Католичке цркве, изложен у знаменитој папској енциклики *Rerum novarum* из 1891. имао скривене, антидемократске и антисоцијалистичке циљеве показаће скора будућност. Иза њених захтева за побољшавањем положаја радничке класе, крила се намера да се тзв. хришћанским социјализмом спречи ширење социјалне демократије. С друге стране, позивање на одрицање од национализма и слабљење националне државе, ради повезивања европских регија у универзалну заједницу под вођством из једног центра (Ватикана),

показаће се, средином XX века, као антиципација нацифашистичких интеграција Европе, замишљених на челу са Немачком и Италијом, а на његовом крају као тежња ка светској хегемонији највећег поседника моћи на планети. Није, дакле, случајно да је у свим тим глобалистичким процесима Католичка црква била активни учесник, или бар један од закулисних играча.

За пацифистичке идеје и акције залагале су се и друге грађанске организације, професионалне асоцијације и покрети, као и неки истакнути појединци, чак и владари. Насупрот пролетаријату они своје идеје нису постављали на класне основе. Тако је на иницијативу руског цара Николаја II у Хагу 1899. био образован Стални међународни суд за арбитражу, а наредне године васкрсла је и стара романтичарска идеја о Уједињеним државама Европе. Било је много илузија о томе да је превазилажење сукоба могуће повезивањем света бржом модернизацијом индустријске цивилизације, која проширује домете међународних веза и сарадње, а самим тим смањује тензије међу народима и државама. Без одговора је остајало питање на који начин и под чијим вођством спроводити овај процес.

Наде у могућности снажења мирољубивих и пријатељских осећања полагане су и у ширење комуникација међу стваралачком интелигенцијом разних народа, разменом стручних и научних, али и политичких искустава међу њима и њиховим утицајем на јавно мњење својих земаља. У последњој деценији XIX века одржано је у Европи 66 међународних конгреса научника, техничара и експерата разних области који су имали, као што их и данас имају, доста обележја научног туризма. Велики значај придаван је светским изложбама, приређиваним у Бечу 1873, Паризу 1889. и 1900, у Чикагу 1893, у Анверсу 1894. и Бриславу 1897. Знаменити Пјер де Кубертен оживео је антички дух олимпизма и организовао 1896. прву олимпијаду новог века с надом да ће тиме допринети идеји и тежњи ка светском миру.

Екстремни национализам, расизам, хегемонизам и колонијализам били су превелика снага да би се ове хуманистичке пацифистичке идеје и идеали с њима могли носити. Зато су управо те разорне идеологије и политике одиграле кључну улогу у историји света епохе империјализма, да би у XX веку дошле до пароксизма, а у специфичним формама и софистицираним средствима унете и у XXI столеће.

Други део

УНУТРАШЊИ ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ У ЕВРОПСКИМ ДРЖАВАМА

ГЛАВА ПРВА

ТРЕЋА ФРАНЦУСКА РЕПУБЛИКА 1871–1914.

Рођење треће Француске Републике у току рата против Пруске, у демократској политичкој револуцији 4. септембра, већ смо у другој књизи приказали. У то време млада (Трећа) Француска Република је, поред разорног неуспеха у, узалудном, рату против моћног суседа, морала да преживи и један дубок и болан грађански рат, који ће је коштати много људских живота којим ће се повећати тежина пораза против Немачке.

Тај други, оружани обрачун међу самим Французима познат је под називом „Париска комуна“, а носио је у себи елементе прве социјалистичке револуције у историји света.

Париска комуна

Париска комуна је започела у последњој фази Француско-пруског рата. Покренута је 18.марта, а угушена је 28. маја 1871, кад је рат већ био завршен. Комуна је била последица двају фактора: класно-политичких супротности нараслих у Француској за време Другог царства и њихове тешке заоштрености за време рата против Пруске. У току рата Париз је месецима живео под опсадом непријатељске војске у изузетно неповољним економско-социјалним условима, који су најтеже погађали радничку класу и ниже, сиромашније слојеве грађанства. Мере Владе народног спаса (генерала Трошија), да ублажи кризу (мораторијум на станарине, враћање дугова и друге) нису осетније поправиле ситуацију. Беда, сиромаштво, па и глад погађали су велики део париског становништва. А баш из тих средина (радника, занатлија, ситних трговаца), био је највећи број припадника 250 батаљона Националне гарде (око 80.000 бораца), која је, добро наоружана, бранила главни град од непријатељске војске. У Гарди, на чијем је челу био њен Централни комитет расла је током зиме 1870/71. напетост, која се ширила на цео Париз. Она је нагло набујала кад је стигла вест да је 28. фебруара влада Адолфа Тјера, изабрана од Скупштине у Бордоу, закључила с Бизмарком примирје, које је пред-

виђало улазак пруских трупа у делове Париза, дуж Јелисејских поља. Већ 1. марта око 30.000 немачких војника ушло је у западне делове Париза. Наишли су на пусте улице, затворене радње и ресторане, црне заставе на многим зградама. Потпуно изоловане, окупационе трупе су се већ 3. марта повукле из града.

У међувремену, Народна скупштина преселила се из Бордоа у Версај, док је Тјер с владом дошао у сам Париз. Тамо је затекла велико незадовољство закљученим примирјем и вољу Националне гарде да се рат настави. Кад је на то, као једну од првих мера, ова влада укинула социјалне повластице дате сиротињи у време опсаде, Париз је прокључао. Огромном броју становника запретила је најгора мизерија. Суочена с претећим држањем наоружаних Гардиста, влада „господина Тјера“ се решила да потчини Париз, па „коштало шта кошта“. Одмах је предузела жесток притисак на штампу и ратну пропаганду, а трупама доведеним с фронта наредила је да почну с разоружавањем Националне гарде. Под командом шефа полиције, генерала Валонтена и новоименованог команданта Гарде Орела де Паладина, влада је кренула у офанзиву: забрањено је неколико листова; Огиста Бланкија је Ратни савет осудио на смрт; а у ноћи 17/18. марта 1871. фронтовске трупе пошле су у разоружавање Националне гарде. То је изазвало експлозију: 18. марта букнуо је устанак – почела је историја Париске комуне. Разоружавши неколико гардијских јединица, трупе су код јаког артиљеријског положаја на Монмартру биле не само заустављене, већ и саме прешле на страну гардиста и народа који се позван на узбуну окупио. Генерал Леконт, који је командовао паљбу у народ, био је ухапшен и истог дана, с генералом Томаом, стрељан.

Присетивши се поступка аустријског генерала Виндишгреца, који је октобра 1848. у време општенародног устанка, извео трупе из Беча да би их припремио за енергични удар на престоницу, и Тјер је наредио повлачење регуларне војске и владе из Париза у Версај, с истом намером да што снажније удари на револуцију. Тако је 18. марта 1871. Француска потонула у крвави грађански рат вођен из два центра: Париза, којим је господарила Национална гарда, и Версаја у којем је влада гомилала трупе и војницима ослобођеним из пруског заробљеништва. Раздаљина међу њима била је само 20 km. Са „версајцима“ Париз је напустила и маса имућног становништва (80—100 хиљада) преплашеног револуцијом.

Да би легализовао своју власт Централни комитет Националне гарде („федералаца“) је 26. марта позвао париске грађане на изборе нове градске управе – Комуне. На изборе је од око 486.000 бирача изашло само око 230.000. Два дана касније нова управа је свечано прогласила Комуну, уз учешће око 200.000 грађана. У Комуни су од првог дана главну реч водили представници различитих социјалистичких струја (прудонисти, бланкисти, марксисти) који су се међу собом оштро идеолошки спорили

око сваке мере коју је требало спровести. Група од петнаестак демократских грађанских републиканаца није била у стању да смири те спорове. Упркос тим неслагањима, Комуна је за нешто мање од два месеца спровела неколико запажених социјалних и политичких одлука: укинула је материјалну помоћ свим црквама, а њихову имовину прогласила је „националним добрима“; зараде свих државних службеника, од најнижих до највиших изједначила је на 6000 франака; прогласила је секвестар над имовином свих предузећа, трговина и локала чији су власници напустили Париз, прогласивши их дезертерима; укинула је ноћни рад у неким важним привредним погонима и гранама; одредила је трајање радног дана и минималне наднице; вратила је мораторијум на дугове и станарине; из полицијских органа одстрањени су службеници бившег царског режима; уведена је смртна казна за крађе и тежа криминална дела, о којима је одлучивао специјални суд; предузети су кораци за покретање школске и универзитетске наставе.

Версајске власти су већ од 20. марта спровеле строгу опсаду Париза и прекидање његовог снабдевања из унутрашњости земље. За кратко време њихове војне снаге нарасле су на 100.000 људи који су интензивно припремани за напад на Комуну. Комуна је статистички располагала са 80.000 Националних гардиста, сврстаних у 234 батаљона, али су се њене снаге перманентно осипале, да би се у одсудним обрачунима крајем маја у биткама нашло само око 30.000 бораца. Обавештен шта се у Версају припрема, најборбенији део париског народа, окупљен у Лиги републиканског јединства, издејствовао је одлуку Комуне да 6. априла сама предузме офанзивне операције против владиних снага. Међутим, тај се покушај жалосно завршио. Париз се нашао под правом опсадом, а „версајци“ су прешли на офанзивна дејства. Крајем априла комунари су почели да губе једну по једну утврђену позицију на прилазима граду. У мају су отпочеле и уличне борбе по периферији Париза. У тим борбама Комуна није успела да обезбеди јединство командовања и координацију борбених дејстава. У тим данима дезорганизације и очајања, екстремни елементи револуције, почели су да подражавају поступке јакобинаца из 1792. и да стрељају таоце које су похапсили у знак одмазде за злочине „версајаца“. Од 24. до 26. маја побили су неколико десетина талаца.

Одсудна офанзива снага Тјерове владе против комунара отпочела је 21. маја нападом на најутврђеније положаје устаника – Монмарт и гробље Пер Лашез. Тиме је започела париска „крвава недеља“, која ће се завршити 28. маја дефинитивним сломом Комуне. У њој су владине трупе, под командом злогласног генерала Галифеа, побиле близу 30.000 Парижана. То је било у драстичној несразмери према одмазди коју су се тих дана прихватили неки комунари. Десетак хиљада учесника Комуне

успело је да се домогне иностранства и спасе се од масакра. Толико исто је поштеђено стрељања и осуђено на робију или друге казне.

Пораз у спољном, прва влада Треће Републике ублажила је тријумфом у грађанском рату. У Француској је настао мир, који ће јој донети противречан резултат: привредни просперитет и политичку нестабилност.

Лечење ратних рана и борба за очување Републике

Из рата против Пруске, Француска је изашла тешко оштећена. Миром у Франкфурту на Мајни (10. маја) изгубила је територију од 1,5 милион хектара у Алзасу, Лорени и Вогезима, на којој је живело 1,6 милиона становника. Осим тога, обавезала се да до марта 1874. победнику исплати ратну одштету од 5,3 милијарди златних франака, с тим да до исплате ове суме на деловима њене територије остану окупационе немачке трупе. Губици у људским животима, претрпљени током рата попели су се на 150.000 убијених или умрлих војника и цивила. Из рата и Комуне Француска је изашла са око 36 милиона становника. С тим бројем она је још увек била трећа сила у Европи (иза Русије и Немачке), али ће је брзо смањивање природног прираштаја, до Првог светског рата потиснути с тог места.

Упркос оволиким губицима, привредни и друштвени живот у Француској се већ у другој половини 1871. брзо обнавља. Показало се да стваралачке могућности Француске нису ненадокнадиво смањене, како је очекивала Немачка. Велики проблеми су остали њен несигурни међународни положај и унутрашња политичка нестабилност, који ипак нису закочили напредак њене индустрије, пољопривреде и саобраћаја. Њих битније неће угрозити ни привредна криза која је од 1873. до 1878. погодила и индустријски најразвијеније државе. У том привредном полету, најимпресивније било је ширење финансијског пословања и новчаног тржишта. Оно ће помоћи и учвршћивању међународне позиције Француске, јер ће омогућити обнову њених војних снага и превремено ослобађање од оптерећења ратне контрибуције према Немачкој.

Законима усвојеним у Народној скупштини 1872. и 1873. у Француској је уведена општа војна обавеза за здраве мушкарце од 20. до 40. године у трајању од читавих пет година. Служења тако дугог рока били су ослобођени свештеници, просветни радници, храниоци породица, као и имућни грађани који су могли изнајмити замене за вршење војне службе. На овај начин Француска је створила мирнодопску армију од око 250.000 војника, која је у рату могла достићи и 750.000 обучених припадника у првој борбеној линији.

Превремену отплату ратне штете Француској су омогућиле две околности: брза обнова привредних активности видљива на финансијском пољу и патриотско расположење француског народа. Ради исплате прве две милијарде предвиђене Мировним уговором већ за 1871. француска влада је 21. јуна расписала народни зајам, на који је одзив био неочекиван: грађани су уписали 4,9 милиона франака. Прва рата била је на време отплаћена, а зајам за другу од 3 милијарде дао је управо сензационални резултат: уписано је 42 милијарде. Тјерова влада је одмах понудила Немачкој преговоре о превременој исплати одштете, што је ова прихватила, иако ју је оваква демонстрација финансијске моћи и патриотизма Француза бацила у бригу. После дужих преговора, цео износ репарација је у септембру 1873. био исплаћен, а Немци су, преко сваке воље свог војног врха, повукли и последњег војника са француске територије.

Ови догађаји показивали су друштвене промене које су се у Француској дешавале. Брзо је расла економска, а тиме и политичка моћ буржоазије, која поседује новац и с којом наступају „нови слојеви" најављени од Леона Гамбете још при крају Другог царства. Аристократија по пореклу још није изгубила значај и утицај. Она је надмоћна у војсци и дипломатији, а у првим годинама „детињства треће републике" (све до 1876) доминира и у Народној скупштини изабраној у нерегуларним ратним приликама фебруара 1871. Већину у њој имају три монархистичке групе (присталице Бурбона – легитимисти, приврженици Јулске монархије – орлеанисти и још несатрвени бонапартисти) које имају заједнички циљ – рушење Републике. Осим једне екстремне реакционарне групице („лаке коњице"), монархисти не сањају о „старом режиму", од пре 1789, и прихватају парламентаризам, али се одлучно противе демократији и општем праву гласа. Ипак монархисти су нејединствени. Већину легитимиста чине племићи, који на престолу хоће унука Шарла X, грофа од Шамбора, као Анрија V Бурбонског. Орлеанисте воде припадници крупног капитала и капиталистичког велепоседа из доба Јулске монархије који за краља имају кандидата – грофа од Париза, унука Луја Филипа Орлеанског. Бонапартисти, којих је још доста у високој администрацији наде полажу у још живог Наполеона III, или његовог сина. И једни и други су за чврст друштвени поредак („ordre moralle") и давање народу само „неопходних слобода".

Републикански настројена крупна буржоазија, ради одбране новог државног уређења, улази у сарадњу са „средњим класама" грађана, које је већина у друштву, али мањина у Скупштини. Ове класе су економски, друштвено, политички и професионално крајње слојевите и нејединствене, што ће остати током читаве историје Треће Републике, али их окупља важан заједнички интерес: одбрана од рестаурације монар-

хије и борба против постојећег режима – Републике у којој влада аристократија („Republique des Ducs“).

Осећајући пораст снаге и политичке динамичности „нових слојева“, монархисти настоје да искористе своју већину у Скупштини и да сруше Републику. Пошто је влада Адолфа Тјера, који је и сам био орлеанист, али који је разумео да је Република будућност Француске, ослободио земљу ратног дуга, а њену територију окупационе војске, монархистичка већина у Скупштини је 23. маја 1873. оборила с положаја „шефа извршне власти“ („шефа кухиње“ како су га подругљиво називали легитимисти). „Господин Тјер“ је тада дефинитивно сишао с политичке сцене. Многи Парижани су се томе обрадовали јер је „џелат Комуне“ најзад одбачен, али се Република нашла у стварној опасности. Монархисти су тада могли да је новим уставним решењем замене монархијом. Они су се у томе и журили, будући да су сваки допунски избори за Скупштину показивали да се њихова убедљива већина смањује, а републиканска опозиција расте. И као својеврстан историјски парадокс догодио се неочекиван обрт: Републику су спасли монархисти. Међу њима најбројнији су били легитимисти, који нису имали у Скуштини више гласова од орлеаниста и бонапартиста заједно. А они су тврдокорно инсистирали на својим непомирљивим начелима заснованим на Уставу из 1791. и на симболу Бурбонске династије – белој застави. Орлеанисти и бонапартисти то никако нису могли да прихвате, као ни гроф од Шамбора да од тога одустане. Дуги преговори трију монархистичких група остали су без резултата. Монархисти нису могли да нећу краља. Обнова монархије била је „одложена“.

Да не би изгубили дизгине власти из руку монархисти су тада прибегли другом решењу. На чело државе довели су, и то на седам година („септанат“), бонапартистичког маршала Мак Маона, човека ограничених политичких способности, којег су могли да подвргну одлучујућем утицају председника владе, легитимисте, способног и искусног политичара, војводе од Брољија. Најважнији циљ те власти био је чување „моралног поретка“ и нови покушаји рестаурације. Брољијева политика била је: либерализам у привреди, конзервативизам и антидемократичност у политици. То није држави обезбедило политичку спокојност.

Земљи која је привредно, друштвено и културно напредовала била је потребна политичка стабилност. Без ње, био је угрожен и њен међународни положај пред сталним немачким претњама „превентивним ратом“ и устезањем Русије и Британије да јој се приближе и снажно је подрже. И монархистима је постало јасно да се држави мора дати ново уставно уређење о „организацији трајне и снажне извршне власти“ и о умерено либералном режиму. При том су из традиционалних предрасуда претрајавали још од Француске револуције против речи „Устав“ (Конституција), већ су прихватили систем од три органска закона. Најважнији је био Закон

о организацији јавних власти о којем су јануара 1875. поведене бурне дебате. Главна брига монархиста у тим дебатама била је да се ни на једном месту у том закону не помене реч „република“. Пошто су монархисти у току припрема Закона најзад прихватили опште право гласа за мушкарце старије од 21 године, републиканци су пристали на дводомну скупштину („бикамеризам“) – парламент састављен од представничког дома и сената. У жестини дискусија посланик Валон је 30. јануара поднео следећи амандман: „Председник Републике бира се апсолутном већином гласова Сената и Дома посланика сједињеним у Народну скупштину. Он се именује на седам година; он је реизборан“. Сигурни у своју, додуше већ добро истањену већину, монархисти су прихватили гласање о Валоновом амандману. И гле чуда: у Скупштини он је усвојен с једним гласом већине. Француска је и правно постала Република.

После усвајања Органских закона, Народна скупштина, изабрана 1871, је расписала изборе за оба дома новог народног представништва и 31. децембра 1875. је сама себе распустила. На изборима одржаним 20. фебруара и 6. марта 1876. у Дому посланика републиканци су добили убедљиву већину (356 према 199 посланика), док је у Сенату однос био другачији. Са 62 од председника именована и 94 изабрана сенатора монархисти су имали извесну предност: 154 према 146 представника. Републиканци у Представничком дому нису били јединствени. Већ на почетку дебате о државним финансијама међу њима је дошло до расцепа, што је председник Мак Маон искористио, натерао републиканску владу Жила Симона на оставку и у договору са Сенатом распустио Посланички дом. То је био чувени „Удар 16. маја“. До нових избора за премијера је именовао бесног легитимисту, „озлоглашеног полицајца“ Фуртуа, чија је влада требало да спроведе нове изборе. Пред изборе 1877. развила се жестока политичка агитација у којој је Леон Гамбета маршалу Мак Маону упутио знамениту поруку: „Кад француски народ изговори своју суверену реч, треба се покорити или уклонити“. На изборима су републиканци опет добили изразиту већину у Дому посланика: 327 према 208 мандата. После много предомишљања и политичке комбинаторике како да поништи и ове изборе маршал се ипак „покорио“. Мандат за састав владе је 13. децембра 1877. поверио једном од најумеренијих републиканаца, старом Дифору. Противно председниковим жељама, он је у владу узео саме републиканце. За Мак Маона и монархисте то је био тежак удар. А кад су јануара 1879. републиканци освојили већину и у Сенату, маршал је поднео оставку на председнички положај, не сачекавши крај седмогодишњег мандата. Скупштина је на место председника Републике изабрала, такође умереног, републиканца Жила Гревија. Република је најзад стала на чврсто тле и завладала Француском. Како ће владати брзо ће се показати.

Нестабилност републиканских влада 1879–1887.

Један од првих видљивих резултата учвршћивања републиканског режима 1879. било је оживљавање социјалистичког покрета. Полулегалне социјалистичке групице које су преживеле слом Париске комуне, водиле су само унутрашње политичке расправе и тиху агитацију, између 1872. и 1879. почеле су да се повремено повезују, а нешто отвореније деловале су неке синдикалне организације, бавећи се искључиво социјалним и брижљиво заобилазећи политичка питања. И биле су под сталном полицијском контролом, а повремено и забрањиване. Један синдикални конгрес је, ипак, одржан у Паризу 1876. у присуству 348 делегата, који су усвојили резолуцију о радним и животним условима пролетаријата, енергично се ограђујући од сваке врсте револуционарне борбе. У Лиону је јануара 1878. одржан још један сличан синдикални скуп, чије се одлуке нису разликовале од претходних, али на којем је први пут после Комуне изговорена реч социјализам.

Повратак Жила Геда у Француску и његово обраћање јавности преко листова *Droits des l'homme* и *L'Egalité* много је значио за оживљавање социјалистичког покрета. Предлог Геда и његових присталица да у време Светске изложбе у Паризу 1878. организују међународни социјалистички конгрес био је забрањен, а Гед и још неки социјалисти били су похапшени. То је изазвало запажене протесте у јавности тако да власти наредне године нису могле да забране социјалистички конгрес у Марсеју. Истовремено, Огист Бланки, којем је 1871. поштеђен живот, пуштен је из затвора. Конгрес у Марсеју, који је Гед назвао „бесмртним", основао је у октобру 1879. Социјалистичку партију Француске, а социјализам се вратио на политичку сцену Треће Републике.

Изабран за председника Републике, врло умерени политичар, али поуздани републиканац Жил Греви је прокламовао да ће водити „либералну али истински конзервативну политику". Прва демонстрација његовог републиканизма било је проглашавање 14. јула 1789. за национални празник Француске; његовог конзерватизма одбијање да мандат за састављање владе повери најпопуларнијем лидеру републиканске демократије Леону Гамбети. Уместо њега на власт је позвао конзервативнијег либерала Хенрија Вадингтона, који је у владу ипак увео двојицу министара које председник није марио: Жила Фрејсинеа, за унутрашње послове, и Жила Ферија заговорника лаицизације образовног система у Француској. То је изазвало жустру реакцију клерикалне јавности, коју је усмеравало Језуитско друштво. Распламсала се агитација која је запретила да изазове теже политичке сукобе. Пред том опасношћу Вадингтон се осетио немоћним и 21. децембра 1879. поднео је оставку владе.

Насупрот очекивању јавности, Греви опет није на власт позвао Гамбету, већ еластичнијег и одмеренијег Фрејсинеа, који је баш због тога носио подругљив надимак „бели миш". Он је у влади задржао Ферија, а пред Скупштину је, марта 1880, изашао с предлогом два закона: о општој амнестији политичких криваца и о распуштању Језуитског реда и обавезној регистрацији верских удружења (конгрегација). Скупштина је лако усвојила први предлог (о амнестији), али је други изазвао буру у конзервативним и клерикалним деловима јваности. Пошто Скупштина није одустајала од расправе о Језуитима и конгрегацијама, земљи је запретила озбиљна политичка криза, а „бели миш" је већ у септембру поднео оставку владе. То је већ слутило нестабилност извршне власти, што је јако штетило репутацији републиканског режима.

После Фрејсинеа владу је формирао баш Фери, који је својим бескомпромисним залагањем за реформу образовања заоштрио односе с клерикализмом. У неким местима Француске (Лион, Тараскон) дошло је и до физичких обрачуна у којима је интервенисала и војска. Фрејсинеов декрет о лаицизацији школа Скупштина је усвојила у децембру 1881, али га је Сенат одбацио. Фери је поднео оставку, али је Греви није прихватио. Сложио се само с реконструкцијом владе. У марту 1882. његови закони су у оба дома Скупштине прихваћени. У то време положај Феријеве владе веома су отежавала спољнополитичка питања. Као заступник колонијалних освајања, Фери је Француску ангажовао у Тунису, уплео у египатско питање и у ратовање у Индокини. Против запостављања унутрашњих политичких питања, због ове колонијалне експанзије, против Ферија је велику повику подигла Гамбетина група левих републиканаца, која је као приоритет истакла изборну реформу – изборима Скупштине не гласањем за личности, већ за изборне листе.

У олуји тих полемика влада је расписала нове скупштинске изборе за 21. август 1881. Главна предизборна битка се водила између републиканских струја: леве, десне и умерене опортунистичке. У агитацији су великом жестином учествовали и радикали Жоржа Клемансоа, који су, поред измена Изборног закона, тражили и ревизију Устава (Органских закона): укидање Сената, чак и функције председника Републике, одвајање цркве од државе и скраћивање војног рока. Њима су се придружиле и неке социјалистичке групе. У току кампање Гамбета је саопштио свој нови, опортунистички програм, у којем се више није тражило одвајање цркве од државе већ стриктна примена Конкордата Наполеона I и папе Пија VII из 1801. Њиме је свештенство поштовано, али обавезно да служи држави и подржава њен режим. Разлика између гамбетизма из 1869. и 1881. била је драстична. Међутим и даље је било жестоких напада на „лудог безумника" и повика „Доле диктатор" на његовим митинзима.

Избори су донели очекиване резултате. Републиканци су у целини добили 457 посланика, а монархисти само 90, међу којима су половину чинили бонапартисти. Али је и међу републиканцима било 90 посланика који су припадали „екстремној левици". Ту левицу чинили су радикали Клемансоа и Пелтана. Социјалисти су добили 60.000 гласова и једно посланичко место – песник Кловис Иг.

Услед љуте свађе, која је одмах избила у новој скупштини око спољнополитичких питања (Тунис, Египат), Феријева влада је у октобру поднела оставку, а председник Греви је, најзад, мандат понудио Леону Гамбети. Противници су његову владу одмах подругљиво назвали „велико министарство". Ова „влада другара" коју је образовао Гамбета, састављена од представника свих републиканских струја, од почетка се показала немоћном. Њени чланови су само понављали већ потрошене републиканске пароле и успели су да се сагласе само о предлогу измене уставне одредбе о избору Сената. Тиме нико није био задовољан. Левици је то било мало, а десници много, па је владин предлог пао већ у Представничком дому. С њим је пало и „Велико министарство" које је трајало само 73 дана. Најзадовољнији оваквим исходом био је председник Греви који је власт, опет, поверио умиљатом Фрејсинеу. Њега је, међутим, сачекао пораз у Индокини и неспоразум са Енглеском око Египта. Одбијање владе да заједно с Енглезима интервенише у овој афричкој земљи, оборило је после шест месеци и Фрејсинеову владу. Политичка нестабилност државног врха Треће Републике се настављала.

Главни политички догађај у време Диклеркове владе, која је наследила Фрејсинеову, била је изненадна Гамбетина смрт 31. децембра 1882. Њој је приписивана и нека мистериозност будући да је Гамбету два месеца пре смрти револверским хицем у руку ранила супруга Леони Леон. И тај догађај политичка реакција, предвођена принцем Жерома Бонапарте, искористила је за ниске нападе на Републику, који су се ипак показали таласањем у чаши воде. Проблеми су се, међутим, гомилали на социјалном, политичком и међународном плану. Нова влада Жила Ферија која је 1883–84. покушавала да их реши није имала довољно снаге. На унутрашњем пољу то су, пре свега, били све озбиљнији изрази радничког незадовољства и захтеви синдиката да им се допусти и политичка активност. Нису се могли занемарити ни проблеми локалне самоуправе, те питања развода бракова и њихових последица. На међународној сцени доминирала је Индокина, због које су се Ферију изругивали надимком „Тонкинац". Суочена са свим овим „нерешивим" проблемима и ова (трећа) Феријева влада је била приморана да 30. марта 1885. напусти власт.

У још једној политичкој кризи француски грађани су поново позвани на опште изборе. Жил Греви је позвао за премијера Анрија Брисона, кога су чекала два, не зна се који од којег тежи проблем: излазак из индокинеске бламаже и избори за Сенат, Дом посланика и реизбор председника државе. Колонијално питање објашњено је на другом месту. Кад је реч о изборима од 4. октобра 1885. републиканци су на њих изашли подељени на две велике групације: Умерену (опортунистичку) под Феријевим вођством, и Леви центар који је окупљао Рибо. Радикали су ишли посебно са својим програмом са претходних избора. Све монархистичке струје удружиле су се у „Конзервативну унију".

Резултати избора били су непријатни за републиканце. Све њихове струје заједно јесу добиле 372 посланика, али је овога пута изабрано 202 конзервативна (монархистичка) посланика. То је стварало услове за разне политичке комбинације у Народној скупштини. Утешно за републиканце је било то што је у Скупштини за председника Републике реизабран Греви, што је било каква-таква стабилност државне власте. Већ један дан после Гревијевог реизбора (22. децембра 1885), Брисонова влада је поднела оставку, а Греви је по четврти пут мандат поверио Фрејсинеу. Јавност је била незадовољна. Било јој је већ доста обртања министарстава и влада у уском кругу од неколико десетина неефикасних и политички истрошених личности двају табора републиканаца. Све чешће се као могуће освежење стало помињати име Жоржа Клемансоа. Греви се на ово није одазивао.

Фрејсинеова влада је управу преузела 7. јануара 1886, а после само двадесет дана сударила се са озбиљним немирима радничке класе. У рударском центру Деказвил је 26. јануара избио масовни штрајк рудара. У Представничком дому неколико социјалиста је изазвало велику галаму. Њихове интерпелације биле су одбијене. Ма колико несложна, буржоазија је солидарно бранила своје класне интересе. Немире пролетаријата демагошки су искористили монархисти покренувши оштру кампању против Републике. Републиканци су се овог пута показали одлучним: Скупштина је по хитном поступку усвојила Закон о протеривању кнежева Орленске династије из Француске. У међувремену смирени су и штрајкови у унутрашњости, па се политичко-социјална бура у земљи утишала средином 1886. То ће трајати кратко – само до октобра, кад буде покренута нова олуја у дебати о буџету за 1887. годину. Она ће у децембру одувати и ову Фрејсинеову владу.

Буланжизам

С годином 1887. наступило је ново раздобље политичких немира и неспокојстава у Трећој Републици. По главној личности, узрочнику тих неспокојстава, генералу Жоржу Буланжеу, министру рата, цело раздобље добило је назив „буланжизам". Овај генерал стекао је у јавно-

сти глас као ратоборни националист, пропагатор реванша Немачкој и уз то велики властољубац. Прилика да испољи све ове особине указала му се 21. априла 1887. кад је немачка полиција у пограничном простору на француској територији, у месту Пињи на Мозелу, ухапсила полицијског инспектора Шнеблеа. У Француској се подигла бура протеста, која је убрзо изазвала и међународну интервенцију. Буланже је предложио војну акцију против Немачке, на коју је европска дипломатија извршила притисак да Немци одмах ослободе Шнеблеа. Ови су то већ 30. априла и учинили. Изгледало је да је ствар решена. Али није: Буланже је у Скупштини затражио хитно повећавање војног буџета. На то је председник владе Гобле поднео оставку, чиме је у Француској отворена нова политичка криза. „Есенцијална тешкоћа" за формирање нове владе био је Буланже. У јавности све популарнији међу свим незадовољницима политиком Треће Републике, није у Скупштини могао да стекне наклоност умерених републиканаца. Нико с њим није хтео у владу. Тек 30. маја кабинет је без Буланжеа образовао Рувије. Од десне реакције због тога је одмах бесно нападнут. Сам Буланже је у Паризу повео жестоку антивладину и националистичку агитацију, придобијајући све већи број сарадника и присталица. Да би то прекинула влада га је именовала за команданта 13. армијског корпуса у Клермон Ферану. Његов испраћај на ову дужност претворио се у грандиозну националистичку демонстрацију. Као у Паризу, то се десило и на железничкој станици у Лиону.

Баш у тој ситуацији плануо је нови политички скандал. Откривено је да је генерал Кафарел, задужен у Министарству рата за ордење и признања, за добро мито додељивао одликовања Легије части. Да ствар буде гора, испоставило се да је у ову нечасну работу био умешан нико други до зет председника Гревија, Енглез Данијел Вилсон, који је прихватио француско држављанство и постао народни посланик. Чим је откривена ова махинација, Рибоова влада је 19. новембра поднела оставку, а на захтев појединих кругова да то учини и председник Греви, он је самоуверено одговорио: „Ту сам и ту остајем". То је иритирало јавност. Популаран је постао наслов из једних новина: „Ах, каква несрећа имати зета". Греви се поколебао и у „историјској ноћи" 30. новембра на 1. децембар 1887. потписао оставку на положај шефа државе. Само 24 сата после тога Народна скупштина је за новог председника Републике изабрала унука знаменитог јакобинца и математичара Лазара Карноа, Сади-Карноа. За разлику од деде, конзервативан и добар католик Сади-Карно је одмах ставио на знање да неће допустити кварење односа са црквом, али ни цркви мешање у државну политику. За свог првог премијера именовао је мало познатог политичара Тирара. Ова влада је одмах стала спремати нове кораке против Буланжеа, који је користио председничку кризу за обнављање своје агитације. Због самовољног напуштања командног места хитно је пензионисан и искључен из армије, што је изазвало велико узбуђење у јавности које Тирар није умео да обузда, па је 30. марта 1888. поднео оставку. Нову владу формирао је Флоке, који је за министра рата узео неизбежног Фрејсинеа. Сузбијање буланжизма постало је њен први задатак. Буланже је заиста постао опасан. Под паролом „Распуштање, Ревизија!", почео је да ствара превратнички „Национални комитет" у којем је био и прононсирани шовинист и антисемита Деруледа. Уз то кандидовао се на парцијалним изборима у Дордоњи, априла 1888, и био тријумфално изабран за народног посланика. То је било звоно на узбуну међу свим републиканцима. Кад је Национални комитет, као Буланжеов Врховни штаб, изашао, слично Лују Наполеону Бонапарти 1851. с предлогом о плебисциту, и кад је на његовом митингу у Нењу 13. јула дошло до насиља против републиканаца, влада се, најзад, одлучила на оштрије мере. На генералов позив за смену режима, републиканци су изашли са слоганом „Не Цезар, не Седан!" На све то и Париски арондисман је 27. јануара 1889. изабрао Буланжеа за свог посланика. На врхунцу моћи генерал се нашао пред круцијалним питањем да ли да на челу париских маса крене на државне институције и све их растера. Многобројни учесници уличних демонстрација су га храбрили повицима: „На Јелисејску палату!" Буланже се колебао и пропуштао драгоцене тренутке. Флокеова влада је то искористила и 31. јануара напала у Скупштини Буланжеа за насиље и поништила његов избор у Паризу. Радикали и социјалисти су тражили одлучније кораке, а сад се влада унезверила и 14. фебруара поднела оставку. На власт је враћен Тирар, а Буланже се опет охрабрио. На једном политичком банкету у Туру изложио је своју политичку концепцију, у којој су се јасно препознавале његове диктаторске намере, које би остварио силом, уз помоћ „Лиге патриота".

Влада је, коначно, предузела енергичне потезе: 6. априла је забранила рад Лиге, а у Скупштини је, „због угрожавања поретка у држави" затражила одузимање посланичког имунитета Буланжеу. Скупштина је то 8. априла и прихатила, а борбени генерал је тада показао границу своје куражи – побегао је у Белгију. Тиме се дискредитовао код већине својих следбеника. Сви његови каснији покушаји да их из емиграције поново мобилише пропали су. Француски суд му је изрекао казну: депортацију у неку тврђаву. Тако је у октобру 1889. окончан случај Буланже. Сам несуђени диктатор је, према речима Клемансоа, умро „као што је и живео – као потпоручник". Убио се на гробу своје љубавнице Маргерите Бономен 30. септембра 1891.

Од Буланжеове до Драјфусове афере

Пораз буланжизма унеколико је смирио политичке сукобе у Француској и отворио простор за озбиљнији рад на раније започетој реформи образовања, давању веће слободе штампе и синдикалног организовања, либерализацији развода брака и другим сличним питањима. Нестабилност у политичком врху државе се, међутим, настављала. Владе су се несмањеном брзином смењивале, а то је успоравало реформе. После пада Тирарове владе (14. марта 1890) на власт је по ко зна који пут дошао вечни Фрејсине да би се на њој ипак задржао целе две године. За њим су као на покретној траци ишли кабинети Лубеа (1892), Рибоа (1892), Дипија (1893), Казимир-Перијеа (1893), опет Дипија (1894), поново Рибоа (1895), Леона Буржоа (1895), Мелина (1896), Брисона (1898), Шарл-Дипија (1898). За 8 година 12 влада. Поједини политичари су и по 2–3 пута постајали премијери. И председници влада и њихови министри вазда су бирани у кругу истих тридесетак личности. Њихова заједничка карактеристика била је опортунистичка неодлучност. У једном за Француску већ преко сто година важном питању, колико неодлучне, толико и јединствене биле су све ове владе: у борби против клерикализма. Али, као сувише „иритантно" све су га остављале за нека „боља времена", са црквом су настојале да успоставе „толерантне" и сношљиве односе. То су, уморни од ранијих исцрпљујућих сукоба, прихватали и клерикалци и монархисти. Зато су с олакшањем прихватили и Енциклику папе Леона XIII из 1882. о сабирању снага без уласка у окршаје са световним властима.

За све то време (1890–95) на политичку сцену Француске све одлучније излазио је раднички покрет. Подељен на Гедове револуционарне (марксисте) и Малонове и Милранове реформисте (посибилисте) овај покрет је постепено улазио у непомирљив унутрашњи сукоб. На пуно светло то је изашло 14. јула 1889. кад су, у време обележавања стогодишњице Француске револуције истовремено одржана два међународна социјалистичка конгреса. Реформистички је пропао, али је марксистички донео одлуку о оснивању Друге социјалистичке интернационале која ће све до завршетка Првог светског рата играти значајну улогу у историји Европе. Прва велика манифестација нове међународне пролетерске организације биће прослава 1. маја 1891. У Лиону која није прошла без тешких окршаја и војне интервенције. Сукоба је било и у Сен-Кантену, а у Фурмију је проливена крв. Војска је убила 12 демонстраната (углавном дечака и девојчица између 11 и 22 година) а ранила још већи број. Ово стрељање недужне младежи изазвало је потрес у целој Француској, а осветнички бес кључао је међу радницима. Наводно и сама јако узбуђена, државна власт је учинила све да вук поједе магарца и све се заврши благим кажњавањем команданта који је наредио пушчану паљбу у демонстранте. Ипак, све није прошло без икаквих последица: у Кармоу је одржан велики политички штрајк, синдикати су постали борбенији, а социјалисти Лафарг и Жорес су на парцијалним изборима изабрани у Дом посланика. У Народној скупштини су се први пут чули захтеви за стварање „Социјалне републике".

У време ових догађаја у јавност је избила тзв. панамска афера. Откривене су милионске шпекулације и пљачке у Лесепсовој компанији која је радила на прокопавању Панамског канала. У афери је компромитован известан број важних личности из света финансија и политике, што је био разлог да уски круг министара из разних влада учини све на заташкавању буре у пословном свету, тако да је афера разводњена и прошла без тежих политичких последица.

Нови потреси јавили су се у току агитације за парламентарне изборе 1893. Јула те године је у париском Латинском кварту дошло до крвавих демонстрација, што је опет ишло наруку социјалистима. Тада је у Народну скупштину изабрано 50 њихових посланика, додуше подељених у неколико идеолошких групација. Међу њима је био и Жил Гед са седморицом својих „револуционара", али су били и Вајан, Вивијани, Жорес, Милран и други припадници реформистичких струја. На губитку су били радикали, па су републиканци опортунисти сачували предност.

У првој половини 90-их година јавио се један нови, опасан, покрет – анархизам, с чланством спремним да се жртвује у извођењу терористичких акција против носилаца државне власти и њених институција. У току 1892–93. анархисти су извели 7–8 бомбашких напада у Паризу, у којима је било две људске жртве, али су ухваћена и двојица атентатора (Бараш и Вајан), који су осуђени на смрт и гиљотинирани. На гиљотини Бараш је узвикнуо: „Смрт буржоаском друштву. Живела анархија!" Ове казне нису пресекле анархизам. Њихов најпознатији „подвиг" било је убиство председника Републике Сади-Карноа, на железничкој станици у Лиону, 24. јуна 1894, које је извршио млади италијански анархиста Касерио. Осуђен на смрт, као старији малолетник, имао је право да тражи помиловање. Одбио је и завршио на гиљотини.

Сади-Карноа је на месту председника Француске заменио потомак бивших орлеанистичких банкара Казимир-Перије, али ће он на овом месту издржати једва пола године (демисиoнираће), а Скупштина ће за председника изабрати Феликса Фора. Са своје стране, Скупштина је на анархистички терор реаговала Законом против злочиначких и терористичких аката, искористивши прилику да у њега протури и одредбе против вербалног и писаног подстицања на таква дела, која су се могла различито тумачити. То је примењено већ августа 1894. у „Процесу тридесеторици" због „злочина речи и пера". Као на опасан преседан, демократска јавност је покренула бучну кампању у којој су најгласнији били

радикали и социјалисти. Ова кампања названа је „Жорес против Казимира-Перијеа“. Изнервирани Перије је добрим делом због тога и сишао са власти.

Нови председник је, јануара 1895, на власт позвао Леона Буржоа. Он је најавио шире фискалне реформе, али да им приступи спречила га је нова финансијска афера („Јужне железнице“) и бесни отпор власника привредних предузећа, који су имали моћне заступнике у Скупштини („леви центар“). Зачудо, њих су подржали и социјалисти, па је Буржоа већ у априлу 1896. одступио с власти. После двогодишње безначајне владавине Мелина на управу је дошла влада Анрија Брисона која је улетела у кошмар Драјфусове афере.

Драјфусова афера

Драјфусова афера била је догађај који је неколико година и у таласима потресао друштвени, политички, па и културни живот Француске. Политичке страсти, грозничава друштвена узнемирења потресала су цео јавни живот Француске на прелазу из XIX у XX век. У дворанама, на улицама и трговима смењивали су се митинзи и демонстрације. Претећи се клицало и скандирало, а јавна гласила (новине) су била препуна најјачих емоција, набијених полемикама и коментарима. Корак по корак Француска се делила на демократско и либерално, и клерикално, екстремно националистичко и антисемитско крило, на драјфусовце и антидрајфусовце. Тај велики потрес зато је и ушао у историју Француске као посебно поглавље познато по називу „Драјфусова афера“.

Афера је почела као један непријатан, али другоразредни догађај војне шпијунаже у корист Немачке, откривен у Генералштабу француске војске. Једна спремачица у Немачкој амбасади (Францускиња) пронашла је у корпи за отпатке комад неког писма у којем су руком написани и Немцима послати важни подаци о стању у армији Француске. Француски министар рата генерал Мерсије и начелник Генералштаба генерал Боадефр, обојица задрти монархисти и клерикалци, отворили су истрагу, која је за шпијунажу осумњичила једног Алзашанина, уз то Јеврејина, капетана Алфреда Драјфуса. Он је ухапшен, а цедуља нађена у Немачкој амбасади дата је на две графолошке анализе. Прва је показала да рукопис није Драјфусов, а друга није могла да пружи поуздану процену. То је било довољно да Војни суд 19. децембра 1894. против Драјфуса отпочне судски процес за издају отаџбине и шпијунажу у корист стране силе. Вођен с највећом пристрасношћу, процес је већ унапред осудио Драјфуса. Судско веће је онемогућило одбрани да подвргне сумњиви папир још једној анализи, будући да прве две нису биле ни сагласне ни сигурне, а да против

Драјфуса није било никаквог другог доказа. Докле је ишла судска несавесност показује и јавна изјава војног министра дата пре изрицања пресуде: „Видео сам ону лопужу Драјфуса“. Пресуда је била драконска: депортација на бескрајно далеко карипско Ђавоље острво. Цео антисемитски и клерикални Париз био је одушевљен. У први мах демократска јавност је била готово равнодушна. Показаће се, међутим, да је овом пресудом завршен тек први чин драме.

Драјфусова породица и неколико предузимљивих пријатеља нису се мирили с овом очитом неправдом. Предузели су сопствену истрагу. Преломни тренутак је настао кад је пуковник Пикар из Генералштаба дошао у посед једне исцепане плаве карте, упућене пнеуматичком поштом из Немачке амбасаде, која од адаптираног мађарског грофа Естерхазија, на високом положају у Генералштабу Француске, тражи неке информације. Пикар је о овом открићу обавестио своје претпостављене, а ови су се узнемирили: неће ваљда због једног Јеврејина рушити конструкцију о његовој кривици и доводити углед армије у питање? Упорног Пикара су склонили, тако што су га најпре стрпали у затвор, а затим послали на службу у Алжир. Драјфусова породица је тада изнела ствар у јавност а за њу се заинтересовао славни писац Емил Зола. У јавности су се чули захтеви за ревизију процеса, тим пре што је Естерхази побегао у Енглеску. Ратни савет је те захтеве одбио. Тада је Зола у радикалском листу „L' Aurore“ (јануара 1896.) објавио знаменито писмо шефу државе Фору *Оптужујем* (*J' Accuse*) у којем је оптужио војно судство, генерале Мерсијеа и Боадефра, несавесне графологе, судске експерте, као и неке друге војне органе за скривање истине и удар на демократска начела Републике, на правду и правичност. Писмо је изазвало невиђену буру противречних реакција, одјека и демонстрација. Шовинисти, клерикалци и антисемити створили су читав покрет с врло агресивним намерама. Подржавао га је војни врх земље. Они су напали Золу због рушења угледа армије и угрожавања њеног морала и борбеног духа. Штавише, био је због тог „злочина“ изведен пред суд и осуђен на годину дана затвора. И сâм је морао да се склони у Енглеску.

Ови догађаји су мобилисали и демократску, републиканску, радикалску и социјалистичку Француску. Земља се буквално поделила на два острашћена политичка табора: антидрајфусовце, које је предводила Деруледова Национална лига и драјфусовце, противнике политичке и духовне реакције. Пред претњом да може доћи до крвавих обрачуна, покренула се, најзад, и државна власт, покушавајући да смири ситуацију и олабави тензије. У току тих настојања, почетком 1899, изненада је умро председник Феликс Фор, а Скупштина је на његово место изабрала Емила Лубеа. Он се изјаснио за обнову процеса Драјфусу. У то време Деруледови бојовници су спремали поход на Јелисејску палату. Влада је

позвала војску да им се супротстави. Против антидрајфусоваца се покренуло и радничко предграђе Сент Антоан. Пред опасношћу оружаног сукоба, Лубе је с генералима направио погодбу: Процес ће бити обновљен, Драјфус ће ради спасавања угледа армије и војног судства бити поново осуђен, а он ће га онда помиловати. То је и учињено у јуну 1899. у време владе Валдек-Русоа. Драјфус је с Ђавољег острва враћен у Француску, одржано је ново суђење пред Ратним саветом који га је 9. спетембра 1899. поново осудио за велеиздају, да би га председник Лубе после неколико дана помиловао. Министар рата злогласни Галифе је тада објавио „Инцидент је завршен".

Није било тако. Сада је ова одлучнија влада кренула у офанзиву. Деруледе и његови најближи сарадници су похапшени и у децембру 1899. осуђени на робије или прогонства. Четири године касније (новембра 1903) на трећем судском процесу Драјфус је проглашен невиним, 1905. је враћен у војску у чину мајора, а пуковник Пикар је у влади Жоржа Клемансоа постао министар рата. Афера Драјфус је тада стварно била завршена. Њена највећа жртва био је славни писац *Ругонових*, Емил Зола, који је још 1902, под неразјашњеним околностима, умро у својој кући.

У сусрет рату

Окончавајући „Драјфусову аферу" влада Валдек-Русоа је настојала да најзад заврши већ раније започету борбу против клерикализма и да дефинише социјалну политику која би ублажила супротности између рада и капитала. И сâм конзервативан политичар, Валдек-Русо је у циљу избегавања тежих друштвених сукоба изразио намеру да се и у Француској примене неке мере и дају уступци радничкој класи који су у Енглеској и Немачкој показали позитивне резултате. На Милранову иницијативу 1900. је предложио Скупштини да се у неким привредним гранама скрати радно време на 11 часова, уз постепено, даље снижавање током наредне две године на 10,5 и 10 часова. Предвиђено је и предупређивање штрајкова увођењем државне арбитраже између радника и послодаваца. Те мере су предузете да би се умирио талас штрајкова који је преплавио Француску од 1899. до 1901. У њима је проливана и крв у сукобима штрајкача и снага реда. Поменуте владине мере дале су одређене резултате, мада мање од очекиваних.

У верској политици влада Валдек-Русоа је најпре енергично затражила да се црква строго придржава Конкордата из 1801. и да се не уплиће у државне послове. Агресивно држање верских конгрегација у време Драјфусове афере, навело је владу да донесе Статут којим су ограничене могућности њиховог деловања. Социјалисти и леви републиканци тражили су да се оне забране, али то није усвојено, већ је одлучено да од верских удружења могу опстати само она која буду регистрована код Државног савета. Разуме се да је читава клерикална и недемократска јавност скочила на ноге против овог подвргавања конгрегација државној контроли. Отпочела је још једна битка између Републике и њених противника свих боја. Она је кулминирала у време кампање пред опште скупштинске изборе 1902, на којима је Република још једном тријумфовала. И сада изненада, после ове убедљиве победе Валдек-Русо је поднео оставку на положај председника владе, изговарајући се здравственим разлозима. Сумњало се да је то учинио јер није хтео да влада уз подршку радикалско-социјалистичке већине у Скупштини.

После ове рекордно дуге владе (од близу 3 године) у дотадашњој историји Треће Републике, председник Лубе је мандат поверио опет једном конзервативцу Комбу, спремном, да дефинитивно реши односе са црквом. Прво је Декретом од 27. јуна 1902. забранио рад женских основних школа које је држала црква, а затим је обзнанио да предстоји лаицизација целог система образовања. Већ 10. јула наложено је да се у року од само 8 дана све верске школе које нису имале државну сагласност морају затворити. То је погодило чак 3000 школа које су држале конгрегације. Ни на какве протесте у вези с тим влада се није освртала. Своје верске реформе Комб је крунисао Законом о конгрегацијама од 28. априла 1904, чији је први члан гласио: „Образовање свих врста и нивоа верских организација у Француској је забрањено". На жестоку реакцију Ватикана против овог Закона, Комб је одговорио предлогом за потпуно одвајање цркве од државе.

За све ове мере Комбова влада је имала подршку Жоресових социјалиста. Конгрес Друге социјалистичке интернационале у Амстердаму је међутим осудио сваку социјалистичку подршку буржоаским владама, ма шта оне радиле. Жорес је прихватио критике и у Скупштини Француске социјалисти су престали да подржавају Комба. Осећајући да ће имати минималну скупштинску већину, Комб је 19. јануара 1905. поднео оставку. Учинак нове Рувијеове владе, која је заступала интересе финансијског капитала и државне бирократије биће скроман. Она је спроводила Комбове законе, али је одбила предлог радикала о даљим мерама политичке демократизације земље. Рувије се једва држао на власти, а кад је, после истека мандата председника Лубеа, на то место, јануара 1906, изабран Арман Фалијер, с Лубеом је с власти сишао и Рувије.

У марту 1906. за премијера је дошао Саријен, у чију владу су ушли Жорж Клемансо и Аристид Бријан, који су у ствари усмеравали политику Француске. У време ове владе, маја 1906. одржани су општи парламентарни избори на којима су победили радикали и овог пута „непослушни" социјалисти, „независни" и „уједињени" (жоресисти). У октобру је

Сариен место премијера уступио Клемансоу, чија ће влада, од близу 3 године, потући и трајања власти Валдек-Русоа. Влада Клемансоа се добрим делом посветила радничком питању: скраћивању радног времена, праву на одмор, заштити на раду, здравственој заштити, те уговорима радника и послодаваца. И поред тога, поново је дошло до великих штрајкова у низу привредних центара: Греноблу, Фужеру, Паризу, Нанту, Роан-Етапу и другима. Влада у овим случајевима није била одвећ попустљива, тим пре што је 1908. била суочена с кризом у виноградарским крајевима услед пада цена вина и великих протеста његових произвођача. Ови протести су добили широке размере, па је на једном скупу у Монпељеу учествовало чак 500.000 људи. И синдикати су тражили већа права својих организација, а уз све то левичарске снаге су покренуле и чисто политичко питање изборне реформе. То је сломило иначе пословичну отпорност Клемансоа и он је у јулу 1909. поднео оставку владе и то на једном војно-политичком питању које је послужило као повод. Затражено је, наиме, скраћивање војног рока у морнарици, који је трајао 2 године и 9 месеци, и то у време кад су Европу потресале претеће међународне кризе (анексиона, мароканска).

Нову владу формирао је Бријан, који се определио за „детант". У томе није успео. У октобру 1910. избио је велики штрајк железничара који је готово зауставио живот државе. Оцењујући га као политички и револуционаран влада је прибегла војном решењу: објавила је мобилизацију железничког особља и трупама запосела све важне железничке чворове и раскрснице. У Скупштини су социјалисти подигли велику узбуну, али су под притиском широке јавности, која је трпела тешке невоље, железничари после двадесетак дана штрајк, ипак, прекинули. Попустила је и Бријанова влада – 2. новембра 1910. поднела је оставку.

Од тог тренутка и у претећим међународним приликама, Француска је пролазила кроз раздобље изузетно нестабилне извршне власти. За само нешто више од 3,5 године на њеном челу сменило се девет влада. Рат је дочекао кабинет Ренеа Вивојанија. За све то време одиграла су се само два значајна политичка догађаја. У јануару 1913. за председника државе изабран је Рејмон Поенкаре, а влада Луја Бартуа је кроз Скупштину спровела Закон о продужавању војног рока – „Закон о три године". Кад је Француска већ била пола корака од уласка у рат 31. јула 1914. у Паризу је убијен Жорес.

ГЛАВА ДРУГА

ИТАЛИЈА 1870–1914.

Ватикан и италијанска држава

Италијанско уједињење завршено је у зору 20. септембра 1870. када су трупе краља Виторија Емануела ушле у Рим и када је његово становништво, 2. октобра, плебисцитом огромном већином (40.785 према 46 гласача) одлучило о његовом укључивању у састав Краљевине Италије. Дубоко религиозни католик Виторио-Емануело није хтео да овај резултат потврди владарском санкцијом све док Парламент Италије 2. јула 1871. није усвојио Закон о односу државе према Светој Столици и њеном поглавару, папи Пију IX. Овим Законом папа је проглашен светом и неповредивом личношћу, омогућено му је држање оружане гарде у снази коју је имала и до уједињења. Ватикану је гарантован екстериторијални статус, Латеран и Кастелгандолфо су проглашени, такође, заштићеним папским поседима. Италијанске власти су узеле обавезу да штите имунитет папских представника у иностранству и страних у Ватикану. Папа је имао право да сазива конклаве и друге верске скупове, а ради одржавања поседа и обављања функција одређена му је годишња помоћ државе од 3,225.000 лира. Обавеза свештенства била је да положи заклетву лојалности италијанској држави. Папа је одбацио две последње одредбе, није прихватио никакав споразум са Италијом и заклео се да ће вечно остати у добровољном „ватиканском ропству". Те заклетве папе ће се држати све до Латеранског концила 1929. Тако је пропао Кавуров план о „слободној цркви у слободној италијанској држави". Штавише, Пије IX је позвао италијанско свештенство на неку врсту бојкота италијанске државе мером „non expedit", тј. одбијањем да учествују на парламентарним изборима и као гласачи и као посланички кандидати.

Значи ли то да се власт у Италији после 1870. нашла у рукама неверника и безбожника? Никако. Од краља, па до социјалиста, државом су, било да су припадали десничарским, било левичарским странкама и политичарским групама управљали верници и људи мање или више лојални према католичанству и религији. И међу једнима и међу другима

ма било је, међутим, противника клерикализма, тј. настојања цркве да регулише друштвене и политичке односе у држави. У Италији је то било појачано одбијањем вођства Католичке цркве да призна државно јединство остварено 1870.

Уређење Краљевине Италије

Краљевина Италија имала је 1871. године 26,8 милиона становника. Била је то парламентарна монархија са високим правима владара у односу на Парламент и органе извршне власти на свим нивоима. Краљ је поверавао мандат за састав владе личности по сопственом избору. Влада је одговарала и њему и Парламенту. Ако би изгубила поверење Парламента краљ не би морао да захтева њену оставку већ би могао да је остави на власти до нових избора. Неспоразума у овом односу Парламента и краља ипак није било и италијански владари су уважавали вољу народног представништва. Владе су смењиване уколико би им Парламент изгласао неповерење.

У циљу учвршћивања уједињене државе, која је у својим границама окупљала подручја различите историјске, државно-правне и политичке традиције, сагласношћу свих органа власти, њој је још од 1861, а тако је остало и после 1870, наметнута строго централистичка организација пијемонтеског типа, са Савојском династијом на челу. Све идеје о регионалним аутономијама, а нарочито о федералистичком уређењу, биле су енергично одбачене. Држава је била подељена на административне области, којима су управљали од владе и краља именовани префекти. Градовима су управљали, такође државни службеници – именовани градоначелници. О било каквој самоуправи и локалним изабраним органима власти није било речи.

Политичка структура државне власти била је на први поглед једноставна: делила се на десницу и левицу. Унутрашњи састав и односи у овом привидно двопартијском систему, били су, међутим, сложени и нејединствени. Десницу су чинили следбеници и настављачи Кавурове концепције ограниченог либерализма, заснованог на веома суженом бирачком праву, које би обезбедило уставну и парламентарну монархију у којој би власт била у рукама политичке „олигархије" („удружења сродника") уз велике прерогативе владара. Државни централизам се подразумевао. Левицу су образовале различите, често неусаглашене, струје опозиције Кавуровој политичкој концепцији. У њеном саставу било је мацинијевских републиканаца, присталица ограничене монархије, бораца за проширивања бирачког права и одлучујућу реч Парламента, демократизације политичких и друштвених односа, жестоких противника клерикализма и

бранилаца либералних привредних мера, које би почињале смањивањем пореских оптерећења грађана.

И десничари и левичари су већ 1871. прихватили монархистичко и централистичко уређење земље, нашавши заједнички језик у овој стратешкој тачки уједињене државе. Копча између двеју струја биле су у првих пет година историје уједињене Италије (1871–1876) владе следбеника истакнутих лидера Ратација и Депретиса, које су формирали Ланца (до 1873) и Мингети (до 1876). Њихов први задатак, на којем је постигнут потребан степен сагласности, био је сређивање државних финансија, уравнотеживањем буџета „штедњом до крајњих граница". Да би се то постигло било је потребно и повећавање неких пореза, што су левичари у Парламенту ћутке прогутали, па је захваљујући томе Мингети почетком 1876. могао да саопшти како је државни дуг исплаћен, а буџет уравнотежен. А све то уз реорганизацију војске и ојачавање одбрамбене способности земље. Уведена је општа војна обавеза. Армија је организована у две формације – сталну и територијалну. Рок службе у сталној армији био је 3 године, а она је подељена у десет армијских корпуса са укупно 350.000 војника. Опремање Армије у почетку је ишло споро, јер се државни новац претежно усмеравао на изградњу све дуже железничке мреже.

На ужем политичком пољу прве десничарске владе (Мингетијева нарочито) енергично су (хапшењима и осудама) прогониле и републиканску и клерикалну опозицију. Укинути су монашки редови, а свештенство више није било ослобођено војне обавезе. Са бискупских тронова 1875. је прогнано преко 30 високих прелата.

Финансијски напори којима су изложили земљу и антидемократски поступци у јавности донели су десничарима непопуларност, па је краљ у марту 1876. прихватио Мингетијеву оставку и састављање владе поверио вођи умерене струје, која је нашла заједнички језик са опозицијом Агостина Депретиса. Он је образовао левичарску владу, с којом је на изборима у новембру извојевао убедљиву победу. Његова већина у Парламенту била је, међутим, нејединствена. И поред тога, успео је да извојује неколико важних закона о либерализацији политичког живота: укинуо је неколико пореза (на млевење жита), увео је обавезно основно образовање, а што је најважније, извео је изборну реформу 1882, којом је смањивањем имовинског цензуса проширено бирачко право, мада није обухватало ни већину грађана. Број бирача је ипак повећан, са нешто преко пола милиона, на милион и по. Депретис и његов блиски сарадник Кајроли смењивали су се затим на месту премијера, све до Депретисове смрти 1887, кад су левичаре с власти потисли десничари Франческа Криспија. Депретисово раздобље у политичкој историји Италије сменило је Криспијево.

Друштвени и политички живот у Италији 70-их и 80-их година

Држава уређена мерама централне власти после уједињења била је 70-их и 80-их година XIX века далеко од социјалне и политичке хармоније и дубоких потреса и противречности. Уређена као централистичка монархија она није свуда ефикасно деловала. У неким деловима, нарочито на Југу и на Сицилији, неке мере власти се, једноставно, нису могле спровести. Основни разлог лежао је у непремостивим разликама економске развијености, коју је политика централних власти више продубљивала него што је превазилазила. Убедљив пример те политике вођене у корист већ много развијенијег Севера представљају државне инвестиције у амелиорационе радове по појединим деловима земље. Тако је у раздобљу од 1862. до 1896. на богатом Северу инвестирано 270 милиона лира, у средње развијеном Центру 188 милиона, на бедном Југу само 1,6 милиона, а на сувој и врелој Сицилији ни толико – 1,3 милиона. Аграрни проблеми су готово потпуно занемарени, па су крупни феудални поседи на Југу распарчавани и распродавани новим власницима у бесцење, а дотадашњи закупци бацани у мизерију.

То је повремено изнова отварало питање децентрализације државе, али владајуће снаге ни деснице, ни левице о томе нису хтеле да расправљају. У основи, политичке разлике о стратешким питањима ове врсте између двеју групација нису биле велике. Оне су се највише испољавале на питањима општег права гласа, веће самосталности локалних органа власти и независности судства. Депретисова ограничена изборна реформа из 1882. задовољила је и део левице из редова крупне и виших делова средње буржоазије па је то питање неко време било примирено, мада није угашено, јер је већина левице наставила агитацију за такво изборно право које ће створити „ново друштво“.

Ако не заокрете, извесна узбуђења изазвале су две смрти водећих личности италијанског јавног живота 1876. За кратко време један за другим умрли су краљ Виторио Емануело II и папа Пије IX. Ови догађаји неће утицати на политичке прилике јер ће конзервативца Виторија Емануела заменити још конзервативнији Умберто I, а на папски престо доћи ће настављач Пијеве политике Леон XIII. Нови краљ имаће изразите политичке амбиције. Желео је да влада и то чврстом руком. У том погледу подстицај му је дао један покрет који је у Италији ухватио дубље корене. Реч је о анархизму. Угрожен од марксистичког социјализма, који је стао продирати у интелектуалну јавност Италије, анархистички покрет се прихватио тероризма. Атентати, диверзије и бомбашке експлозије јавиле су се од средине 70-их година на све више места. У атентату у

Напуљу 1878. био је рањен и сâм краљ, да би на крају 1900. био и убијен од анархиста. Ослоњена на краљев ауторитарни поглед на власт крупна буржоазија, која је имала посланичку већину, остварила је 80-их година неку врсту „парламентарне диктатуре“. Разједињена на пет група („петрархија“) опозиција у Парламенту није успевала да заустави ово слабљење истинског парламентаризма и либерализма.

Упркос овим друштвеним и политичким расколима и противречностима, Италија је после уједињења бележила запажен привредни напредак, ако се гледа земља у целини. За двадесетак година национални доходак по глави становника се утростручио (већ 1882. износио је 1.084 лире), што је омогућило и већа државна улагања у наоружање, али и у неке привредно и друштвено корисне пројекте: саобраћај, трговину, образовање, здравство. У томе јој је, бар до краја 80-их година, помогла политика протекционизма, којој је, попут других европских држава, прибегла после 1878. Тиме је око 10 година успевала да обезбеди уравнотежен спољнотрговински биланс и поред великог увоза сировина и погонских материјала.

Криспијева ера

Кад је Агостино Криспи образовао владу, већ целу деценију на италијанском престолу седео је краљ Умберто I. Владарски узор овом краљу били су немачки цареви Вилхелм I и Вилхелм II, који су у својој земљи владали ауторитарно уз помоћ добро контролисаног и усмераваног парламентаризма. Некадашњи мациниста и републиканац Криспи савршено се уклопио у овај концепт државне политике. Прихватио је идеју о краљу који влада, а не само краљује. Држао се уверења: „Република нас дели, монархија уједињује“. Зато је био енергични бранилац друштвеног и политичког реда у држави. Није много бирао средства у борби против „субверзије, екстремне демократије и социјалиста“. Наставио је да влада готово без учешћа Парламента, а није искористио ни прве знаке попуштања папе Леона XIII према италијанској држави. Овакав режим, лично, или преко својих присталица, одржао је до 1896.

Из тих разлога Криспијева политика имала је много критичара и непријатеља и због унутрашње и због спољне политике. Његова оданост Тројном савезу с германским силама иритирала је франкофиле и са деснице и са левице. Нарочито дубоко су били погођени иредентисти које је Криспи сузбијао зато што су бучним захтевима да се „ослободе“ Трентино, Истра, Трст и део Далмације, кварили италијанско-аустроугарске односе. Демократска левица је била погођена имитирањем немачког државног

система и политичког режима у Италији. Клерикалци су били и даље повређени односом италијанске владе према Светој Столици.

Криспи је, међутим, спроводио и неке политички и друштвено корисне мере. Олабавио је централистичке стеге и озаконио је извесну аутономију органима сеоских, градских и провинцијских власти, па и утицају грађана на њихову локалну политику. Радио је на поправљању здравствене службе и унапређивању школства и образовања. Био је веома популаран Закон о укидању смртне казне, који је његова влада спровела кроз Парламент. Овако балансирана унутрашња политика Агостина Криспија, усаглашена с расположењем круне, обећавала јој је дуг век и успех у спровођењу стратешких циљева. Њен усуд и разлог слома били су неуспеси у спољној политици: раскид односа са Француском и пораз колонијалних подухвата.

Сматрајући Париз непомирљивим противником Италије, Робиланти-Криспијево министарство је 15. децембра 1886. раскинуло трговински уговор са Француском, закључен 1881. Иницијалну капислу за избијање тешког привредно-политичког сукоба двеју држава потпалили су, додуше, Французи, који су престали да на увоз пољопривредних производа примењују клаузуле Трговинског уговора о статусу међусобно највећег повлашћења између страна уговорница. То је било резултат опредељивања Фрејсинеове владе о преласку на протекционизам у трговини са другим државама. Већ годинама кивни на Француску због колонијалних проблема (Тунис), који су их и одвели у савез са Немачком и Аустро-Угарском, Криспијеви германофили су закључили да је било каква равноправна сарадња с Французима немогућа. Тако је француска несмотреност и италијанска суревњивост према Француској у Африци довела до избијања тешког царинског рата између двеју суседних држава који ће трајати све до 1902. Од овог рата Италија ће имати много веће привредне штете, али и политичке компромитације, када Криспи 1889. покуша да у Немачкој изазове антифранцуску ратну узбуну, којом ће пуцати у празно.

Царински рат са Француском донео је Италији велике привредне и финансијске губитке. Поремећена је њена и спољнотрговинска и буџетска равнотежа, а то су на свом положају осетиле масе сељачког, радничког и грађанског света. При том се мора рећи да је сав економски прогрес остварен у Италији 70-их и 80-их година XIX века плаћен тешком бедом великог дела сељаштва, као и бездушном експлоатацијом и ниским животним стандардом радничке класе. Кад су на то дошле штете изазване царинским ратом са Француском и даљом оријентацијом на експанзивну инвестициону политику, италијанске финансије су крајем 80-их година запале у кризу. Буџетски дефицит је дошао сасвим близу своти од 500 милиона лира. Она је најнепосредније разорне последице изазвала у аграрној производњи сиромашног Југа, али и у пласману и производњи

једне од најразвијенијих индустријских грана богатијег Севера – текстилној. То је опет још неповољније деловало на финансијско тржиште, па су се неке банке машиле шпекулантских и сумњивих операција, које су једну од највећих међу њима – Римску емисиону банку – одвеле у пропаст. Један од њених истакнутих функционера, сенатор Талонго, допао је затвора. Ови „банкарски скандали“ добили су широк одјек у јавности, што је довело до оставке Криспијеве владе, мада се његов режим одржао.

Почетком 90-их година унутрашња ситуација у Италији се погоршавала. С једне стране јачао је класни (социјалистички) покрет, а с друге оживљавала је акција анархиста. Марксизам је, истина, још увек био распрострањенији међу интелигенцијом и интелектуалном омладином, него међу пролетаријатом, али је у политичком и теоријском погледу радом Антонија Лабриоле, Филипа Туратија и Леониде Бисолатија добио снажне предводнике. Споро, али континуирано је стицао присталице, што показује и број гласача који су се за њих опредељивали на парламентарним изборима: 26.000 (1892), 80.000 (1895) и 138.000 (1897). Прва чисто пролетерска организација (Раднички сноп) основана је у Палерму 1892. Већ 1893. велике радничке протестне манифестације на Сицилији, Криспи, који се у међувремену вратио на чело владе, морао је да разбија војском, а њихове вође да шаље на робију.

Још тежи од борбе против радника, био је за Криспијеву власт, обрачун са анархистима. У том подухвату он ће претрпети неуспех и овај обрачун оставиће у наслеђе режиму који ће га 1896. заменити. Распламсавању анархистичког терора 1894. и 1895. погодовала је привредна криза и пораст незапослености до којих је дошло тих година. Немири су се ширили Ромањом, Пуљом, Фиренцом, Напуљем, Миланом. У Милану ће кулминирати масовном народном побуном која ће 6–9. маја 1898. овладати градом, да би је правим масакром сломиле трупе генерала Бава-Бекарије. Криспија у то време већ више од две године није било на власти, с које га је, најзад, одувао нови тешки спољнополитички неуспех: бламажа у покушају да се Абисинија (Етиопија) освоји и претвори у италијанску колонију.

Ђолитијев политички „детант“

Од 1896. наилази тзв. Ђолитијева ера у политичкој историји Италије до Првог светског рата. И Ђузепе Ђолити је, као и Криспи, изашао из мацинијевског круга бораца за јединство Италије и као и Криспи је од мацинијевског републиканства, еволуирао у присталицу парламентарне монархије. Заогрнут Криспијевим шињелом је и до 1896. учествовао у политичком животу Италије и то на високим положајима, али је у осно-

ви сачувао знатно либералнији поглед на државу и друштвено-политичке односе у њој. Најважнији циљ после доласка на власт било је смањивање унутрашњих политичких напетости, поправљање стања у државним финансијама и тупљење оштрице социјалних тензија које су се повећавале да би 1898, кулминирале до миланског устанка. Његов програм политичке либерализације није могао брзо да се остварује, као ни ублажавање класних сукоба. Зато ће и он бити понекад спреман да се прихвата репресивних мера и прогона опозиције кад је она, нарочито међу сељаштвом и градским пролетаријатом, попримала претеће форме и угрожавала државни и друштвени поредак.

Боље услове од затечених за своје програмске намере Ђолити је стекао 1900. кад је убијеног краља Умберта на престолу заменио Виторио Емануело III. Најважнија последица ове смене владара, после Криспијевог пада била је напуштање германофилске оријентације Италије и измирење са Француском, које ће донети и позитивне привредне резултате. Ту спољнополитичку преоријентацију постепено је почео да спроводи већ 1896. нови министар иностраних послова Висконти-Веноста, који је предузео прве кораке ка окончавању царинског рата са Француском. Кренуо је од уклањања неспоразума везаних за колонијалне апетите двеју држава у Северној Африци. Италија се, коначно, одрекла претензија на Тунис, а Французи су им признали посебне интересе у Либији (Триполису и Киренаики). За узврат Италијани су се сагласили са таквим интересима Француза у Мароку. Иза тога су уследили преговори о сређивању међусобних привредних односа, који су успешно окончани 1902. закључивањем Италијанско-француског трговинског уговора, заснованог на обостраном признавању статуса најповлашћеније нације.

Дошавши после кратког прекида на власт са репутацијом „конституционалног левичара", Ђолити је са Двором лако нашао заједнички језик о томе да парламентарну монархију треба поставити на ширу политичку основу од оне на коју се она до тада ослањала. Условом за то сматрао је приближавање грађанске левице и деснице, стабилизовање политичких односа и ублажавање класних сукоба. Почетак власти му није много обећавао. После Милана 1898, Италију је захватила „епидемија штрајкова". У 1901. их је било чак 1400. Међу њима најборбенији су били штрајкови сељаштва.

Не одричући се економског либерализма, Ђолити је разумео да ниске радничке наднице не могу бити средство брже акумулације капитала, потребне проширивању производње и трговине. Гладан радник је и физички и психички неспособан за високу продуктивност рада, па се зато између послодаваца и радника мора потражити начин за повећавања и продуктивности и цене рада. Да би се капиталисти приволели на бар најоправданије радничке захтеве, Ђолити је сматрао да је корисно потврдити право радника на штрајкове, у којима се не смеју користити насилна средства. Захваљујући томе, али и неким другим околностима (Трговински уговор са Француском, нови програм наоружавања), привреда Италије је доживела успон. За кратко време њена спољна трговина и државни буџет доведени су у равнотежу. То је резултирало и тупљењем оштрице револуционарних иступа социјалистичког покрета против друштвеног и државног система, нарочито у развијенијим центрима Северне Италије. Послодавци су прихватали посредовање државних органа у њиховим споровима с радницима, а водећи људи социјалистичког покрета (Турати, Бисолат и други) ушли су у сарадњу с реформаторским идејама Ђолитијеве владе. То, наравно, не значи успостављање социјалне хармоније и престанак класне борбе у Италији. Има доста примера њеног настављања. Такав је био покушај социјалиста 1904. да организују генерални штрајк, који је само делимично успео. У њему је (на пример на Сардинији) било и људских жртава, али се стрпљење владе и уздржавање од употребе силе показало корисним: штрајк се сам примирио, а ни најупорнија борба железничара, упркос великим привредним штетама које је произвела, није нагнала Ђолитија да се прихвати мобилизације, што се на крају исплатило.

Знатно драматичнији од радничких били су масовни и милитантни покрети сеоске сиротиње, нарочито на југу земље. Влада се показала немоћном да неким неефикасним мерама отклони беду тамошњег аграрног пролетаријата. Југ је остао рак-рана друштвеног и политичког живота Италије.

После смиривања политичке сцене, Ђолити се накратко повукао са власти, али је на њу, преко својих следбеника и те како утицао, у првом реду помоћу свог „бриљантног секунданта" Луцатија. Вративши се 1906. на чело владе, он ће на њему остати до самог предвечерја рата 1914. Тих година је пуном снагом радио на јачању привредних снага земље, на трговинској експанзији и на оснаживању банака и државних финансија. Ради подизања њихових кредитних способности мењао је камате, повећавао је емисију новца, подигавши њен износ на 8 милијарди лира, од којих је 700 милиона било пласирано на страном тржишту. Државни трезор попео се на 9,5 милијарди, с тим што је папирни новац сачувао златну подлогу. Расла је штедња грађана.

На бази брзог привредног просперитета на почетку XX века, нарочито у металургији, текстилној и електро индустрији, производњи шећера и развоја саобраћаја, Италија је, у целини гледано, у раздобљу 1871–1914. доживела прави преображај, који је за резултат имао и пораст броја њених становника од 10,5 милиона, и поред перманентног масовног исељавања њеног становништва. Овај посебно наглашени феномен италијанске историје, био је последица аграрне пренасељености и огромног

сиромаштва јужних делова земље, којем лек није могла да нађе ниједна влада, па ни Ђолитијева. Може се чак рећи да је у Италији пољопривреда заправо била жртвована акумулацији капитала за друге, савременије гране градске привреде. У бившој Напуљској краљевини, традиционално заосталој, то је изазвало екстремне резултате. Поред тога, на аграрном Југу су протекционизам и царински рат с Француском имали катастрофалне резултате. На све то управо овај део земље је почетком XX века погодило неколико разорних елементарних несрећа. Калабрију је 1905. рушио тежак земљотрес; Напуљ је 1906. претрпео озбиљне штете од ерупције Везува; Месина је готово уништена земљотресом 1908. Вишак радних руку, дубока оскудица инвестиционог капитала и нерешено аграрно питање родили су појаву перманентног исељавања становништва с италијанског југа. На њега се Италија навикла и на неки начин га сматрала универзалним леком за ову неизлечиву бољку.

Исељавање Италијана је, крајем XIX и почетком XX века, ишло у разним правцима: на Север према Швајцарској, Француској, Аустрији; милионима душа у прекоморске земље, најпре САД, затим Бразил, Аргентину, Канаду, Мексико. Тачан број италијанских емиграната у овим деценијама није утврђен, али подаци за поједине године и дестинације могу уверљиво приказати величину појаве. Зна се, на пример, да је Италију 1881. напустило 85.000 становника, а већ следеће године 132.000. Године 1910. та цифра је износила 413.500 душа, а 1913. чак 561.500. Већ из ових неколико података може се закључити које размере је имало исељавање италијанског становништва у епохи империјализма.

Све ове чињенице, синхронизоване с истоветним појавама широм Европе, подстицале су брз пораст агресивног национализма и глади за колонијама у Италији. Ова последња карактеристика је у Италији била тим уочљивија, што је ова држава, као и Немачка, са закашњењем стигла на колонијалну гозбу започету на старом континенту деценијама и вековима раније. Националистичке и освајачке тежње добијале су, као и код других народа, распрострањена идеолошка образложења у интелектуалним круговима од политичких теоретичара и публициста, преко школа и универзитета до песника и уметника. Захватала су и шире кругове јавности, да би их војна и државна вођства претварала у програме своје државне политике. Песници Корадини и Паскали, есејист Оријани и многи други ламентирали су над Италијом као „пролетерском нацијом", која заслужује бољу судбину у цивилизованој Европи. Националистички листови, попут *Idea Nazionale*, *La Nef* и други директно су позивали масе на освајачку акцију. За припремање таквих подухвата оснивана су националистичка удружења, попут Националне акције Италије, која су тражила освајања у Либији. И доста социјалиста учествовало је у пропаганди те врсте.

За време Ђолитијеве владе одиграо се и најуспешнији колонијални „подвиг" Италије. У рату против Турске 1911–1912. освојена је Либија која је претворена у колонију, а привремено су запоседнута и острва Додеканези у Егејском мору. Тај успех подигао је углед ове владе у широкој италијанској јавности, па је користећи се њиме Ђолити спровео још неке мере демократизације унутрашњег политичког живота у Италији. Новом изборном реформом право гласа постало је скоро опште, за све елементарно писмене грађане старије од 21 године. Пасивно право стекли су грађани старији од 30 година. Тако се број бирача попео на 8 милиона. У успехе Ђолитијеве политике рачуна се и укључивање свештенства у политички живот, опозивом наредбе „non expedit" 1909. Захваљујући томе, на изборима 1913. у Парламент је изабрано првих 35 свештеника. Они су, међутим, били у опозицији према влади, као и десничарска група екстремних националиста. Југ је своје незадовољство изразио масовном апстиненцијом на овим изборима. У опозицији је била и екстремно левичарска група радикала.

Дубоко погођен степеном нејединства у новом Парламенту, сматрајући да је јединство потребније но икада, Ђолити се у предвечерје рата 1914. повукао с власти и место премијера препустио либералном десничару Антонију Саландри. Његов утицај на политику државе осећао се и даље. Ђолити је добро изабрао тренутак за повлачење са сцене. Управо у јуну 1914. група екстремних социјалиста, националистичке оријентације, коју је предводио Бенито Мусолини позвала је народ на генерални штрајк и марш на Рим. У областима Ромања и Марке настала је „црвена недеља", дани насиља и великог страха. Тако је Италија уздрмана унутрашњим сукобима дочекала избијање Првог светског рата у којем неће узети учешћа од самог његовог почетка.

Укупно сагледана историја Италије у епохи империјализма носила је многа општеевропска обележја. И њен економски и друштвени развој може се, и поред многих противречности, оценити као импресиван. У целом том раздобљу „Ђолитијева ера" донела је највише позитивних резултата на привредном, социјалном и политичком пољу.

ГЛАВА ТРЕЋА

НЕМАЧКО ЦАРСТВО 1871–1914.

Државно, друштвено и политичко устројство Другог Рајха

Немачким царством (Другим Рајхом) је од проглашења 1871. до Првог светског рата владало пруско племство (јункери) у тесној сарадњи са новим великим капиталистичким земљопоседом и крупним финансијским и индустријским капиталистима. Значајну улогу старог, материјално слабијег фактора у овој сарадњи (јункера) обезбеђивала је доминантна позиција Пруске у новом Царству. Она се темељила на њеном простору (2/3 целе државе), водећој улози њеног племства у војсци, дипломатији, кључним позицијама у државној управи, те на угледу и репутацији стеченој у борби за уједињење Немачке. Привилеговани статус Пруске озакоњен је Уставом Царства, усвојеним априла 1871.

Немачки Устав прописивао је да владар Рајха може бити само пруски краљ из династије Хоенцолерна, снабдевен великим политичким и војним овлашћењима и прерогативама. Сама Пруска је сачувала неке важне атрибуте државне суверености: сопствени Парламент биран недемократским системом „трију класа“, владу, владара (краља), цео управни апарат и друге. Председник пруске владе је по правилу и шеф извршне власти (канцелар) целе немачке државе. Њега именује владар, водећи ипак рачуна о расположењу и подршци у Савезном парламенту (Рајхстагу). Канцелар сам (и у договору с владарем) именује два државна секретара (за спољне и унутрашње послове) и њихове помоћнике и сараднике. Рајхстаг је имао привидно либералну форму. Биран је општим правом гласа мушких становника старијих од 25 година, ускраћеном само војним лицима. Компетенције и стварне надлежности Рајхстага су ограничене: односе се поглавито на буџетска питања и мере за чување државног јединства и друштвеног поретка. Армија је у директној надлежности владара (кајзера), али Парламент има начина да на њу утиче тиме што усваја војни буџет. Кад свемоћни први канцелар Рајха Ото фон Бизмарк, уз

пуну сагласност кајзера Вилхелма I, успе да 1874. кроз послушни Парламент спроведе „Септанат“, тј. Закон о изгласавању војног буџета за 7 година унапред, и та полуга у рукама Рајхстага знатно ће ослабити.

Присталице јачања целовитости Рајха, његове централизације и водеће улоге Пруске, у Рајхстагу ће 70-их година изгласати још неке важне одлуке: увођење јединствене златне монете, успостављање јединственог поштанског саобраћаја, оснивање Немачке државне банке, прихватање општег кривичног закона. Започет је и рад на стварању општег грађанског кодекса на којем ће посао трајати преко 10 година. У целој држави спроведене су и неке друге административне реформе у циљу усаглашавања организације власти Царства и Пруске. Важна мера државе, за коју у Рајхстагу није било отпора, јесте програм германизације ненемачких народа који су се нашли у границама Рајха: Пољака у западној Пољској, деловима Шлезије и Померанију, лужичких Срба у северној Немачкој, Француза у Алзасу и Лорену. Најжешћи притисак вршен је на Пољаке, којима је у државним службама, образовању и култури наметан немачки језик. Зато је западна Пољска и називана „немачка колонија у Европи“.

Не може се рећи да су све ове, као и неке друге мере савезне државе усвајане и спровођене глатко, без жустрих дебата и политичких отпора. Њихова поприштa била су и у Рајхстагу и у широј јавности, путем штампе и јавних скупова, а иницијатор су биле у првом реду политичке партије.

Политичка и страначка груписања и делатности испуњене супротностима и прегруписавањима одигравала су се у Немачкој од 1871. до 1914. у условима најдубљих економских, друштвених, идеолошких и међународних промена карактеристичних за ову империју. У време свог стварања Немачка је још увек била на средокраћи између аграрне и индустријске земље. Бурне и радикалне промене у процесу њене индустријализације, одиграле су се управо у епохи империјализма. Својим галопирајућим развојем Немачка ће у готово свим областима индустрије, рударства, саобраћаја, агротехнике, брзо престићи Француску, а у многим подручјима претећи ће и „радионицу света“ Велику Британију. Уочи рата 1914. заостајаће само иза САД. У друштвеном погледу Немачка ће се из земље сељака и занатлија претворити у државу индустријалаца, финансијера, радника, чиновника и мноштва припадника грађанских слободних професија.

Ови преображаји текли су у високом темпу демографског раста и масовне унутрашње и спољне миграције ставновништва. За сто година у XIX веку немачко становништво се утростручило, а пресељавање из села у градове темељно је мењало распоред и структуру становника. Градови су расли вртоглавом брзином. Берлин је са 400.000 становника средином века, око 1910. био мегалополис од 4 милиона житеља. У европске веле-

граде по својим људским и привредним потенцијалима, претворили су се и Хамбург, Минхен, Келн, Лајпциг и Франкфурт. Ове промене, особене за капиталистичке земље и њихове либералне привреде у западној Европи, биле су само у привидном нескладу с ауторитарном државом и њеним хијерархијским друштвеним и политичким уређењем, ограничених социјалних и политичких права и слобода. Показало се да скучени либерализам у политици оставља довољно простора за галопирајући економски напредак. Али ће он, мењајући друштвене структуре, изазивати и очекиване и неочекиване политичке последице. До тога је у Немачкој најпре дошло, привредним скоком омогућеним милијардама француске ратне одштете које су се слиле у Немачку за непуне 3 године (1871–73). За неколико година све ће бити заустављено изненадним „црним петком“ који је готово целу Европу погодио финансијским сломом у мају 1873. и донео јој затим 5–6 година привредне рецесије и кризе. После њеног савлађивања све ће кренути још бржим темпом у којем ће Немачка бити шампион, којег неће зауставити ни кратки кризни удари пред сам крај XIX и на почетку XX века. У таквим условима текао је политички живот Немачке од 1871. до 1914.

У то време у Немачкој је деловало више политичких странака, из претходног раздобља, или формираних 70-их и 80-их година XIX века. Као и у другим земљама, али и са доста специфичности, оне су заступале различите друштвене групе, њихове интересе, идеологије и политичке погледе и програме.

Из борбе за уједињење као врло утицајна изашла је Конзервативна странка земљишне аристократије (јункери), коју су предводили грофови Ојленбург и Мантојфел. У новој држави они су се противили политици Цара и канцелара Бизмарка која је „жртвовала“ интересе Пруске у корист Царства, које су они замишљали само као проширену Пруску. Због тога се од њих брзо одвојила јака група бранилаца Рајха и присталица Бизмаркове политике. Потпомогнути и усмеравани од индустријских магната Крупа, Кирдофа и Штума, они су организовали нову странку Слободних конзервативаца, која је боље разумела и интересе Немачке као целине и Бизмаркову еластично конзервативну политику. Зато је „гвоздени канцелар“ управо с њима најчешће успешно сарађивао свих двадесет година своје ауторитарне власти.

Од ове странке није била далеко, како би се могло претпоставити, ни партија Националних либерала. И она је у Царству наслеђена из година Северонемачког савеза од 1866. до 1871. Водили су је Микел и Бенигсен, окупљајући у страначким редовима припаднике крупне и средње буржоазије. Они су били претежно из западних делова Пруске, али и из прикључених области јужне Немачке. Програмски су били одани идеалима класичног либерализма: парламентаризму, правној држави,

грађанској равноправности и умереној демократији, и привреди слободног тржишта. Чврсти су националисти, али су према социјалним проблемима индиферентни. Та чињеница и спремност да занемаре демократске циљеве, приближавала их је Слободноконзервативној партији.

Некад у сарадњи, некад у сукобу, ове партије се прилагођавају политичким околностима. О њиховој сагласности мора да води рачуна и Бизмарк, који иначе тешко подноси страначке организације и обавезу да се с њима договара. Биће само једна партија – Социјалдемократска, према којој неће гајити друго осећање осим крајње нетрпељивости. У заступању либералних начела, доследнија, али и мање утицајна од Национал-либерала, биће странка Прогресиста, настала од левих либерала који су се одвојили од своје партије. С њом ће ићи доста припадника трговачке буржоазије, других малограђанских слојева, делови интелигенције, нижих службеника, па и радника. Остали су привржени политичкој демократизацији.

Културкампф

Кад је у уједињеној немачкој држави већ на првим корацима дошла до отвореног изражаја политика земље на штету новоприпојених крајева и католичке цркве, а у корист Пруске и протестантизма, почело је окупљање противника ових тенденција и формирања њиховог широког католичког покрета који ће убрзо израсти у политичку партију Центра. У покрету ће се окупити католици различитих друштвених слојева и професија, од индустријалаца до сељака из Бадена, Баварске, Виртемберга, Алзаса и Лорена, Саксоније, Пољске и Шлезије. Предводио их је вешт, предузимљив и образован политичар Лудвиг Виндхорст. У судару с овим католичким покретом, Бизмарк се одлучио да не бира средства. Уз помоћ и подршку централиста и антиклерикалаца из других странака, почео је жестоку политичку кампању против Виндхорстовог покрета, назвавши је еуфемистички „Борбом за културу" (Kulturkampf). На његов предлог Рајхстаг је већ 1872. одузео цркви привилеговано место у школама, а затим је усвојио Закон о забрани делатности језуита и ограничавању права верских удружења (конгрегација). У 1873–1874. влада је увела надзор и над верским школама, ограничила, осим чисто верских, сва друга права свештеника од жупника до бискупа и још неке административне активности.

Разуме се да су ове мере државне власти изазвале жустре протесте цркве и одбијање да неке од њих спроводи. Бизмаркова реакција била је необично виолентна: дошло је до хапшења и судског кажњавања најупорнијих носилаца отпора и међу свештенцима и међу политичким личностима. Све то није помогло. Напротив: углед и утицај католичанства је порастао. Њихова Странка центра је на парламентарним изборима 1874. постигла запажен успех. Показало се да сукоб власти с црквом заправо није првенствено верске природе и да није само борба против Eclesia militans, већ да има јасан политички циљ. Реч је о борби католика и других противника централизације државе, у јединствени политички фронт, који угрожава снагу Царства. Тим пре што је Виндхорст у свој програм укључио и бригу за добробит грађана и поправљање материјалног и друштвеног положаја сиромашног народа, у духу хришћанских моралних идеала, солидарности, а против верске индиферентности. У том циљу заузимао се за стварање хришћанских радничких синдиката, успостављајући везе и са социјалистичким покретом. То је наговештавало покрет хришћанског социјализма, који се већ појавио у Аустро-Угарској.

Огорчени против сваког социјализма, а у првом реду оног с револуционарним намерама, Бизмарк и његови сарадници су разумели да сукоб с католичком црквом треба смиривати и оштрицу своје офанзиве окренути против превратничког социјализма, који је, такође, био у успону. „Борба за културу" зато није доведена до краја. Најпре је 1875. ублажена, да би наредне године била обустављена. Католички покрет и његова партија су своју политичку борбу смирили, и задовољили су се Бизмарковим одустајањем од намере да одвоји цркву од државе, а образовање потпуно од цркве. Постепено се мењао и однос католичког центра (Ватикана) према Бизмарку. Државнику, којег је папа Пије IX назвао „нечастивим", Леон XIII је доделио орден с брилијантима и назвао га „велики добри човек".

Борба против социјалиста

За бригу због јачања социјалиста Бизмарк је имао разлога. Подељени у две струје, ласаловце и марксистичке ајзенаховце, они су се 1875. на Конгресу у Готи ујединили у једну Социјалдемократску партију. У програму који су усвојили преовлађивала је револуционарна антикапиталистичка идеологија, али је још било и трагова реформистичких замисли Фердинанда Ласала о могућности сарадње пролетаријата са буржоаском државом. Маркс и Енгелс су оштро критиковали Готски програм, али је превагу револуционарне идеологије обећавала чињеница да су се на челу партије нашла двојица доследних марксиста Аугуст Бебел и Вилхелм Либкнехт.

После уједињења социјалиста у јединствену политичку партију њихов утицај на радничку класу је брзо растао, чему је доприносила и привредна криза која је тих година потресала Немачку. Бизмарк и све десничарске снаге у друштву тражиле су, после смиривања односа с Католичком

црквом, повод и разлог да крену у напад на социјалисте. Нашле су га у пролеће 1878. у једном неуспелом атентату на цара неког анархисте Нобилига, који није имао никакве везе са Социјалдемократском партијом. Бизмарку то није ни било важно. С образложењем да социјалисти угрожавају државни и друштвени поредак он је исте године у Рајхстагу издејствовао Закон против социјалиста. Њега је при том на драстичне мере против социјалиста подстицао интернационализам њиховог програма и улога на европској сцени. Овим Законом Социјалдемократска странка формално није била забрањена, али су проглашене кажњивим као непријатељске према држави све њене јавне активности: штампа, зборови, јавни скупови, било која врста агитације. Странка се није дала угушити. Своје конгресе држала је у иностранству, литературу и штампу је полулегално и илегално делила присталицама, одржавала је затворене скупове. Власт је реаговала по закону: хапсила је и осуђивала социјалистичке активисте на робију и прогоне, тако да је у току важења Закона против социјалиста на затворске казне осуђено око 500 њихових активиста. То је дало супротан резултат од очекиваног. Уместо смртног ударца, донеће социјалистима брз пораст угледа и утицаја у јавности, нарочито међу радништвом. Импоновала је њихова спремност да за своје идеје подносе жртве. Према осуђеним социјалистима и органи власти се понашају с респектом и обазривошћу. Леп је пример Бебелове осуде. Он на издржавање казне путује возом, натоварен књигама и кавезом с канаринцима. У станицама кроз које пролази воз железничари му салутирају, у ставу мирно и с руком на шапки.

Већ 80-их година постало је јасно да је Закон о социјалистима политички промашај Бизмарковог режима. Њега то не колеба. Кад у годинама 1887–1889, Немачку запљусне талас масовних радничких штрајкова у Рурској и Сарској области, у Саксонији и Шлезији, у којима је учествовало око 300.000 штрајкача, њега то чини „крволочним“. Од владара тражи оружани обрачун с тим „момцима без отаџбине“. Његова ера се, међутим, ближила крају.

Почеци протекционизма, Бизмарков пад

Кад се после Берлинског конгреса 1878. и усвајања Закона о социјалистима чинило да је Бизмарк на врхунцу моћи, а Немачка стабилизована и ослобођена свих унутрашњих опасности, на јавност је изашао озбиљан економско-политички сукоб. Економска криза која још увек није била савладана довела је у питање либералне принципе који су имали превагу у економској политици Царства. Појавила су се мишљења да немачку привреду треба заштитити од стране конкуренције царинским ба-

ријерама за већи број кључних производа и привредних грана. У дебати о завођењу протекционистичких мера, најгласнији су били аграрци, тј. произвођачи житарица и неких других пољопривредних производа. Отпор томе нису пружиле и неке индустријске области, али је највећи број трговаца и крупних индустријалаца био противан протекционизму. Браниоци слободне трговине и либералне економије, првенствено из Национал-либералне партије доживели су на изборима за Рајхстаг у јесен 1878. пораз. Захваљујући томе, Рајхстаг је наредне године прихватио увођење царинске дажбине поглавито на увоз цереалија и неких производа металне индустрије. Од тих дажбина знатне користи стекао је и државни буџет, јер су се приходи од царине за 20 година удвостручили. Одбацивање фритредерске политике поделило је Национал-либералну странку. Из ње се 1884. издвојила група чланова, која се помирила с новом ситуацијом и с неким другим политичким људима, из миљеа ситне буржоазије и интелигенције, образовала нову, Слободоумну странку. За Бизмарков режим то је значило губитак, али ће његову позицију ојачати убедљива победа конзервативних странака на парламентарним изборима 1887. Показаће се убрзо да је то успех кратког даха. Први велики удар за Бизмарка, чију тежину он неће одмах осетити, биће смрт цара Вилхелма I, а други распад конзервативног блока у Рајхстагу.

Цар Вилхелм I умро је у 91. години, марта 1888. Уместо оболелог и ускоро (у јуну) и самог упокојеног сина Фридриха III, наследио га је унук Вилхелм II, млад, амбициозан и пун снаге, али политички неискусан и недовољно спреман за владара. Смрт добродушног и ненаметљивог конзервативца Вилхелма I ожалостила је скоро целу немачку јавност, осим задртих конзервативаца и – самог Бизмарка (!) Иако се ближио 75. години, он је веровао да ће задржати власт свемоћног канцелара, неопходног недоученом младом цару Вилхелму II. Убрзо ће се показати да се преварио. Његово старење и опадање стваралачке политичке енергије постало је приметно, а праћено је од 1889. и првим неспоразумима с новим владарем. Подршка у Рајхстагу постала је недовољна, јер се кључ државне моћи брзо пресељавао у царски двор. А кад је и у Парламенту дошло до распада коалиције конзервативаца и либерала који су га подржавали, Бизмарк се нашао на брисаном простору. Под утицајем и притиском моћног индустријског и финансијског капитала, с једне, и екстремним национализмом захваћене јавности, с друге, цар је одлучио да радикално премешта стратегију немачке спољне политике с европског на светски план. У унутрашњој политици владар и канцелар су се разишли поводом социјалних питања и односа са Социјалдемократском странком. Решен да прибави што ширу друштвену подршку за вођење велт-политике, Вилхелм II је испољио спремност да се мири са социјалистима и 1890. укине Закон о социјалистима. Он је добро уочио да се и међу њима догађају значај-

не промене, да они постепено напуштају револуционарна и приклањају се реформистичким методама деловања и лојалном односу према држави. У овом погледу Бизмарк је остао окорели реакционар и непоколебљиви непријатељ царевих „хокус-покус реформи" у корист радничке класе и социјалиста. Убеђен да су оне демагошке и да ће довести до „црвене револуције", он то није крио од владара. Вилхелм II је, најзад, одлучио да га се реши. У јануару 1890, кад је истекао Закон о социјалистима, а цар то прихватио, Бизмарк није могао да сакрије бес. Владар га је већ у фебруару отпустио с положаја канцелара, а на његово место довео генерала Капривија. Бизмарк је с власти испраћен без помпе и сажаљења, а веран му је остао и с њим се повукао из политике само један сарадник – син Херберт. „Sic transit gloria mundi". Обновиће је тек историографија XX века прогласивши га за највећег немачког државника у новом веку и изградивши од њега мит. „А митови не умиру".

Шта је заправо оставио иза себе Ото фон Бизмарк за двадесет година вршења канцеларске власти?

Он је несумњиво био велики политичар и државник. Његовим најпознатијим историјским делом се сматра „Бизмарков систем" међународних односа у Европи који је био резултат његове стратешке замисли о чувању безбедне, али и водеће, позиције Немачке на старом континенту. О томе је у овој књизи већ било речи. На унутрашњем плану он је био већи тактичар него стратег. Стратегија му је била једноставна и проста: очување друштвеног и државног поретка. Тактика за њено остварење била је сложена, не увек успешна, а понекад и противречна. Слабости Бизмаркове тактике и практичне унутрашње политике проистицале су из његове конзервативности, бескрајне властољубивости, ауторитарних склоности и егоизма. Више је мислио на то како да одржи власт до краја живота, него шта ће после њега бити. Овенчан успесима у борби за уједињење Немачке и заштићен готово неограниченим поверењем краља Пруске и цара Немачке Вилхелма I радио је упорно на изградњи властитог система унутрашње као и спољне политике. Кључне тачке тог система унутрашње политике биле су: ограничавање улоге парламента; ниједан национални или државни интерес не може бити изнад воље владара и његових властитих концепција владања; свако политичко средство је добро ако служи тој вољи и тој власти; сваки отпор који им се пружи мора се сламати и одлучно сузбијати. Пример овог последњег начела била је његова „борба за културу" и његово непопустљиво прогањање социјалиста.

За остваривање својих стратешких и тактичких циљева Бизмарку су били потребни послушни, више него способни сарадници. Њихову оданост награђивао је системом корупције коју им је допуштао да користе у властите сврхе. Међу парламентарним политичким странкама, без којих

се ипак није могло, подршку коју је најчешће тражио, па и добијао, међу Национал-либералима, плаћао је прихватањем њихових захтева за модернизацију државне организације у правосуђу, банкарству и увођењу јединствене монете, затим пристанком на забрану језуитског реда, увођење грађанског брака и ограничавање улоге цркве у култури и образовању. С либералима је прекинуо сарадњу кад су га притисци с других, конзервативних страна натерали на одустајања од фритредерске политике у привреди.

Потпун промашај била је његова антисоцијалистичка политика, чији је неуспех млади цар Вилхелм II осетио пре остарелог канцелара. Величину тог неуспеха најједноставније мере бројке: упркос бруталног гоњења, број чланова Социјалдемократске странке је од њене забране 1878. до дозволе за рад 1890. нарастао са 500 хиљада, на милион и по. Осим тога, упркос Бизмарковим противљењима, држава је 80-их година увела социјално осигурање радника у случају болести и повреда на раду, инвалидности и старости. Не значи да су све ове мере, као и скраћивање радног времена, послодавци дисциплиновано и примењивали, али је показивало да државне и политичке структуре виде боље начине одвајања пролетаријата од револуције, него њихов канцелар.

Ревизионизам у Социјалдемократији

Да је процена цара Вилхелма II у том погледу била добра, показао је ток догађаја у историји Социјалдемократске партије Немачке после укидања Закона о социјалистима 1890. После скидања забране с њене делатности, већ консолидована партија одржала је 1891. Конгрес у Ерфурту на којем је усвојила нови политички програм. Он је био постављен на основе марксистичке идеологије, партија се омасовљавала, а Аугуст Бебел је био на врхунцу популарности. Еволуција социјалиста од револуционарне ка реформистичкој идеологији била је, међутим, већ почела, ишла је постепено, али незаустављиво. Снажно су је подстакли успеси Социјалдемократске партије на изборима за Рајхстаг 1893. и 1898. Први пут је за њих гласало 1,800.000, а други преко 2,100.000 бирача. Реформистичка (ревизионистичка) струја је у ствари већ имала превагу у Социјалдемократској партији. У књизи *Претпоставке социјализма и задаци социјалдемократије*, из 1899, њено теоријско образложење објавио је подробно Едуард Бернштајн. У њој је изнео тезе да се до социјализма може доћи без револуције, развојем демократских институција грађанског друштва у којима ће социјалисти снажно деловати и убрзати „урастање" капитализма у социјализам. Социјалистичка партија Немачке се на прагу XX столећа полагано претварала у јаку грађанску странку левичарске

политичке и социјалне оријентације. Она је једва приметно, али показаће се на крају судбоносно, корак по корак напуштала и пролетерски интернационализам и антимилитаризам. Видело се то први пут кад није дигла глас против Тирпицовог и кајзеровог Закона о убрзаном поморском наоружавању Немачке. Све до Првог светског рата у Социјалдемократској партији Немачке владало је привидно политичко јединство. У идеолошком погледу јасно су се (као и у целој Другој интернационали) уочавале три супротстављене струје: Ревизионистичка (Бернштајн, Болмар), централистичка – марксистичка у теорији а опортунистичка у пракси (Бебел, Кауцки), револуционарна (Роза Луксембург, Клара Цеткин). Дефинитиван расцеп међу њима донеће Светски рат.

Немачка на прелазу векова

На почетку XX века израста великом брзином нова економска и социјална слика Немачке. Моћ повезаног и сраслог новчаног (банковног) и великог индустријског капитала пружа најјаснији призор империјалистичке епохе. Капитал се концентрише и централизује у кључним областима привредног живота, мењајући и разграњавајући и социјалну структуру Немачке. На измаку XIX века сељаштво је чинило само једну петину, а градски живаљ четири петине становника Немачке. У оквиру тог односа село–град, одиграва се сложена унутрашња социјална диференцијација, карактеристична за развијена капиталистичка друштва. Марксисти су говорили о глобалној класној подели на буржоазију и пролетаријат. Она несумњиво постоји, али је унутар ових „класа“ социјална структура изванредно сложена. Године 1907. у Немачкој је било око 8,5 милиона фабричких радника. Али нису само они пролетаријат. Заједно са најамним радницима у пољопривреди, занатству, трговини, саобраћају, услужним делатностима и градском сиротињом, која живи по предграђима велеградова и егзистира у беди, без сталног запослења, може се рећи да немачки пролетаријат броји чак и 35 милиона душа. То је око половина немачког становништва.

Друга половина је много слојевитија и политички разбијенија и разуђенија. Њен већи део припада тзв. средњим класама. У њиховом саставу је мноштво професија, категорија, интересних група, идеолошких и политичких схватања, али им је заједничко то да живе пристојним грађанским животом и да се грчевито боре да не изгубе материјалну сигурност и не падну на животни ниво пролетаријата. Мањем делу овог живља то не успева, док се већина одржава у свом положају. Флуктуација између „средњих класа“ и пролетаријата није, ипак, масовна ни драстична, што сведочи о социјалној стабилности Немачке.

Десет до петнаест процената популације, опет неједнаког богатства, социјално-политичког значаја и положаја, представља горње друштвене слојеве. Сачињавају их побуржоажено племство, велики банкарски и индустријски капиталисти, висока државна бирократија, командни састав високих чинова армије, ретки интелектуалци. Политичка улога ових слојева је одлучујућа у друштву. Њихови припадници вишеструко су повезани, а кључна веза међу њима је веза финансијског и индустријског капитала: банака и моћних корпорација тешке индустрије која ради за војне потребе, као и између двора и врха државне управе. И међу овим слојевима постоје честа неслагања и супротности, али ниједна од њих не угрожава социјалну и политичку сигурност државе и њеног међународног утицаја. Чак и сукоби интереса аграрних велепоседника, заинтересованих за протекционизам и моћних индустријалаца конкурентних на светским тржиштима, који су најјача подршка царевој „светској политици“.

У свим друштвеним слојевима Немачке, као и у другим европским државама, ври од економских, друштвених, идеолошких и политичких неслагања и супротности, али она до Првог светског рата неће изазвати било какве разорне сукобе који би зауставили глобалне токове немачке политике. Постојала је њена широка стратегија која је била кохезиона снага те политике.

Политика Немачке почетком XX века

Кајзер Вилхелм II био је прави репрезентант нове Немачке. Његова најважнија владарска преокупација била је „Светска политика“. То је било у савршеном складу с необузданим тежњама моћне немачке индустрије и агресивним национализмом и шовинизмом, који су захватали масе припадника „средње класе“ и добар део интелигенције. Пред њима не одолева ни део радничке класе. У сагласности с таквим околностима и расположењима, млади владар највећи део своје пажње посвећује војсци, морнарици, индустрији наоружања, подстицању уверења о снази, моћи и праву немачке нације на владавину над слабијим и заосталијим народима и расама.

За разлику од Бизмаркове стратегије немачке спољне политике, у средишту царевих брига није више Пруска, већ цела Немачка империја. Држава додуше не мења постојећи уставни поредак и федеративну форму уређења са бирократском структуром коју је нови цар затекао, али у пракси значајно овладава самосталност деловања централних органа власти нарочито у области спољне, колонијалне и политике наоружања. У тим, као и у неким питањима унутрашње политике цар се више ослањао на држање Рајхстага, него Земаљске скупштине Пруске. И према Рајхстагу

понаша се самостално при именовању канцелара Царства и његових најближих сарадника. Зато у немачкој држави као целини влада примеран ред и поштовање хијерархијских норми понашања. Власт је бирократска, често груба и осорна, али поштује и примењује законе, а спроводи и одређене социјалне мере којима спасава радничку класу и сиромашне поданике од крајње беде и немаштине. Зато ће раздобље 1890–1914. у представама будућих генерација остати као „срећно доба" немачке историје. Пред тим сећањима Голо Ману је остала дубока недоумица: „Питање је само зашто је ова срећна епоха имала тако груб крај".

На почетку XX века Социјалнодемократска партија је најјача политичка странка. У Рајхстагу осваја и трећину посланика. И поред тога, не може никад да узме власт у руке. Против ње се удружују све грађанске странке. То је спречава да наметне своју политику, иако она више није револуционарна већ је ревизионистичка, у односу на марксистичка начела класне борбе. Најјачи савез против социјалиста стварају партије центра и деснице. У друштвеном животу против социјалиста, иако међусобно често сукобљене, сложно делују многе интересне групе, професионална удружења (као на пример Савез земљорадника, асоцијације индустријалаца, трговаца и друга), „невладине политичке организације", „рептилна штампа" . Њима се није допадало ширење социјалног законодавства, па је цар због тога већ 1894. уклонио првог канцелара после Бизмарка, генерала Капривија. Кратко време после њега на овом месту нашао се принц Хоенлое, да би га ускоро заменила два снажнија политичара, Билов (1906–1909) и Бетман Холвег (1909–1917).

Једна од битних чињеница за политичку историју Немачке на прелазу из XIX у XX век јесте, да су, бар формално, законодавни органи власти, парламент и политичке партије, имали већи утицај у унутрашњој него у спољњој политици државе. Стратегију и практичне кораке на међународном плану доносио је и спроводио врло узак круг личности у врху државне власти: цар, савезни канцелар, секретари за унутрашње послове и неколико најутицајнијих саветника цара и канцелара. Знаменита особа у том кругу, од Бизмарковог пада па до краја живота (1906) био је тајни саветник барон Холштајн, који се брижљиво чувао појављивања у јавности. С обзиром на изузетну динамичност немачке спољне политике у двема деценијама пред Први светски рат, може се поставити питање да ли је ова, ма колико утицајна, група „рђавих момака" могла гурнути „доброћудни" и „мирољубиви" немачки народ на пут агресије и масовних ратних страдања.

Наравно да није, као што није тачно да су сви Немци желели рат. Штавише, вероватно га ни већина није желела. Али су сви друштвени чиниоци који су формирали државну политику годинама и деценијама стварали такву атмосферу у земљи којој се мало ко могао одупрети. У

немачкој јавности, захваљујући тријумфу Немачке у борби за уједињење, неупоредивом привредном просперитету, друштвеној и политичкој организацији, свакодневном подстицању екстремног национализма и осећања надмоћи Немаца над другим европским, а поготову ваневропским народима, била је изграђена идеологија права на ширење „животног простора" и водеће улоге Немачке у Европи и свету. Захваљујући томе, царска „светска политика", која је била кохезиона снага на којој се темељила и унутрашња стабилност ове младе светске велесиле, имала је међу Немцима врло широку друштвену подршку у свим слојевима народа. То је била та моћна основа на којој је почивала немачка империјалистичка политика у првој половини XX столећа. У годинама пред Први светски рат њени заговорници су били парламентарне грађанске странке, веома развијена писана и усмена пропаганда, образовни систем усмераван националном мегаломанијом немачке интелигенције, моћне силе финансијског и индустријског капитала. И пруска аристократија, која је захваљујући реакционарном изборном систему „трију класа" држала доста полуга власти у две трећине Немачке, приклонила се политици империјалистичке експанзије. Пред сам рат она више није била страна ни десном, ревизионистичком крилу социјалдемократије Едварда Бернштајна, Фридриха Еберта, Филипа Шајдемана и Густава Носкеа. Упркос остарелом Аугусту Бебелу, који је умро 1913. доследно одан марксистичком интернационализму, и још недовољно утицајним будућим комунистима (Рози Луксембург, Карлу Либкнехту, Клари Цеткин, Францу Мерингу), ревизионисти су се успешно прилагодили расположењима и захтевима надмоћне империјалистичке јавности. И у Рајхстагу они се не супротстављају национализму агресивне псеудодемократске већине грађанских странака.

Као недовољно енергичном, та већина је, на неком другоразредном питању, изгласала неповерење Билову и прихватила новог царског фаворита Бетмана Холвега, стварајући чак и илузију о надмоћи законодавне над царском влашћу. Цар га је, међутим, довео за канцелара да би с њим као искусним бирократом, успешније кротио тај исти Парламент. У том послу много муке није имао ни са социјалдемократима. Зато је, ипак, морао да пред отпором конзервативног пруског племства одустане од намераване изборне реформе у овом делу Немачке. Оно у чему је доживео прави неуспех био је покушај да колико-толико обузда агресивност немачке јавности и да је придобије за умеренију политику. После „пантерског скока" у Мароку 1911, она је штавише прокључала и на све стране, по штампи и на улицама чуло се питање: „Када ћемо марширати?" Иза ове бесне кампање милитаризма стајали су моћници тешке индустрије која се налазила пред кризом, коју је могла избећи још само новим брзим програмом наоружавања, макар и по цену рата.

У обуздавању агресивности и милитаризма није много значила ни изборна победа социјалдемократа на парламентарним изборима 1912. Њихови вербални протести против наоружавања пали су пред сложним отпором грађанских странака које су у Рајхстагу увек могле да образују антисоцијалистичку коалицију.

Спремање за рат више није имао ко да спречи. Претње Социјалистичке (друге) интернационале да ће у случају рата позвати европски пролетаријат на генерални штрајк, био је празна пушка коју више нико није узимао озбиљно. Социјалистичке странке у готово свим земљама Европе, па и у Немачкој, биле су захваћене националистичком еуфоријом. Зар је чудо што су и они делови немачког народа, којима није било до рата, остали пасивни. Очекујући неизбежне догађаје сваки је уредно обављао своје обавезе – војници, морнари, чиновници, дипломате, индустријалци, трговци, сељаци, радници, учитељи и професори, политичка удружења. Сви су чекали и у лето 1914. су дочекали.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

АУСТРО-УГАРСКА 1867–1914.

Хабзбуршка монархија је још пре уједињења Немачке и преласка Европе у епоху империјализма, доживела судбоносни историјски преображај од којег почиње фаза борбе за њен опстанак. Реч је, наравно, о државно-правној трансформацији из 1867, којом је она од Аустријског Царства претворена у двојну монархију – царевину и краљевину Аустро-Угарску – јединствени тип државе у новијој европској историји. Нагодба два најјача народа Монархије била је покушај да се пространа империја у центру старог континента, настала у XVI столећу, која је у својим границама окупила мноштво етнички, национално, конфесионално, социјално, политички, правно и културно неспојивих заједница, спасе од распадања. Од свог настанка империја је врила од супротности свих ових делова свог организма, да би 1848–1849. прокључала и у доба неоапсолутизма 50-их година XIX века само привремено била расхлађена мерама насиља и политичког замрзавања. Ако није горео видљивом жестином, сукоб се поново разгорео у форми непомирљивих националних покрета велике снаге после 1860. Његови најмоћнији носиоци били су Немци и Мађари са којима су у државно-правним и политичким везама најчвршће били спутани припадници многих других народа: Чеха, Пољака, Италијана, Словенаца, Русина и Срба, у границама историјске Аустрије, те Словака, Румуна, Хрвата, Срба и других, у оквирима нестале средњовековне Угарске.

Након тешких ратних пораза (1859–1866) и избацивања Аустријске царевине из Италије и Немачке, национални сукоби међу њеним народима попримили су жестину, која не само што је спречавала сањање војног реванша, или преусмеравање експанзије на југ, већ су диктирали хитне мере за сам њен опстанак. Зато је морала бити плаћена висока цена: прихватање дуализма. Показаће се и превисоком јер је за само пола века одложила њен слом. Подела Царевине на две државноправне целине (Царевину Аустрију и Краљевину Угарску) удружене у својеврсну државну заједницу између персоналне уније и федерације имала је за циљ да сарадњом двеју владајућих нација, обезбеди њихову несметану домина-

цију и стабилизацију унутрашњих прилика у држави као целини. Ниједан од тих циљева није остварен, мада је и оваква Хабзбуршка монархија одиграла запажену улогу у историји Европе, у последњој трећини XIX и на почетку XX века.

Организација двојне државе

У дуалистичкој држави аустријска половина је 1880. имала близу 22, а угарска преко 15,5 милиона становника. У Аустрији је 36,75% Немаца доминирало над 63,25% припадника других народа, док је у Угарској 41,20% Мађара владало над 58,80% Хрвата, Словака, Румуна, Срба, Немаца и Јевреја. Нагодба (Ausgleich) је као заједничке надлежности Царевине и Краљевине (спољну политику, војску и финансије за ове послове) поверила јединственој влади коју су чинила тројица министара (један је неизоставно морао бити Мађар) и председници земаљских (аустријске и угарске) владе. Тим телом председавао је заједнички министар спољних послова, а кад је на њој учествовао владар, преузимао је председавање и тада се влада називала Крунским саветом. На седнице су позивани и ресорни министри Аустрије и Угарске кад су расправљана питања из њихове надлежности. Према Уставним законима Аустрије, које је Скупштина (Reihsrat) усвојила у децембру 1868. („Устав"), Угарској су била уступљена и нека права која Нагодба није предвиђала, на пример у области поштанског и железничког саобраћаја, привредних односа и других. Нагодбом је било регулисано само да се питања спољне трговине и царина преиспитују сваких десет година, као и да заједничка Скупштина (Делегације) двају делова државе расправљају о буџету за финансирање трошкова војске и спољне политике. Оволика попустљивост Аустријаца је била у великој мери компензована доминантном позицијом цара и краља Франца Јозефа у оба дела земље и неоспорним држањем у својој надлежности кључне полуге државне власти – армије. А у њој су готово све водеће положаје запоседали припадници немачке аристократије.

У двојној монархији парламентарни систем је, због ограниченог изборног права, остао недовршен. То се више односи на Угарску, него на Аустрију. И у једном и у другом делу државе апсолутизам је ипак био ограничен. Франц Јозеф је настојао да скрупулозно поштује одредбе аустријског устава, а да се што мање меша у унутрашње послове Угарске. Либерални принципи организације државе који су предвиђали једнака права грађана пред законом и министарску одговорност пред парламентом, био је прокламован Уставом. Изборни закони су те принципе остварили у Хабзбуршкој монархији „либерализмом богатства и знања". По њима је право гласа у Аустрији имало само 6% грађана, а у Угарској чак испод три посто.

Царевина Аустрија

Настојећи да измири начела парламентаризма са својим ауторитарним склоностима, цар је у Цислајтанији (Аустрији) владу поверавао скупштинској већини, али је на њеном челу увек морао бити њему одани припадник високе аристократије. Тако су после Нагодбе власт у Аустрији добили цару једва прихватљиви либерали, али је њен премијер, његовом вољом постао кнез Александар Ауерсперг. Делимично захваљујући и томе четири либералне владе ће на власти остати 12 година. За све то време односи између цара и либерала били су „брак из рачуна". Од 1867. до 1873. Аустрија је пролазила кроз раздобље великог привредног просперитета и брзог јачања све снажнијег утицаја најбогатијих делова грађанске класе (индустријалаца, финансијера и земљишних велепоседника) које владар није могао да игнорише. Кад је 1873. наступио тежак финансијски и берзански слом, који је следила дуга (све до 1879–80) привредна криза и рецесија, Франц Јозеф је решио да сачува либерале и на њих пребаци одговорност за све невоље које су оне донеле.

Постојао је још један разлог оваквог царевог понашања. Увођење дуализма веома је заоштрило национално питање у самој Аустрији. Први су га отворили Чеси, кад су њихови четрдесетосмашки лидери Ригер и Палацки поставили питање: „А шта ће бити с нама?" Одмах затим отворила су се и друга питања: пољско, италијанско у Аустрији; хрватско, румунско, српско у Угарској. Заједничко обележје свих националних програма у крајњој линији било је што су подржали једну идеју: федерализацију Царства у целини или у њеним деловима – Аустрији и Угарској. У Угарској су владајуће структуре најенергичније одбиле, осим са Хрватима, било какве разговоре на ту тему. Међусобно неповезане, а појединачно слабе и неорганизоване мањине нису биле у стању да их самостално наметну.

Другачије је стајала ствар у Цислајтанији. Тамо су насупрот царској власти стајале многобројне, добро организоване и политички вођене патриотске снаге у чешким земљама (Чешкој, Моравској и Шлезији), не баш увек сложне, али сагласне о главном националном циљу са захтевима тзв. старочешке Националне партије. Око тог циља она је ујединила четрдесетосмашке либерале предвођене још увек несумњивим политичким лидерима Ригером и Палацким, и „историјску аристократију" (племство) које је као челник заступао гроф Хајнрих Клам–Мартиниц. Ова политички врло јака и у јавности широко подржана чешка Национална странка у свом програму никад није имала помисао о разбијању Хабзбуршке монархије, већ само њену реорганизацију којом би и „земље светог краља Вацлава" извојевале равноправан положај са два дела дуалистичке монархије. Тај програм је подражавао мађарски

модел примењен у Нагодби из 1867, будући да је и Чешка као и Угарска имала своја историјска државна права. Тиме би Хабзбуршка монархија од дуалистичке била реорганизована у тријалистичку, или неку врсту федералне заједнице.

Овај чешки концепт преуређења државе немачки националисти окупљени у Либералној странци и мађарски либерали су одбацили, сваки из својих разлога, а везан одредбама Нагодбе није могао да га прими ни цар Франц Јозеф. Клам-Мартиницу он је рекао: „Ја то нећу трпети, уосталом то и не могу". У знак протеста због овог одбијања, чешки заступници су напустили Рајхсрат и тиме блокирали његов рад. Пред искрслим проблемом либерална аустријска влада није могла да се досети никаквих других мера осим насилних: завођења ванредног стања у Чешкој. Тада се на позицијама свог програма чешка политичка јавност нашла јединственија но икада. Непомирљиво је одбијала да политички буде третирана као национално обесправљена аустријска провинција.

Суочен са снагом овог отпора цар се одлучио на тражење политичког компромиса са Чесима, за који су се две дотадашње либералне владе (Ауерсперга и Потоцког) показале недораслим, па је одлучио да образује ванпарламентарни кабинет. У фебруару 1871. његово састављање је поверио гувернеру Горње Аустрије Карлу фон Хоенварту, који је на себе скренуо пажњу предлозима о децентрализацији Цислајтаније, али у оквиру постојећег Устава. Цар је пред Хоенварта поставио задатак да неизоставно нађе погодбу с чешким федералистима и оконча њихов отпор државној власти.

У преговоре с Хоенвартом Чеси су ушли са својим максималним програмом „аутономије" из које се јасно назирао федерализам: Чешкој Земаљској скупштини (Ландтагу) поверили би се сви административни, судски, друштвени, образовни и културни проблеми земаља круновине Чешке, с тим што би чешке земље остале недељиви део Царевине и прихватиле основна начела њеног Устава. Све то је било само један корак од програма федерализације државе, па је, разуме се, дигло на ноге немачку јавност и у Чешкој и у Аустрији, као и у Угарској.

Хоенварт је Чесима понудио скромније уступке. Признаје им се широка аутономија, са одређеним законодавним правима ради решавања локалних питања, као и управна самосталност у њиховом спровођењу, у органима државне управе, судству и образовању; у национално (чешко-немачким) мешовитим срединама уводи се двојезичност, а земаљске скупштине Чешке, Моравске и Шлезије делиће се на два дома (курије): чешки и немачки. Са своје стране цар је пристао да призна историјско биће Краљевине Чешке и да се крунише њеном круном. Као потврду да ће сва ова решења бити спроведена Хоенварт је у своју владу,

као министре правде и школства, увео двојицу чешких професора универзитета.

Иако нису били сасвим задовољни, Чеси су прихватили Хоенвартове предлоге и њихови посланици су се вратили у Рајхсрат. Од споразума, ипак, није било ништа. Пао је пред бесним отпором Немаца из Чешке због увођења двојезичности у јавним службама. Нису желели да уче чешки, који углавном нису знали, тврдећи да се културно супериорнији Немци препуштају на милост и немилост инфериорним Чесима. Подржали су их снажно немачки либерали и други националисти из Аустрије, а и Мађари, који су у овом „попуштању" Чесима видели рђав пример за своје мањине.

Да би савладала отпор макар у властитој кући Хоенвартова влада је распустила Рајхсрат и у августу расписала нове изборе. И на њима су победу однели противници споразума. Хоенварт је на то у новембру 1871. цару поднео оставку. Највећим победницима осетила се она трећина Немаца која је живела у Чешкој, и Угарска, као најтврђи бранилац дуализма. Чешко питање у Аустрији остаће отворено и, све заоштреније, трајаће до пропасти Хабзбуршке монархије.

* * *

На другачији начин од чешког поставило се после завођења дуализма национално питање Пољака и Русина у Галицији, или Италијана у Тиролу, Трсту, Истри и Далмацији. И у овим случајевима свуда је било питање децентрализације државне власти. Свуда се помишљало и на федерализацију Хабзбуршке монархије, али су захтеви те врсте много умереније истицани, него од стране Чеха. Пољско племство, које је у Галицији имало апсолутну друштвену и политичку премоћ над сељачком русинском већином становништва, и у Бечу је уживало повлашћени третман, сличан третману мађарске аристократије. Подржавајући федералистичке захтеве, јасно је стављало до знања да је спремно и на прихватање дуализма под одређеним условима. Ти услови су били заштита њихових полуфеудалних права у Галицији, недирнута политичка премоћ над Русинима, одрешене руке у Земаљској скупштини Галиције и толерисање њихове политике демографских промена насељавањем Пољака, како би се мењала етничка слика ове покрајине. Бечке власти су умеле да цене лојалност пољске аристократије према Аустрији, награђујући је министарским положајима у својим владама. Политички утицај Пољака ће током пола века трајања Аустро-Угарске бити у сталном порасту, а етнички односи у Галицији ће бити осетно промењени у њихову корист.

Италијанско национално питање се у Аустрији постављало пре свега као проблем њене националне мањине у Јужном Тиролу (Трентину),

али се и овде, као и у јадранским поседима Аустрије, сводило на иредентистичку пропаганду која је 70-их година имала благу, а од 80-их никакву подршку матичне државе. После приступања Италије Савезу централних сила чак је и обесхрабривана.

За све ово време, после неуспеха Хоенвартовог споразума, немачко-чешки сукоби и трвења су трајали и током читавог раздобља владавине либерала у Аустрији, чију је владу после одласка Хоенварта водио кнез Алберт Ауерсперг. У тој деценији борба Чеха за равноправан положај у Аустрији почео је да прелази у нову фазу. Још увек је ту борбу предводила Старочешка странка која је „национална права у земљама краља Вацлава" тражила у историјским и средњовековним правима, како су то 60-их година радили Мађари, али је она крајем овог периода почела да прелази у другу фазу и с новом генерацијом грађанства. Јавиле су се тзв. „Младочешке" групације спремне на радикалније методе борбе. Осим тога, оне су, уместо на историјска, своје захтеве стале ослањати на национална права позивањем на равноправност језика, културе, образовања и једнаке услове привређивања. Око тих услова у самој Чешкој су се распаљивали све жешћи и насилнији чешко-немачки окршаји, које је либерална бечка влада желела да прекрати политиком чврсте руке. Запрећена је војна интервенција против чешког покрета. То је унеколико смирило напетост у чешким земљама.

* * *

Поред нерешивих националних проблема, либералну власт у Аустрији погодиле су 70-их година и велике привредне невоље. Управо у време одржавања велелепне Светске изложбе у Бечу, 9. маја 1873. „на црни петак" дошло је до слома Бечке берзе која је изазвала тешке потресе на финансијским тржиштима широм Европе. Дубина тих потреса имала је несluћене последице: привредну кризу и рецесију која ће трајати читавих 6–7 година и оставити трајне друштвене и политичке последице. Нешто вољом императора, нешто стицајем политичких прилика либерали су за све ово време одржали власт у Аустрији. Да би сачували подршку либералних слојева крупне и средње буржоазије, који су лакше подносили терете кризе, они су у Рајхсрату настављали започете реформе у правосуђу, изборном законодавству, школству, а нарочито одлучно у верском животу. Једна од њихових најважнијих акција било је укидање Конкордата, који је Аустрија закључила са Светом столицом 1855. Конкордат је фаворизовао Католичку цркву и допуштао њено мешање, поред верских и у просветне и неке политичке послове државе. После жестоких протеста католичког свештенства, предвођеног бискупима и упркос настојању цара Франца Јозефа да одржи што боље односе с папом, Закон о укидању

Конкордата је Рајхсрат изгласао у мају 1868. Владар је, поштујући 15. члан Устава, прогутао горку пилулу и овај закон ратификовао.

Годину дана касније Рајхсрат је усвојио нови Закон о школству, којим су црквене контроле ослобођене све школе осим верских училишта. Пије IX је оба ова закон назвао „бестидним", а монсињор Ридигер је небираним речима нападао државне власти. Због тога је био чак и осуђен на 15 дана затвора, али га је цар одмах помиловао.

Ценећи да Католичка црква још није побеђена либерали су се, да би скренули пажњу јавности са удара привредне кризе на политичка питања, 1874. опет окренули борби против католичанства. У циљу даљег ограничавања улоге цркве у друштву, Ауершпергова влада је 1874. пред Рајхсрат изнела предлоге четири нова верска закона, позивајући се на некадашње начело Камила Кавура: „Слободна црква у слободној држави". Првим законом признавала се „слобода огрнаизовања култа и утврђивања догми" свих вероисповести. Други закон, међутим, искључује свако учешће цркве у вођењу државне политике, а трећи намеће свештеницима обавезу да поседују одговарајућу диплому. Најзад, четвртим законом се забрањује верским организацијама (конгрегацијама) да без сагласности државног органа оснивају манастире. И ови закони изазвали су велику напетост између Свете столице и Аустрије, па чак и између папе Пија IX и цара Франца Јозефа, који их потврдио. Цар је, међутим, у знак оданости католичанству узимао увек у заштиту његове конгрегације. То је поправило његове односе с папом.

Има још једно политичко питање којег су се латили либерали да би повећали свој углед у друштву. У време Источне кризе 1875–1878. они су протестовали што владар и његов заједнички министар Андраши без консултовања са парламентима самостално доносе одлуке од најдалекосежније важности. Нарочито су били критички расположени против окупације Босне и Херцеговине. Нису разумели да им овај „триумф" аустроугарске спољне политике који су приписивали Андрашију, доноси у јавности више користи него штете. Цару су се двоструко замерили. Умешали су се у политику коју је он сматрао искључиво својом надлежношћу и повредили су му владарску сујету. Није се уздржао да умањи Андрашијеву заслугу: „То је моја политика" – изјавио је.

Либерали су се дуго одржали на власти у Аустрији, али је за 12 година њиховог управљања и у друштву и у политичком животу Цислајтаније дошло до значајних промена и прегруписавања. Уместо старих подела владајућих структура на конзервативце и либерале, међу којима је било и представника племства и крупног капитала, појавили су се 70-их година нови покрети и другачије тенденције. Привредни просперитет до1873. ојачао је и бројчано и политички све грађанске слојеве од најмоћнијег капитала до ситне буржоазије, као и пролетари-

јат ангажован у нараслој индустријској производњи, саобраћају, трговини, услужним делатностима итд. Међу све њих године кризе које су следиле уносиле су социјално и полтичко незадовољство које се често прожимало с перманентним националним супротностима и све озбиљнијим сукобима. Јавила су се и јачала незадовољства у радничкој класи која су покренула синдикално и политичко организовање социјалдемократског смера. Паралелно с њим на видело је излазило и политичко окупљање ситне и средње буржоазије, бораца против друштвених неправди, а за интересе „обичног човека". Док је у првом покрету моторна снага била марксистичка идеологија, која је избављење из зала и неправди видела у рушењу капиталистичког система, друга је излаз тражила управо у том систему, његовим поправљањем и реформисањем на основу хришћанског морала и начелима милосрђа, солидарности и правичности коју је требало да поведе демократизована држава. Уз ове две социјално-политичке тенденције – марксистичке и хришћанске, на сцену су излазиле и снаге екстремног национализма, шовинизма и антисемитизма које су решење проблема свог народа тражила у обесправљивању, поробљавању и суровој експлоатацији других народа.

У таквим дубоко противречним појавама, за које либерали на власти нису нудили никаква решења, аустријски цар, који је и иначе био нетрпељив према либералима, одлучио се на њихово уклањање с власти. „Сит сам тих људи до гађења", рекао је једном приликом 1879, образлажући своју решеност да их гони с власти. Зато је 15. фебруара издејствовао оставку Ауершпергове владе и њену замену себи оданим конзервативним политичарима које је, најпре као министар унутрашњих послова, а ускоро затим као премијер, предводио гроф Едуард фон Тафе. Вешт политички тактичар, премијер који је на своју улогу гледао као на скрупулозно спровођење царске политике, оставиће дубок траг у историји Аустро-Угарске. Са целих 14 година на челу владе Аустрије заслужио је признање називом његовог управљања „Тафеовом ером".

Угарска после увођења дуализма

После дуалистичког преуређења Хабзбуршке монархије Угарска је била суочена с нешто мање невоља него Аустрија. И она је у првом раздобљу (1867–73) пролазила кроз године привредног просперитета, нешто споријег него у Аустрији, али веће политичке стабилности и ефикаснијег смиривања националног питања. Територија Сент Иштванске Угарске обухватала је поред Мађарске у ужем смислу још и Трансилванију (Ердељ), Словачку и Хрватску и Славонију, од 1881, и развојачена подручја Војне границе, као и град Ријеку са околином. Изван Угарске, у рукама Аустрије остала је Далмација као део Тројedne хрватске краљевине. Цела Угарска била је подељена на 67 жупанија од које су три (Сремска, Вараждинска и Вировитичка) припадале Бановини Хрватској.

Без обзира на економски напредак и Аустрије и Угарске, привредни систем Хабзбуршке монархије остао је у значајној мери неусаглашен. У том погледу несагласност интереса испољавала се пре свега у царинској политици. Та је несагласност постојала и у самој Угарској, али је на релацији Аустрије и Угарске била израженија. Аграрни произвођачи, који су доминирали у Угарској, били су заинтересовани за што ниже царинске стопе за увоз индустријских производа, а индустријски произвођачи за што више. И обрнуто: пољопривреда је тражила царинску заштиту за аграр, а индустријски кругови за њену либерализацију. У области финансија угарски привредници тражили су право на оснивање емисионих банака, док су се аустријски томе опирали. Најзад, било је честих натезања и око процентуалних учешћа двају делова Монархије у финансирању заједничких трошкова. И Аустрији са њених 70% и Угарској са 30% изгледало је да су им удели превисоки.

Национална структура угарског становништва била је сложенија од оне у Аустрији, али је мађарска власт енергичније сузбијала националну опозицију својој превласти. Њој је прва брига после 1867. била да реши проблем двеју територија које су истицале своја „историјска права" на висок степен самосталности у оквиру Угарске. Реч је о Трансилванији и Хрватској. Потпуно непопустљива према Трансилванији, угарска влада је одбацила сваки разговор о њеним историјским и државним правима и 1868. у Сабору лако спровела Закон о распуштању ердељског парламента и укидању локалне управе у овој области.

Са Хрватском (и Славонијом) односи су исте године уређени посебном Нагодбом, која је 1873. била делимично ревидирана. У вези с овом Нагодбом којом је Хрватској признат ограничени степен аутономности у оквирима Угарске, у самој Хрватској је вођена жестока политичка борба између двеју странака, Народне и Унионистичке. Прва је захтевала уједињење свих земаља Троједнице, рачунајући и Ријеку, што мање заједничких послова са Угарском и што веће надлежности Хрватског сабора и поглавара извршне власти (бана), уз признавање неокрњених права и ауторитета цара и краља Франца Јозефа. Унионисти су били попустљивији према Мађарима, нису инсистирали на свим поменутим територијама и на суспензији неких надлежности угарских власти. Свој статус и положај у Хабзбуршкој монархији, Хрватска је, према слову Нагодбе, могла да остварује само преко владе и Сабора Угарске. Хрватској су остављене локална администрација на хрватском језику, просвета, верски живот и део унутрашњег економског живота и промета, уз обавезу да исплаћује 40% трошкова за заједничке државне послове. Вођење ових послова поверено је ло-

калној управи на челу са баном коју на предлог угарске владе именује владар. У влади Угарске Хрватску представља један министар без портфеља, а у Сабору 40 посланика Доњег и 2 делегата Горњег дома. Попустиле тензије, после 1873, и нетрпељивости према Мађарима, хрватска национална идеологија, дубоко загазила у шовинизам, окренула је против Срба, којих је, после укидања Војне границе у Хрватској било преко 25%.

Тафеова ера у Аустрији

Осамдесете године XIX века могу се сматрати најстабилнијом деценијом у иначе перманентној политичкој узнемирености Аустро-Угарске. То је раздобље владе грофа Тафеа у Аустрији и Калмана Тисе у Угарској. У том десетлећу привреда је изашла из рецесије и у оба дела Монархије кренула путем брзог напретка и просперитета. Индустријска производња је у Аустрији правила високе профите, а Угарска је и сама загазила путем индустријализације. Железничка мрежа је ширила краке у оба краја двојне државе, финансијски капитал се увећавао, а његова улога на све привредне токове постала је све значајнија.

И политичке прилике су биле, донекле пригушене, мада се не може говорити ни о социјалној равнотежи, а још мање о слабљењу националних напетости и нетрпељивости. Правог спокојства ни на једној страни Лајте није било. Социјалне супротности су се продубљивале и почеле су се испољавати кроз организоване покрете, удружења и странке, а национално питање показивало се жилавијим и трајнијим од свих других у овој вишенационалној империји. На том плану у Аустрији су на првом месту, као и у претходним годинама, стајали немачко-чешки односи, а у Угарској све упорнија мађаризација и проглашавање свих немађарских народа „јединственом мађарском политичком нацијом". Једина права, бар привремна мера националне кооперативности постигнута је на релацији Беча и Пеште, споразумом о подели Народне банке на два дела: аустријски и угарски. То је било отимање од државног центра још једне важне функције у корист Угарске, али је бар за неко време умирило аустријско-мађарске неспоразуме. Калман Тиса се у току свог дугог држања на власти показао као лојалан поданик свог краља, упркос нескривеног мађарског национализма.

Аустријски премијер Едуард фон Тафе био је државник другачијег типа. Политички несврстан ни уз једну странку, он је своју функцију схватао као службу владару. Он није био политички стратег који кује дугорочне пројекте и планове, већ прворазредни тактичар који спроводи владарске замисли. Францу Јозефу то је јако годило и тиме се, између осталог, објашњава дуговечност његове владе.

Први проблем с којим се Тафе директно сударио од самог доласка на власт било је, разуме се, чешко питање. Ово питање је сада већ постављала нова генерација бораца за права Чеха у Хабзбуршкој монархији, генерација „Младочеха" која је почела напуштати стратегију и тактику Ригера и Клам-Мартиница, пребацујући тежиште своје акције са историјских на национална права. Тафе је одмах испољио спремност да с њима преговара без постављања претходних услова. Чеси су се одазвали и вратили своје посланике у Рајхсрат, очекујући неке уступке с аустријске стране. Тафе је учинио први корак уводећи већ 1879. једног Чеха у владу, коме је задатак био да заступа интересе свога народа. Наредне, 1880. године, влада је донела одлуку да сва службена документа која власт упућује појединцима и институцијама у Чешкој морају бити написана на језику адресата. Важним успехом Чеси су сматрали и поделу знаменитог Карловог универзитета у Прагу на два дела – чешки и немачки. Том мером која ће десет година касније бити допуњена и одлуком о истоветној подели земаљског Школског савета, нису били задовољни ни сви чешки професори, страхујући да ће тиме бити снижен ниво високог образовања на најстаријем средњоевропском универзитету, док су Немци у Чешкој били истински иритирани. На бучне протесте Немаца из Чешке и Моравске, Тафе се углавном оглушивао, као што ће то чинити и наредних година кад год начини Чесима неку нову концесију на плану културе и образовања. Оваквим његовим поступцима цар је био задовољан. Они су колико-толико смиривали националне напетости, а да при том нису задирали у уставни поредак Аустрије. Зато ни оштра опозиција шовинистичке, али и либералне јавности против Тафеове владе није имала шансе да је обори с власти.

У атмосфери релативног попуштања међунационалних затегнутости, у Аустрији су одржани парламентарни избори. На њима су либерали били потучени од чудновате коалиције конзервативних група (немачког, чешког и пољског племства), крупних капиталиста и Младочеха. Уверен да је време либерализма најзад прошло, а да се кренуло путем трајног унутрашњег политичког и националног смиривања, Франц Јозеф је био оптимиста у погледу будућности двојне монархије. На његову жалост показаће се да је све то варка и кратки предах пред нове борбе и кризе.

До нове кризе ишло се постепено јачањем и политичким организовањем нових друштвених снага које су се појавиле већ 70-их година, али су на политичку сцену ступиле као прворазредни фактор после Тафеове изборне реформе 1882, којом је изборни ценз преполовљен са 10 на 5 форинти непосредног пореза. Она је приступ биралиштима отворила знатном броју припадника средње и ситне буржоазије и католичког сељаштва, али је велики део ових слојева, као и радничку класу готово у целини још увек остављала без права гласа. Изборна реформа допринела је општој

политизацији друштвеног живота, па су се и међу Немцима, Чесима и припадницима других народа отвориле могућности политичког окупљања и организовања. Оно је текло по социјалној, али још жешће по националној опредељености. Снажан отпор владиној политици попуштања Чесима агресивно се јавио у виду антисловенског и антисемитског Пангерманског покрета, који је у редовима шовинистичког малограђанства око себе окупљао Георг фон Шенерер, у сарадњи са будућим вођом Хришћанско-демократске странке и градоначелником Беча Карлом Луегером. Творац покрета Шенерер је на прво место свог покрета демагошки истакао захтев за политичком демократизацијом увођењем општег бирачког права. Тиме је у различитим националним и социјалним срединама стицао присталице, међу којима су били и неки врло истакнути јеврејски јавни и културни радници: Хајнрих Фридјунг, Густав Малер, Теодор Херцл, Виктор Адлер. Међутим кад се Шенереров покрет 1882. конституисао као Патриотска лига и кад је објавио Повељу из Линца, видела се његова права шовинистичка, антисемитска и великонемачка суштина. Од њега су се одмах одвојили Јевреји, а ускоро га је напустио и Луегер стављајући се на чело покрета хришћанске демократије, који ће се 1887. организовати у снажну политичку странку. Преостало тврдо језгро Шенереровог покрета истакло је затим своје две бизарне идеје: прихватање насиља као средства борбе против владе и стварање Велике Немачке одвајањем Аустрије од Мађарске, напуштање Чешке и Тирола и уједињавањем са Немачким Рајхом. За прво средство Шенерер ће повремено и налазити следбенике, али га је предлог о уједињењу с Немачком компромитовао: одбацили су га као неозбиљног и цар Вилхелм II и канцелар Бизмарк.

Насупрот Шенереровој Лиги, Луегерова Хришћанско социјалистичка странка је брзо напредовала, паралелно са другом странком прокламоване социјалистичке оријентације – Социјалдемократском. Почела да се организационо окупља и програмски дефинише на марксистичкој идеологији 1868–69, била је подвргнута прогонима, а 70-их година је и сама пролазила кроз кризни период. Обнављана је и коначно формирана кад и Хришћанско социјалистичка странка. Њихови циљеви и идеологије били су међусобно супротстављени. Обе странке биле су чеда кризних година 1873–1879. Криза је изазвала дубока и социјална и политичка незадовољства, како међу ситном и средњом буржоазијом, још више међу пролетаријатом, који је увек био најтеже погађан капиталистичким кризама и рецесијама. Чак и кад је криза минула, кад се земља привредно опорављала, дубока незадовољства, и друштвена и политичка, су настављена међу обесправљеним и експлоатисаним масама грађанства и радничке класе. Класне разлике, иако понекад невелике усмериле су ова незадовољства у два правца.

Циљ социјалдемократа је био да организују и поведу пролетаријат у борбу за побољшање материјалног и друштвеног положаја, али и за револуционарну промену капиталистичког друштвеног система. Хришћански социјалисти имају друге намере и задатке: да управо у оквиру тог система, на темељима хришћанског морала и под религиозним плаштом, изборе његово поправљање, ублажавање екстремних разлика између богатства и сиромаштва, отклањање друштвених неправди и политичке неравноправности, онемогућавање шпекулација, зеленаштва и корупције. Ту борбу за интересе „малог човека" они желе да воде легалним, парламентарним средствима, која ће, општим правом гласа бити доступна свим грађанима. Важан циљ оваквих програма Хришћанског социјализма био је и да задобију присталице у радничкој класи и одвоје их од марксистичких начела Социјалне демократије. Овакав програм Хришћанских социјалиста у Аустрији био је сагласан са променама које су се одигравале у врховима Католичке цркве и које ће у мају 1891. бити озваничене енцикликом Rerum novarum папе Лава XIII.

Уз све разлике, постојало је и подручје на којем су се идеологија и пракса двеју странака приближавале. Хришћански социјалисти су били доследно лојални Хабзбуршкој династији и монархистичком државном облику, лако се усаглашавајући са хришћанским универзализмом. У почетку марксистички интернационалисти, социјалдемократи ће, корак по корак, како буду напуштали революционарне и прихватали реформистичке циљеве и програме, прихватати аустријски патриотизам, оданост целовитости Аустрије на челу с монархом као њеним симболом и врховним ауторитетом. Између хришћанских социјалиста и социјалдемократа ће остати видљива разлика у степену националних осећања и поступака. Хришћанским социјалистима неће бити стран ни искључиви национализам, који је умео да иде и до екстрема; одрекавши се начела националног самоопредељења и изјашњавајући се за „културну аутономију" као решење националног питања у сложеној Хабзбуршкој монархији, социјалдемократи нису загазили у воде шовинизма. И свој екстремни национализам и антисемитизам, хришћански социјалисти су умели селективно да примењују. Ако је, на пример, Јеврејин испољавао изразиту привrженост немству, ако је знао да буде „већи Немац од Немаца" његово јеврејство се заборављало. „Ко је Јеврејин ја одлучујем" говорио је Луегер.

Са оваквим идеологијама две нове страке су исте године (1889) довршиле своје организационо обликовање и своје политичке програме. Њихове вође, Карл Луегер и Виктор Адлер (творац знаменитог Хајнфелдског програма), чекале су тренутак за овладавањем Рајхсратом. Стварање ових нових политичких формација није Аустрији донело нове спасоносне политичке програме и општеприхватљива државноправна решења. Нису их, осим више на речима него на делу нудили ни хришћански, ни демократ-

ски социјалисти. Уколико су први подражавали неке мере француских радикала и енглеских левих либерала, утолико, и још више, су други били верни следбеници немачке социјалдемократије. Њихови модели су били непримењиви на аустроугарску политичку и националну стварност. Франц Јозеф је постајао све тврђи у уверењу да ни либерализам ни демократија не могу чувати његову империју. Он је све више чезнуо за неким новим Метернихом или Бахом, мада је осећао да у новим условима насталим после пола века облици власти којих су се они држали више нису могући. Тражио је јаку личност новог типа која би успешно спроводила његову политику. За деценију и више његовог управљања показало се да гроф Тафе није таква личност. Уз сву политичку вештину и умешност тактизирања између сукобљених страна, све се више показивало да ниједно горуће питање аустријске унутрашње политике није решено. Немачко-чешки неспоразуми, као најтеже од тих питања било је све даље од смиривања. Тафеу се још 1890. чинило да ће компромис бити нађен. Ригерови Чеси и Пленерови Немци су се договорили да се Земаљска скупштина (Landtag) подели на три дома (курије): Чешку, Немачку и Земљопоседничку. Против овог споразума Младочеси су дигли целу патриотску и демократску јавност и он је пао у воду. Старочеси су дефинитивно изгубили утицај у јавности, а Немци су се вратили својим великонемачким идејама да Чесима не треба дати ниједан политички уступак. То је упропастило политику „ситних корака“ Едуарда Тафеа. Он је тада покушао да се спасе једним крупним кораком: предлогом Закона о општем праву гласа. Било је то за њега и рано и касно. У тражењу решења за национално питање одоцнио је; у придобијању владара за Тафеову замисао да на овај начин пажњу народа с националног скрене на социјална и политичка питања било је рано. Начелни и непомирљиви противник либерализма и демократије, Франц Јозеф још није могао да се привикне на помисао да опште право гласа није опасније од националних сукоба. Напуштен и од неких својих колега, Тафе је, најзад 1893, цару поднео оставку. Франц Јозеф је није с радошћу примио јер јачу личност од Тафеа још није био пронашао.

Даљи пораст националних тензија

Уместо Тафеа цар је мандат поверио кнезу Виндишгрецу, који је саставио владу од некадашњих непомирљивих противника конзервативаца и либерала. И њу је већ на првом кораку чекало нерешиво национално питање. Kаписла је овог пута запаљена не у Чешкој, већ у Словенији. У граду Цељу Словенци су 1894. затражили да се настава у тамошњој гимназији обавља и на словеначком језику. Од једног маргиналног случаја, ово питање се, услед ригидног отпора Немаца, претворило у озбиљан

државни проблем. Не успевајући да се из њега извуче, Виндишгрецова влада је 1895. поднела оставку. После само четири месеца рада то чини и чиновнички кабинет грофа Килманског. Цару се у октобру исте године учинило да је пронашао право решење. На власт је позвао пољског грофа Казимира Баденија, у којем види спасиоца Царства.

Бадени добија подршку клерикалаца, задртих католика алпских и словенских земаља, али наилази на снажну опозицију и хришћанских и демократских социјалиста. Без доброг ослонца у Рајхсрату и у двору, Бадени се 1896. враћа Тафеовој идеји о изборној реформи и општем праву гласа. Пошто је на ту меру, цедећи је кроз зубе, пристанак дао и Франц Јозеф, Рајхсрат је изгласао нови изборни закон, са једним битним ограничењем: Сви грађани су добили изборно право, али су подељени у пет бројем (имовним стањем и друштвеним статусом) неједнаких група које су бирале посланике у пет курија. Таквим решењем створена је вапијућа неравноправност међу бирачима. Тако је, на пример, 5.402 бирача из реда велепоседника у своју курију слало 85 посланика, а 5,5 милиона нових бирача је у остале курије бирало 72 посланика. Уз сву неправду и то је било нешто: први пут се међу посланицима Рајхсрата појавило 28 хришћанских социјалиста и 15 социјалдемократа. Ако се Бадени надао да ће овом реформом смирити националне сукобе преварио се. Они су пламтели на разним крајевима Монархије.

Већ 1897, поводом двеју владиних уредби о равноправној употреби чешког и немачког језика у јавним службама у Чешкој, дошло је до експлозије незадовољства Немаца. Будући да њихова огромна већина није знала, нити је хтела да учи чешки, а да је огромна већина Чеха знала немачки, јасно је ко би у јавним службама, од администрације и судства, до школства и здравства имао неупоредиво преимућство. Отпор Немаца спровођењу ових уредби неретко је пружан насилним средствима. Сада им, међутим, ни Младочеси, са својим све бројнијим присталицама, нису остајали дужни. Националистички бес расте и на другим странама, свуд где су Немци били мањина, а борили се да доминирају и не дају равноправност припадницима других народа: у Јужном Тиролу, у Словенији, у Далмацији. Босна и Херцеговина биће посебан случај. Великом жестином национални спорови се воде и у Угарској. Мађари се гложе са Хрватима, Румунима, Словацима, Србима.

Екстремни немачки национализам развио се из страховања да ће најпре у Чешкој, Галицији, Тиролу, Словенији и Далмацији због бројчане инфериорности изгубити владајући положај, а то би се на крају догодило и у целој Царевини. Сам опстанак Монархије дошао би у питање. У те мотиве додата је и чињеница да је велики део финансијске моћи, као и друштвеног утицаја у Аустрији, био у рукама Јевреја, који су играли прворазредну улогу и у многим другим важним друштвеним делат-

ностима: здравству, култури, новинарству, адвокатури и још неким јавним професијама. Немачки национализам изражен пре свега као антиславизам и антисемитизам „богатиле" су и предводиле империјалистичке тежње и планови германског капитала и војно-политичких врхова о „продору на Исток" толико карактеристичне за епоху о којој је реч.

Својом освајачком политиком саме аустроугарске власти су 80-их година отвориле још једно жариште националних борби, овог пута на Балкану – у Босни и Херцеговини. После Берлинског конгреса Аустро-Угарска је у овим покрајинама повела противречну политику. Инвестицијама капитала у неке за њу корисне привредне гране, она је подстакла њихов излазак из вековне османлијске чамотиње, али је занемарила муке тамошњег сељаштва и аграрне сиротиње. Није дирала у полуфеудалну структуру босанског села на којем је хришћански сељак и даље претежно био закупац на земљи муслиманских поседника. С друге стране, много се трудила да подршком и фаворизовањем муслиманске културе, духа и религије, а потискивањем српске, па и хрватске подстакне националну интеграцију Босне и Херцеговине, стварањем нове, бошњачке нације која би била усмерена пре свега против српског народа. Уколико се на овој политици више инсистирало, утолико је српски отпор бивао јачи, претварајући Босну и Херцеговину у најопасније жариште отпора Хабзбуршкој монархији.

* * *

Доведена на власт са задатком да нађе излаз из ћорсокака у који су запали чешко-немачки односи, као и да припреми обнављање аустријско-мађарског царинског споразума, који је истицао 1897, Баденијева влада се у ствари нашла у изузетно тешкој ситуацији. Показаће се да је уговор о царинама и поред неспоразума и многих натезања лакши проблем. Чешко питање је остајало нерешиво. Влада је покушала да га реши уредбама од 5. априла 1897. о изједначавању чешког и немачког језика, као равноправних средстава „унутрашње службе у целој Чешкој". То је изазвало бучне немачке протесте у којима су најагресивније држање заузеле екстремистичке групе Георга Шенерера, које су демонстрирале с поруком да „мозак Чеха не схвата друге разлоге осим батина".

Увиђајући да Бадени није у стању да изврши постављени задатак, Франц Јозеф га је у новембру 1897. отпустио с власти. Ситуација се и даље заоштрава, а Рајхсрат се претвара у позорницу трагикомичних призора: посланици бесомучно вичу, псују, упућују једни другима поруге, гађају се мастионицама и поливају мастилом. Улицама Беча марширају одреди националистичке омладине и певају *Wacht am Rhein*. Уредбе о језику у Чешкој се најпре суспендују, а затим и повлаче. Аустрија као да нема владу која нередима може да стане на пут. Цара Франца Јозефа ово доводи готово до очајања. „Изазвали смо подсмех целог света", каже он 1900. За три наредне године на њеном челу се смењује четири кабинета. Парадоксално је, међутим, али је тачно, да у време те жестоке национално-политичке кризе, ниједна страна која у њој учествује не поставља питање опстанка и јединства Аустрије. Сви држе да за то није време и плаше се неизвесности у случају реорганизације Централне Европе. Не би ли после распада Аустро-Угарске свима могло постати још теже? Свима се цар указивао као гарант постигнутих тековина, па су у њега упирани погледи као још једини општепризнати ауторитет. И у националним покретима се осећа замор, па се тражи предах. Цар то осећа, па 1900. на власт доводи чиновничку владу Ернеста фон Кербера који за извесно време (1900–1904) успева да са националних пажњу јавности скрене на социјална и економска питања.

Династичке драме

У последњој деценији XIX века, поред свих политичких и међународних проблема цара Франца Јозефа, његову династију, а и аустријску јавност погађа и неколико тешких удараца. Још пре 80-их година долазило је између царице Елизабете и цара до неспоразума, па је она све чешће почела да се повлачи из дворског живота и државних церемонија. Са својом пратњом одлазила је на дуга и бесциљна путовања, што је 80-их и 90-их година постало све учесталије и дуже. Постала је равнодушна, па и наклоњена мужевљевом тражењу утехе у друштву глумице бечког Бургтеатра Катарине Шрат. И царицу и цара у зору 30. јануара 1889. погађа велика трагедија. Син јединац и престолонаследник Рудолф, у дворцу Мајерлинг, са љубавницом Маријом Вечера врши самоубиство. Франц Јозеф, опхрван мноштвом послова и осећањем владарских обавеза савлађује емоције изазване овим губитком, Елизабета пада у све тежу депресију, безглаво мења места боравка и само се накратко смирује. То траје све до септембра 1898. кад на Женевском језеру пада као жртва сумануто италијанског атентатора. То је нови удар на двор и јавност, али пре свега на самог цара, кога ова смрт истински погађа. Ново узнемирење доноси му синовац, нови престолонаследник Франц Фердинанд, кад му 1900. саопштава своју одлуку да се ожени грофицом Софијом Котек. Иако жена из високог друштва, она по правилима Хабзбург-Лотариншке династије није достојна за положај царице. То може да буде само припадница неког владарског дома. После бурних расправа између стрица и синовца, постиже се компромис: престолонаследник ће се оженити

Софијом, она може добити титулу војвоткиње, али не и царице, синови из њеног и Фердинандовог морганатског брака не могу бити наследници престола. На крају свега долази привремени растанак Франца Јозефа с Маријом Шрат који га баца у потпуну личну усамљеност, коју не умањује њихово обновљено, али никад више срдачно и искрено пријатељство.

Аустријско-мађарска криза

Смиривање политичке сцене које је постигла Керберова влада било је кратког века. Кербер се зато по трећи пут вратио опробаном средству: новој изборној реформи која би увела опште право гласа без икаквих ограничења. Знао је да ће то ићи на руку хришћанским социјалистима и социјалдемократима, али је и то држао мањим злом од обнављања националних сукоба, будући да су до тада и социјалисти одустали од рушења друштвеног система и прихватили монархију. То гледиште је прихватио и цар, па ће Рајхсрат 1907. најзад изгласати закон о општем бирачком праву у аустријском делу монархије. Још пре тога Кербер се повукао с власти, а цар је његов положај поверио опробаном припаднику високе државне бирократије Францу Валдемару Беку. Бек је имао од првих дана да се носи са нетрпељивошћу престолонаследника и високе дворске аристократије која је била уверена да ће опште право гласа уништити државу. Царском вољом ово непријатељство према влади је пригушено па је цар, најзад, објавио проглас о општем бирачком праву. На првим изборима после тога биле су, како је и очекивано, победнице Хришћанско социјалистичка (97 посланика) и Социјалдемократска партија (87).

* * *

Борба за опште право гласа у Аустрији вођена је у условима напетости између великонемачких тежњи, с једне, и напора Словена и Мађара у Хабзбуршкој монархији да извојују што већа права и самосталност, с друге стране. Словенски живаљ и на аустријској и на угарској половини Царства све шире и организованије радио је на очувању свог националног идентитета и изградњи институционалне основе својих настојања. Настајало је више националних, културних, просветних, верских, спортских и хуманитарних оргнаизација: у Чешкој, Словачкој, Словенији, Далмацији, Босни и Херцеговини, Хрватској, међу Србима у Јужној Угарској. Покрећу се листови и часописи, формирају се позоришна, музичка и певачка друштва, држе се књижевне вечери, научни и политички скупови. Међу њима су најважнија друштва матица: Матица српска, Матица илирска (Хрватска), Матица словачка, „Школска матица" у Чешкој. Следе их народна позоришта која негују националне репертоаре, „Карлов универзитет" у Прагу је све значајнији расадник научне и националне мисли, као и Свеучилиште у Загребу. Хрвати су створили верско-политичку организацију „Ћирило и Методије", а Италијани „Националну лигу". Франкофилско расположење Чеха је манифестовано на Светској изложби у Паризу 1891, којим је била надахнута и спортско-политичка оргнаизација „Соко" основана 1893. Она ће стећи велику популарност и у неким другим словенским земљама и срединама. Чешки патриоти су јавно истицали да им је Француска „једина нада".

У тој загрејаној ситуацији међунационалних односа у Хабзбуршкој монархији првих година XX века два питања су привукла посебну пажњу: поновно отварање спорова између Аустрије и Угарске и васкрсавање потиснуте идеје тријализма, или федерализације Хабзбуршке монархије.

* * *

Као ни пре Нагодбе из 1868, мађарско-аустријски односи ни после тога нису били идилични. И једни и други су од ње имали користи, али су остали незадовољни. Немци су мислили да су Угарској дали превише права, а Мађари су се жалили да је дато недовољно за остваривање сна о пуној суверености Угарске. И једни и други су, међутим, остварили високу стопу привредног раста и напредак у сваком другом погледу; и једне и друге највише је мучио исти проблем – национално питање, јер су и Немци и Мађари, иако владајући народи, били мањина у својим половинама Монархије.

У привредном погледу Угарска је 80-их и 90-их година XIX века ушла у раздобље високог просперитета. Односи индустрије, финансија и аграра били су нешто усаглашенији него у претходним деценијама, мада је и даље било неспоразума како у њиховим међусобним односима у Угарској, тако и у односима с аустријским привредним интересима. То је умело да изазове и озбиљне политичке проблеме. Противречности између магната, капиталистичких велепоседника и џентрије, на једној страни и индустријско-финансијског света, на другој, као и несагласност интееса унутар самих тих друштвених група, доводили су до политичких прегруписавања и нестабилности политичке сцене Угарске, мада у нешто мањој мери него Аустрије. У тим прегруписавањима велику улогу играло је ситно и средње племство (џентрија), било да је остајало у аграру, било да се, осиромашено, али са својим титулама и насловима, масовно смештало на више положаје у државној и жупанијској администрацији. Део џентрије нашао је место и у редовима интелигенције и у слободним професијама, у којима се повезивао са мађаризованим Јеврејима и Немцима. Сви ови положаји били су тешко приступачни припадницима других на-

рода. Тако је на врху мађарске друштвене пирамиде било крупно племство (магнати), које је држало положаје у највишој државној структури и дипломатији целе монархије, а по значају и улози пристизали су га крупни капиталисти (земљопоседници) и финансијски олигарси. За њима је ишла „средња класа" – џентрија, индустријалци и капиталисти разних професија, као и нижи слојеви те „класе": трговци, занатлије, чиновници нижих и средњих категорија, провинцијски лекари, адвокати, професори и учитељи. У основи пирамиде били су ситнопоседничко и безмљашко сељаштво и градски пролетаријат.

У Угарској је после 1868. напредовала просвета, школство се реформисало, а деца од 6–12 година, бар на папиру, била су обухваћена обавезним образовањем. Подизао се и квалитет наставе на два мађарска универзитета у Будимпешти и Коложвару (Клужу). Описмењавање становништва је расло, а то је омогућило и ширење издавачке делатности. Око 1900. године у Угарској је излазило 737 листова и часописа и то 526 на мађарском и 211 на свим осталим језицима. С обзиром на националну структуру Угарске то је добар показатељ несразмера у положају националних култура.

Три питања су заокупљала политички живот Угарске у читавом раздобљу дуализма: односи са Аустријом, заштита класних и политичких интереса владајућих структура и одбрана доминације Мађара над осталим народима Краљевине Светог Стевана. Прво питање је изазивало неслагања, па и политичке борбе унутар владајућих друштвених слојева, чије су се тежње често разилазиле и у вези с односом према центру двојне монархије. Битно је, међутим, да су сви учесници у овим споровима имали у ствари јаке интересе за одржавање целовитости Хабзбуршке монархије и постизање компромиса с аустријском страном. Спремност на одбрану интегритета Аустро-Угарске, тумачи се економским интересима Мађара, али пре свега страховањем од руских намера према Подунављу и Балкану и новог распореда снага на европској сцени. Са овим спољним, био је у тесној вези и национални интерес Мађара. То је њихова бојазан од држања немађарских народа у случају продора Русије на Балкан. Уласком у XX век та је бојазан постајала све израженија. Да је она била оправдана указивале су неке чињенице с краја XIX и почетка XX века. Једна од најкарактеристичнијих је следећа: У земљама Угарске круне (без Хрватске) је 1880. године живело око 13,750.000 становника, међу којима је било 46,7% Мађара и 52,3% Словака, Румуна, Немаца, Јевреја, Срба и других. Процесом интензивне мађаризације, несразмерно убрзаног исељавања мањинског становништва у прекоморске земље, те убрајањем свих Немаца и Јевреја који су говорили мађарски у састав Мађара, тај је однос приликом пописа 1910. давао другачију слику: од око 18,5 милиона становника Угарске Мађара је било већ 54,5%, а осталих 46,5%. А то је било могуће, поред осталог, и због недостижне пре-

ваге Мађара у свим органима угарских власти. На 393 мађарска посланика Угарског сабора, било је само 13 Немаца, 5 Румуна и и 2 Словака. А у то време, баш према поменутом попису у Угарској је живело 9,950.000 Мађара, 2,037.000 Немаца, 1,970.000 Словака, 2,950.000 Румуна, 462.000 Срба, уз неколико десетина хиљада Русина и других становника. Још убедљивији показатељ о политичком и друштвеном положају немађарских народа у Сент Иштванској Угарској, говоре ове цифре: 92–95 процената чиновника државне администрације разних нивоа били су Мађари, 90% судија, 89% лекара у државним здравственим установама итд. Отуда је потицао и њихов непоуздан однос према угарској држави. То су уочавали и неки истакнути мађарски интелектуалци и политички делатници (Лајош Мочари, Ђула Јушт, Оскар Јаси, Михаљ Карољи, Ендре Ади, Ервин Сабо), али њихови захтеви за мењање односа према народностима, у више правичности, толеранције и разумевања није далеко допирао међу управљачке политичке кругове, па ни шире, национализмом захваћене јавности. Драстичан одговор на гласове разума и толеранције био је Апоњијев закон о школама из 1907.

Унеколико посустао отпор Словена оваквој угарској политици оживеће у време кризе аустро-мађарских односа после 1903. и активирања српске балканске политике након династичке смене исте године. Настаће живљи југословенски покрет међу Србима и Хрватима, стварањем хрватско-српске коалиције 1905, а нарочито после анексије Босне и Херцеговине која ће постати средиште антихабзбуршког отпора међу Јужним Словенима. Све то још није означавало спремност, па ни расположење хрватске (нарочито међу противсрпским правашким шовинистима) за нову акцију против Аустро-Угарске, како се то чинило неким важним политичким и војним структурама у Бечу и Будимпешти, који су баш тада улазили у међусобни озбиљан окршај.

* * *

Озбиљнији аустријско-мађарски неспоразум наговештен је још 1892. кад је цар и краљ покушао да утиче на ублажавање угарске политике према мањинама и да узме у заштиту ердељске Румуне. Разљућени мађарски политичари одбацили су његове благе савете и сачекали су прву озбиљнију прилику, 1897. године, да направе тешкоће у преговорима о обнављању царинског споразума. Тада умирене несугласице су нагло ескалирале 1904. када су угарске власти повеле акцију изузимања војних снага, регрутованих у Угарској, испод врховне команде владара. Најпре су затражиле да командни језик у армији, поред немачког постане и мађарски. Ускоро затим су прошириле захтев тиме да војни обвезници регрутовани на територији Угарске у њој и служе кадровски рок. Ове захтеве је пред

Сабор изнео Ференц Кошут, шеф Независњачке партије, а Сабор их је усвојио са налогом да о њима разговоре поведе председник владе, вођ Слободоумне стране, Иштван Тиса. Иако изразити мађарски националист, али и лојални поданик свог владара и присталица интегритета Аустро-Угарске, Тиса је поднео оставку владе, а нови Парламент у којем је већину освојила коалиција створена са Кошутом, као најгласнијим заступником предлога о ревизији Нагодбе у вези с војском, овај предлог је прихватила. Цара су ови захтеви буквално разбеснели. Било му је јасно да Мађари иду на изузимање Армије испод његове искључиве надлежности, што је у крајњој линији било разбијање једног од два кохезиона фактора јединства Монархије. На царско одбијање да разговара о овом питању у мађарској јавности и Парламенту се предлаже упућивање позива пристиглим војним обвезницима да се не одазову на регрутацију, а да влада обустави плаћање доприноса државној каси за заједничке послове. Цару је то препунило чашу. Помислио је најпре на окупацију Угарске, али је одустао. Јуна 1905. је именовао ванпарламентарну владу генерала Гезе Фејерварија, распустио је Парламент и запретио да ће у Угарској увести опште бирачко право. За владајуће структуре Угарске то је била најтежа могућа претња. Опште бирачко право би их збрисало с власти, а довело би у питање јединство Сент Иштванске Мађарске. Њихова борбеност је сместа била расхлађена. Мађарска јавност је остала пасивна, а јеврејско-мађарска штампа, која је грмела против царевог монопола у војсци, сад је брзо прешла на његову страну. Као први човек мађарских сепаратиста Ференц Кошут је пред владаром снисходљиво саслушао његов диктат: Угарска ће одустати од захтева о променама у војсци, а владар неће прогласити опште право гласа у Угарској. Уместо растераног Сабора, биран је нов, у којем је образована Векерлеова влада, која се вратила опробаној тактици убрзане мађаризације мањина како би у скорој будућности оне постале што безначајнији чинилац мађарске политике. У том циљу је већ 1907. усвојен и поменути Апоњијев закон о обавезној настави мађарског језика у школама свих нивоа образовања. У Хрватској је и на железницама у службену употребу уведен мађарски језик.

Питање тријализма – у сусрет рату

Ни у последњој деценији пред Први светски рат унутрашња ситуација у Аустро-Угарској се није смиривала, упркос одлуци цара Франца Јозефа да још од 1900. у Аустрији влада ванпарламентарним средствима и да сепаратистичке захтеве Угарске 1904–1905 сузбије на исти начин. Већ после тога готово све у политици Хабзбуршке монархије је постало „ванредна мера". То, ипак, није смирило националне напетости. У Чешкој

протести и демонстрације још од укидања Баденијеве уредбе 1899. нису престајали. У јужнословенским земљама (Хрватској, а посебно у Босни и Херцеговини) југословенски покрет и антихабзбуршка расположења испољавани су све видљивије. Док су у Босни и Херцеговини они добијали све отвореније облике, у Хрватској су их кочиле снаге антисрпског шовинизма окупљене око Чисте странке права Јосипа Франка, које су браниле интегритет Аустро-Угарске у чијим би се границама остварило великохрватско „државно-повјесно право". Опозиција Аустро-Угарској се тиме није могла сузбити. У таквој ситуацији представници владајућих нација закључили су да главна опасност по опстанак Монархије долази од југословенског покрета вођеног и усмераваног од стране „великосрпске политике" Београда. Зато је и у Бечу и у Пешти расла решеност да тој опасности треба енергичном акцијом на Балкану стати на пут, свим средствима и што пре, док је Русија невољама у којима се нашла 1904–1905. онемогућена да реагује. Најпре је на Србију, царинским ратом 1906, извршен неподношљиви економски притисак, који ће, брзо се показало, дати супротне резултате од очекиваних. Зато су војно-политички кругови двојне монархије, подржани снажно од престолонаследника Франца Фердинанда, али уз сагласност и самог цара донели одлуку о једној још одлучнијој мери: анексији Босне и Херцеговине.

За ову акцију широког међународног значаја највише се залагао и њу припремао заједнички министар спољних послова Лекса фон Ерентал, који се ослањао и на унутрашње и на спољне присталице анексије. На унутрашњем плану подстицале су је експанзивне привредне групације аустријских капиталиста, које су у анексији виделе нове и веће могућности за ширење послова и стицање већих профита. Спољни подстицаји долазили су из Немачке и од њене стратегије продора на исток, којој је Аустро-Угарска требало да прокрчи пут према Солуну и Цариграду. Мађари су у анексији видели удар претећем југословенском покрету и зато су је, истина без одушевљења, прихватили. Критике и отпора овој агресији у Аустрији готово да и није било. Нису јој се успротивили ни социјалдемократи, скривајући се флоскулама о културној и цивилизаторској мисији Германа на дивљем Балкану.

На први поглед триумфална, анексија Босне и Херцеговине 1908. оставиће по историју Аустро-Угарске судбоносне последице. У унутрашњој политици Монархије, она ће, уместо смирујућег деловања, изазвати заоштравање ситуације, нарочито у јужнословенском простору. Да би стале на крај отпорима српске и хрватске пројугословенске јавности аустроугарске власти су се латиле судских прогона. Против „субверзивних" елемената, она је већ 1909. монтирала „Велеиздајнички процес", којим се пред целом Европом прописно компромитовала. Одбрана, у којој је учествовао и чешки политички лидер Томаш Масарик, разбила

је у парампарчад, на фалсификатима засноване оптужнице и сви оптужени били су ослобођени.

Политичко и духовно стање у Аустро-Угарској је после тога постало још неизвесније и конфузније. Резултати тога биће суспензија хрватског Устава и српске Црквено-школске аутономије у Угарској (1912). Неспоразуми између Аустрије и Угарске око царинских тарифа, заподенути 1907. још увек су трајали.

У последњој деценији и по, пред сарајевски окидач за отпочињање Првог светског рата, у пуном сумраку Хабзбуршке монархије, иза кулиса јавног живота, грозничаво су се тражили путеви за њено спасавање и ревитализацију. У том погледу најагилнији је био војно-политички круг окупљен у дворцу Белведер око моћног престолонаследника Франца Фердинанда. У том кругу интензивно је расправљана идеја о федералистичком или тријалистичком преустројству Монархије, која је три деценије била гурнута на маргине Хабзбуршке политике. У учесталим белведерским дебатама дуго је доминирала престолонаследникова оцена да највећа опасност по Царевину долази од Угарске. Она засада грчевито брани дуализам од идеја тријализма и двоуми се о томе до које границе могу да иду њени сепаратистички планови, који свакако постоје. Судећи према његовим империјалистичким склоностима, које је подстицао и министар Ерентал, Франц Фердинанд је склонији тријализму са јужнословенском, а не чешком посебном чланицом. Тиме би се остварила два добитка. Као економски, културно и политички надмоћан елеменат, Немци би лакше овладали јужнословенским простором и његове снаге употребили и против мађарских и против чешких претераних захтева. Друго, Аустрија би на овај начин ојачала позиције на Јадрану (против Италије), изградила нову ратну флоту и постала значајан чинилац на Средоземљу. Треће, и снагама јужнословенске федералне јединице против Србије, као средишта отпора аустроугарском империјализму спровео би се појачан политички, економски, а ако затреба и војни притисак.

Тријалистичком реорганизацијом, било с Јужним Словенима, било са Чесима, у престолонаследниковом друштву рачунало се да би сви сепаратизми били стављени под контролу. Све ове варијанте су се показале као грађевине на песку. Српски и јужнословенски покрет је јачао, а чешки се није смиривао. Мађари су показивали апсолутну непопустљивост према идеји тријализма. Постајало је све извесније да ће се национално питање у Аустро-Угарској и њеном окружењу решавати на бојном пољу. Цар је осећао опасност која се приближава и покушао је да се супротстави јачању милитаризма. Зато је 1911. сменио најупорнијег заговорника рата Конрада фон Хецендорфа с положаја начелника Генералштаба, али то ништа неће помоћи.

После балканских ратова, победа и проширивања Србије и у странци „Белведера“ је преовладало мишљење да главна опасност за Аустро-Угарску долази са Балкана, пре свега од Срба и Србије. Не одустаје се од идеје тријализма и федеративног уређења Царевине с крајњим циљем да у њој Немци сачувају водећу позицију и арбитражну улогу, савлађивањем и мађарског сепаратизма и српског револуционарног национализма. У припремама за овакво преуређење Монархије, које се не може спровести без насиља, војни фактор игра све значајнију улогу. Она постаје пресудна августа 1913. кад је Франц Фердинанд преузео дужност главног инспектора војних снага. У крхкој државној власти Аустрије, којој прети расуло, коначно се и цар могао убедити да је војска једина стварна снага државе, а рат једини њен спас од пропасти.

ГЛАВА ПЕТА

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА 1868–1914.

Прелазним раздобљем у историји Енглеске и целог Уједињеног Краљевства Велике Вританије, у којем ова најразвијенија европска држава и највећа колонијална империја улази у епоху империјализма, сматрају се године 1868–1874. У њима почиње и друга фаза „викторијанске ере“ у којој ће се на унутрашњој сцени енглеске политике одиграти многе промене. Темеље тих промена удариће владавина Либералне странке Вилијема Гледстона, која се и сама претварала из групације старих Виговаца у модерну политичку партију

Већ у самом почетку империјалистичке епохе гледане из светске перспективе уочавала се појава, која у унутрашњем животу Британије дуго неће играти пресудију улогу. Реч је о релативном и постепеном заостајању „радионице света“ Енглеске у темпу развоја привреде у односу на две нове моћне економске силе, које су се брзо уздизале: Сједињене Америчке Државе и Друго Немачко Царство, уједињено 1871. Јер, Енглеска је и даље држала непољуљану снагу најмоћније колонијалне империје, доминантне позиције поморске и трговачке силе, те надмоћног светског финансијског центра. Колонијално царство енглеске запремало је крајем XIX века око 9,5 милиона квадратних километара и представљало је 16 пута већи простор од своје метрополе. То јој је обезбеђивало прво место у пласману вишкова новчаних капитала и око 50 процената извоза произведених роба, што значи живог рада свог становништва. Захваљујући томе, идеологија колонијалне експанзије била је у Енглеској најгласнија.

На политичкој сцени Енглеске у читавом раздобљу до 1914. доминирале су две јаке политичке странке – Либерална и Конзервативна – које су се смењивале на власти. Оне су све до 1901. владале у пуној сагласности с дуговечном краљицом Викторијом (на престолу 64 године), која није била само церемонијални поглавар државе који „краљује“, већ и краљ који се о свему обавештава и утиче на државну политику.

Реформе Либералне странке

Од 1868. до 1874. на власти је била Либерална странка Вилијема Гледстона, а то су биле године у којима је Британија била на врхунцу моћи и политичког угледа у свету. У економској и социјалној политици држала се стриктно либералних начела слободног тржишта, а у спољној стратегије „златне изолације" према европским сукобима и споровима, уколико нису бивали погађани непосредни интереси Велике Британије.

Ова начела Гледстонови либерали су спроводили без већих сукоба и у условима релативне политичке стабилности, отпочињући и одређене социјалне и политичке реформе у духу даљег усавршавања либералног модела грађанске државе. Идеолошке основе за те реформе налазили су у теорији Џона Стјуарта Мила о „контролисаној демократизацији" друштвених и политичких односа, постепеним ширењем грађанских права и слобода, од проширивања гласачких права, до равноправности жене у друштву, од индивидуалних слобода, до јачања снага државе која их штити, од напуштања догме „laissez fair"-а, до државне интервенције у корист најсиромашнијих грађана. Милова књига *О слободи* постала је најомиљенија теоријска подлога политичког програма Гледстонове Либералне странке.

Свој програм либерали су могли да остварују постепено, одузимањем појединих повластица владајућих, најбогатијих слојева друштва и њиховим проширивањем и на његове мање имућне припаднике. У првом реду мислило се на повластице у области религије, образовања, политичког организовања, задружног повезивања и слично. Овим, а касније и другим, дубљим реформама, Либерална странка је могла да приступи захваљујући својој изборној победи за Парламент 1868, која је опет дошла захваљујући другој изборној реформи у Енглеској (1867) којом су знатно проширена гласачка права грађанима из тзв. „средњих класа".

Своје реформе Гледстон је намеравао да започне у циљу усавршавања и повећавања ефикасности државне администрације и њених институција. За такве институције било је потребно стручно способније и друштвено одговорније чиновништво које је тек ваљало припремати. Њега је требало за различите струке да образују универзитети, који су морали постати приступачни за даровите младе људе из свих слојева друштва и свих верских опредељења. Зато је једна од првих реформних мера либерала било увођење верске равноправности у свим друштвеним службама и на свим нивоима образовања. У овој области значајно, мада не и дословно примењено, било је уређење обавезног основног школства за децу одговарајућег узраста.

Друга област које су се подухватили либерали била је реформа војске. Војска је постала државна установа којом командује министар војске, а чинови се у њој више не могу куповати. Војна служба је подељена на два

дела: професионалну (редовну), у којој се служење уговара на одређени рок, и резервну (земаљску) која се диже у случају опасности за саму државу.

Најзад, у корист политичке демократизације измењен је и начин гласања на парламентарним изборима: уместо јавног постало је тајно.

У спровођењу ових реформи Гледстон је на најжешћи отпор наишао у питањима равноправности цркава и религија. Сигурно да је врло важан разлог за то чињеница што је оно задирало у једно друго, чинило се, нерешиво питање историје Уједињеног краљевства у целом XIX веку. Реч је о „Ирском питању". Оно је трајало столећима, а у XIX је кулминирало 40-их година, у време страховите глади која је задесила ово острво и на њему изазвала праву хуманитарну катастрофу. Отворено тада свом жестином оно је од средине XIX века имало два аспекта: социјални и политички. И једном и другом Енглези и Ирци су прилазили с дијаметрално супротних позиција. За енглеске ленд лордове, власнике највећег дела ирских земљишних велепоседа (углавном протестанте), за протестантску мањину међу самим ирским становништвом, нарочито на северу острва (у Алстеру), за готово целу енглеску јавност, Ирска је била историјска тековина и неодвојиви део Уједињеног Краљевства. За сељачку, сурово експлоатисану и потпуно обесправљену католичку већину унија са Енглеском била је једини разлог економске беде и националне пропасти Ирске. Међутим, после њеног пустошења 40-их година, требало је да прође читава деценија до обнове отпора безобзирној владавини Енглеза. У Даблину је 1858. било образовано Ирско револуционарно братство, чије су припаднике називали Фенијанци (келтски ратници). Не верујући у могућност ослобођења мирним средствима припремали су се за оружане акције. Насупрот њима група тзв. Конституционалних националиста и неки католички кругови и даље су веровали у политичко решење ирског питања.

Осећајући колико је друштвена и политичка атмосфера у Ирској нездрава, Гледстонови либерали су већ 1869. покушали да је прочисте и поправе положај најсиромашнијег дела становништва. Тако су и отпочеле њихове црквене реформе. Англиканској цркви су укинути повлашћени положај државне цркве и одузети јој делови земљишних поседа у Ирској. Либерали су се спремали да загризу и у цео проблем аграрних односа између ленд лордова и закупаца њихове земље. Године 1870. на њихов предлог Парламент је усвојио Земљишни закон, који је био само декларативног значаја јер није решио ни питање висине сељачке ренте (закупнине) ленд лордовима, а камо ли питање власништва над земљом које су ирски сељаци тражили. Присталице мирног решавања спора са Енглезима су на то реаговале стварањем Ирске политичке партије, која је као свој најважнији циљ поставила освајање аутономије (Home Rule-а) за Ирску у оквиру Британског краљевства. Оснивач ове странке Исак Бат назвао

ју је Странка за аутономију, док је у јавности била позната под именом хомрулери. Њену масовну али запаљиву, социјалну базу представљали су закупци земљопоседничке земље који су живели у условима велике беде и без икакве државне заштите. Гледстон ни сам, у разговорима с Ирцима, а под тешким притиском енглеских земљопоседника којих је било и у његовој странци, није успео да до 1874. нађе излаз из ирског лавиринта, који је хумрулерска странка претварала у социјално-национални проблем. Резултат његовог реформног покушаја био је само изношење ирског проблема на површину енглеске унутрашње политике и ограничавање превласти англиканске цркве у верском животу. Ирској политичкој партији то ће донети први запажен успех: 59 посланичких места у парламенту Енглеске, освојених на изборима 1874.

Поред ирског, још једно аграрно питање у раздобљу 1868–74, либерална влада не само да није успела да реши, него га готово није ни дотицала. Реч је о сељачком питању у самој Енглеској. Упркос општег привредног просперитета Енглеске крајем 60-их и у првој половини 70-их година XIX века, енглеско село је пропадало, сељаштво се пауперизовало, а аграрна производња постала је жртва доследне примене фритредерске политике које су се још увек држали либерали. То је довело до одлива сеоског становништва како у енглеске градове, тако и у прекоморске земље (САД, Канаду, Латинску Америку, Аустралију и Нови Зеланд), што је у самим енглеским градовима стварало пренасељеност и друге социјалне проблеме. Кад се овоме додају и елементи европске привредне кризе који су стигли и до Британских острва разумљиво је нерасположење које се јавило у добром делу бирачког тела Британије према влади Либерала. На изборима 1874. то им је донело пораз и повратак Конзервативне странке Бенџамина Дизраелија на власт. Њену победу извојевале су удружене снаге великих земљопоседника (ленд лордова), крупне индустријске буржоазије, банкара и врхова Англиканске цркве. Под ударима кризе за њу су се определили и неки боље стојећи квалификовани радници, страхујући за своју материјалну сигурност. На изборе Дизраели је изашао са паролом борбе „против неодговорности либералног индивидуализма", која је прихваћена од већине бирача.

Конзервативци на власти

Конзервативну владу сачекали су исти проблеми који су испратили либералну. Европска привредна криза је у још већој мери погађала пољопривреду и село. Прави крах пољопривреде изазвале су и природне, а још више друштвене околности. Две узастопне слабе жетве драстично су осиромашиле сељаштво. На то се надовезао масовни увоз јевтиних це-

реалија из САД, којима производња енглеског сељака није могла да конкурише. Кад томе ускоро буду додати и велики контингенти смрзнутог говеђег меса из Јужне Америке и Аустралије, пропадање енглеске пољопривреде постаће незаустављиво. Друштвена последица таквог тока догађаја биће још брже пресељавање енглеских сељака у градове, или у прекоокеанске земље. Будући да енглеска индустрија није трпела тако тешке ударе кризе као индустрија континенталних земаља, вишак радне снаге и број незапослених радника у њој није добио драматичне размере. Зато се енглеска држава немарно односила према сиромашењу села и неконтролисаном повећавању градске сиротиње. И конзервативна влада је наставила више да брине о чувању снаге индустрије, верујући да ће она усисати и „слободну" снагу на тржишту рада. То је у заоштренијем виду поставило питање пласмана енглеске индустријске робе како у Европи, тако и у колонијама. Принцип слободног тржишта је, међутим, и даље био руководеће начело британске привредне политике. Занемаривана је чињеница да је таква политика енглеске оранице претварала у пашњаке, али да при том на тим пашњацима није процветало сточарство. У доба „првобитне акумулације" говорило се да су овце појеле људе, а у другој половини XIX века, страни пољопривредни производи појели су и енглеску пшеницу и енглеска говеда.

Државна политика конзервативаца, као и претходно либерала, била је више заокупљена питањима државне управе, њених институција, основним и универзитетским образовањем, војском, уређењем градова и њихових социјалних служби, него привредом која је и даље била на чврстим ногама, али полагано релативно заостајала у темпу развоја за новим велесилама – САД-ом и Немачком. Мало ко је на то обраћао пажње, а ако јесте решење је тражио у даљој колонијалној експанзији.

На пољу социјалне политике било је, међутим, напретка. Поправљани су услови становања градске сиротиње, здравствене службе су унапређиване, осетно је смањена смртност и продужен је просечни људски век, поведена је борба против друштвених порока: алкохолизма, насиља, проституције, угрожавања својине итд.

Као што се види, конзервативци на власти су на социјалном плану само настављали ону политику коју су пре њих планирали или започели либерали. Поред набројаног, градили су радничке колоније, уклањали „сламове", побољшавали опште хигијенске услове у градовима и у радним просторијама појединих фабрика итд. Дизраелијева влада је проширила право радника у односу на послодавце и њихове насртаје на синдикалне фондове за помагање породица штрајкача. У том циљу је 1875. донет и Закон о равноправности радника и послодаваца приликом закључивања радних уговора, о забрани запошљавања деце млађе од 10 година, спречавању претњи, насиља власти и судско кажњавање учесника штрајкова. Овај

су закон судске власти дуго опструисале, примењујући против организатора и учесника штрајкова одредбе неких других закона према којима су они подлегали гоњењу. Закон није прихватио захтев тредјуниона о скраћивању радне недеље на 54, већ је прописао 57 радних сати.

И пред Дизраелијевом владом остајали су нерешени неки важни проблеми који су мучили и либерале. Религиозно и црквено питање ни сада није било скинуто с дневног реда. Отпор Англиканске цркве одвајању од државе и уклањању њене доминације из наставе у школама свих нивоа у пракси није био ефикасан, мада су прокламовану државну политику подржавале остале верске заједнице: католичка, друге протестантске цркве, религиозне секте, агностичке и атеистичке групе интелектуалаца. Све је то подсећало на антиклерикализам који се 70-их и 80-их година јавио и у Француској, Немачкој, Италији. Специфичност Британије била је у томе што су разне цркве биле солидарне с владом у елиминацији доминантног положаја Англиканске цркве, а солидарне с њом у одбрани улоге религије у јавном животу и образовању. Елиминација кључног положаја религије у просветној политици и пракси Велике Британије остаће ипак да се реши тек на прелазу из XIX у XX век.

Ирско питање, пад Дизраелија, повратак Либерала

Више од неуспеха у решавању црквених питања на судбину Дизраелијеве владе утицали су други разлози. Први је био економске природе. Економска криза је трајала и све осетније је погађала Енглеску. Јавност је почела губити веру да су конзервативци та политичка снага која је може савладати. То су користили либерали, нападајући владу да има превелике државне расходе и да одбијањем још једне изборне реформе спречава демократизацију политичких односа у земљи. Исто тако, Гледстон је жестоко критиковао Дизраелијеву спољну политику, нарочито у Источном питању, сматрајући је преамбициозном, скупом и нехришћанском. Није му као успехе признавао ни проглашење краљице Викторије за царицу Индије 1876, ни тријумф британске делегације на Берлинском конгресу 1878.

Тачку на *и* незадовољства јавности политиком конзерватиьаца на власти ставило је опет ирско питање. Ирци су у Британском парламенту имали 103 посланика. На изборима 1874. у Доњи дом ушло је 59 хомрулера. У почетку недовољно активни, нагло су 1875. скренули на себе пажњу кад им се спонтано на чело ставио млади адвокат Чарлс Стјуарт Парнел, који је организовао честе опструкције седница Доњег дома. Бескрајним говорима, многим интерпелацијама и виком озбиљно су ометали његов

рад. У самој Ирској вођа Фенијанаца Мајкл Девил се 1879. повезао с Парнелом и уступио му вођство у Аграрном савезу, који је основао и који је сада Партији за аутономију дао масовност. „Рат за земљу" објединио је тако аграрни и политички покрет Ираца. Кад је овај покрет позвао сељаке да не плаћају закупнину великим земљопоседницима, капетан Чарлс Бојкот је покушао да сељаке натера на извршавање обавеза насиљем и протеривањем са поседа. Аграрци су га тада потпуно изоловали („бојкотовали"), а прекршиоце изолације и Бојкотове људе и сами подвргли кажњавању. Бојкоту је главу спасла војна интервенција.

Сви ови разлози били су довољни да конзервативци 1880. доживе изборни пораз и да их на власти опет замене либерали. Дизраели се тада повукао из политике, а следеће године је умро.

Пре него што су поново освојили власт либерали су предузели мере за јачање својих властитих редова, формирањем Либералног савеза месних друштава (Caneks-а), на чему је најживље радио Џозеф Чемберлен, иначе познат у партији и јавности по залагању за активну колонијалну експанзију у Египту и јужној Африци. У запоседању Египта ће успети, а у Африци ће, у тзв. Првом бурском рату код Маџубе доживети неуспех.

У унутрашњем плану либерали су се већ на првим корацима сударили с три тешка питања: ирским, синдикалним и реформом изборног система. Ирски проблем био је сада много тежи него 1874. Аграрно питање је било крајње заоштрено. Гледстон је покушао да га реши новим Законом о земљи који је припремио 1881. Њиме је требало одредити висину ренте коју земљовласници имају право да траже од закупаца. Овај акт су одмах одбацили сами ирски Аграрци, јер су сељаци тражили земљу у власништво, а не прописивање закупнине. Гледстонове власти су се прихватиле репресивних мера, хапсећи прваке Аграрног савеза, међу којима и самог Парнела. Гледстон је, додуше, знао да то не води никуда, па је већ 1882. ослободио Парнела и с њим почео преговоре о компромису. Нађен је тако што је Парнел пристао на Земљишни закон, а Гледстон на тражење мера за радикалније решење аграрног питања у Ирској. Сви ухапшени ирски прваци су ослобођени. Гледстон је одржао реч. Према новом Закону из 1885. држава је требало да ирским сељацима одобри дугорочни зајам којим би они од ленд лордова откупили земљу на којој су живели и радили. И овај компромис је пропао. Ирски национални екстремисти из редова Фенијанаца почели су спроводити терористичке акције, у којима је 1882. убијен енглески министар за Ирску Кевендиш, власти су реаговале оштрим репресалијама, новом Гледстоновом закону успротивили су се у Парламенту не само конзервативци већ и Чемберленова јака група из редова самих либерала. Закон је одбачен, а с њим је пала и Гледстонова влада. На њено место дошао је кабинет верног Дизраелијевог следбеника лорда Солзберија, али је он трајао само шест месеци, јер су на ванредним изборима 1886. опет, мада

тесно, победили либерали. С малом већином морали су поново да уђу у договарање с парнеловим хомрулерима и аграрцима.

У међувремену, док је тражио решење ирског питања Гледстон је остварио своје обећање о новој изборној реформи, рачунајући да ће на тај начин подићи политички углед у јавности. Ту трећу изборну реформу у Енглеској (1832, 1867. и сада 1884), Гледстон није остварио без борби чак и у сопственој странци. Већ тада су му се противиле конзервативне Чемберленове присталице. Али, њихов отпор је Гледстон успео да савлада и новим изборним законом. Право гласа су добили сви пунолетни мушки чланови породице – власници или закупци кућних станова – тако да је бирачко право у Енглеској постало опште. За то право ће двадесетак година касније борбу отпочети и жене (сифражеткиње).

Треће, тзв. синдикално питање, с којим се либерална влада ухватила у коштац пре интермеца са Солзберијем 1885–86, одмах се проширило на читав проблем радничког покрета, па и много више од тога, на питање целе економске стратегије Либералне странке. Јер, и након савлађивања привредне кризе и рецесије 80-их година питање незапослености дела радничке класе остало је отворено. Нова техничка и технолошка решења, чија је примена почела у индустрији, смањивала су потребу за радном снагом. С друге стране, инострана конкуренција је све више ометала доминацију британске робе на европским, па и неким ваневропским тржиштима. И међу либералима, који су се још увек држали „манчестерских принципа" слободног тржишта и немешања државе у привредни развој, појавиле су се сумње у њихову вредност и идеје да их треба кориговати. Џозеф Чемберлен и Рандолф Черчил били су за то да држава царинским баријерама почне да штити енглеске произвођаче не само на острву, већ и у колонијама. Залагали су се, дакле, за протекционизам, али и за државну интервенцију између рада и капитала како би на тој релацији предупредили теже конфликте. Черчил је у том циљу унутар саме странке основао „Лигу за праведну трговину", која је протекционистичком трговином намеравала да реши и проблеме незапослености у самој Енглеској.

Цепање Либералне странке. Повратак конзерваиваца

Већ ова расправа наговештавала је дубоке јазове који су се копали у Либералној странци, да би их гласање Чемберленове групе против Гледстоновог Закона о земљи, из 1885, сасвим продубило и обелоданило. До дефинитивног расцепа у Либералној партији доћи ће убрзо – кад Гледстон на бази споразума с Парнелом 1886, пред

Парламент изађе с предлогом Закона о увођењу унутрашње самоуправе у Ирској. Огорчени Чемберленови „унионисти", напустили су тада Либералну и прикључили се Конзервативној странци која је једнодушно била против аутономије Ирске, наишавши на симпатије у највећем делу енглеске јавности. Гледстон је поново морао да се уклања са власти. Удружена с Чемберленовим унионистима, Конзервативна партија однела је велику победу у Парламенту у којем је сада имала апсолутну већину и није зависила од ирских посланика. Ирско питање неће се за наредних 20 година ближити решењу, све до 1905, док (уз краћи прекид од три године) конзервативци буду владали британском политичком сценом.

Конзервативци, ипак, нису губили из вида да спокојство њихове владавине може бити угрожено бар са две стране: од Ираца и радничких синдикалних и политичких организација. Да у Ирској не би изазвали експлозију настојали су да одвоје аграрни од политичког покрета за аутономију. Зато су 1903. усвојили Закон о предаји земље у власништво сељака који је обрађују, а откупну суму ленд лордовима су пребацили на терет државе. Пре тога, да би ојачали фронт класне борбе против социјалиста и хомрулера, покушали су да ојачају улогу и права Горњег дома Парламента, претварајући њихово суспензивно у апсолутно вето на сваки закон који изгласа Доњи дом. То им није пошло за руком. Јесте, међутим, нешто друго што је дало позитивне резултате. Реч је о Закону о локалној самоуправи, усвојеном још 1888. који је многе административне надлежности пренео са централних државних на обласне и општинске органе власти, такође биране општим правом гласа. И сам Лондон је тада постао самоуправна област, осим његовог ужег језгра (Ситија) које је из разлога историјске традиције сачувано под управом државне власти.

Ако су конзервативци нашли начин да примире сељачко незадовољство, између Енглеза и Ираца се полагано, али опасно, радикализовало питање аутономије. Програм Хом рула подразумевао је постојање сопственог ирског парламента са широким законодавним овлашћењима, у свим областима државне политике, осим у међународним односима, војним пословима, спољној трговини и царинама. У Вестминстерској палати хомрулерска Ирска национална странка жестоко је бранила овај захтев, користећи чињеницу да су њених 85 посланика опет били тег на ваги приближног броја посланика двеју великих партија. Другачија ситуација је настала после убедљиве победе конзервативаца на изборима 1886, кад су гласови Ираца у Парламенту изгубили значај. Питање ирске аутономије једно време је сишло с дневног реда најактуелнијих политичких питања британске политике, тим више кад је из ње нестало Ч. С. Парнела. После једне његове личне

љубавне афере која је 1890. изашла на јавност и смрти која га је задесила 1891, изгледало је да Хом Рул није више важна тема јавног живота. Утисак је варао. Било је само питање времена кад ће ирски национални покрет поново планути. Вођ Либералне странке Гледстон је то знао, па је одмах после краћег повратка његове странке на власт (1892–95), међу своје последње политичке кораке (у 83. години живота) још једном урачунао и Закон о Хом рулу. Овога пута његов предлог је у Доњем дому Парламента добио већину, али је Горњи дом на њега ставио вето. Гледстон се тада коначно повукао из политике, а његова странка је још једном отишла у опозицију.

У Ирској је настало ново раздобље ишчекивања у којем су се у привидној тишини гомилале негативне енергије за обрачун између Ираца и Енглеза и међу самим Ирцима, између хомрулера и униониста. Иницијатори тих будућих обрачуна овога пута нису били хомрулери већ милитантни протестанти из области Алстер на северу Ирске. У овој се области, са центром у Белфасту, крајем XIX века убрзано развијала индустрија, а сам Белфаст је постао велика лука и значајан трговачки центар. Унионисти из Алстера политички и војнички су се стали припремати и организовати за борбу против одвајања Ирске од Енглеске и за интегритет Уједињеног Краљевства. Организовани у војно-политичке формације, готово легално су се наоружавали и изводили борбену обуку. Снажно подржани од енглеске јавности порукама у духу пароле Рандолфа Черчила „Алстер ће се борити, Алстер ће победити!“, унионисти ове области нису наилазили на адекватан отпор ни либерала, а да о владајућим конзервативцима у Британији и не говоримо. Насупрот томе у духу познате политике двојних стандарда, брижљиво је праћена свака слична акција хомрулера и на њу се реаговало.

Политички дезоријентисани после нестанка Парнела, ирски аутономисти су се окренули питањима историјске, лингвистичке и културне традиције Ираца. Ејон О’Нил и Хајд су 1893. основали „Гејлску лигу“, удружење за проучавање, неговање и враћање у свакодневну комуникацију националног језика Ираца – гејла, који су векови енглеске власти потпуно потисли из употребе. Осим филолошких, отпочеле су и етнолошке, историјске и друге националне студије, као и књижевне обраде ирске прошлости и савремености. Под менторством свог најистакнутијег члана Артура Грифита, Лига активност није ограничила само на културу, већ се стала окретати и политици. Грифит ће 1906. основати политичку партију Шин фејн (Ми сами), која ће ући у сарадњу са Ирском социјалрепубликанском странком Џејмса Конолија, с којом ће пред Први светски рат развити живу активност.

На прагу XX века

Двадесети век за Велику Британију није срећно почео. Пре свега, на прелазу векова из њених редова отишло је неколико великих политичких личности. После Парнела (1891) живот су завршили Гледстон (1898), Солзбери и краљица Викторија (1901), све најјаче личности политичког живота Британије. Бригу о судбини Велике Британије и њене империје преузела је нова генерација политичара у којој је такође било много способних, спремних и талентованих политичких личности. Ова генерација наследила је Енглеску у материјалном просперитету, раду на даљем демократизовању политичког живота, одбацивањем неких штетних друштвених конвенција и настојањима да се поправљањем животног стандарда великог дела становништва амортизују социјалне супротности, а радне масе одвоје од идеја социјализма. Енглеска је тада збиља била најразвијеније грађанско друштво у свету. И оно је, међутим, било далеко од тога да сви слојеви народа подједнако уживају благодети богатства и огромних екстрапрофита који су се у метрополу стицали експлоатацијом колонија. Они су вапијуће неправедно расподељивани између рада и капитала, па многе појаве сиромаштва, недаћа и експлоатације властите радничке класе, нити су нестајале, нити су владајући буржоаски слојеви озбиљно намеравали да уклоне. Оно на шта је она пре свега мислила била је све жешћа страна конкуренција, нарочито из прекоморских земаља, која је претила да угрози и профите капиталиста и положај пролетерских маса.

Захваљујући тим појавама успеси општег привредног развоја у Енглеској нису зауставили раднички покрет, а повремено су изазивали и његову радикализацију. Пролетаријат је перманентно постављао исте захтеве: повишење надница, скраћивање радног времена, бољи друштвени положај и праведнију расподелу друштвеног богатства.

Капиталистичка класа све чешће се враћала већ изношеним идејама о протекционистичким мерама и царинској заштити енглеског тржишта од конкуренције робе из других крајева Европе и света. Програмом царинске заштите, јевтине хране и социјалним попуштањем (скраћивањем радног времена) она се надала да ће умањити незадовољство радника и осталог сиромашног света. Оваквим идејама конзервативци, који су владали од 1886. до 1905. нису успели да радничку класу одвоје од социјалистичке идеологије. Један од социјалистичких писаца, Хенри Џорџ понудио је теоријске основе радничког политичког и синдикалног организовања у којима се, између осталог, упозоравало да се не може веровати обећањима како ће „царинске реформе значити рад за све“. За раднике таква тврђења више нису била уверљива.

Већ на том питању протекционизма, положај конзервативне владе, коју су првих година XX века водили Артур Балфур и Џозеф Чемберлен,

био је уздрман, а расположење јавности према њој се почело кварити. Још у већој мери је на то утицао Други бурски рат (1899–1902) који је разоткрио неке ружне стране британске колонијалне политике и слабости организације и борбених вредности њене војне организације. У јавности ће се чак појавити и први противници даље колонијалне експанзије. А кад су се после тога поново отворила два стална питања (ирско и социјалистичко) постало је јасно да су конзервативци свој политички кредит истрошили.

Ирско питање. Раднички покрет

У политичком животу Лондона ирско питање је нагло оживело 1903, после усвајања закон о исплати одштете енглеским ленд лордовима за земљу, која је из државних средстава прешла у власништво ирских сељака. Испоставило се да то није само финансијско, већ и верско и политичко питање. Наиме, повлачењем енглеских лордова, који су били англиканци, католичка црква је у Ирској постала доминантна јер је огромна већина ирског становништва, осим на северу острва (у Алстеру), припадала католичкој вери. То је дало и нове импулсе покрету не само за аутономију, већ и за независност Ирске. Видели смо већ како је Гејлска лига почела да се политизује. Енглески унионисти су опет били спремни да се сваком покушају ирског сепаратизма супротставе оружаном силом.

Бриге конзервативним владама, крајем XIX и почетком XX века, задавало је и све живље деловање тредјуниона, а још више политичко организовање радничке класе. Све јасније долазило је до изражаја неповерење пролетаријата у грађанске политичке партије и сазнање да би требало основати властиту политичку организацију која би парламентарним и другим политичким средствима бранила радничке класне интересе. Најважнији задатак те организације било би извојевање пуне слободе деловања синдиката и право на штрајк, које је судство поништавало или гушило различитим правним манипулацијама, применом закона који су заобилазили слободу синдикалних активности. Најзнаменитији пример те врсте је судски процес Тефа Вејла и железничког друштва о исплати накнаде друштву због материјалне штете причињене приликом једног штрајка. Био је то у ствари напад на синдикалне новчане фондове за помоћ породицама радника у штрајку. После пет година парничења суд је 1901. пресудио у корист послодавца. Била је то, међутим, Пирова победа конзервативних власти, јер је након ње завршен двадесетогодишњи рад на образовању посебне радничке (Лабуристичке) партије, која је у своје време много значила.

У другој половини XIX века раднички покрет у Британији није имао револуционарну снагу. Он се сматрао природним савремеником „Велике либералне партије“ којом је владао индустријски капитал. У борби за своје класне интересе – који нису били јединствени, јер је британски пролетаријат у значајној мери био материјално раслојен – радничка класа је наступала парцијално и политички неорганизовано и неповезано. Једина њена асоцијација озбиљне друштвене снаге биле су професионалне синдикалне организације повезане у јединствене тредјунионе. Већ у време прве кризе 70-их година, окренути пре свега економским интересима тредјуниони ни у доба јачања 80-их година нису знатније мењали правце деловања. Радили су на усаглашавању, а не сукобљавању интереса радника и послодаваца, поред осталог и посредовањем државе и њених органа. Да би подржале такву синдикалну политику, владе су и саме почеле да воде рачуна о интересима пролетаријата и његовим захтевима, прихватајући их крајње опрезно и рестриктивно.

Раднички покрет у Енглеској није, осим спорадично, прихватао марксизам и идеолошки је био недефинисан, мада је на социјализам гледао као на перспективу друштвеног развоја. У том погледу привлачне идеје нудио је социјалистички програм настао још 1884. у кругу напредних интелектуалаца, у оквиру тзв. Фабијанског друштва, названог, због својих метода дугог и стрпљивог рада, по римском конзулу Фабију Максиму (Кунктатору) из времена ратова с Ханибалом. Циљ фабијанаца је био „усавршавање“ капиталистичког система и изградња специфичног „енглеског социјализма“. Веровали су и живо пропагирали ту замисао како међу радницима, тако и међу припадницима грађанске класе. Малобројно, окупљало је у својим редовима известан број јаких интелектуалних личности (Беатрису и Сиднија Веба, Џорџа Бернарда Шоа, Хенрија Џорџа). Фабијанско друштво је стекло углед у јавности и његов глас није остајао без одјека ни међу радницима. Фабијанци су, полазећи од социолошких и филозофских теорија Херберта Спенсера, сматрали да развој капиталистичке привреде и социјалне промене које он доноси, довести воде друштво у правцу социјализма. То објективно кретање друштва ка социјалној правди, једнакости права, имовинском приближавању и духовном уздизању иде врло споро и постепено. Задатак социјалиста је да га подстичу, популаришу и убрзавају, али никако не намећу насилним средствима, политичким ломовима и наглим заокретима, који би само угрозили овај природно-историјски процес. При том, фабијанци нису били догматичари. Свој пут у социјализам намењивали су само Енглеској. Нису га ускраћивали ником другом, али ни сматрали спасоносном формулом за цео свет.

Радничкој класи су идеје фабијанаца биле блиске, али она је имала и непосредне, конкретне интересе и задатке због којих јој је била потреб-

на и политичка организација. С тим циљем је још 1881. у Лондону била основана мања „Демократска федерација“, да би 1884. проширила своје циљеве и своје име у „Социјал-демократска федерација“. Њен најзапаженији упех било је нешто борбеније понашање тредјунионистичких оргнаизација. Брутално полицијско разбијање радничких демонстрација, на „крваву недељу“ 13. новембра 1887, од стране полиције повећало је огорчење не само међу пролетаријатом, већ и у редовима ситног грађанства, што је покренуло кампању за формирање радничке политичке партије. Њу је Џемс К. Харди проширио и на Шкотску. Социјал-демократска федерација се у тој кампањи држала пасивно, али је зато растао радикализам у синдикалним редовима. Захваљујући томе, најагилније групе тредјуниониста су 1893. сазвале конгрес представника разних социјалистичких група и оргнаизација, који је донео одлуку о оснивању Независне лабуристичке странке. Посао око спровођења ове одлуке трајао је дуго и рађен је споро све док га није подстакао Конгрес Тредјуниона 1900. Већ наредне, 1901. године, Лабуристичка странка је најзад основана и појавила се на политичкој сцени Енглеске са првих 459.000 чланова. На парламентарним изборима 1906. она ће већ освојити 29 посланичких мандата.

Владавина Либерала у предвечерје рата

Кад је конзервативни лидер Балфур, децембра 1905. поднео оставку, владу су образовали опорављени либерали, на челу са сер Хенријем Кемпбел-Банерманом. Либерали су у Парламенту добили 397 посланика, Ирци 83, лабуристи 50, а конзервативци само 157. Либерали су могли сами да образују владу, али су настојали да за политичке одлуке које су припремали, што чешће придобију и Ирце и Лабуристе. Слом конзервативаца био је резултат њиховог поновног фаворизовања богаташке деце на универзитетима, њиховог држања у процесу Тефа Вејла, њихових неуспеха у Бурском рату, а затим довођења кинеских радника у руднике злата у јужној Африци и, најзад, а заправо пре свега, њихове неспособности да предупреде нарастање нове кризе у Ирској. Дошавши на власт 1906, либерали ће на њој остати све до 1915, али ће им то бити лабудова песма, ма колико гласна и узбудљива. У либералној влади било је више млађих политички талентованих, способних и интелектуално спремних личности какве су биле филозоф Хелден, радикални писац Морли, врхунски дипломата Едвард Греј, амбициозни коленовић Винстон Черчил, правник Херберт Семјуел, раднички лидер Џон Бернс и други. Када са сцене оде „оштроумни Шкот“ Кемпбел-Банерман, на челу владе замениће га смирени лорд Асквит.

Одмах по преузимању управљања државом либерали су почели да спроводе замашне социјалне реформе, које су се већ дуго у радничкој и

службеничкој Енглеској тражиле и очекивале. Увели су пензије за све остареле радне људе (преко 70 година), спроводили су прогресивно опорезивање, обезбедили су инвалиднине повређеним и онеспособљеним радницима, на најтежим радним местима (на пример у рудницима), прописали су осмочасовно радно време, свој деци је уведена бесплатна здравствена заштита, за просвећивање одраслих оснивани су народни универзитети. На чисто политичком пољу проширена су права локалне самоуправе с којом је држава усаглашавала одлуке.

Либерали су спровели Закон, припремљен још у време Балфурове владе, о заштити синдиката од самовоље судова и послодаваца. У том Закону, чију је примену пратила посебна Државна комисија, под вођством Сиднија Веба, синдикат је могао бити кажњен само ако је штета причињена у штрајку, настала по његовој изричитој наредби. Нешто касније, либерали су учинили да се синдикати потпуно ослободе материјалне одговорности. Иза свих ових мера стајао је снажан притисак ојачалог радничког покрета, па ни њихови најжешћи противници из Дома лордова нису се усуђивали да им се супротставе. Зато су одлучили да поткопају владу на једном другом – буџетском питању. Покушај да 1909. одбаце државни буџет који је припремио министар финансија Лојд Џорџ, а Доњи дом усвојио, скупо ће платити.

Одбијање буџета било је повреда уставне праксе Енглеске. Горњи дом, наиме, није имао право ни да мења, ни да поништава решења Доњег дома у области државних финансија. Либерали су то искористили и громогласно су пред јавност поставили питање уставних права Дома лордова. Помогнути у Парламенту од Ираца и Лабуриста, а у јавности од свих противника конзервативаца они су издејствовали и формално одузимање Горњем дому права вета на финансијске законе, али и претварање права на апсолутну забрану било којег другог закона, суспензивним на две године. Ова парламентарна реформа постигла је још један циљ: окренула је републиканску оријентацију лабуриста и помирила их са монархијом. Пред либералном владом стајало је нерешено још једно, али и најтеже, политичко питање – ирско.

Организација Шин фејн се у почетку деловања определила за пружање пасивног отпора енглеској власти. Од 1906. прокламовао је нову паролу: „Британци напоље из Ирске!“ То је већ претило тежим и опаснијим сукобима. Либерална влада, која је баш те године узела власт у Британији покушала је да то предупреди отварањем нове серије преговора с вођом Ирске стране Редмондоном. Резултат је био обнављање Закона о аутономији Ирске. Споразум је постигнут 1910, а 1912. Доњи дом Парламента га је усвојио. Како се могло и очекивати, Дом лордова је на њега ставио вето, али је оно само суспендовало његову примену. Ако би га Доњи дом поново прихватио 1914. он би ступио на снагу. Суочени с том ситуацијом ал-

стерски унионисти („Оранжисти“) су се енергично и убрзано спремали да „оружјем бране своју Краљевину“. Да парадокс постане потпун, ти исти браниоци краљевине су 25.000 пушака купили „илегално“ ни од кога другог него од њеног највећег непријатеља – Немачке. Британске војне власти су на ово наоружавање Оранжиста демонстративно затварале очи. Слично, али у знатно слабијој мери и уз отпор редовне војске, наоружавали су се и хомрулери. Грађански рат је био на прагу, кад га је Велики европски сукоб у лето 1914. одложио за три године.

Сви други политички проблеми ових година (верски немири у Велсу, бучне манифестације жена које су тражиле политичка права, изливи радничких незадовољстава), ма колико понекад избијали силовито, нису битно и на дуже време реметили политичку стабилност Велике Британије. За своју реформску политику либерали су добијали подршку и ирских и лабуристичких посланика у Парламенту и чврсто су држали власт у рукама.

Ма колико биле корисне за радничку класу и сиромашнији свет, реформе либералне владе нису могле да уклоне сва друштвена незадовољства и да постигну политичку хармонију у земљи. Незадовољства су пред Први светски рат изазвана извесним падом животног стандарда који је био последица пораста цена робе широке потрошње (пре свега хране), али и пораста пореских обавеза који је теже погађао ситне произвођаче и потрошачке масе, него крупне капиталисте. Узрок ових неповољних појава био је нагло повећани програм поморског наоружања, који је приближавањем европског рата гутао све већа буџетска средства, а она су се обезбеђивала задирањем у животни стандард масе становништва. То је, разуме се, изазивало незадовољства радника и другог материјално осиромашеног народа. Међу пролетаријатом дигао се нови талас штрајкова појединачних или међусобно повезаних у више кључних привредних грана: рударству, саобраћају, металургији, текстилној индустрији. Синдикати, који су водили ове штрајкове постављали су релативно скромне захтеве: одређивање минималних надница и скраћивање радног времена. Влада је делимично излазила у сусрет овим захтевима, али од повећаних буџетских расхода није могла да одустане, па тиме ни да обезбеди даље поправљање животних услова. Зато је раднички покрет, иако ослобођен сваке револуционарне оштрине, остао један од високо рангираних приоритета и у друштвеном и у политичком животу предратне Британије. Осим радничких акција и идеолошких активности фабијанаца (Сиднија Веба, Грахама Валаса и Џона Бернса) пажња јавности је неколико година, с врхунцем око 1906, била заокупљана и покретом сифражеткиња које је водила неустрашива Емили Панхерст. Гоњен од полицијских и судских власти, а без довољне подршке у широком јавном мњењу и он је постепено замирао. Међународни односи, европске политичке кризе и колонијално питање ипак ништа није могло да надвиси и потисне у други план.

ГЛАВА ШЕСТА

РУСИЈА 1870–1914.

Од „похода у народ“ до смрти Александра II

Укидање крепосног права 1861. и друге реформе Александра II значиле су прекретницу у историји Русије. Овим мерама, међутим, сви услови за њен брзи преображај нису били испуњени. Сељаштво је било ослобођено феудалне везаности за земљу, али није у пуној мери ушло у њен посед, нити је ослобођено сваке економске зависности од својих бивших господара и од државе која је на себе преузела део обештећења аристократије. Док је сељаштво сматрало да је реформом добило мало, аристократија је сматрала да јој је одузето превише. Оба ова друштвена слоја била су незадовољна прописаним решењима. Аграрно питање је, дакле, остало нерешено – на пола пута.

Слично је било и са другим реформама: судским, административним, просветним, друштвеним. Без сумње прогресивне у односу на дотадашње прилике у Русији, оне нису дирнуле у основе државно-политичког система. Апсолутистичко уређење Русије (самодржавље) сачувано је у пуној снази. То је изазвало дубоко незадовољство у готово свим слојевима грађанске класе, а на првом месту међу интелигенцијом и борбеном „народњачком“ интелектуалном омладином. Сузбијене репресијом власти 60-их година, нихилистичке тенденције су почетком 70-их уступиле место моралистичким и просветитељским. Нечајевски језуитизам је устукнуо пред осећањима солидарности и потребе ненасилне активности у народу и властитог жртвовања за његово спасење.

Ово уверење довело је 1874. до масовног „похода у народ“ у који су се упутиле хиљаде младих интелектуалаца. Кренули су из градова у села да политички просвећују сељаке и да их придобијају за социјализам. На ову безумну акцију покренула су их два мотива: неопходност превладавања отуђености интелигенције од народа и осећање кривице због препуштања духовним задовољствима док мужици чаме у незнању и сиромаштву. Млади социјалисти желели су да сељаку открију „камен мудрости“ – сеоску општину као ћелију новог солидаризма и друштвеног осло-

бођења. Намеравали су, према речима Берђајева, да споје Фуријеа и Стењку Разина. Патећи и жртвујући се до самоуништења, настојали су да сељаку покажу пут спасења. Сељаци их, међутим, нису прихватили, па њихова жртва није уверила никога ни у шта. Ако ове пожртвоване агитаторе, баш и нису потказивали полицији, сељаци су према њиховим уверавањима остајали равнодушни. Тако је овај „поход у народ" 1874–75. потпуно пропао. Према њему није незаинтересована само царска полиција. Док су се неки, исцрпљени и физички и морално, тихо разишли, она је похапсила чак 1600 младих агитатора. Пред судовима су их бранили најбољи адвокати – „Младост лудост". Нису баш све ни одбранили, па ће се десити да ће суровост полиције и судова нанети веће штете ауторитету владара него цео „поход у народ". Фрапантан је био податак да је у току истраге против 193 агитатора, њих 93 извршило самоубиство, било убијено у полицији или полудело. Још 28 је послато у прогонство. Можда лично најмање одговоран за ове бестијалности, баш ће их цар најкрвавије платити.

Уверени да мирним средствима не могу ништа да постигну, најборбенији млади социјалисти, огорчени овим нечовечностима власти, решили су да се врате насилним средствима. Објединивши неколико својих тајних друштава, 1876. су основали јединствену илегалну организацију „Земља и слобода" (Земля и воля), која се на режим устремила политичким и терористичким средствима. Њена чланица Вера Засулич револверским хицем је 24. јануара 1878. убила петроградског градоначелника Трјепова. Штавише успела је после тога да побегне у иностранство (Швајцарску) где ће у историји руског социјализма одиграти важну улогу. Али, кад је 2. априла 1878. један други учесник „црвеног терора" Соловјов покушао атентат на цара, државне репресалије су се распомамиле. За две године 21 револуционар је обешен, а један је стрељан. Одговарајући по начелу „око за око", „црвени терористи" су убили 27 државних функционера.

Обрачун оволиких размера изазвао је колебања и међу револуционарима и у врховима власти. Међу првима, нису сви били за настављање терористичких акција. Тврдо језгро се зато, у лето 1879, окупило у посебну организацију „Народна слобода", чији је циљ био насилно рушење постојећег државног поретка, освајање власти и уз њену силу градити социјализам. Врло брзо ова група је имала 500 чврсто повезаних чланова и неколико хиљада присталица међу студентима, радницима, па и официрима, који су се окупљали у тајним кружоцима. Неколико пута подметали су експлозиве у царским резиденцијама.

Када је о државним властима реч, у њеним врховима појавили су се заступници либералнијих политичких идеја. Најутицајнији међу њима, генерал М.Т. Лорис-Меликов уверио је цара да репресалије без поли-

тичких реформи не могу смирити ситуацију у земљи. Цар му је поверио задатак да припреми неопходне мере за либерализацију политичког живота. У јануару 1881. генерал је Александру II поднео пројекат о оснивању Државног савета, као законодавног тела које би бирали градови и губерније. Ова мера била би почетни корак ка претварању Русије у уставну државу. После краћег колебања цар је прихватио и потписао овај пројекат. Он се искрено спремао да земљи дарује Устав и да се затим повуче с престола. Народновољски терористи о томе нису ништа знали и баш у току поверљивих припрема ових реформи, 1. априла 1881. успели су бомбом да убију цара реформатора. О уставу више није могло бити ни речи, и у Русији је наишао нови талас самодржавног терора.

Руски парадокс на прелазу векова

Убиство Александра II изазвало је невиђену панику и јарост у државном врху Русије. Нови цар Александар III се склонио у дворац Гатчину окружен многобројним обезбеђењем, а по савету грофа Валуева, за свог регента, за случај да и сâм буде убијен, одредио је брата Владимира. Министри и великодостојници су се просто утркивали у смишљању фантастичних пројеката за „сламање револуције" и предупређивању „свеопште катастрофе". У општој конфузији једино је полиција радила брзо и ефикасно: за само 7 дана успела је да похапси све атентаторе и да до темеља разори петроградску организацију „Народне слободе", чије чланство је било деморалисано. Извршни комитет „Народне слободе" је покушао немогуће: обратио се писмом цару обећавајући обустављање тероризма у замену за Устав државе. То је бескомпромисно одбачено, а цар и његови доглавници су донели одлуку о поништавању Пројекта Лориса-Меликова, који је Александар II већ био потписао. Сам Меликов и његове присталице – либерали – били су уклоњени с положаја. Трабанти реакције (Катков, Победоносцев) тражили су штавише енергичан обрачун са свим либералима и противницима самодржавља.

У таквој атмосфери распомамљене реакције, по кратком поступку одржано је суђење атентаторима и већ 3. априла 1881. њих петоро (Жељабов, Перовскаја, Михаилов, Кибаљчич и Ришков) су у Петрограду јавно обешени. Апели неколицине хуманиста (међу којима и Лава Толстоја) да им се поштеде животи одбачени су с презрењем.

Узевши власт у 36. години живота, Александар III је на престо донео неке новине. Озбиљан, трудољубив, помало спор у доношењу одлука, али упоран у њиховом спровођењу, показао се брзо као руски националист ненаклоњен германофилима, увек утицајним на двору Романових. Скромног политичког талента и гипкости, био је ускогруди конзервати-

вац уверен да у уређењу државе не треба ништа мењати. Самодржавну власт сматрао је „нужном и корисном за Русију". У борби против револуције био је жесток и суров. Религиозан и традиционалан био је први руски владар који је после 200 година носио браду, а крунисао се у старој престоници Москви. Земске саборе по губернијама није сазивао, а за министре је узимао архиреакционаре. Његов најутицајнији учитељ и саветник био је озлоглашени оберпрокуратор Светог синода В.П. Победоносцев. Фанатични бранилац самодржавља, он је, удружен с министром унутрашњих послова Д.А. Толстојем, био главна полуга режима Александра III. Близак им је био и И.Д. Дељанов, у већој мери послушник шефа полицијског департмана Плевеа, него министар просвете, који је ресор држао у влади.

С таквим сарадницима цар је првих година владавине више времена трошио на прогон опозиције, него на ма шта друго. Успех је био потпун, али показаће се, кратког века. Организација „Народна слобода" је разбијена, само официра, њених чланова, ухапшено је 260; на доживотну робију осуђено је 56 припадника ове организације, погубљено је 28, а у Сибир је прогнано 500. Упркос свему, преостали народовољци су 1. марта 1887. покушали атентат и на Александра III, који није успе, али је изазвао нови талас државног терора.

Реакција се није зауставила на полицијским и судским репресалијама. У образовању су поништене многе одлуке Александра II, ограничена је аутономија универзитета, отежан је упис ученика у гимназије, затворена је Виша женска школа, верској настави дато је више места, појачана је цензура, забрањена су у школама дела неких класика руске и светске књижевности (Толстоја, Достојевског, Чернишевског, Игоа, Мопасана, Золе). С универзитета је уклоњен и најистакнутији религиозни филозоф Владимир Соловјов, из школа је избачена слика Иље Рјепина „Иван Грозни и његов син". Оснивањем Дворске банке ојачане су финансије царског дома.

У борби за јачање самодржавља централне власти су увеле строгу контролу месне самоуправе, ставиле под надзор целокупни друштвени, политички и верски живот империје. Александар III се прихватио и једног, у Европи већ распрострањеног средства: искључивог, великодржавног национализма. Мењајући традиционалну политику руских царева која је, сем у неким изузецима (према Јеврејима и Пољацима после 1830–31), била национално толерантна, Александар III је постао први великоруски националист међу Романовима. Посежући за национализмом (нарочито антисемитизмом), овај цар га је узимао као вентил за снижавање унутрашњих политичких и социјалних тензија. Његови најближи сарадници постали су подстрекачи политике националног угњетавања и насилне русификације неруских народа. Руски језик постао је обавезан у свим

административним и образовним установама, у Пољској је уведен у школе уместо народног језика, а украјински језик је забрањен у јавној комуникацији. Јеврејима је одузето право бављења неким државним и слободним занимањима (на пример адвокатуром), на универзитетима је за јеврејске студенте уведен строг numerus clauzus (3–5%, само по изузетку изнад тога), а по многим градовима власти су подстицале, или бар толерисале, насиља шовинистичке светине над јеврејским живљем. Било је и правих погрома. Акциона парола великоруса била је: „Русија за Русе!"

* * *

Парадоксалност оваквим политичким приликама у Русији крајем XIX и на почетку XX века, биле су снажне економске и друштвене промене којима је била захваћена. Ослобођене феудалних стега производне снаге су ушле у експанзију. Расло је њено становништво са 71 милиона 1856. на 122 милиона 1894. Градског живља било је 16 уместо ранијих 6 милиона. Све кључне области производње и саобраћаја брзо су расле. До краја XIX века Москва је железничким пругама била повезана са свим најважнијим лукама и производним центрима. Брзо се повећавао речни и поморски саобраћај (7 пута), а широм европске Русије настајали су велики индустријски центри: Лођ, Јузовка, Орехово Зујево, Иваново-Вознесенски, Донбас, Баку... Урал је почео да се претвара у простран рударско-индустријски регион. Све ово доводи до пораста економске, а и друштвене моћи буржоазије, којој ће у XX веку политички оквир самодржавља постати тесан.

Аристократско-бирократске структуре, заштићене самодржављем, међутим, грчевито су браниле своје привилеговане позиције, не препуштајући их ни привредним моћницима какве су биле буржоаске породице ниског друштвеног порекла: Гучкови, Коновалови, Рјабушински, Верешчагини, Третјакови, Морозови, Демидови и други.

Радничка класа, како бројчано, тако и организационо, повећава се и јача. Средином 90-их година у индустрији већ ради 1,5 милион пролетера, чији први велики штрајк у Иваново-Вознесенском (1885) мора да гуши војска.

Од преосталих нерешених аграрних питања, једино пољопривреда и село споро напредују. То се односи и на спахијски и на сељачки посед. Спахије су за три деценије изгубиле 40% имања, углавном због прекомерног трошења и задуживања, па племство губи премоћ у обављању најважнијих државних функција. За непуних пола века (1853–1903) смањиће их са 58 на 26 процената. Нагло расте број чиновника из грађанских редова, па га је 1903. међу 385.000 око три четвртине. Та велика бирократска машинерија, још увек, углавном верно, служи царском апсолутизму. Додуше,

у њеним редовима било је врло способних и одговорних личности попут даровитог и заслужног министра финансија С.Ј. Витеа. Он је усавршио порески систем којим су државни приходи удвостручени, успешно је закључивао државне зајмове у иностранству (Француској) који су коришћени и као инвестициона средства и за јачање оружаних снага царства. Захваљујући и томе, Русија је за 15 година изградила колосалну Транссибирску железницу, отворила нове изворе нафте, руднике и индустријске погоне у којима је 1905. било запослено 3 милиона радника. Сличне појаве напретка бележила је и спољна и унутрашња трговина. Извоз је ишао и на Исток (Персија, Манџурија) и на Запад (Немачка). На путу овој експанзији нашао се, почетком XX века, политички систем државе.

У сусрет револуцији

Син Александра III Николај II наследио је престо и цео овај државно-политички систем 1894. Да ли је то био владар способан да отклони његове огромне слабости и недостатке? Испоставиће се да ће својом личном трагедијом овај владар симболизовати катастрофални исход немоћи Русије да изађе из овог система без најтежих револуционарних ломова. У историји Руске империје било је владара који су прераном, насилном, смрћу силазили с престола (Петар III, Павле I, Александар II), али ниједан од њих није за собом у бездан ништавила повукао целу династију и цео један друштвено-политички поредак. С Николајем II историја је извела свој стравични „dance macabre". Наравно да Романови нису били једино заслужни за величину њеног успона од Московије до империје и, наравно, да Николај II није био једини кривац за њен трагични крај. Несрећа овог човека и императора била је у томе што се, ограниченим владарским и људским особинама нашао на челу огромне државе у погрешно време, које је захтевало већи политички таленат, већу енергију, визију и моћ од оних које је он поседовао. Са својим личним врлинама и манама, способностима и слабостима, Николај II је био сувише обичан човек у крајње необичним и опасним околностима. Одан више породичним него државним проблемима, подложан, понекад, погубним утицајима других – од царице Александре (Алексис), до генерала и политичара – није умео да се носи са сложеним питањима епохе, како унутрашње, тако и спољне политике. Непоправљиви конзервативац, којег су отац и Победоносцев уверили да је царска власт – цела и недељива – добијена од Бога, није прихватао ни најразумније савете оних који су увиђали да се у темељно друштвено измењеној Русији, морају мењати и њене политичке институције и односи. Окружен кратковидим сарадницима, огрезлим у свом конзерватизму, цар није уочавао да се и у Русији дешава феномен виђен у прошлим револуцијама: криза раста и развоја, који гуши постојећа политичка структура. Криза је расла, прерастала је из политичке у социјалну, моралну, духовну – свеопшту. Забављен сопственим личним преокупацијама и задовољствима, император о дубљим реформама није хтео ни да разговара. А несрећа као да му се најављивала већ на почетку владавине.

Приликом свечаног крунисања у Москви, 18. маја 1896. на Ходинском пољу, на којем се окупило преко милион људи, импровизоване трибине су почеле да се руше, настала је безумна паника у којој је под ногама застрашене масе у бекству прегажено и усмрћено 3000 људи. Цар је остао безмало миран и дозволио да се церемонија настави. Сличну равнодушност и неосетљивост показао је и кад му је тријумфално (1898) саопштена вест да је руска флота запосела далекоисточну ратну луку Порт Артур. Окружен масом неспособних сарадника цар је вазда имао у глави само бригу: како да угуши сваки политички отпор. И поред многих сарадника заокупљених истим питањем, који осим репресалија нису имали никакву другу идеју, тај отпор је растао, поготову онај најскривенији и најубојитији – револуционарни.

Уместо терористичког народњаштва, међу руском интелигенцијом појавио се 80-их и 90-их година XIX века опаснији противник – марксизам. Г.В. Плеханов и некадашња атентаторка Вера Засулич основали су 1883. у Женеви прву руску марксистичку организацију „Ослобођење рада". Окренут западним узорима, руски марксизам се од западноевропског разликовао по томе што је учење Маркса и Енгелса прихватао не као теоријску оријентацију и једну од могућих друштвених идеологија, већ као непогрешиву доктрину и догму. Заоштрени друштвени и политички односи учинили су да марксизам у Русији у младој интелигенцији брзо стекне много присталица. Међу њима ће ускоро доћи до диференцијације на борбене, револуционарне делатнике (Лењин, Мартов) и књишке теоретичаре (Струве, Бердјаев, Туган-Барановски), који ће повести жестоку међусобну полемику. Први су 1893–95. у Петрограду основали „Савез борбе за ослобођење радничке класе" који им је донео и прве прогоне и робије. Лењин је протеран у Сибир (село Шушевскоје) у којем му се касније придружила супруга Надежда Крупскаја.

За разлику од марксиста теоретичара, који су само тумачили идеје класика, често одступајући од њих, Лењин им је остајао потпуно одан, не прихватајући објашњења о неспремности Русије за социјалистичку револуцију и диктатуру пролетаријата. Он је учинио нешто друго: повезао је марксизам с руском револуционарном традицијом, „Маркса са Стењком Разином" (Бердјаев). То није било сасвим тачно. Није Лењин накалемио Маркса на Разина и Пугачова, већ на најреволуционарније наслеђе народњаштва, на јакобинизам Петра Ткачова и његових малобројних, али монолитних следбеника. Њихова порука и поука које је Лењин прећутно

уградио у Марксове идеје о диктатури пролетаријата била је да је у сељачкој и заосталој Русији она могућа само као дело бескомпромисне, челично монолитне и подвижничке интелектуалне авангарде, она ће се у погодном моменту, уз помоћ пролетаријата, дочепати државне власти и с њеним апаратом завести, не диктатуру пролетаријата, већ диктатуру у име пролетаријата. А онда ће градити социјализам. С таквим не баш артикулисаним, идејама су Лењин и Мартов 1900. основали Руску социјалдемократску радничку партију (РСДРП). Већ на Другом конгресу у Лондону партија се распала на већину која је прихватила Лењинове већ дефинисане замисли (Бољшевике) и мањину која је ишла за тумачењем Мартова, да до социјалистичке револуције без даљег развоја капитализма у Русији, ипак, не може доћи (Мењшевике).

* * *

Наговештаји наступајуће дубоке и свестране кризе сусрећу се крајем XIX и почетком XX века и у другим интелектуалним срединама Русије, међу филозофима, научницима, уметницима – књижевницима понајвише. Они и животним и интелектуалним искуством, али и интуицијом уочавају моралне потресе, најављују друштвене сукобе и несреће. А све се то догађало у деценијама које су безбрижни савременици, а касније и историчари називали златним и сребрним добом у духовном и културном животу Русије. То, истина, није сасвим погрешно. Почевши од Пушкина до Чехова и од Чадајева до Берђајева, руска култура јесте била у сталном успону. Занемарује се понекад да је управо врхунско стваралаштво у свим овим областима уздизало руску самосвест и духовну снагу, али и звонило на узбуну због кризе која им се приближавала.

У времену о којем говоримо то се односи на двојицу највећих – Толстоја и Достојевског. Антиподи у уметничком поступку, они су крајње блиски по урањању у тајну руске појединачне и колективне душе суочене с противречностима које није умела да реши. А то је наговештавало нове патње и страдања. Поред ове двојице великана, руска литература је дала и друге значајне писце који су осећали мирисе надолазећег невремена: Љескова, Тјутчева, Чехова. Овај последњи се у знаменитим драмама (*Ујка Вања*, *Галеб*, *Три сестре*, *Вишњик*, *Иванов*) сасвим приближио бездану и моралном лутању руског интелектуалног света, фаталистички неспособног да се супротстави разорним силама епохе.

Теже је то узнемирење уочити у делима великих руских сликара или композитора овога доба. Сликари окупљени у Друштву покретних уметничких изложби (Кримски, Ге, Рјепин, Маковски, Суриков и други) најављују неку врсту уметничке побуне против стања духа у земљи, док су се музичари (Глинка, Балакирев, Мусоргски, Бородин, Римски-Корсаков, Чајковски) уклањали из загушљиве стварности. Слично је било и са руским научницима светског гласа који су крајем XIX и почетком XX века постизали врхунске резултате: нобеловцем, биологом и лекаром Павловом, тумачем условног рефлекса, хемичаром Мендељејевим, творцем периодног система елемената, истраживачем у области геохемије и радиологије Вернадским, проучаваоцем физиологије мозга Мечњиковом, техничарима у области електрицитета (Јаблочковим), радиотехнике Поповом, космичких простора Кибалчићем и Цијалковским, аеродинамике Жуковским, антропологије Миклухо-Маклајем, те географом Семјоновом Тјен-Шаном.

О филозофској мисли Русије, која је лутала од хегелијанске дијалектике и кантовског категоричког императива, преко вулгарног материјализма и позитивизма, до марксизма већ је било речи у нашим излагањима. Говорили смо и о најзначајнијим резултатима руске религиозне филозофије, која је представљала својеврсну појаву европске мисли епохе коју овде приказујемо. Ако ни у једној области филозофског умовања није дала високе и оригиналне резултате, управо је њена мисао религиозно-филозофског космоса од посебног друштвеног значаја. Она је показала мисаона беспућа у која је западао интелектуални свет Русије, тражећи излазе из духовне и моралне кризе у ванвременским и ванисторијским сферама људске егзистенције. Налазили су је, као што смо видели, у приближавању човека и Бога, али без практичног упоришта на које би се ослонио руски интелектуални и друштвени живот препун конкретних егзистенцијалних проблема свог времена. Залагањем за хришћански универзализам, за усавршавање људског духа принципима божанског морала, нису много допринели ни разумевању, ни смиривању узаврелих прилика руске стварности. Апстрактне шеме Владимира Соловјова о свехришћанству и свечовеку тешко су могле послужити и образованом човеку као упутство за разрешење нерешивих дилема овог доба. Идеје ове филозофије расправљане у њеним властитим часописима, кружоцима и трибинама остајале су у уском кругу њених присталица без одјека међу забринутим мисаоним светом који је тражио путеве из таме ка светлијој будућности.

Револуција 1905–1907.

Социјалне и политичке прилике у Русији опасно су се компликовале на почетку XX века. Грађанска класа у успону све је енергичније тражила политичка права и утицај у држави, што је само по себи било атак на самодржавље. С друге стране, бројчано повећана радничка класа, сурово експлоатисана у још раној фази руског капитализма, постајала је све бунтовнија, како против капиталиста, тако и против државе. Село је гр-

цало у тешкоћама и роптало на крупне земљопоседнике, на трговце и опет на државу. Раздробљена, несложна интелигенција, која никоме од незадовољника није нудила практична решења, и сама је, предосећајући буру, била узнемирена. У свему томе лежали су корени револуције 1905. Непосредни поводи били су економска криза 1900–1903. и ратни неуспех против Јапана 1904–1905. И узроци и поводи свих ових незадовољстава ишли су наруку револуционарима, марксистима окупљеним од 1900. око листа *Искра*, а после 1903. у Руској социјал-демократској радничкој партији. У истом правцу као РСДРП деловала је и група наследника најмилитантнијих народњака – социјалних револуционара (есера) и даље склоних терористичкој акцији. То је 1902. и показао студент Баламашев који је убио министра унутрашњих послова Сипјагина. Од тога није било никаквих користи јер је Сипјагина заменио гори и бесавеснији полицајац Плеве, који се још 80-их година прославио суровим обрачунима са „Народном слободом".

Плеве је почео перфидну акцију убацивањем полицијских провокатора у радничке редове (С.В. Зубатов), али и систематске нападе у двору против либералног и успешног министра финансија Витеа, који је 1903. уклоњен из владе. Ни делатност Зубатова није остала без учинка. Међу радницима он је заврбовао известан број присталица, који ће касније ући у састав злогласних полицијских формација „црних стотина". Подржан од великог кнеза Сергеја Николајевича, Плеве је, најзад, радио на усмеравању друштвених незадовољстава у шовинистичком, антисемитском правцу. Тако је, уз благонаклоност полиције, у Кијеву 1903. убијено 45, а рањено око 400 Јевреја. Та и сличне друге акције окренуће дефинитивно против руских власти велики број младих, способних и образованих Јевреја и укључити их у револуционарни раднички покрет. Уз то и либерално грађанство је почело све гласније да захтева заустављање ових насиља власти и да преко листа *Ослобођење* тражи реформе. Талас штрајкова захватио је земљу. Социјалне, политичке и националне захтеве поставили су масовни покрети у Бакуу, у Пољској, Финској и неким другим центрима. Фатални Плеве је за све ове недаће пронашао само један одговор: увођење Русије у рат, у којем ће се истрошити револуционарне енергије народа. У двору је убеђивао цара и камарилу: „Да бисмо зауставили револуцију, потребан нам је мали победоносни рат". Већ 1904. га је добио на Далеком истоку, против Јапана – али велики и катастрофалан, с којим је дошла и револуција.

Док се у Манџурији неуспешно ратовало Русија је узаврела. Опоменут од министра унутрашњих послова да је наишла „епоха превирања" цар је новембра 1904, сазвао саветовање највиших државних достојанственика на којем је трезвени Вите предложио повратак на Уставни пројекат генерала Лориса-Меликова из 1881. Николај II је осорно одговорио као и

његов отац Александар III: руски цар неће ни с ким и никад делити од Бога добијену власт. Самозвани Земаљски конгрес се ипак састао и објавио изјаву о доношењу Устава. Подржала га је кампања на 120 политичких банкета одржаних по градовима широм Русије. Све је то већ било касно да заустави наилазак револуције.

Већ првих дана 1905. било је очигледно да је целу земљу потресало опште незадовољство и јавили су се немири. У самој престоници је 8. јануара демонстрирало 150.000 људи. Сутрадан је једна огромна процесија од преко 100.000 учесника (људи, жена, деце), на челу с неким загонетним попом Гапоном, кренула према Зимском дворцу, да од цара тражи „правду и заштиту". Преплашеног цара већ није било у дворцу, он се с породицом склонио у Петерхоф, а његов брат Владимир који је остао у дворцу под заштитом 30.000 војника, мислио је да одмах треба похапсити и повешати стотинак бунтовника и да ће се тада све смирити. Кад су демонстранти стигли пред дворац војска је на њих без двоумљења отворила ватру. За неколико минута убијено је 2000 демонстраната. Сам Гапон је нестао и из стана писца Максима Горког упутио позив на свеопшти устанак. Нешто касније ухватиће га есери и обесити као провокатора. Тако је почела прва грађанска револуција у Русији.

Да би је зауставио цар је за генерал-губернатора Петрограда именовао сурову војничину, генерала Трјепова и дао му неограничена овлашћења. Трјепов је за 8 дана умирио престоницу, али се у међувремену дигла цела земља. Свеопшти штрајкови захватили су Москву, Саратов и Ригу у којој је дошло до крвавог обрачуна војске и народа. У Варшави су кренуле масовне демонстрације, а у Бакуу је избио оружани устанак. Фебруара је убијен велики кнез Сергеј. Доласком пролећа покренуло се сељаштво. У мају и јуну 1905. забележено је 800 сељачких побуна. Није било мира ни у индустријским центрима. У Иваново-Вознесенском покренут је масовни штрајк, а раднички устанак у Лођу војска је разбила тек употребом артиљерије. У јуну се на Црном мору побунила знаменита крстарица „Потемкин". После 11 дана пловидбе под револуционарном заставом, у Констанци се предала румунским властима.

Током лета и почетком јесени цела Русија је претворена у милионска „митингашка зборишта", у све масовније опште штрајкове, који су у октобру кулминирали генералним политичким штрајком, који је захватио цело царство. Револуционарне организације, а пре свега бољшевици, настојали су да овај бескрајни вал протеста претворе у најшири оружани устанак против самодржавља, којем би се на чело ставила привремена влада која би прогласила демократску републику. Како на том програму нису успевали да остваре јединствени револуционарни фронт, у низу великих предузећа приступили су „самоорганизовању" радника и образовању радничких савета (совјета). Највећи значај међу њима стекао је

„Петербуршки совјет радничких депутата", који су у октобру заједнички формирали бољшевици, мењшевици и есери. Он ипак није успео да постане паралелна власт у престоници.

Суочен са нерешивом ситуацијом коју је створио у земљи, цар је у августу почео да попушта: објавио је изборе за Саветодавну думу. За овакав уступак је већ одавно прошло време. У октобру се генерални штрајк железничара претворио у свеопшти политички штрајк, у којем је учешће узело 2 милиона радника, који су демонстрирали бесно извикујући пароле: „Доле цар!", „Хоћемо устав!", „Живела скупштина!". На те изливе револуционарне енергије, генерал Трјепов је имао само један одговор – наредбу војсци „Не штедите муницију!" Зауставили су га Сергеј Вите и велики кнез Николај Николајевич. По њиховом савету цар је 17. октобра објавио *Прокламацију* у којој је прогласио „непоколебљиве основе грађанске слободе". У тој руској „Декларацији права" објављен је сазив Државне думе, што је значило увођење уставног поретка. Изгледало је да је револуција победила.

Свака друштвена и политичка групација, која је учествовала у револуцији, схватила је, међутим, ту победу на свој начин. Крупна монархистичка буржоазија је сматрала да је сада она позвана да узме власт у руке. Либерално грађанство и интелигенција, који су образовали партију конституционалних демократа (Кадета), захтевали су право да они образују владу и учврсте дело револуције. Крајња левица (бољшевици, мењшевици и есери) викали су да револуцију треба наставити „до потпуног свргавања самодржавља". Кад је владу саставио Сергеј Вите, позвани Кадети су одбили учешће у њој: тражили су све или ништа. Није, међутим, мировала ни контрареволуција. Под паролом да Јевреји хоће да разоре „матушку Русију" и сруше „баћушку цара", њени активисти су се стали обраћати селу и најнижим слојевима малограђанштине, из чијих су редова мобилисали контрареволуционарне одреде „црностотинаша". Већ после 18. октобра ови су кренули у погроме у којима је страдало 4000 Јевреја и најборбенијих револуционара. Политичка сцена Русије се стала даље раслојавати. Док су „црностотинаши" образовали „Савез руског народа", од Кадета се одвојила група „Октобриста" („Савез 17. октобра"), која се стала приближавати великобуржоаској десници. Русија се нашла у стању анархије.

На нападе ове монархистичке деснице бољшевици и есери су 26. октобра одговорили побуном морнара ратне флоте у Кронштату. После крвавих сукоба, царска гарда је за два дана успела да угуши ову побуну. То није био крај револуционарних крвопролића. Већ 11. новембра побунили су се матрози 12 ратних бродова у црноморској луци Севастопољ. Цару су, ипак, остала верна 22 брода. Њихове посаде су сломиле и овај устанак, чији је легендарни вођа, поручник Шмит, био заробљен и стрељан. Великих војничких немира и буна било је и у армијама на Далеком истоку, у којима је на огромним пространствима било расуто чак 700.000 бораца. Побуњеници су неко време контролисали готово целу транссибирску железницу, а у граду Чита су прогласили „Совјетску републику". За овим војничким следиле су безбројне стихијске буне сељака. Само у 1906. забележено их је 2.600.

Један од најкрвавијих револуционарних сукоба се, ипак, одиграо у старој престоници Москви. Почело је тако што је Ростовски пук 27. новембра 1905. отказао послушност својој команди. Њему се 7. децембра придружило московско радништво, тако да су устаници завладали Москвом и држали у њој власт 12 дана. Под оружјем су имали 9.000 бораца против само 1350 војника гарнизона верног цару. Њему је, међутим, из Петрограда у помоћ хитно упућен гардијски Семјоновски пук с артиљеријом, који је 19. децембра, после немилосрдног бомбардовања јуришао на устанике. У крвавом обрачуну и упорној одбрани, устаници су подлегли. Иза устанка остало је хиљаде лешева.

Московски догађаји били су у ствари прекретница у историји револуције 1905–1907. Побуне, нереди, окршаји по селима и провинцијским градовима унутрашњости простране Русије трајали су још скоро две године, али је револуција била у дефанзиви и гашена је насилним интервенцијама власти, или се гасила сама од себе. Ужаснути крвопролићем у Москви мењшевици су напустили револуционарну активност и стали пружати подршку Кадетима. Они и њихове вође Миљуков, Струве и други тражили су само мирне и поштене изборе за Државну думу. Бољшевика и есера је било у скоро свим локалним и стихијским побунама међу сељаштвом или у покретима неруских народа, али то више није битно утицало на ток и исход револуције. Охрабрени цар је сменио Витеову владу и на власт довео другог представника монархији оданих буржуја Горемикина, који је главни ослонац потражио у војсци, међу царским генералима. Ови су се великом снагом и одлучношћу устремили на националне покрете у Пољској, Латвији, Поволжју, Кавказу и Сибиру. Држећи се Манифеста од 17. октобра, Николај II је допустио расписивање избора за Думу. Одржани у марту 1906. они су донели убедљиву победу Кадета, који су добили 179 посланика, а њихова демократска (сељачка) фракција „Трудовици" још 107. Могли су самостално да формирају владу, јер 69 неруских сепаратиста и тешко поражени црностотинаши и други носиоци реакције нису били озбиљна опозиција. Бољшевици су бојкотовали изборе, а есери су се вратили терористичким акцијама, убивши током 1906. близу 800 личности. Под изговором да је Дума кривац за ове и друге немире, цар и дворска камарила, којима њен састав никако није одговарао, издејствовали су већ у јулу 1906. њено распуштање. За новог председника владе цар је 1906. довео Петра Аркадијевича Столипина. Његовом владом почиње да пропада последњи покушај спасоносних реформи Руског царства.

Столипинове реформе и њихов крах

Ступивши на власт у 44. години П.А. Столипин је иза себе имао већ богату историју своје аристократске породице (један од предака био му је и велики реформатор и страдалник из времена цара Александра I Сперански), осведочено животно и административно искуство. Реовлуционарна побуна 1905, у којој је озбиљно рањен, затекла га је на месту губернатора у Западној Белорусији. Храбро јездећи по побуњеним областима, пред себе је ставио као први задатак да без милости разбија сва преостала револуционарна жаришта и заведе ред у земљи. У тој мисији још два пута је рањаван али је иза себе остављао и многобројне жртве. Овлаштен Указом цара о увођењу преког суда, који је издат после трећег атентата бомбом на Столипина, у којем је августа 1906. страдало 27 особа, док је он остао неповређен, нови премијер је и сâм прибегао терору. За годину дана сузбио је анархију уз примену тешких репресалија. У смрт је послато близу пет хиљада побуњеника, хапшено је и суђено преко 27.000 лица, забрањено је око 500 синдикалних организација, с посла је отпуштено око 250.000 радника – учесника револуције, забрањено је 978 новина и 1236 књига, потпуно је разбијено 10 есерских оргнаизација. У току трајања ове „Столипинске реакције", сâм премијер је признавао да сваки свој дан сматра „последњим у животу". Цар, царица, велики кнежеви, камарила и многи други државни великодостојници били су пуни хвале и признања за овај Столипинов учинак.

Сам Столипин репресалије и владавину чврсте руке није сматрао циљем своје политике. Он је мир у држави желео ради стварања услова за њено темељно реформисање. „Дајте ми двадесет година мира и Русију нећете препознати" – говорио је. Зато је одмах по преузимању власти, као пре њега Вите, позвао Кадете на сарадњу. Миљуков је поново одбио. Столипин је решио да делује сам, а да пође од решавања кључног питања у Русији – аграрног. Вратио се идејама познатог либерала из 80-их година Чичерина, који је још 1881. предлагао ослобађање мужика сваке зависности од сеоске општине, власништво над земљом, која му је припала 1861, препусти му на сасвим слободно располагање и тиме село увести, дефинитивно, у капиталистичке односе. Пут до тог циља био је дуг и тегобан, готово недостижан. На руском селу је тада живело и радило 85% становника. На 12,5 милиона сељачких породица долазило је 159 милиона десетина земље. С друге стране 130.000 племића и капиталиста поседовало је 58 милиона десетина. Држава је поседовала 166 милиона десетина. Глад сељака за земљом била је вапијућа. Да би се утолила биле су опет неопходне револуционарне турбуленције. Столипин на то није ни помишљао. Кадети су предлагали да се спахијска земља подели сељацима уз откуп, а социјалисти то исто, али без откупа. Столипин

се на ове предлоге није освртао. Он је најважнијим сматрао повећавање акумулативне способности сеоских газдинстава, која готово није постојала. У том циљу предлагано је ослобађање сељака даљег плаћања откупа земље добијене 1861, а преостали дуг да се пребаци на државу. Издејствовао је царски указ о слободном власништву сељака на земљу и подели општинске земље сеоским газдинствима. У Сибиру и Азији државна земља је требало да се подели сељацима бесплатно, а у европској Русији да се оснује Земљорадничка банка која би давала хипотекарне зајмове сељацима.

Кад су ови предлози, и већ предузете мере крајем 1906, изнете пред Другу думу, у којој су Кадети и други левичари још увек имали тесну већину, они су их одбили, тражећи радикалнија решења. Узбуђени Столипин им се бесно обратио: „Вама је опет потребан велики потрес, а нама је потребна велика Русија." Цар је на то распустио и Другу думу и приступио ревизији изборног закона којим је фаворизовањем племства и крупне буржоазије, а дискриминацијом радничких и сељачких бирача, требало издејствовати победу деснице. То је и постигнуто. Трећа дума, изабрана у јуну 1907. била је „господска". У њој су десничари (монархисти, црностотинаши и њима блиски „октобристи") стекли предност над нејединственим „левичарима" (Кадетима, трудовицима, социјалдемократима и есерима). У тој Думи Столипинов Аграрни закон је, после доста отпора, овог пута с деснице, усвојен, али ће његова примена почети тек 1910. До Првог светског рата он неће бити у потпуности реализован, мада је већ 1911–1913. давао позитивне резултате што се одразило на повећање пољопривредне производње. Столипина тада више неће бити у животу.

* * *

Поред аграрног, Русију је почетком XX века оптерећивало, и то можда и теже од аграрног, национално питање. У огромној империји, Руси („Великоруси") нису чинили ни 50% становника. Уочи Првог светског рата три антируска национална покрета била су у акутној фази: пољско, финско и јеврејско. У перманентном отпору према Русији већ више од једног века, Пољаци су свој национални и сепаратистички покрет везивали за сваку антидржавну тенденцију или групацију, настојали да га у што већој мери интернационализују, тражећи везу чак и с Јапаном, били најватреније подржани од Католичке цркве. Добро разумевајући непомирљивост пољског отпора, Столипин је у оквиру своје реформске активности узимао у обзир и издвајање Пољске из састава Русије. Другачије је гледао на проблем Финске. Сматрао је да тамо треба појачати политику русификације, у којој је аутономашки покрет знатније подстицаје добио тек у току револуције 1905. И јеврејско питање се револуцијом зао-

штрило, мада је интернационализовано и пре тога с разних страна: од британске политике још на Берлинском конгресу, од стране социјалистичког покрета, акцијама јеврејског финансијског капитала у време закључивања руских државних зајмова, најзад пропагандом Ционистичке организације коју је средином 90-их година образовао Теодор Херцл. Највећу кривицу за оштрину јеврејског питања носиле су саме руске власти и део јавности својом не само дискриминаторском политиком, већ и угњетачким понашањем према Јеврејима у целој држави.

Поред ова три, Русију су почетком XX века стали узнемиравати и неки други национални покрети: украјински, грузијски и неких муслиманских народа, који су, међутим, имали више верска него национална обележја. Најснажнији међу њима био је украјински национализам којем су утицаји стизали и из аустроугарске Галиције и из Рима, из центара Унијатске цркве.

Како због политике чврсте руке, још више због мера у решавању аграрног питања, Столипин је изазивао отпоре на разним странама. Револуционарне струје свих врста плашиле су се да ће им његове реформе извући сељаштво испод сваког утицаја. Кадети су са завишћу гледали на пораст његове популарности у политичкој јавности. Црностотинаши су га жестоко нападали због удара на интересе племства. Врло блиско им је било и незадовољство дворске камариле којој је правац давала царица Александра. Против Столипина она је већ 1909. почела да ради и код Николаја II, који се под њеним утицајем, брзо хладно према човеку који је спасавао Русију. Као и бирократски круг око њега, цар је на Столипинове реформе почео гледати као на рушење светих традиција царства Романових. Стара Русија, очевидно, није разумела у каквој ситуцији је живела и које се претње надвијају над Царство. Стога и није схватила да су Столипинове реформе можда последње средство за његово спасавање. Једна од ретких личности која је то разумела био је утицајни велики кнез Николај Николајевич, који је приволео цара да 1910. не прихвати Столипинову понуђену оставку. Ова „блистава победа Столипина“, како су је назвале неке новине, била је у ствари Пирова победа. Његови противници латили су се терористичког начина уклањања противника. Уз помоћ мрачне личности, неког двоструког агента политичке полиције (Охране) и есера (Богрова), на Столипина је 1. септембра 1911. бачена бомба која га је смртно ранила. Цар није схватио дубину трагедије овог чина и није дошао ни на Столипинову сахрану. Уместо пажње за будућност Русије, Романови су ударили бригу на весеље. С највећом помпом су стали припремати велелепну прославу 300-те годишњице доласка своје династије на власт у Русији, која је обележена 1913.

Династију и цео владајући круг заваравали су статистички подаци о стварном просперитету Русије. За двадесет година њено становништво

се повећало са 122 на 180 милиона; доходак привреде је растао годишње по удвостученој стопи. Напредовале су скоро све гране привреде (индустрија чак 4 пута) и то управо 1911–1913. Ширио се саобраћај, расла је продуктивност у пољопривреди, напредовало је образовање. Задивљене овим чињеницама, владајуће снаге окупљене око Двора, занемариле су дубоке структуралне промене у руском друштву, нове и све снажније културне, колективно-психолошке и друге тенденције, које су тражиле и другачију организацију државе, реформисану политику, способнију за хватање у коштац са новим социјално-политичким супротностима које су ове промене избациле на површину. Окамењено, једва дотакнуто самодржавље, држало се свих својих моћи и права, потпуно неспособно да прати токове новог економског, друштвеног и културног живота Царства. Из те немоћи Русије да без револуције реши овај историјски парадокс проистекле су и оне интелектуалне и моралне кризе о којима смо раније говорили. Док је државни врх пловио у свом луксузу, у декорацијама и фриволним свечаностима, а интелигенција се ломила у свој немоћи и недоумицама, револуционарне снаге и расположења су нарастали. Услове за разорни удар створиће Први светски рат.

ГЛАВА СЕДМА

ОСТАЛЕ ЕВРОПСКЕ ДРЖАВЕ 1871–1914.

Пиринејско полуострво

Шпанија је на Пиринејском полуострву запремала велики простор, али не и богат ораницама и пашњацима, које су покривале тек 1/3 земље. Сви остали, нарочито планински, предели рачунали су се у „неплодну" стеновиту пустош. Шпанија је имала дуге обале на Средоземном мору и Атлантском океану, које су нудиле добре услове за прекоморску трговину, али је кочио неразвијен унутрашњи саобраћај са поморским лукама. Њеној трговини тежак ударац нанеће 1898. Сједињене Америчке Државе кад јој отму Кубу, Порторико и Филипине. Од некадашњег огромног колонијалног царства, преостаће јој комад територије на северу Марока.

У првој половини XIX века Шпанију су потресале четири револуције. Пета, грађанска, одиграла се 60-их и 70-их година. Почела је једним војним пронунцијаментом у луци Кадис, кад је 1868. проглашено свргавање династије Бурбона с престола, што је у готово целој Шпанији произвело масован народни бунт. Најснажније се дигло тешко експлоатисано и угњетавано сељаштво на велепоседима латифундиста и католичке цркве, који су били најпоузданији ослонац краљевске власти. У револуцији је, и то као водећа снага, учествовало и грађанство, које је борбеним акцијама освајало један по један град, да би после заузимања Мадрида 29. септембра његова револуционарна хунта прогласила своју власт у целој држави. Краљица Изабела је избегла у иностранство.

Власт у Шпанији пала је у руке коалицији трговачко-финансијске буржоазије и либералних велепоседника. Они су образовали Либерални савез на челу с маршалом Сераном и адмиралом Топетеом. Савез је именовао привремену владу под председништвом Серана. Она је прогласила да ће Шпанија постати уставна монархија и да је револуција завршена. У фебруару 1869. изабрани су Кортеси (Скупштина) који су то и потврдили. Усвојени устав је Шпанију прогласио парламентарном монархијом са два дома Скупштине, увео опште бирачко право и основне грађанске слободе. Затим се кренуло у тражење личности владара. После одбијања

Леополда Хоенцолерна, за владара је 1870. изабран савојски принц Амадео, син италијанског краља Виторија Емануела II.

Револуција, међутим, није била завршена. Огромно незадовољство је владало међу сељаштвом. Аграрно питање је, опет, гурнуто у други план, пролетаријат је препуштен милости и немилости послодаваца, а грађанству је сметала превелика централизација државе, па су се у неким крајевима (Каталонији, Галисији, Баскији) појавили покрети за њену федерализацију. Револуционарни табор се распао на два крила: радикално и прогресистичко. Прво је предлагало излажење у сусрет неким захтевима сељаштва, а друго је сматрало да се револуција мора зауставити свим средствима. Сељаштво је масовно пошло за радикалима, а неорганизовани пролетаријат је почео da пружа подршку анархистичким идејама и акцијама, које је бакуњинизам, као струја Прве интернационале посејао у Италији и Шпанији. Шпанија се нашла у великом хаосу из којег краљ Амадео није видео излаз већ је абдицирао.

Хаотичне политичке прилике искористила је велепоседничка и клерикална реакција и кренула је у кампању за враћање Бурбона на престо и то Дон Карлоса уместо изгнане Изабеле. Против ове намере подигле су се снаге наклоњене претварању Шпаније у федеративну републику. Најснажније су биле у напреднијим приморским областима, које су у Севиљи, Кордови, Гранади, Малаги, Кадису, Картахени и Валенсији 1873. нагнале Кортесе да Шпанију прогласе републиком.

Нова власт није била у стању да се обрачуна са аристократско-клерикалним покретом за рестаурацију бурбонске династије. У овом покрету је, међутим, настао расцеп између присталица претендента Дон Карлоса карлиста и изабелиста, што је компликовало ситуацију. Неред је 29. децембра 1874. пресекао нови војни удар који је укинуо републику, а на престо довео сина краљице Изабеле II Алфонса XII. Власт је узела група конзервативних политичара предвођених од Кановаса дел Кастиља, а ослоњена на земљишну аристократију. Присталице Дон Карлоса се с тим нису мириле и повеле су прави династички рат који ће бити завршен тек 1876, капитулацијом карлиста.

Нови режим, који је завладао 1875, ипак је прихватио уставно монархијско уређење Шпаније. Сачуване су парламентарне институције и страначке организације. Конзервативна и Либерална странка су заправо владале земљом. Међу њима су се спорови водили више око путева привредног развоја, него око чисто политичких питања. Док су либерали привредни опоравак видели пре свега у примени принципа laissé faire-a и слободне трговине, конзервативци су били склонији царинској заштити и умереном интервенционизму државе. Обе стране биле су јединствене у решености да се брани друштвени поредак и интегритет државе. Зато међу овим странкама и није било оштрих борби, а њихове честе смене

на власти (12 влада од 1880. до 1901) пролазиле су без потреса. Није никакво чудо што је после смрти Алфонса XII , његовом малолетном наследнику Алфонсу XIII 1885. за председника владе либерала Сагасту предложио нико други до шеф конзервативаца Кановас. Ове две владајуће политичке формације налазиле су заједнички језик и по питању отварања Шпаније за улазак страног (првенствено енглеског) инвестиционог капитала ради покретања бржег економског развоја земље. За кратко време Британци су отпочели масовну експлоатацију гвоздене и бакарне руде у Шпанији, постали су власници чувеног рудника Рио-Тинто и улагачи новца у шпанске железнице. Напредак у рударству, индустрији и саобраћају није праћен готово никаквим знатнијим променама у пољопривреди. Аграр је остао стална бољка и извор друштвених и политичких нестабилности ове пиринејске државе, изазивајући честе изливе сељачког незадовољства у Андалузији, Каталонији и Галисији.

Ова неуједначеност привредних прилика била је важан извор распламсавања већ постојећих сепаратизама у појединим областима Шпаније, који су се заодевали националном идеологијом. Ти покрети су били најснажнији у Каталонији, Баскији и Галисији. Баскијци су своје сепаратистичке тежње испољили још 1876, а Каталонци су 1892. на скупу у Манреси поставили питање своје националне посебности.

Тако су се у последњој четвртини XIX века испод привидне стабилности државне власти, гомилале опасне социјалне и политичке супротности, које су претиле новим сукобима и непогодама. После смрти Алфонса XII и владавине намеснице Кристине утицаја на двору су се докопале личности из војних кругова, аристократске камариле, свештенства, па и неки припадници владајућих партија који су међу собом закључили „Пакт Ел Прадо" с циљем да овладају носиоцима и законодавне и извршне власти. Катастрофа Шпаније у рату против САД 1898. и губитак последњих значајних колонија нанела је тежак удар и овој реакционарној дворској камарили, а ојачала захтеве радикалнијих либерала и демократа за спровођење друштвених реформи. На прелазу из XIX у XX век у Шпанији се поново распаљивао револуционарни екстремизам и анархизам, учестали су сељачки немири и раднички штрајкови, политичка атмосфера се брзо загревала. Томе је доприносио и сâм, ситуацији недорасли, краљ Алфонсо XIII. Ситуацију је чинило осетљивијом то што су и анархисти и социјалисти међу радништвом стварали своје организације, борбене илегалне, односно синдикалне: Confederation nacional de Trabajo (CNT) и Union national de Trabajo (UNT). Јачали су и сепаратистички покрети. У Каталонији је 1898. основана Регионална Каталонска лига.

Влада конзервативца Маура покушала је да војним интервенцијама сузбије каталонски сепаратизам, што је имало контра ефекат: збило је редове Каталонаца, који су створили посебну националну странку Solidaritat

Catalona. На парламентарним изборима 1907. она је у Каталонији однела убедљиву победу. Власт је појачала политичке прогоне, а Каталонци су одговорили серијом бомбашких напада у Барселони. Сукоб је у јулу 1909. достигао врхунац у „сумануутим разарањима" и „трагичне недеље" у Барселони, кад је војска брутално разбила масовну побуну радника, сељака и буржоаских националиста. Пораз устанка разбио је и Solidaritat Catalona и смирио сепаратистичке покрете, али су тада поново на сцену ступили анархисти који су 1914. предузели нову акцију. Тако је Шпанија у великој узнемирености дочекала крај „дугог деветнаестог века".

* * *

Португалија је у епоху империјализма ушла као још увек велика колонијална сила са две простране колоније у Африци (Ангола и Мозамбик) и две мајушне на Индијском потконтиненту (Гоа и Диа). У својим властитим границама она је била привредно и друштвено слаба и неразвијена држава са заосталом пољопривредном производњом заснованом на полуфеудалним односима. Мали број земљишних велепоседника (латифундиста) безобзирно је експлоатисао масу сиромашних сељака, закупаца, а минорно инвестирајући остварене приходе у агротехничке иновације. Индустрија се такође споро развијала, а најуспешнија привредна грана, трговина, све теже је подносила конкуренцију моћнијих и савременијих поморских компанија развијених држава.

У политичком животу, оваква привредна ситуација изазивала је много лутања и сукобљавања. Краљ Карлос I показао се немоћним за било какву радикалнију друштвену и политичку акцију, па су припадници још слабе грађанске класе, удружени с националном интелигенцијом повели један либерално-републикански покрет, који је 1891, 1902. и 1905. покушао да пронађе присталице и у војним круговима, без којих није могао да ступи у одлучнију акцију. Да се оваква сарадња оствари и да се почну припреме за државни удар ради отпочињања преображаја земље, допринели су у највећој мери снажни сељачки бунтови који су се јавили 1906–1907.

Присталице реформи из грађанства и војске успели су, најзад, 1908. да организују заверу и изврше удар у којем су убијени и краљ и престолонаследник. За новог владара именован је Мануел II који је обуставио државни терор над опозицијом, али није предузео готово ништа на социјалном и политичком преображавању земље. То је 1910. довело до нове либерално-републиканске побуне, која је за резултат имала прогон краља из земље. Била је то заправо грађанска револуција која се завршила избором Уставотворне скупштине, проглашењем републике и доношењем програма многих либералних реформи. Већина њих неће бити спроведена, али је специфичност португалске револуције била у томе што је грађанска Европа, у којој је било много републиканаца, а мало република, у XX веку Португалију добила тек као трећу републиканску државу на старом континенту.

Државе Бенелукса

Бечки конгрес је 1815. од Белгије, Холандије и Луксембурга створио велику, али вештачку Низоземску краљевину. Белгија се, револуцијом 1830. издвојила из ове државе и постала независна краљевина, а Војводство Луксембург ће то мирним путем спровести тек 1890.

Белгија ће у XIX веку доживети један од најспектакуларнијих индустријских преображаја и уврстити се у привредно најразвијеније земље Европе. Захваљујући томе, иако пространством и бројем становника мала држава успела је, захваљујући привредној моћи и предузимљивости краља Леополда II да постане моћна колонијална сила са Конгом, као једном од најпространијих колонија у Африци. Поред тога крајем XIX века била је убедљиво најгушће насељена држава Европе, са преко 400 становника на квадратној миљи површине. Холандија са око 300 и Велика Британија са 280 становника иза ње су видљиво заостајале.

Снага белгијског грађанства и развијен политички живот обезбедили су Белгији кроз читав век (после 1830) либерални политички систем и уставно монархијско државно уређење с развијеним и стабилним институцијама законодавне, извршне и судске власти. Њен Устав из 1830. остао је све до XX столећа узор борцима за стабилно либерално политичко устројство многих других европских народа и држава. У таквим условима и раднички и социјалистички покрет у Белгији прошао је пут мање драматичан од сличних покрета у већини других земаља. Уједињавањем неколико радничких организација 1879. је створена снажна Социјалдемократска партија марксистичке декларације, али парламентарно демократске праксе. Њен најистакнутији лидер Ван дер Велде био је високи функционер Друге радничке интернационале.

Да Белгија, ипак, није могла да ужива потпуну друштвено-политичку стабилност и хармоничан живот чинила су језичко-национална неслагања између две културно-етничке групе њеног становништва. Фламанци, као већинско становништво германског порекла настојали су да наметну своју језичку, културно-политичку доминацију, којој су Валонци, франкофони и франкофили пружали стални отпор, негујући своју посебну културну и политичку оријентацију.

Холандија као стара поморска сила, коју су у XVII веку Енглези почели да потискују на светским морским и океанским комуникацијама и позицијама, остала је и у XIX столећу значајан територијални, политички

и економски фактор европске историје. Иако није пратила темпо развоја две земље које су се од ње одвојиле, Холандија је у епоху империјализма ушла као држава јаке поморске трговине, банкарског пословања и напредне пољопривредне производње како у примарном, тако и у прерађивачком сектору. То је добрим делом имала да захвали и поседовању великих колонијалних поседа (индонежанских острва) у Индијском океану. Попут привредне, Холандија је очувала и политичку стабилност ослоњену на усаглашеним интересима финансијске и трговачке буржоазије са богатим пољопривредницима. Ту стабилност илуструје чињеница да је на холандском престолу седела краљица Вилхелмина од 1890. до 1948.

Скандинавске државе

Данска је на Бечком конгресу изгубила Норвешку, која је уједињена са Шведском. У рату са Пруском и Аустријом 1864. одузете су јој покрајине Шлезвиг и Холштајн, мада им је један мањи део ових територија, у којој су Данци били већинско становништво, враћен. И после ових губитака Данска је, захваљујући свом стратегијском положају била значајна држава на Атлантском океану и Балтичком мору, тим пре што су под њеном влашћу остали делови Исланда и Гренланда. Користећи ту позицију она је и на крају XIX века успевала да очува трговачко поморство, бродоградњу, а и да развије одређене индустријске гране. Карактеристично је да се та врста производње развила у индустријској преради и извозу аграрних производа, будући да је Данска врло рано остварила напредак у пољопривреди, где је било и највећих класних разлика и друштвено-политичких сукобљавања.

* * *

Шведска је све до 1905. била у персоналној унији са Норвешком, у којој су Норвежани имали скоро потпуно самостално унутрашње уређење. У време владавине краља Карла XIV из династије бившег Наполеоновог маршала Бернадота, споразумом у Карлштату Норвешка је изашла из ове уније, а Шведска је наставила да постоји у државном уређењу које је устројено Уставом из 1866. По одредбама тог Устава Шведска је била монархија у којој законодавну власт врши дводомна Скупштина (Riksdag), биран ограниченим правом гласа. Захваљујући брзом развоју привреде, на првом месту специјализоване металургијске производње, прераде дрвета, трговине и финансијских операција, либералне и демократске снаге, које су такође јачале, вршиле су све снажнији притисак на финансијско-индустријску групацију, која је окупљена око двора политички

доминирала Шведском. Том притиску придружио се и раднички покрет, па је све то, уочи Првог светског рата, који ће неутралној Шведској донети велики просперитет, дошло до значајних политичких и социјалних промена. Најзначајније су биле увођење општег права гласа 1909. и усвајање Закона о социјалном осигурању радника 1913.

Норвешка је после прекида везе са Шведском, до којег је дошло после претећих политичких напетости, наставила живот у грађанско демократском правцу, под владавином краља Хакона I. Стављајући се у међународном, али и привредном погледу у најтешње везе са Великом Британијом и сама је постизала видне успехе у економском и политичком развоју. Као и Данска и Шведска је поседовала делове Исланда и Гренланда.

Швајцарска

Ова алпска држава је била својеврсна појава у историји Европе од 1815. до данашњих дана. Њена трајна војно-политичка неутралност је гарантована међународним уговорима, а унутрашња државна кохезија трију народа уставним решењима из 1847. и 1874. године. У државно-правном смислу Устав је њу дефинисао као конфедерацију, али су њени удружени кантони на централне државне органе пренела виталне политичке функције које су је фактички чиниле јаком федеративном државом. То су омогућила два битна услова: изузетна национална толеранција и културна једнакост трију нација које су чиниле Швајцарску (Немци, Французи и Италијани) и најдемократскији политички систем који је видела Европа XIX века. Разуме се да томе треба додати и успешан привредни развој у области саобраћаја, који је за Швајцарску, као транзитну земљу, био од посебног значаја, затим туризма, електро и фармацеутске индустрије, прецизне механике, деликатесних прехрамбених производа (чоколаде, сирева). Све ове околности омогућавале су Швајцарској да и у време о којем говори ова књига има државу у којој је улога религије сведена на праву меру (без политичких компетенција), у којој се признаје грађански брак, примењује опште право гласа у избору државних установа, и постоји институција референдума у доношењу најважнијих одлука за државну целину. Својина, грађанска права и слободе (штампе, говора, политичког организовања) доследно се поштују, а новац, и домаћи и страни је светиња која се најбрижљивије чува. Зато је Швајцарска била стециште прогоњених бораца за слободу из многих других европских земаља с једне, и банкарских операција, с друге стране.

Трећи део

МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ

ГЛАВА ПРВА

ОД ФРАНКФУРТСКОГ МИРА (1871) ДО БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА (1878)

У епохи империјализма Европа је водила у правом смислу светску политику. Она је доминирала том сценом. Њени трговци и финансијери контролисали су већину тржишта у свету, њена флота господарила је морима и океанима, њен технички, научни и технолошки потенцијал још увек је одржавао превагу над осталим деловима земаљске кугле, њени истраживачи, верски мисионари, трговци и војници отварали су једно по једно још „затворено" подручје Азије, Африке и Океаније, било за колонизацију, било за економско-политичку пенетрацију својих народа и држава. На прелазу из XIX у XX век, на међународној сцени појавиће се и две ваневропске силе – Јапан и деформисани европски дериват Сједињене Америчке Државе – али ће њихова улога, сем у једном случају (руско-јапански рат 1904–1905) до 1914. остати још увек другоразредна и епизодна. Европска цивилизација сматрала се и даље општеважећим симболом прогреса и разума, чије тековине ваља свуда пресађивати.

Сама Европа била је, међутим, далеко од јединства и хомогености. Њене државе су се, по моћи, снази и улози у свету, делиле на неколико категорија. Листа „великих" је релативно кратка: Велика Британија, Француска, Немачка, Русија и Аустро-Угарска, а формално и покаткад, и Италија. Турска је ту као подручје честих потреса, који ангажују остале силе. Друге државе су биле од значаја само кад су директно умешане у игрУвеликих сила, кад су постајале предмет интервенција, или кад су саме тражиле помоћ са стране. Захваљујући томе, целокупном међународном сценом доминирали су управо односи између ових шест великих сила.

У тим односима прворазредно је било питање њихових стратешких интереса. За Велику Британију то су питања равнотеже снага на старом континенту и доминације над главним светским комуникацијама на морима и океанима (Средоземљу, Атлантику и Индијском океану); за Русију то су експанзија у Централну Азију и излазак на топло – Средоземно – море; за Французе реч је о обезбеђивању од Немачке и држање корака у колонијалној експанзији са Британијом; за Немачку то је сигурност у Средњој Европи (спречавање рата на два фронта – против Француске и

Русије) и укључивање у трку за поделу света; за Аустро-Угарску то је подвргавање Балкана што чвршћој контроли, а за Италију прикључивање „богатим рођацима“ у грабежу светских богатстава.

У центру збивања читавог раздобља 1871–1914. стајаће два велика питања међународне политике, чија су изворишта била на старом континенту: питање равнотеже снага у Европи и питање колонијалне експанзије и стварање колонијалних империја. Та два питања била су међусобно тесно повезана, а прво је чешће условљавало друго.

На европској сцени током читавог разматраног раздобља постојала су нека трајна жаришта међународних супротности која су утицала и на односе снага и на колонијалну политику европских сила. Та су се жаришта у више наврата наизменично разбуктавала или смиривала, али се никако нису гасила. На Западу то су биле француско-немачке контраверзе произашле из њиховог међусобног рата 1870–71. и уједињења Немачке, које су онемогућавале икакву коначну санацију њихових односа. Ове супротности су свакако биле најбитнија компонента укупног склопа међународних односа у Европи током империјалистичке епохе. Друго жариште исте снаге било је Источно питање које је у себе укључивало мноштво крајње сложених и компликованих садржаја: традиционалну заинтересованост Русије за „турско наслеђе“, мореузе Босфор и Дарданеле и за утицај на балканске народе; преоријентацију експанзије Аустро-Угарске (у којој су Мађари остваривали „70% утицаја“) према Југу – дакле опет Балкану – иза које су стајале далекосежне амбиције германског „Drang-a nach Osten“; трајне англо-француске и италијанске интересе на Медитерану „обогаћене“ сада и проширеним колонијалним плановима (Суец, Кипар, Египат, Тунис, Триполис, Мароко); ослободилачке, национално-револуционарне тежње и покрете балканских народа. Као треће збирно жариште, мање трајности, променљивије и флотантније биле су међусобне колонијалне противречности великих европских сила, које ће утицати на њихово груписање и коначно сврставање у два антагонистичка, непомирљива блока.

Ако пођемо од претпосТавке која представља методолошки оквир целе ове књиге, да „дубинске снаге“ и покретаче политичких односа међу народима и државама Европе (и света) треба тражити у свим оним структурама и процесима, које смо напред изложили, поставља се питање стваралачке улоге водећих личности и политичко-дипломатских институција у органима државне власти, на спровођењу и остваривању конкретних концепција, планова и акција у сферама међународних односа епохе империјализма. Јер, стратешки правци, а још у далеко већој мери тактички поступци и потези свих држава – као главних субјеката међународне политике – ипак су поглавито зависили од оних уских политичко-дипломатских група и личности које доносе меродавне одлуке.

Поред оних знаменитих личности које стоје на самим врховима државних и дипломатских пирамида овог доба (као што су Бизмарк или Билов у Немачкој, Андраши или Ерентал у Аустро-Угарској, Горчаков или Извољски у Русији, Дизраели или Греј у Британији, Делкасе у Француској итд.), с којима ћемо се у даљем излагању најчешће сусретати, ваља поменути и неке друге структуре које ће утицати на главне правце европске политике крајем XIX и почетком XX века. У великом броју европских земаља међу тим личностима монарси (владари) заузимају кључна, или бар неко од кључних места. У моћним апсолутистичким империјама (Русији и Турској) од воље цара и падишаха зависи све, или, тачније речено, без ње се не може ништа. Али, и у неким уставним монархијама воља владара је прворазредни па и пресудни фактор спољне политике: Франца-Јозефа у Аустро-Угарској, Вилхелма I и II у Немачкој, а понекад богами и краљице Викторије у Енглеској. Тако је и у мањим државама: Белгији, Румунији, обреновићевској Србији, Бугарској. Улогу и значај крунисаних глава у светској политици, ипак, не треба пренаглашавати. Њихове амбиције, њихова стремљења и политичка воља, формирали су се као и код других државника у једном ужем дипломатско-политичком окружењу, али и под различитим утицајима и притисцима ширег социјално-психолошког контекста владајућих слојева друштва, у којима су се образовали покретачки механизми и интереси спољне политике.

У том ширем миљеу у којем се плету нити интереса и ударају програмско-стратешки темељи интернационалне политике појединих земаља, стара аристократија (потомци некадашњег феудалног племства) још увек није изгубила сваки утицај и значај. Припадници аристократских породица седе и даље на важним местима у администрацији, дипломатији (на амбасадорским и посланичким местима) и војним командама, чак и у државама у којима је буржоазија остварила потпуну политичку превласт. И у републиканској Француској сматрало се корисним да се нека важна дипломатска мисија повери личностима звучних и познатих племићких имена.

У односима између влада и држава у читавом разматраном периоду још увек преовлађују методи традиционалне дипломатије, у којој се говори беспрекоран француски језик и у којој учествује врло мали број људи. Француска амбасада у Берлину, или руска у Паризу запошљавају само по осморо дипломата и службеника. У таквој дипломатији амбасадори (или други шефови мисија), нису само трансмисија и „porte-parolle“ политике своје владе, већ су и њени креатори. Слична је и улога специјалних дипломатских емисара при ондашњим условима путовања – 4 дана возом од Париза до Петрограда. Улога телеграфа је изузетна, а од почетка XX века и телефона, али су амбасадори и даље прве виолине европског дипломат-

ског оркестра и зато већина од њих настоји да овлада што већим знањима о земљи у којој службује, да „уђе у њен дух“. О томе је велики француски дипломата Жил Камбон писао: „Познавати једну земљу, значи продрти у њену душу. Да би то постигао амбасадор се неће задовољити сусретима са министрима и политичким људима. Често ће из наизглед необавезне конверзације сазнати више него из службених дискусија. Симпатије отмених жена, које сусреће у високом свету, биће му драгоцене.“

Амбасадорска места оног доба била су стабилна, смене ређе и без данашње механике, па су поједини велики амбасадори годинама и деценијама седели на својим местима: Барер у Риму (1897–1922), Пол Камбон у Лондону (1898–1920), Жисран у Вашингтону (1902–1924), фон Хоенлое у Паризу (1874–1885), фон Минстер на истом месту (1885–1901) итд.

Значајну улогу у међународној политици империјалистичке епохе играле су неретко и личности из сенке, саветници и поверљиви људи великих моћника: један Фридрих фон Холштајн, у време Вилхелма II, један Томас Сандерс, подсекретар у Форин офису и секретар сер Едварда Греја, гроф Вите руски министар финансија, или гроф Ламсдорф, шеф кабинета руског министра Гирса.

Ваља, најзад, поменути и тзв. „групе за притисак“ (моћне скупине политичких функционера, пословних људи, припадника „јавног мњења“) које су се у свим земљама образовале ad hoc, по одређеним питањима спољне политике – најчешће кад су били у питању велики материјални интереси – или су трајније деловале и бавиле се стратешким проблемима међународних односа.

Међу личностима дипломатског света и света политике сусрећу се особе различитих карактера и моралних квалитета. Жан Батист Дирозел је сачинио читаву типологију ових личности међу водећим људима међународне сцене, разврставајући их у ове контрастне типове: фанатични доктринари–помирљиви опортунисти, идеалисти–циници, ригидни реалисти–маштовити визионари, играчи–промишљене рачунџије. У овим контрастима сусрећемо Бизмарка и Билова у Немачкој, Солзберија и Чемберлене (Џозефа) у Енглеској, Андрашија и Ерентала у Аустро-Угарској, Анотоа и Делкасеа у Француској, Горчакова и Извољског у Русији итд.

Ма колико од случаја до случаја било значајно, ма колико изгледало одлучујуће, деловање личности, појединаца или у групама, које доносе меродавне одлуке, или директно утичу на њихово доношење, мора се, кад је целина међународних односа у питању, вазда стављати у контексте и оквире деловања дубинских снага и покретачких основа историјског кретања.

Историја међународних односа епохе империјализма може се поделити на два раздобља.

У првом (1871–1890), обележеном особом немачког канцелара Ота фон Бизмарка и системом односа, познатом по његовом имену, доминирали су континентални проблеми и Источно питање. Могуће га је поделити у две етапе: до Берлинског конгреса (1878) и после њега, до силаска Бизмарка са власти и склапања Француско-руског савеза (1890–91).

Друго раздобље (1890–1914) обележено је све акутнијим учешћем колонијалне проблематике у међународној политици европских земаља, све бржом трком у наоружавању, постепеним разврставањем великих сила у два супротстављена блока и све учесталијим и заоштренијим међународним кризама, од којих ће последња 1914. одвести у „Велики рат“.

Немачки фактор у европској политици. Тројецарски савез

Уједињење Немачке и проглашавање Другог Рајха 1871. темељно је изменило однос снага на европској међународној сцени. У центру Европе појавила се једна громада која је својом војном силом, својим привредним могућностима и својим политичким динамизмом у сваком погледу и свим суседима уливала респект. На челу немачке политике стајао је, осим тога, човек с репутацијом најенергичнијег, али и најеластичнијег, дипломате, способног за суптилна кабинетска и преговарачка маневрисања, као и за брутално наметање одлука, за сложене дипломатске игре, као и за звецкање оружјем и претње силом.

Прве године нове европске констелације започеле су у знаку тек минулог крвавог немачко-француског конфликта, за који нико није био сигуран да ускоро неће бити обновљен. Губитници на бојном пољу и за преговарачким столом, губитници територија (Алзас и Лорен), новца (5 милијарди франака одштете) и међународног престижа и утицаја, Французи су жудели за реваншом и тога су се плашили сви: од Бизмарка до стратега и дипломата било које европске државе. Бизмарк и војно-политички врх Немачке били су уверени да Француска не може прежалити пораз из 1870–71. и, нарочито, губитак Алзаса и Лорене. Она ће зато тежити што скоријем реваншу, који, несумњиво, својим војним реформама и другим мерама убрзано и припрема. Зато Француској треба што пре задати нови, „превентивни“ ударац, који ће је за дуги низ година онеспособити за улогу велике силе и активну спољну политику. Из тог схватања потицало је арогантно и изазивачко понашање немачког политичког вођства, па и немачке јавности, према Француској испољено такорећи сутрадан после Франкфуртског мира.

Реванш, међутим, уопште није био ни блиска, ни реална претпоставка. Французи су добро и дубоко осећали и своју војно-материјалну и политичко-моралну исцрпљеност за било какав озбиљнији реваншистички подухват у ближој будућности и усвојили су једно спољнополитичко начело којег су се придржавале све релевантне групације, на иначе веома разуђеној и узнемиреној сцени француске политике. То начело је формулисао вођ републиканаца Леон Гамбета и оно је гласило: „О томе (реваншу – Ч.П.) увек мислити, никад не говорити". Спремати се, дакле, за њега стрпљиво и темељно, али га не очекивати у скорој перспективи. У складу с тим, Француска је скрупулозно и без оклевања спровела све одредбе Франкфуртског мира из 1871 (одрекла се без протеста изгубљених територија, порушила је фортификације на граници, пре рока је – већ 1873 – исплатила ратну штету и тиме постигла превремено повлачење окупационих немачких трупа са делова своје територије), радила је на залечењу рана задобијених у рату и у Париској комуни, стимулисала је привредни развој враћањем протекционизму, предузела важне кораке (Закон из 1872) за обнову, јачање и осавремењивање војних снага земље и обазриво се враћала у концерт великих европских сила.

Управо ова брза обнова снага Француске, а још више симпатије с којима је то праћено и одобравано од стране других двеју европских велесила (Русије и Велике Британије), које нису биле равнодушне и спокојне на појаву новог великог и агресивног моћника у средњој Европи, кварили су сан челницима Немачке, а на првом месту њеном „гвозденом канцелару". Од првог дана заокруживања свог највећег дела (уједињења Немачке), њега је узнемиравала мисао о могућности повезивања Француске с другим силама, на првом месту с Русијом, и наметање Немачкој рата на два фронта. Бизмарк је, као реалан политичар, упркос свакодневне галаме о предстојећем француском реваншу, добро знао да он није могућ све док су Французи без савезника. Знао је и то да би остале велике силе тешко још једном равнодушно гледале на сакаћење Француске, као 1870–71. Зато је држао да је за Немачку неизбежно што дуже одржавање Француске у стању међународне изолације, да би јој се, у неком повољном стицају околности, задао још један разорни пораз. Та мисао прогонила је Бизмарка. Појавио се његов чувени „кошмар коалиције", који ће га пратити свих наредних двадесет година неуморне дипломатске и спољнополитичке комбинаторике. Његова прва и најважнија брига била је како Русији везати руке, окренути јој пажњу од западне Европе и спречити савезничко повезивање Русије, а евентуално и Аустро-Угарске, са Француском. Чинило му се да је најповољније гурнути ове две силе у живи песак Источног питања где ће се исцрпљивати међусобним трвењима и сукобима с Турском, а повремено и с Великом Британијом. Тиме би се добило двоструко: продубљивала би се супротност између ових сила, а Француска би се осамљивала и остављала без ичије довољне подршке. При том би још понајбоље било повезати две најсупротстављеније силе, Русију и Аустро-Угарску, у једну међународну групацију под патронатом и арбитражном улогом саме Немачке, како би се оне онеспособиле за самосталну акцију, која би могла да буде на уштрб немачких интереса. Треба, говорио је Бизмарк, добро мотрити на „аустријског слона" и „руског силног слона" у њиховом кретању по балканској порцеланској радњи. Рачунао је при том, на двоструки добитак за Немачку: очување тековина њеног уједињења и безбедности њених граница, али и сузбијање револуционарних промена на југу, истоку и југоистоку Европе. Од Енглеза отпор оваквој политици није очекивао: они су на дужи рок били заокупљени својим прекоморским и колонијалним интересима, за које Бизмарк није имао афинитета. Зато му Велика Британија није била прва брига. Још мање се освртао на још слабу и за енергичну акцију у Европи неспремну Италију.

Бизмарков спољнополитички програм после 1871. био је, дакле, дефанзиван, мада не и мирољубив. Како је прихваћен у самој Немачкој?

Седамдесетих година он није имао алтернативу. Као човек који је имао највеће заслуге за уједињење Немачке, као државник чврсте руке и огромног ауторитета, снабдевен великим политичким овлашћењима, слабо контролисаним и ограничаваним од законодавне власти, Бизмарк је уживао трајно и непомућено поверење свог владара Вилхелма I. Најважније од свега је, ипак, то што је његов програм у ствари био разборит и реалан. Захваљујући томе, пред њим су се приклањали и ауторитативни генерали, попут Хелмута Молткеа, и у тако милитаристичкој земљи каква је била Немачка. Тек 80-их година почеће Бизмарков програм одржавања statusa quo у Европи и дефанзиве у другим деловима света да долази у раскорак са набујалим снагама немачког империјализма, али ће се одржавати још читаву деценију.

Да ли су Русија и Аустро-Угарска имале интереса и потребе за улазак у Бизмаркову рачуницу? Иако свесна могућих претњи и са немачке стране, Русија је, због сталних супротности и неспоразума са Аустро-Угарском и Великом Британијом, било у Источном питању, било у Азији, била приморана да с Берлином негује што боље односе и да политички сарађује. У руској политици постојале су у ово време две концепције: брз продор у Централну Азију (Туркестан-Киву и Бухару) уз дефанзиву и status quo на Балкану; успоравање офанзиве у Азији и активирање балканске експанзије. Било коју варијанту да усвоји, кнез Горчаков је знао да му је немачка помоћ неопходна. За прву, да не подржава Велику Британију, за другу, да кочи или бар не подстиче Аустро-Угарску. А, уз све то, на сцени су били и француско-немачки односи према којима Руси никако више нису били равнодушни.

Русија се, дакле, само у оквиру добрих односа са Немачком могла надати да ће парализати аустријске амбиције према Балкану, али и немачке према Француској. Русији је 70-их година Немачка била једва нешто мање потребна, него Русија Немачкој. Још израженија је била та преоријентација према Немачкој која се десила у Аустро-Угарској. Може парадоксално звучати, али први корак у стварању Бизмарковог система међународних односа у Европи учинила је, заправо, Аустро-Угарска.

Заокрет у политици Хабзбуршке монархије почео је постепено већ после њене реорганизације 1867, да би постао очигледан и изричит након француско-пруског рата. Његов први иницијатор био је нико други до дотадашњи непомирљиви Бизмарков непријатељ, аустријски канцелар Бајст. Он је 18. маја 1871. упутио цару Францу-Јозефу меморандум у којем је предлагао ревизију државне спољне политике. У њему се каже да Аустро-Угарска мора уважити чињеницу да је обновљено Немачко Царство прворазредни фактор европске ситуације. Зато је најбоље повезати се с Немачком и уз њену помоћ и посредовање наћи путеве споразумевања са Русијом. Ову идеју одмах су прихватили и цар и Делегације, а онда је о њој, у августу, расправљано и са Бизмарком на састанку царева и њихових канцелара у Салцбургу и Гаштајну. Разуме се да је Бизмарк њоме био одушевљен јер се потпуно подударала с његовим замислима о „организацији мира" у Европи. У Бечу се, међутим, поставило питање ко да спроводи нову спољнополитичку оријентацију. Она је била нова, па се тражила и нова личност за њено реализовање. Та личност је нађена у врху мађарске државне политике, којој је ова оријентација потпуно ишла наруку. Реч је о грофу Јулиусу (Ђули) Андрашију, који је после Гаштајна са места угарског премијера доведен за заједничког аустро-угарског министра иностраних послова.

Промена у генералној оријентацији аустроугарске спољне политике била је резултат преношења тежишта њене експанзије и њених стратешко-политичких интереса из Италије и Немачке на Балкан. Све до 1867, па и до 1870–71, балканска политика Хабзбурга имала је само један приоритетан задатак: сузбијање национално-револуционарних и ослободилачких покрета српског и других јужнословенских и балканских народа, како би се онемогућило образовање велике и јаке српске државе. То стога, што би таква држава могла подстицати и охрабривати сличне покрете и у Хабзбуршкој монархији и што би, вероватно, постала руско упориште у овом осетљивом делу света. После избацивања Аустрије из Италије и Немачке, овом дефанзивном циљу бечке политике прикључен је и други, офанзивни: експанзија и продор на Балкан. Идеје о томе су после француско-пруског рата приметно ојачале и биће потребан само један значајнији повод, па да се, у складу с њима, усвоје и коначне одлуке. То ће се и догодити почетком 1875. у време тзв. Подгоричке афере између Црне Горе и Турске. Уједињење Немачке било је, дакле, пресудно за преоријентацију аустроугарске политике, са концепције реванша против Немачке, на концепцију продора на Балкан уз помоћ и подршку Немачке. Сусрет двојице императора (Вилхелма I и Франца Јозефа) у Гаштајну и Салцбургу, те долазак грофа Јулиуса Андрашија на положај аустроугарског заједничког министра иностраних послова у јесен 1871, догађаји су који су само формално обележили овај заокрет.

За експанзију на Балкану Аустро-Угарска, међутим, није имала одрешене руке. На путу јој је стајала Русија. У савлађивању те препреке био јој је потребан савез са Немачком. Али, ова је, и сама тражећи такав савез, пристајала да га прави само под условом да у њему буде и Русија. Видели смо и зашто. Андраши је прихватао и такву солуцију. Њоме ће, ако ништа друго, и бар у прво време, макар амортизовати руски утицај на Балкану и одржати тај простор отвореним за аустријски упад у некој згодној прилици.

Русија и Аустро-Угарска су, као што се види, имале интереса да се одазову на Бизмаркове заводничке понуде да праве један савез тројице императора, трију царева и њихових држава, „ради обезбеђивања мира у Европи". Оне су тиме добровољно и с јасним властитим интересима улазиле у мрежу немачких планова, коју је плео Бизмарк. Имајући то у виду Бизмарк је у септембру 1872. у Берлину организовао састанак тројице царева (Вилхелма I, Александра II и Франца-Јозефа) на којем је постигнут начелни договор о чувању мира и statusa quo на истоку и у целој Европи. Од кључног значаја био је договор који је том приликом постигнут између Андрашија и Горчакова. Андраши је, наиме, издејствовао руско дезинтересовање за судбину Словена у Хабзбуршкој монархији, као и обећање да ће Русија на Балкану водити политику само у договору са Аустро-Угарском. За узврат пристајао је на ускраћивање подршке Великој Британији, ако се она успротиви руском продору у Средњу Азију.

На релацији Бизмарк–Горчаков најважније је било обећање Руса Немцима да неће подржавати реваншистичку политику у Француској.

После начелних договора приступило се њиховој конкретизацији кроз билатералне међусобне уговоре трију сила. Најпре је, 6. маја 1873, приликом посете Вилхелма I Петрограду, између Немачке и Русије потписана војна конвенција, која је предвиђала међусобну помоћ страна уговорница са по 200.000 војника у случају да неку од њих нападне трећа сила. Иако је савез створен на овај начин био дефанзиван, Бизмарк је био задовољан: њиме се предупређивала руско-француска сарадња против Немачке. Месец дана касније (6.јуна), закључен је много мање конкретан и одређен политички споразум руског и аустријског цара о међусобном консултовању и усаглашавању ставова двеју сила у случају угрожавања европског мира, нарочито ако би оно долазило са Истока. Потписници су

се, дакле, одрицали једностраних акција у Источном питању. Овом Уговору је 22.октобра 1873. приступио и цар Немачке.

Тако је образован знаменити Савез трију царева (или Тројецарски савез), односно „Савез трију северних сила", и тако су ударени темељи „Бизмарковог система" међународних односа, којим се настојало да Немачка овековечи своју надмоћност над Француском и обезбеди себи арбитражну улогу у руско-аустријској равнотежи на Европском југоистоку. Да овај Савез, ипак, није био баш оно што су Бизмарк и остали његови творци очекивали, показаће у најскорије време две узбуне на француско-немачкој релацији (1873. и 1875.), а нарочито велика источна криза 1875–1878. Видеће се, наиме, да је Немачка добила гаранцију против непосредног француског реванша, али не и одрешене руке за нови напад на Француску; да је Аустро-Угарска добила подршку против руског продора на Балкан, али не и carte blanche за самосталну агресивну акцију у Источном питању; да је Русија стављена у идентичан положај. Тројецарски савез и Бизмарков систем су у ствари били дефанзивна творевина намењена чувању постојећег стања и на Западу и на Истоку Европе. Најпре ће се то показати у вези с француско-немачким односима.

Прву француско-немачку кризу испровоцирао је Бизмарк на периферном питању клерикалне пропаганде у Француској против Kulturkampf-a који је тада вођен у Немачкој. Циљ повике у немачкој „рептилној" штампи и претећих изјава немачких војних и дипломатских функционера био је да се Француској стави до знања да и не помишља на антинемачко понашање јер је може погодити „превентивна" војна казна. Друга је криза била озбиљнија. Изазвао ју је, опет, Бизмарк узнемирен новим француским Војним законом из марта 1875 („Закон о четвртом батаљону"), који је омогућавао повећавање борбених ефектива Треће Републике за 150.000 људи у случају опште мобилизације и рата. Немачки војно-политички врх је био уверен да Французи спремају скори напад, а у Генералштабу су озбиљно говорили о неопходности „превентивног рата". Подигла се велика ратна узбуна у немачкој штампи.

У оба ова случаја, а нарочито 1875, агресивно држање Немачке узнемирило је и Русију и Велику Британију. Оне су добиле најформалнија уверавања из Париза, а и саме су то знале, да Француска не припрема никакав напад на Немачку. Њена влада и министар иностраних послова Деказ и сами су затражили подршку Руса и Британаца у обуздавању немачких претњи. Петроград и Лондон су се одазвали, подозревајући да иза Бизмаркове акције стоје далекосежнији немачки планови о елиминацији Француске као велике силе и стварању германске хегемоније у Европи. Зато су најпре Руси (цар Александар II и канцелар Горчаков), а затим и Енглези (премијер Дизраели и министар Дерби) ставили јасно до знања

Бизмарку да су заинтересовани за очување Француске и да је „Европи потребна јака Француска". Бизмарка је нарочито коснула изричитост Горчаковљеве изјаве, јер је она показивала да је савез са Русијом из 1873. заиста сасвим дефанзиван и да уопште не значи охрабривање Немачке за нове притиске на Француску. Антифранцуска кампања у Немачкој одмах је обустављена. Свом несигурном савезнику, Бизмарк ће вратити жао за срамоту, и то с каматом, веома ускоро: у току, а нарочито на исходу предстојеће источне кризе.

Британско-руске супротности у Централној Азији 70-их година

Сагласност британско-руске спољне политике, испољена у односу на Западну Европу и немачке претње Француској, ту се и завршила. На два друга подручја – у Централној Азији и на Балкану (Источно питање) – 70-их година долазиле су до пуног изражаја супротност империјалистичких интереса ових двеју сила.

У Средњој Азији и Велика Британија и Русија су водиле експанзивну политику. Завладавши Индијом, Британци су тамо живели у сталном узнемирењу да им неко не угрози овај драгоцени колонијални посед. То је у највећој мери условљавало њихову политику, како према Источном питању, мореузима Босфору и Дарданелима, те целом Медитерану, тако и према Средњем Истоку и Централној Азији. А на оба ова подручја опасност је претила од Русије, која је ту имала своје далекосежне стратешке и економске интересе. Зато су Енглези сматрали да морају пажљиво мотрити и контролисати и Средоземље и све азијске области које су се додиривале са Индијским потконтинентом: Персију, Авганистан, суседне области Кине.

За Русију, опет, која је 60-их година ступила на пут бржег капиталистичког преображаја, Централна Азија је постала једно од најпривлачнијих попришта економског (трговачког) али и војничког продирања и освајања. Осећајући добро све израженији руски интерес за Туркменију, западну Кину, Персију и Авганистан, Британци су у тим земљама, преко Индије и њеног вице-краља, стали стварати своје агентуре и обавештајне центре. Руси су то исто радили, служећи се Туркестаном као својом полазном базом.

Да би ставили западну Кину под своју контролу, Енглези су тамо, оружјем и новцем, 60-их година помогли сепаратистички покрет Јакуб-бега. Овај пустолов је уз енглеску подршку освојио власт у муслиманској области Кашгарија и прогласио њено отцепљење од Кине. Опет на наговор

Енглеза, турски султан је, као поглавар свих муслимана (падишах), подарио Јакуб-бегу титулу емира. Својим покровитељима овај се одужио антируским изјавама. Руси су реаговали војним запоседањем Мазуратског превоја на Тјен-Шану 1870. и Илијске области са градом Кулджа 1871. Међутим Јакуб-бег је 1877. умро и његова творевина у Кашгарију се срушила као кула од карата. Кина је вратила своју власт над овом облашћу.

Главно поприште англо-руских спорова је ипак био Авганистан. Током 60-их година у овој земљи трајали су вишегодишњи унутрашњи сукоби локалних феудалних господара, који су завршени 1869, превагом емира Шер-Алија. Наметнувши превласт он је отпочео централизацију државе. Британци су, преко вице-краља Индије лорда Мејоа, одмах стали врбовати Шер-Алија за своју политику. Овај је прогутао енглеску удицу, закључио с њима уговор прихвативши политичку заштиту Британије, док је ова њему признала наследност освојеног престола. Шер-Али, међутим, није желео да прими британске трупе на својој територији.

Кад су успели да ставе шапу на Авганистан, Британци су 1869. предложили Русима да потпишу споразум о успостављању „неутралне зоне“ између поседа двеју држава у Азији. Руси су прихватили и предложили да то буде управо Авганистан; Британци су инсистирали на територијама северно од Авганистана. Преговори су прекинути. Ускоро су, међутим, обновљени, па је постигнут нешто мање амбициозан споразум: Британци ће закочити освајачке намере Шер-Алија према северу, а Руси бухарског емира према југу – према Авганистану. Али, спор је ипак остао – где је граница између Авганистана и Бухарског емирата?

Суочена са сталним споровима, Русија је у новембру 1871. предложила Гледстоновој влади у Лондону разграничење англо-руских интересних сфера у овом делу Азије на бази statusa quo у Авганистану, и емиратима Бухара и Коканд. То је у ствари значило: Авганистан Енглезима, Бухара и Коканд Русима. Британци су одбили овај предлог и поднели други: разграничење током реке Аму-Дарије, с тим да добар део Туркменске степе остане у британској утицајној сфери. Пошто су се преговори отегли, Царски савет Александра II је 4.децембра донео одлуку да се једном енергичном војном акцијом обезбеде руски интереси у Централној Азији. У јуну 1873. руске трупе су умаршириле у Ханат Кива и запоселе га. Хан Киве постао је вазал руског цара и признао протекторат Русије. Енглези на ово готово нису реаговали. Они су се управо спремали да изведу сличан подухват у Авганистану. Због прилика у Европи, једно време су ћутали, а онда је, британски министар иностраних послова лорд Дерби, у октобру 1875, изјавио да његова влада према Авганистану задржава пуну слободу акције. На ову изјаву Руси су одговорили ефикасно и енергично: 17. фебруара 1876. изашао је и царски указ Александра II о припајању Кокандског ханата Русији.

У ово време британске припреме за потпуно овладавање Авганистаном већ су биле далеко одмакле. Још у новембру 1875. министар за послове Индије у Дизраелијевој влади, лорд Солзбери је ултимативно затражио од авганистанског емира да у Кабулу прими сталну британску мисију. Њен задатак би био да, ако треба и претњама, приволи емира да прими у својој земљи британске војне инспекторе. Шер-Али је у мају 1876. одбацио ове британске захтеве, али је пристао на преговоре с вице-краљем Индије лордом Литоном и то на индијској територији, у Пешавару.

Преговори, вођени у јануару 1877, показали су отворену британску намеру да потпуно покоре Авганистан, што је Шер-Али упорно одбацивао. Зато их је лорд Литон прекинуо, спремајући се за војну интервенцију. Она је већ у јесен 1876. била припремљена. У њен оквир спада и уговор Британије и ханата Келат, којим ова државица признаје британски протекторат. Одмах затим у Келат је упућен британски одред војске, који је требало да игра важну улогу у походу на Авганистан. У исто време Енглези су запосели још једну азијску државицу на граници Авганистана: Кнежевину Читрал.

После неуспеха преговора у Пешавару, лорд Литон је прекинуо англо-авганистанске односе, а британско-индијске трупе су запоселе неке стратешке тачке на авганистанској граници.

Суочен с овом директном опасношћу од стране Енглеза, Шер-Али је, преко руског генерал-губернатора у Туркестану Кауфмана, покушао да потражи ослонац у Русији. Добио је само добре жеље и моралну подршку од генерал-губернатора. Русија се тада припремала за опште наступање у Туркестану до којег ће доћи после Берлинског конгреса 1878.

Сличне онима у Авганистану и Туркестану, биле су 70-их година супротности Русије и Енглеске у Персији. Иако ова земља још није стекла каснији економски значај, њена стратешка позиција је, због Персијског залива (Голфа), била од највеће важности, нарочито за Британце. Зато су они настојали да задрже Русе што даље од овог подручја. Енглези су чврсто држали у рукама и под контролом и Голф, и Шат-ел-Араб и ушћа Тигра и Еуфрата, али су били витално заинтересовани и за унутрашњост Персије, преко које је од 1863. планирано постављање телеграфске линије између Калкуте и Лондона, тј. Енглеске и њене најдрагоценије колоније – Индије. Да би то коначно спровели, Британци су 1872. извршили страховити притисак на персијског шаха да концесију за градњу ове линије уступи већ познатој телеграфској агенцији Ројтер. Шах је попустио и у јулу те године с Ројтером склопио један широки привредни споразум, по којем је ова компанија добила „искључиво и пуно право“ не само да постави и експлоатише телеграфску линију, већ и читав низ других природних богатстава Ирана: шума, руда, пловних путева итд. А све

то под крајње дискриминаторским условима. Био је то типичан пљачкашки уговор империјалистичке епохе.

Значајну улогу у његовом обарању одиграла је Русија, која је при том од шаха издејствовала за своје предузимаче право изградње железничке пруге од Тифлиса до Тавриза. Енглезе тај неуспехРојтера није обесхрабрио. Телеграфска линија се ипак градила и у вези с тим, британска влада је поставила питање њене „заштите" и својих права да се, у циљу њеног спровођења, меша у унутрашње послове Персије. Енглези су у овој земљи већ видели један прворазредни плацдарм против југа Русије и стали испољавати све живљи интерес за области Азербејџан и Хорасан.

У Персији је важне интересе имала и Русија. За њу су ти интереси 70-их година још увек били више трговачко-привредни, него стратешки. Персија је била широко тржиште за руски експорт, али је и Русија за персијске трговце била занимљив партнер, па су се везе двеју држава на тој основи видно интензивирале. Од кад је Русија запосела Кавказ и Закавкаске области растао је и стратешки значај Персије за Руску империју. На овом пољу Русија је 1878–79. убрала један значајан поен у Техерану. Наиме, 1878. дошло је у иранској престоници до војне побуне, коју је шах једва савладао. Он се после тога обратио руском цару с молбом да му пошаље официре који ће образовати јаку дворску гарду. Цар му их је 1879. спремно послао. На челу им је био пуковник Домантович, који је за кратко време формирао гардијски одред („козачку бригаду") под својом властитом командом. На тај начин је Русија остварила директно присуство и утицај на шаховом двору. Енглези су овим, наравно били крајње незадовољни.

Тако су се 70-их година XIX века распламсале руско-британске супротности у Персији, у које ће се у наведеним деценијама укључити и Немци и Французи. Парадоксално звучи, али је тачно, да су управо те супротности омогућиле Ирану да очува неопходну меру државне независности. Његови владари, Наср Ел-Дин и други ће, лавирајући између Енглеза и Руса, спасти што се од самосталности спасти могло.

Велика исшочна криза 1875–1878.

Од устанка у Херцеговини до рата Србије и Црне Горе 1876.

Источна криза 1875–1878. била је једно од најдинамичнијих раздобља у развоју вековног Источног питања и сплета међународних односа на трусном подручју југоисточне Европе. Друго, била је и једно од најсложенијих збивања у историји тих односа у читавој епохи империјализма од 1871. до 1914. И треће, она је један од најзаоштренијих облика и фаза у

процесу социјалне и националне револуције балканских народа у XIX и на почетку XX века. Источна криза је, заправо, и отворена стицајем различитих компонената те револуције, о којима је било речи у претходним поглављима, и њиховог довођења у стање усијања и експлозије у лето 1875. Због тога ће у овом поглављу све те компоненте и њихов развој током наредне три године и морати да буду макар најоквирније дотакнуте.

Велика источна криза отпочела је у јулу 1875. устанком у Херцеговини, да би се наредних недеља, месеци и година проширила на Босну, Бугарску, две српске кнежевине (Србију и Црну Гору), остале Србе, Румуне, Грке, Албанце, Македонце. Ширином тих покрета отворено је свом жестином целокупно Источно питање, чиме је изазвано и пуно ангажовање свих његових спољних фактора – великих европских сила. До тога је дошло због стратешких, политичких, економских и других интереса тих сила, али и због једне друге важне чињенице. Показало се, наиме, да је вођење заједничке борбе за циљеве националног ослобођења и уједињења, као и за циљеве социјалне (буржоаске) револуције, за балканске народе 70-их година XIX века, још увек претежак задатак. Мали, слаби и недовољно развијени, они нису имали, не само снаге, него ни неопходног јединства за успешно извршавање тако тешког и замашног историјског подухвата какав је било избацивање Турске из Европе. Зато су они, покренути на борбу најпре тежином положаја у којем су се налазили, а делимично и прејаком вером у властите снаге, у току саме те борбе били приморани да се осврћу за страном помоћи, да је прижељкују и траже. То ће бити један од важних разлога што ће се од самог почетка у ослободилачку борбу балканских народа умешати и велике европске силе, узимајући постепено иницијативу у сопствене руке, да би на крају, мимо воље и учешћа оних који су читаво питање и покренули, издиктирале своја решења и одлуке.

Најзначајнији спољни актери у развоју прилика на Балкану и у Источном питању у току кризних година, као и до тада, су Русија, Аустро-Угарска и Велика Британија. Из акција и поступака првих двеју стајао је често и снажни утицај, у оно време још нове европске велесиле – Немачке. У другом плану, мада не без икакве улоге, била је Француска, а на споредном колосеку се налазила Италија.

Савременицима је понашање Аустро-Угарске у току источне кризе 1875–1878. могло изгледати противречно и неразумљиво. У ствари, било је врло доследно и прорачунато. Заснивало се на двојакој мотивацији аустроугарске балканске политике: једној традиционалној, другој новијег датума. Први мотив био је већ вишедеценијски страх Хабзбуршке монархије од националних револуција на Балкану, њиховог преливања на аустроугарски простор, те од стварања велике јужнословенске државе, која би могла постати упориште руске доминације у решавању Источног питања. Други

мотив, сасвим новог датума, је била дефинитивна одлука аустроугарског војно-политичког врха (Савета државне одбране, под председништвом самог цара) донета у јануару 1875. да се у првој повољној прилици запоседну Босна и Херцеговина. Од тада, вођена рафинираним поступком грофа Андрашија, аустро-угарска политика ће, корак по корак, ићи ка спровођењу ове одлуке. Андраши се у свему овоме није журио, радио је систематски, смотрено, на дуге рокове, савлађујући један по један од многобројних и сложених задатака. Аустро-Угарска је, најпре, морала показати да је управо њој највише стало до мира на Балкану и да је због тога иницијатор смиривања Босне и Херцеговине. При том се Андраши трудио да те иницијативе буду што гласније и што неефикасније – све док то њој буде потребно. Други Андрашијев задатак је био да Аустро-Угарској издејствује примарну позицију у практичним мерама великих сила на Балкану, у чему ће га Бизмарк издашно помагати, а неодлучна и недоследна руска политика углавном неуспешно ометати. Најтежи Андрашијев задатак је био да издејствује да Аустро-Угарска добије сагласност и мандат Европе за мирно запоседање Босне и Херцеговине, у виду „миротворне" и „цивилизаторске" акције. Само тако могао се прикрити њен прави, освајачки циљ, који би изазвао јак отпор и у мађарској и у словенској јавности Хабзбуршке монархије. Уз помоћ тајних уговора, са сталном немачком подршком, Андраши ће и овај задатак успешно савладати.

Ако је аустроугарска политика у току источне кризе изгледала недоследна, руска је то свакако и била. Њу је Тројецарски савез обавезивао на чување Statusa quo на Истоку, а њено државно вођство је ценило да су и међународни услови и прилике у Русији за његово ремећење крајње неповољни. Такав став заступали су и цар Александар II и канцелар кнез Горчаков. Али насупрот овој, званичној, у Русији је постојала и јака и утицајна славенофилска струја, коју су представљали и заступали престолонаследник Александар Александрович и познати и политички значајни амбасадор у Цариграду, генерал Игњатијев. Њен став је био да Русија у источној кризи мора чувати одрешене руке и сопствену иницијативу, да мора користити потресе на Балкану за повећавање свог и сузбијање других (британског, аустроугарског, француског) утицаја на султана у Цариграду. Служећи се паролом о помоћи једноплеменој и једноверној угњетеној словенској браћи у Турској, словенофили су успели да постепено тако усталасају руску јавност и припреме је за политичку и војну интервенцију на Балкану, да њеном расположењу неће моћи да одоли ни аутократски државни врх Русије. Међутим, свестан њених финансијских и војних слабости и недостатака, тај врх ће, припремајући Русију за рат, морати да је обезбеђује од непријатељских интервенција „савезнице" Аустро-Угарске, пре свега, тешким уступцима и обавезама, како на властити, тако и још више, на рачун јужнословенских народа, за чије осло-

бођење је, наводно, и била спремна да ратује. Тако ће руска политика еволуирати од statusa quo до ратне опције, а да за њу неће обезбедити мандат Европе за којим је силно чезнула, већ само Тројецарског савеза, који је морала прескупо да плати.

У формулисању и спровођењу своје политике током кризе 1875–1878, Велика Британија је полазила од својих традиционалних опредељења: одржавати интегритет слабе Турске, како би се преко ње обезбедила британска превласт у Источном Медитерану и спречило руско овладавање мореузима Босфор и Дарданели. Због тога је Британија била и против ослободилачких покрета балканских народа, гледајући у њима само експоненте Русије и ништа више. За све друго њена званична политика била је глува и слепа. Међутим, упорност у борби коју су Срби у Босни и Херцеговини показали током 1875–76. све јасније припремање Србије и Црне Горе за рат, те жртве које су Бугари поднели у пролеће 1876. узнемирили су британску јавност и конзервативна Дизраелијева влада на то није могла да остане неосетљива. У њеној политици појавио се нови став: Турску, ипак, не треба бранити по сваку цену, поготову што је она један државни банкрот који Европи више ни дугове не може да враћа. Зато треба пустити балканске народе да с њом одмере снаге. Ако су у стању да је сами победе нека је потисну с Балкана и нека оснују самосталне националне државе, које ће после тога љубоморно чувати од свачије хегемоније, па и руске. Ако ли нису за то кадри – у шта је Дизраели чврсто веровао – онда им не треба ни дозволити да се ослобађају уз туђу помоћ, већ их само, „у име човечности", избављати од турске одмазде. Отуда у пролеће 1876. и Дизраелијеве изјаве да на Балкану треба „пустити мало крви" и отуда отпор даљим притисцима на Порту у корист реформи. Кад се у лето 1876. показало да Србија и Црна Гора нису у стању да туку Турке, Британија се вратила својој традиционалној политици, прикривајући то у другој половини ове године двоструком игром на Цариградској конференцији: антитурској за јавност, а протурском иза кулиса. Од почетка 1877. нестаће и те скривалице и Енглези ће се као и обично, све до исхода источне кризе, јавно легитимисати као жестоки противници Русије и браниоци Турске. То им, међутим, уопште неће сметати да јој у јуну 1878. с највећом безобзирношћу отргну Кипар. Све у свему, Британија ће из овог оријенталног колоплета изаћи с вишеструким материјалним, стратешким и политичким користима.

Немачка према Балкану у току источне кризе још није испољавала никакве непосредне територијалне, материјалне или политичке претензије. Зато је Бизмарк понашање Немачке радо приказивао непристрасним, па и незаинтересованим. Није било тако. Немачка је вредно радила на очувању Тројецарског савеза и отклањању опасности од аустро-руског сукоба. При том је Бизмарк, иако је то настојао да прикрије, изразито др-

жао страну Аустро-Угарској (на пример, крајем 1876. или почетком 1878), јер је знао ко му је од ових двеју сила оданији савезник. С друге стране, готово непрестано је подстицао руски радикализам према Турској на оним тачкама (Бугарска, мореузи, Цариград) на којима би се она најлакше сукобила са Британијом. Силно је желео тај сукоб, јер би он потпуно осамио Француску и ко зна за колико година је лишио подршке коју је добила од ове две силе, почетком 1875. Истовремено је гуркао Енглеску да запоседне Египат и друге стратегијске тачке на Леванту, чиме би се трајно завадила са Француском. Ништа од овога неће му поћи за руком. Само необавештеном свету изгледало је, захваљујући Бизмарковим громогласним наступима на Берлинском конгресу да је Немачка тријумфовала. Она, заправо, ништа није постигла: Енглезе није придобила, а Русе је својим проаустријским држањем одбила од себе. Уместо да учврсти, Бизмарк је на овај начин веома ослабио и, у ствари, уништио Тројецарски савез.

Основне правце француске источне политике у годинама 1875–78. одређивао је у основи њен међународни положај у западној Европи. Тек минула ратна узбуна с почетка 1875. и тек уклоњена непосредна опасност од нове немачке агресије, указивале су француској дипломатији да је њен најбитнији спољнополитички интерес да одржи пријатељске односе са Русијом и Великом Британијом, од чијег је расположења зависило и њено спокојство у међународном животу. То, међутим, није било довољно. Требало је, насупрот Бизмарку, учинити све да међу овим двема силама не дође до директног оружаног конфликта који би их онеспособио за активну политику на западу Европе. С обзиром на противречност англо-руских интереса и позиција у Источном питању, ова стратегија Француске није била ни најмање једноставна и лако остварљива. Војводи Деказу, шефу француске дипломатије, нарочито много главобоље је задавала жеља да се са ове две силе одрже добри односи, не опредељујући се при том дефинитивно ни за једну, будући да би свако безрезервно ангажовање на страни једне, неумитно кварило односе с другом. Оваква политика ће водити француску дипломатију у врло замршене, понекад и недоследне, политичке поступке, али она другачијег избора готово да није ни имала. Оно у чему је француска политика била најдоследнија је настојање да се у што већој мери на Истоку чува status quo и да се пригушују сви тамошњи заплети, јер су се само тако могли избећи и разлози за сукобе између великих сила, а Русије и Британије посебно. У тренуцима, међутим, кад се ти заплети нису могли отклонити, нити status quo очувати, Французи су, чувајући вазда равнотежу своје политике између Русије и Британије, прихватали на Истоку свако решење које је спасавало мир међу великим силама и које је ублажавало конфликт. Благи заокрет у оваквој стратегији и тактици француске дипломатије ће се осетити тек у последњој фази источне кризе, после руске победе над Турском и у време тражења међународних решења за Балкан, у првој половини 1878. Тада ће нова републиканска гарнитура на челу француске политике, испољити нешто јаснију пробританску оријентацију.

Италија је била прави епизодиста међу великим силама и њен утицај на токове источне кризе био је без стварног значаја.

* * *

Источна криза 1875–1878. је отворена једним, наизглед безначајним догађајем: нападом хајдучке дружине харамбаше Пере Тунгуза на групу турских трговаца 5. јула 1875. код села Бишине у близини Невесиња. Следила је потера турских заптија и кордуна и њихов сукоб с већим бројем побуњених српских сељака 9. јула код села Крекова, опет недалеко од Невесиња. То је била знаменита „Невесињска пушка", после које се распламсао општи антитурски устанак.

На Порти у Цариграду и у европској дипломатији знало се за велико узнемирење које влада у Босни и Херцеговини. Опет зато, вестима о херцеговачким догађајима није одмах поклоњена пуна пажња. Захваљујући томе Порта је лако прихватила савет руског амбасадора, грофа Игњатијева, да се не обрачунава силом с побуњеницима, већ да на лице места упути двојицу комесара који би испитали њихове захтеве и дали им умирујућа обећања. Тако су у Херцеговину послати Констан ефендија и Хасан-Едиб паша, чији је долазак за кратко време обуставио оружане сукобе. То је унеколико заварало и Порту и европске владе у погледу ширине и снаге устанка. Међутим, услед непопустљивости устаника и муслиманских ага и бегова, мисија двојице Портиних комесара је брзо пропала и устанак је већ крајем јула почео нагло да се шири. За само месец дана број устаника је порастао са 300 на 7000, да би до средине августа, заједно са црногорским добровољцима („јајошима"), достигао и читавих 10, па и 12 хиљада. Захваљујући томе, првих дана августа подигнута је узбуна због устанка и у европској дипломатији, која је из дана у дан постајала све већа.

Колико сами догађаји у Херцеговини, толико и још више, ову узбуну су дизали њихови одјеци у другим балканским крајевима, а нарочито у Црној Гори и Србији. То је било довољно да се европска дипломатија веома узнемири и да почне вршити притисак и на кнеза Милана и на српску владу да спрече ратну агитацију и пружање подршке устаницима. У први мах, само је гроф Андраши сматрао да на кнеза Милана не треба вршити притисак, јер се у Херцеговини, наводно, не догађа ништа нарочито.

Узнемирење дипломатије због држања Србије постаће нарочито велико кад на парламентарним изборима победе либерали и кад владу образују њихови корифеји Стевча Михаиловић и Јован Ристић, који су сма-

трани вођама акционе странке. Ова влада је и добила име „акционо министарство“. Ратоборно расположење Србије изазвало је и турске противмере: гомилање трупа на српским границама и озбиљне претње превентивним ратом.

Што се тиче расположења у Црној Гори, о њима понајбоље говори чињеница да је кнез Никола у августу већ донео дефинитивну одлуку да пружи широку помоћ устаницима у Херцеговини. Војвода Пеко Павловић је упућен за команданта црногорских добровољаца на тлу саме Херцеговине. Од тада су устаничке акције боље организоване и убојитије, јер се њима у ствари јединствено руководи из Црне Горе. Мањи турски гарнизони по Херцеговини су током августа уништени и распршени, неке важне комуникације пресечене. Турци су се одржавали још само у утврђеним градовима. До краја августа устанак се проширио и на долине Лима и Пиве, захвативши племе Васојевића.

Средином августа букнуо је устанак и у Босни, захвативши најпре долине Уне и Врбаса, с највише снаге у подручјима Бања Луке, Приједора, Костајнице, Дубице и Босанске Градишке. После првих борби и успеха ове стихијске сељачке побуне, у Босни су се образовала два устаничка центра: на северозападу и на југозападу ове покрајине. Нарочито је снажан постао центар у југозападној Босни (Црни Потоци). Босански устаници су се добрим делом ослањали на центре изван босанске територије: у војној граници, Хрватској, Далмацији и Србији. У Новој Градишки, на Сави, био је образован и Главни одбор босанског устанка, док се десетине хиљада босанских избеглица пред зулумима склонило на територију Аустро-Угарске. У Београду, Загребу и другим местима деловали су одбори за помагање босанског устанка.

Све је ово говорило о директној ангажованости Србије и Црне Горе у организовању и вођењу босанско-херцеговачког устанка, али и о потајној толеранцији коју је према њему показивала Аустро-Угарска. Разуме се да је овакав став она крајње брижљиво скривала и камуфлирала.

Развој догађаја у побуњеним провинцијама, те све изразитије кретање Црне Горе и Србије према рату, показивали су да се енергично мешање сила у балканска збивања не може избећи. Прву идеју о интервенцији саопштио је заменик руског министра иностраних послова, барон Жомини, грофу Андрашију још 25. јула 1875. Овај је то примио кисела лица и одговорио је да би, уколико је таква интервенција уопште потребна, њу требало извести не у турској престоници, већ у самој Херцеговини. То би било само посредовање између турских власти и устаника у циљу њиховог измирења. Тако је рођена идеја о конзуларној мисији у Херцеговини, на коју су Руси и Аустријанци позвали и остале велике силе 14. августа. Све силе су овај позив прихватиле, али је било потребно да прође више од две недеље док је цела мисија припремљена и док је шест конзула, почетком сеп-

тембра, изашло на устанички терен. Док је до тога дошло планула је и Босна, а ангажовање Србије и Црне Горе постало је широко и значајно. Устаници су одбацили посредничке понуде за измирење са властима, тражећи реалне гаранције за стварне реформе и поправљање положаја раје у Турској. Пошто им дипломатија такве гаранције није могла дати цела мисија је окончана потпуним неуспехом. У међувремену, дипломатија великих сила је још од почетка августа вршила све снажнији притисак на кнежеве и владе Србије и Црне Горе да што пре прекину везе са побуњеним областима. У почетку то није давало никакве резултате, осим што су владе ових земаља своју активност почеле брижљивије скривати. Штавише, Народна скупштина Србије донела је половином септембра своје знамените „тајне одлуке“ о помагању босанског устанка и по цену рата, и о убрзавању војних припрема земље. Већ само постојање „тајних одлука“ довело је до још горег затезања српско-турских односа и до још жешћих интервенција сила у Београду и на Цетињу. На Порти је била све јача мисао да босанско-херцеговачки устанак треба гушити у долини Мораве, а силе су биле све енергичније у подршци антиратној оријентацији кнеза Милана. Охрабрен том подршком, млади кнез је једним спектакуларним гестом првих дана октобра оборио „акционо министарство“ и довео је нову владу Љубомира Каљевића, која се окренула унутрашњим проблемима земље, не прекидајући, ипак, баш све везе са устаницима, нити обустављајући потпуно најнужније војне припреме. Силе су се сада окренуле Цариграду тражећи да се обуставе турске војне мере на српским границама. Тај притисак и наилазак јесењих киша учинио је своје. Односи Турске са Србијом и Црном Гором су ушли у мирније воде.

Како се, међутим, устанак није смиривао настављала се и дипломатска акција око њега.

После неуспеха конзуларне мисије у Херцеговини, руска влада је, на предлог грофа Игњатијева, покушала да преузме иницијативу у решавању Источног питања. Игњатијев је на Порти и код султана лично успео да издејствује нове реформе за Босну и Херцеговину. Тиме је за тренутак потиснут Беч као центар европске дипломатске акције на Балкану. По договору с Игњатијевим Султан је 2. октобра 1875. објавио своје *Ираде* којим се проглашавају нове социјално-политичке мере за поправљање стања у Босни. Те мере су, међутим, биле потпуно безначајне у односу на тежину ситуације у побуњеним крајевима, па се унапред могла знати њихова судбина. То су знале и владе Аустро-Угарске и Велике Британије које су одмах предузеле кораке да анулирају тренутно ојачали утицај Русије у Цариграду. Док је гроф Андраши током октобра интензивно припремао свој реформни план, британски амбасадор у Турској сер Хенри Елиот је на Порти упорно интригирао час са Аустријанцима против Руса, час са Русима против Аустријанаца, а све с циљем да ослаби њихову уло-

гу у Источном питању. Андраши је, ипак, упорно настављао рад и, после консултовања и с руском дипломатијом (кнезом Горчаковом), почетком децембра је изашао са својим планом о решавању кризе у Босни и Херцеговини. Била је то руска дипломатска капитулација пред Андрашијевом источном политиком.

Да би предухитрио Андрашијев план, султан је 12. децембра 1875. објавио нови ферман о реформама, али за њега више ни у најоданијим туркофилским политичким круговима Европе није било разумевања, јер је Турска два месеца пре тога (6.октобра 1875) прогласила државно банкротство и неспособност да плаћа камате и ануитете на своје велике зајмове. Тиме је навукла на себе бес великог дела западноевропске буржоазије која је тек сада схватила да је Турска једно труло царство које не треба бранити по сваку цену. Из антитурске повике која се подигла у јесен 1875. донекле је изостајала само британска влада конзервативца Бенџамена Дизраелија, која је 25. новембра повукла један далекосежан потез за јачање своје финансијско-политичке позиције на Истоку: после брзих и најбрижљивије скривених припрема, од презадуженог египатског кедива, по дискриминаторској цени од 4 милиона фунти купила је 176.602 акције Компаније Суецког канала. Тиме је дошла у господарећи положај над овом кључном поморском комуникацијом, као и над самим Египтом, на велику жалост пре свега Француза, који су у овом делу Леванта такође имали виталне интересе.

У таквим условима, пребогатим збивањима у Турској и око ње, изашао је гроф Андраши 30. децембра 1875. са својим програмом реформи у Босни и Херцеговини који је формулисан у једном меморандуму који ће бити саопштен осталим силама, а у виду једне ноте предат и Порти 31. јануара 1876. Отуда се тај програм у историографији и назива Андрашијевим меморандумом или Андрашијевом нотом. Он је садржао пет тачака:

1. Увођење пуне верске слободе и једнакости у Босни и Херцеговини;
2. Забрану закупа пореза;
3. Улагање претежног дела непосредних пореза сакупљених у Босни и Херцеговини у подмирење потреба самих ових провинција;
4. Именовање мешовитих хришћанско-муслиманских комисија које би контролисале извођење свих реформи у Босни и Херцеговини;
5. Испуњавање одредаба Саферске наредбе из 1859, продавање сељацима, по повољној цени, још необрађених површина, проналажење и других начина да се олакша положај сељака.

Андраши је унапред могао знати да се реформе које је предлагао у Босни и Херцеговини неће спровести. Његов циљ, међутим, и није био да се оне спроведу, већ да се покаже како су исцрпена сва политичка и

дипломатска средства пре него што се постави питање аустроугарске интервенције у Босни и Херцеговини. А пре тога требало је истаћи и посебну бригу Аустро-Угарске и њен истински интерес за мир у овом делу Османске царевине. Све је то до танчина било јасно и осталим великим силама. Ипак су све до једне дале пуну подршку Андрашијевој ноти и извршиле сложан притисак на Порту да је прихвати. Било је потребно дипломатским перипетијама што дуже одлагати коначни расплет на Истоку, да би се учесници у њему што боље припремили.

Излазећи у сусрет великим силама турска влада је прихватила Андрашијеву ноту и пропратила је изјавом о општој амнестији за све учеснике побуне у Босни и Херцеговини. И она сама је, међутим, знала да се на овај начин устанак неће окончати, па је султан 11. фебруара 1876. издао нове *Ираде* о реформама у чији садржај је уклопљен и програм из Андрашијеве ноте. После тога је остало да се види каква ће бити судбина ове нове реформе и како ће се развијати догађаји на Балкану с доласком пролећа.

Пролеће 1876. године је, доиста, испунило све бојазни које су се претходне јесени и зиме изражавале у погледу даљег тока источне кризе. Нове султанске реформе, прокламоване на бази Андрашијеве ноте, имале су супротне ефекте од оних који су им приписивани и од њих наводно очекивани. До њих, таквих какве су предложене, на самом терену не само да ником није стало, већ су сви настојали да их изиграју или отворено одбаце. Порта их је само привидно примила, босанско-херцеговачки муслимани су им пружили фанатичан и брутални отпор, побуњени хришћани су их одбацили. Андрашијев меморандум и турске реформе су, дакле, уместо у смиривање устанка, водиле у његово даље компликовање. На ове чињенице само се европска дипломатија правила глува и слепа, тврдокорно инсистирајући да све стране у сукобу, бар формално и на речима, прихвате Андрашијеву ноту.

Устаници су уместо неостварљивих и неспроводљивих програма грофа Андрашија и турске владе, почетком априла 1876. понудили свој план реформи. Њиме се на прикривен и околишни начин, предвиђало укидање феудалних права и односа и увођење политичке аутономије Босне и Херцеговине. Зато је и овај план био осуђен на пропаст. Турци и босански беговат га нису прихватали због његовог антифеудалног карактера, Аустро-Угарска због тражене аутономије. Беч и Пешта су, наиме, подозревали, да би после аутономије следило сједињавање Босне и Херцеговине са Србијом и Црном Гором. Ратовање се, дакле, у Херцеговини и Босни настављало свом жестином и огорченошћу.

* * *

Пролеће 1876. године је донело велике потресе и у другим деловима европске Турске. Најтежи и најдалекосежнији су били они који су се догодили у Бугарској.

Почетак источне кризе је затекао бугарски националноослободилачки покрет разједињен и поларизован на два крила: либерално, на челу с Каравеловом, и револуционарно-демократско, предвођено Ботјовом. Избијање устанка у Херцеговини и Босни помоћи ће да дође до преваге револуционарне струје. У августу је изабран нови Бугарски револуционарни централни комитет на челу с Ботјовом. Овај комитет је донео одлуку да се одмах крене у устаничку акцију. У Бугарску су из Румуније упућени агитатори који су за кратко време успели да у околини Старе Загоре (Централна Бугарска) образују једну устаничку чету, која је почела да дејствује у региону Русена и Шумена с намером да изазове масовнији покрет. План, међутим, није успео. Револуционарни комитет у Трнову, од којег се много очекивало, остао је непокретан, а реакција турских власти била је брза и оштра. Дошло је до многих хапшења и прогона, образована чета је распршена, па је старозагорски устанак угушен у самом зачетку. Комитет је тада израдио нови детаљни план устанка у Бугарској који је требало да буде подигнут 13. маја 1876. Цела територија Бугарске је, по том плану, подељена на четири области: трновску, сливенску, врачанску и пловдивску. Устанак је требало да плане истовремено у Једрену, Пловдиву и Пазарџику, а први му је задатак био да пресече железничку пругу Једрене–Белово и друге комуникације Цариграда са Бугарском.

Припреме, међутим, нису свуда биле подједнако успешне. Најдаље су отишле у области Пловдива, где је њима руководио блиски сарадник Левског и Ботјова, Георги Бенковски.

У пролеће 1876. општи услови за покретање устанка у Бугарској били су ипак повољни. Устанак у Херцеговини и Босни је и даље трајао, а главнина османских трупа је изнова упућена на границе Србије и Црне Горе. Да би се размотрили ток припрема и могућности за подизање устанка, за 26. април заказан је састанак педесетседморице вођа устаничког покрета. Међутим, Турци су успели да наслуте припреме и да уђу у траг овој организацији, па је запретила опасност да цео подухват пропадне пре него што и отпочне. Зато је руководство пловдивске области одлучило да крене у акцију пре заказаног датума општег покрета. Тако је устанак отпочео у месту Копривштица 2. маја 1876. – једанаест дана пре него што је било предвиђено. Турска власт је овде брзо савладана, а вест о устанку се муњевито ширила по целом пловдивском округу. Одмах су плануле побуне у градовима Панађуриште и Клисура, које су се за кратко време прошириле и на Пештер, Брацигово, Перуштицу и на велик број села. На двема најосетљивијим тачкама, у највећим градовима, Пловдиву и Пазарџику, до устанка, међутим, није дошло, као ни у осталим деловима Бугарске.

Тако се побуњена област нашла усамљена и изолована од осталих крајева земље, у тренуцима кад су турске власти против устаника мобилисале и покренуле знатне снаге регуларне војске (око 11.000 војника) и још много веће и бројније одреде башибозука, састављене од домаћих Турака, Помака и Черкеза. Из Цариграда и са српске границе су упућене и нове јединице регуларне војске према Пловдиву. Пред тим притиском са свих страна, бугарски устанак је био сломљен за непуних месец дана.

Кад је у Бугарској устанак већ био на издисају покушао је Христо Ботјов да му да нови подстицај и улије самопоуздање. С једном групом од 200 присталица, он се 28. маја 1876. из Румуније пребацио преко Дунава. Турске потере су одмах кренуле на његов одред, напале га већ 1. јуна и разбиле. Издељени на групе, његови припадници су се спасавали бекством у Србију и Румунију. Међу изгинулима био је и сâм командант, песник Христо Ботјов.

Тако је за кратко време бугарски устанак потпуно савладан. Његово гушење праћено је страховитим турским репресалијама. У тим „бугарским грозотама“, о којима се глас разнео по целој Европи, наносећи Османском Царству, велику моралну и политичку штету, потпуно, или делимично, је спаљено око 80, а опљачкано 200 села; близу 30 хиљада људи, женâ и деце били су жртве турске и башибозучке одмазде и бесног терора. Те су жртве биле у потпуној несразмери са снагом устанка, али ће оне, ипак, допринети ствари будућег ослобођења Бугара од Турака.

Мај 1876. године је био испуњен немирима и многим драматичним догађајима и на другим крајевима Турског Царства. У Солуну су 6. маја убијени конзули Француске и Немачке. Убиство су починили муслимански верски фанатици. Иако само једна епизода у великом заплету на Истоку, ово убиство је изазвало јаку узрујаност европске дипломатије, тим пре што је до озбиљних врења дошло и у другим градовима Османске Империје, као и у самом Цариграду. У турској престоници распламсала се борба између владајућих конзервативних снага и либералних политичких група – конституционалиста, предвођених тзв. Новим Османима. Овој групи је тада пришао, да би јој се ускоро и ставио на чело, познати државник Мидхат паша, који је с групом својих истомишљеника одлучио да конзервативну владу, па ако буде нужно и султана Абдул-Азиса, уклони с власти, милом или силом. Верско-политички немири потресали су свакодневно сам Цариград.

Ови немири у престоници, али и по провинцијама (Кавала, Смирна), изазвали су нова узбуђења европске дипломатије и војно-политичких кругова. Амбасадори у Цариграду и конзули по унутрашњости Турске завапили су за помоћ и заштиту. Све велике силе су брже-боље решиле, пазећи добро да не изостану једна иза друге, да у Мраморно море упуте своје ратне бродове. Већ до краја маја ће у Босфор стићи 13 страних лађа

(по две сваке велике силе и један грчки), са 1.220 морнара и 41 топом. У свему овоме било је и много стварне панике дипломата, других странаца и хришћана на Леванту, од фанатизма наоружаних муслиманских маса, али и настојања да се осигура властито присуство у случају расплета источне драме.

У време најдубљих превирања и потреса у Турској, силе Тројецарског савеза су припремале нове кораке у Цариграду, у циљу натеривања Порте да најзад спроведе „ефикасне" мере у побуњеним областима, ради њиховог смиривања. Иницијатор нових корака био је овог пута руски канцелар, кнез Горчаков, али су његов програм, који је полазио од априлских устаничких захтева, гроф Андраши и кнез Бизмарк, тако темељно деформисали да у њему није остало ништа од устаничке и Горчаковљеве намере да се Босни и Херцеговини издејствује аутономија. Тако се тобожњи Горчаковљев план, усвојен на састанку тројице државника у Берлину 11. и 12. маја 1876. (отуда *Берлински меморандум*) свео заправо на нешто преправљену Андрашијеву ноту. Андрашијев тријумф, извојеван уз помоћ немачког канцелара био је потпун: Горчаков је пред представницима осталих сила, као свој, прочитао дипломатски документ, који су му подметнули Андраши и Бизмарк. „Доста за почетак!" кликтао је аустроугарски министар.

Чак и такав Меморандум, као „превише повољан" за устанике, британска влада није желела да прихвати. То је било у време кад је она стала на становиште да се на Балкану мора „пустити мало крви". Осталих пет сила се спремало да 30. маја заједничким демаршом уручи Меморандум Порти. Неки турски министри и великодостојници су, да би то спречили, а уз сагласност британског кабинета, решили да изврше државни удар и свргну султана Абдул-Азиса. Ноћу 29/30. маја 1876. то је и учињено. Стари султан је збачен, после неколико дана и убијен, а на његово место је доведен, најпре, слабоумни Мурат V , а ускоро затим Абдул-Хамид II. Предаја Берлинског меморандума је тиме била осујећена, али су све наде турских пријатеља да овим чином у историји Османске империје започиње нова ера, биле празне и узалудне. Ствари су на Балкану ишле незадрживим током.

Рат Србије и Црне Горе против Турске 1876.

Доласком пролећа 1876. године, ратоборно расположење се поново распламсало и у Србији. Патриотске манифестације су смењивале једна другу, свест о неизбежности рата захватила је читаву јавност, а њој се, уплашен за своју владарску популарност, приволео и кнез Милан. Суочен с двосмисленом и неодучном политиком Русије, он се више није освртао на опомене других сила, већ је крајем маја поново на власт позвао Стевча-Ристићево „акционо министарство" и убрзао ратне припреме.

Догађајима у Србији поново се узнемирила и Порта. Она је опет заузела борбено држање према Србији и Црној Гори. Трупе су убрзано упућиване на њихове границе, нарочито на српску, на коју је за команданта послат способни војсковођа Абдул Керим-паша. Србима је упућена претња да ће, ако буду и даље изазивали, на њих бити пуштени башибозучко-черкески одреди, који ће Србију довести у такво стање да јој после тога више никад неће пасти на памет да не поштује свог сизерена.

Управо у таквој ситуацији процурила је у дипломатске кругове изјава британског премијера да нема никаквог смисла даље задржавати Србију и Црну Гору од рата. Било је то баш у тренутку кад је српски кнез упутио последњу писмену поруку Порти, тражећи да му се на миран начин уступи Босна. Пошто је из Цариграда 30. јуна стигао телеграфски извештај да „Порта неће дати никаква следства кнежеву писму", Србија је истог дана објавила своју ратну прокламацију. У рат је истовремено ушла и Црна Гора. Источна криза је улазила у нову, још заоштренију и сложенију фазу.

Улазак Србије и Црне Горе у рат 1876. није био пропраћен општебалканским устанком против Турске, како се у овим земљама очекивало. Борби Србије и Црне Горе нису се придружиле ни њихове бивше савезнице из Балканског савеза Румунија и Грчка. Румунија је прогласила неутралност и остала је према својим ранијим савезничким обавезама „равнодушна". Грчка се, такође, није одазвала позивима Србије на савезничку солидарност.

Ништа није било ни од очекиваних устанака у Бугарској, Старој Србији и Македонији. После слома преурањеног мајског устанка и страшних репресалија које су из тога следиле, Бугари се нису могли поново покренути у борбу. Тако је неколико стотина добровољаца из Бугарске, Македоније и са Косова и Метохије било једина стварна помоћ коју су Србија и Црна Гора током рата добиле из ових крајева. У рату против Турске, која ће се војнички показати много јачом него што је ико на српској страни рачунао, Србија и Црна Гора су, дакле, могле да рачунају једино на своје побуњене, али већ исцрпљене сународнике у Босни и Херцеговини.

И поред овако ограниченог одјека међу балканским народима, рат 1876. године је заоштрио све проблеме на Истоку. Он је водио даљем слабљењу Турске, а самим тим и још већем ангажовању европских сила у Источном питању. Први знак тог повећаног ангажовања сила био је састанак царева и министара иностраних послова Русије и Аустро-Угарске у месту Рајхштат у Чешкој, 8. јула 1876. Цареви Александар II и Франц Јозеф, и њихови министри кнез Горчаков и гроф Андраши, су се договорили да се у рат на Балкану њихове земље не мешају, али ако интервенција ипак постане неопходна онда је ниједна страна неће предузимати

без претходног међусобног договора. Разматрајући могуће исходе рата Србије и Црне Горе против Турске, највиши представници Аустро-Угарске и Русије су се споразумели о следећем: Ако у рату победе Турци две силе ће се заузети да се Србији и Црној Гори сачува status quo ante bellum, а да се Босни и Херцеговини, као и Бугарској, издејствују реформе предвиђене Андрашијевом нотом и Берлинским меморандумом. Уколико победе Срби, силе неће допустити образовање велике српске државе, већ ће Србији дозволити да узме „неке делове Старе Србије и Босне“, а Црној Гори део (источни) Херцеговине. Остале делове Босне и Херцеговине, који нису прецизно одређени, анектирала би Аустро-Угарска. Без обзира на територијалне непрецизности и на руско-аустријска неслагања око тога, суштина договора у Рајхштату била је јасна: чак и у случају потпуног успеха у рату против Турске, Србија и Црна Гора су могле рачунати само на мања територијална проширења, док би стратешки циљ њихове политике, Босна и Херцеговина, пао у руке Аустро-Угарској. Ослобођење и уједињење српског народа због којег су Србија и Црна Гора ушле у рат 1876. изгледало је даље но икад.

У Рајхштату је било речи и о судбини осталих балканских територија у случају распада Османске Царевине: Грчка би се, и без борбе, ујединила са својим сународницима с Крита и из Епира и Тесалије; Бугарска, Румелија (Бугарска јужно од планине Балкан) и Албанија добиле би независност или аутономију; Бесарабија би била враћена Русији.

Под овом сенком аустроугарског империјализма поведен је српско-турски рат 1876.

У рат против Турске Србија и Црна Гора су ушле са знатно инфериорнијим војничким, а нарочито материјалним снагама од Турске. Србија је мобилисала своју народну војску у укупној снази од 123.000 бораца. Њима ће прискочити у помоћ око 2500 руских и више стотина добровољаца из Бугарске, Македоније, Старе Србије, Босне и Херцеговине, Хабзбуршке монархије и из Италије (одред Гарибалдинаца). Пешадијско наоружање је било осредње, док је пушке „острагуше“ имала само прва класа, а остале су класе биле слабије наоружане. Српска артиљерија бројала је 206 оруђа, али су и она већим делом била застарела и ограниченог ватреног дејства. Сва остала опрема српске војске је била крајње оскудна, нарочито обућа, одећа и санитетски материјал. Велику слабост представљало је и помањкање спремних официра и неувежбаност трупа. У том погледу је ситуацију нешто олакшао долазак 700 руских официра међу поменутим добровољцима. Овим српским снагама, које су услед финансијске слабости Србије, током рата трпеле сваковрсну оскудицу, Турци су супродставили 133.000 припадника редовне војске, 20.000 башибозука и око 25.000 војника у стратешкој резерви, укупно дакле, преко 180.000 бораца. Надмоћне бројчано, ове турске снаге су биле супериорне и у

погледу наоружања, како пешачког, тако и артиљеријског, иако су имали само 198 топова – но знатно модернијих (Крупових) од српских.

Црногорци су, сједињени с херцеговачким устаницима, кренули у рат са 23.000 бораца, а Турци су им супротставили 38.000 војника, опет знатно боље наоружаних и опремљених.

Ратни планови Србије и Црне Горе су имали једну темељну слабост која је проистицала из династичких и политичких противречности њихових владарских кућа и њихових државних програма. Они су били тако формулисани да правци дејстава српске и црногорске војске не доведу до њиховог спајања и заједничких операција, већ у правцу њихове што веће самосталности и раздвојености. На томе је нарочито инсистирао кнез Никола. Тако је српски ратни план предвиђао поделу и онако ограничених снага у четири „војске“, с тим да офанзивне операције према југу и истоку воде *Моравска војска* (68.000 бораца) под командом руског генерала Черњајева, и *Тимочка* (25.000 војника), под заповедништвом пуковника Милојка Лешјанина. Друге две војске (*Дринска*, са 20.000, под вођством генерала Алимпића, и *Ибарска* од 12.500 бораца под командом генерала Заха) имале су према Босни и Санџаку да воде ограничено офанзивна или дефанзивна дејства. Црногорски ратни план је предвиђао само офанзивна дејства, али у правцу Херцеговине и северне Албаније, што је значило удаљавање од подручја операција српских трупа.

Све четири српске војске ступиле су у офанзивна дејства 2. и 3. јула. Њихова офанзива је, међутим, трајала кратко, само до 18. јула, кад је турски командант Осман-паша (будући славни бранилац Плевне) нанео српској Тимочкој војсци пораз код Великог Извора у близини Зајечара. На свим фронтовима Срби су после тога прешли у дефанзиву, водећи упорне одбрамбене бојеве. У току њиховог трајања, дошла је 15. августа, на иницијативу британске владе, која је проценила да су Срби „доживели слом“ и да треба прекидати крвопролиће, понуда великих сила да посредују за примирје. Депримирани и малодушни српски кнез је био спреман да ту понуду одмах прихвати, али су се српски министри још двоумили. Они су мислили да би прво требало извојевати неку знатнију победу, па онда ићи у тражење часног изласка из рата. И то се управо догодило. Супротстављајући се новој турској офанзиви, која је долазила долином Јужне Мораве, Срби су 23. августа код Шуматовца однели своју најлепшу победу у целом овом рату. После ње и српски министри и команданти су сматрали да треба тражити примирје, јер се и поред овога рат не може добити. Жељу своје владе за примирјем кнез је саопштио представницима великих сила 24. августа, изјављујући да је на примирје спремна и Црна Гора.

Црногорско ратовање током јула и августа 1876. било је успешно. Истина, после офанзивних дејстава у Херцеговини (до Невесиња) и на југу према Подгорици, и они су, под притиском надмоћнијег непријатеља,

морали да се врате на полазне положаје, али су при том врло успешно бранили приступ својој територији. У тим борбама извојеване су и две лепе победе на Вучјем Долу и Фундини. И поред тога, и црногорски кнез је прихватао понуду за посредовање великих сила.

Порта је дуго затезала с прихватањем примирја, а кад га је 10. октобра најзад прихватила у трајању од шест месеци, на опште изненађење, одбацила га је Србија. То је био резултат утицаја генерала Черњајева и руских словенофила на кнеза Милана и неколицину српских министара чији је циљ био да Србију задрже у борби све дотле док се и Русија не примора на улазак у рат. Из тих разлога, Черњајев је и заваравао кнеза Милана да је положај Србије сада „бољи *него икад пре*". На српско одбијање примирја, Турци су одмах, свежим снагама, обновили офанзиву, наишавши на увелико малаксалог противника. После тродневних исцрпљујућих борби код села Велики Шиљеговац, они су 21. октобра пробили прву српску одбрамбену линију, потиснувши Србе и руске добровољце на последњи утврђени положај Ђуниски вис, који је доминирао друмовима према северу и западу. Турци су 29. октобра извршили енергичан напад на овај положај и разбили српско-руску одбрану. Сви путеви у долину Мораве су им били отворени. Србија је била пред сломом. И сам Черњајев се успаничио. Он је послао очајнички телеграм кнезу Милану: „Телеграфишите искрено Цару, иштите примирје у 24 сата". Затим је напустио трупе и одјурио за Београд. После краћег одмора напустиће Србију и одвести собом преживеле руске добровољце. Руски цар се на кнез Миланов вапај доиста ефикасно и брзо одазвао. Већ 31. октобра руски амбасадор у Цариграду, генерал Игњатијев, предао је Порти ултиматум у којем се, са роком од 48 часова за одговор, тражило уредно двомесечно примирје или прекид руско-турских дипломатских односа. Уплашена оволиком руском силовитошћу, Порта је одмах пристала: 1. новембра прогласила је регуларно двомесечно примирје и са Србијом и са Црном Гором. Тиме је овај рат фактички био завршен. Примирје ће бити у два маха продужавано, да би Србија с Турском 1. марта 1877. закључила и мировни уговор на бази status quo ante bellum. Црна Гора ће, међутим, остати у ратном стању и дочекаће и почетак руско-турског рата.

Улазак Србије и Црне Горе у рат против Турске дао је нове подстреке устаничком покрету у Босни и Херцеговини. Херцеговци су одмах прогласили уједињење своје области с Црном Гором и извикали су књаза Николу за владара. Као што смо изнели, дошло је и до обједињавања њихових оружаних снага са црногорском војском и до заједничких борбених дејстава која ће трајати све до 1878. године. У устаничком центру у Црним Потоцима 2. јула 1876. објављен је *Проглас народа босанског* о уједињењу Босне са Србијом. Овај проглас потписали су војвода Голуб Бабић и још седамдесетак устаничких четовођа „од Пролога до Вучјак-

Планине". Одмах је оживела и борбена активност босанских устаничких чета у Црним Потоцима и на Брезовачи. Избиле су и нове побуне у селима око Пријєдора, Дервенте и на обалама реке Босне.

На ове прогласе устаника, Аустро-Угарска је и на дипломатском плану и на терену предузела акције да анулира њихове ефекте. Сам Андраши је руководио радом својих дипломатских и других агената који су, преко католичких свештеника и фрањевачких калуђера, као и преко муслиманског беговата, активно агитовали против Србије и српских устаника. У ову агитацију су биле укључене и аустријске војне власти под заповедништвом гувернера Далмације Родића и заповедника Војне границе генерала Молинарија.

То готово да и није било потребно јер је крај српско-турског ратовања у јесен 1876. зауставио и готово све устаничке активности у Босни и Херцеговини. Тако ће потрајати све до пролећа 1877. кад се устанак у Босни претворио у обично четовање и хајдуковање без нових буна и већих операција.

Током 1876. године, уочи, за време и непосредно после рата Србије и Црне Горе против Турске, дошло је до немира и покрета и у неким другим областима Балкана. Једна од таквих области је била Македонија, чије се присуство у историјским догађајима велике источне кризе манифестовало на три начина: појачаном антитурском политичком агитацијом и стварањем завереничких организација, неуспелим покушајем подизања масовног народног устанка у пролеће 1876 (Разловачки устанак), те учешћем македонских добровољаца у српско-турском рату 1876, а касније и у руско-турском и у другом српско-турском војевању 1877–78.

У току 1876. оживео је и националноослободилачки покрет грчког народа, без обзира на резервисано држање званичних кругова Краљевине Грчке према јужнословенским покретима у првим годинама источне кризе.

У пролеће 1876. у Атини је образован устанички комитет на челу са ветераном ранијих буна и устанака Булгарисом. Том комитету су се одмах обратиле делегације из Епира, Тесалије и са Крита, тражећи сарадњу и помоћ ради припремања нових устанака у овим крајевима. Група грчких официра је тајно отпловила на Крит и тамо се успешно искрцала маја 1876. На острву је и дошло до устанка, али је он био кратког даха. Групе грчких добровољаца су се у лето 1876. упутиле у Србију да узму учешћа у њеном рату против Турске. У Атини су одржане демонстрације 8000 грађана који су тражили грчку ратну акцију у циљу ослобађања сународника од турске власти. Све то, међутим, није било довољно и за отпочињање грчког националноослободилачког покрета ширих размера све до краја 1877.

* * *

Неуспех Србије у рату с Турском поставио је пред европску дипломатију поново питање изналажења путева за излазак из источних заплета. На том плану ангажовала се почетком јесени 1876. британска дипломатија. Њен шеф, лорд Дерби, израдио је половином септембра 1876. нови план за решење источне кризе и саопштио га великим силама и Турској. План је садржао следеће тачке: враћање мира између Турске и Србије и Црне Горе на бази statusa quo; давање локалне аутономије Босни и Херцеговини, а у нешто мањем опсегу и Бугарској; очување свих основних одредаба Париског уговора из 1856. Све силе су подржале овај план. Међу њима је била и Аустро-Угарска, која се иначе енергично опирала увођењу аутономије у Босни и Херцеговини. Отуда се од самог почетка сумњало у искреност ове подршке. Са своје стране, прихватајући Дербијев план, руска влада је крајем септембра предложила да се ови захтеви „Европе", ако треба, Турској наметну на тај начин што ће Русија окупирати Бугарску, Аустро-Угарска Босну и Херцеговину, а здружена флота шест сила упловити у Мраморно море и Босфор. Аустро-Угарска и Велика Британија су одмах одбациле овај руски предлог, а односи међу великим силама су се после тога нагло погоршали. Свесна ове чињенице, Порта је 2. октобра 1876. одбацила Дербијев план.

Суочена са све јачим притиском своје јавности и све већим успехом панславистичке агитације у њој, руска дипломатија је после овога прешла у офанзиву, знајући добро да она лако може одвести и у рат против Турске. У случају таквог исхода кризе на Истоку, за Русију би највећу опасност представљала нова коалиција великих сила против ње, попут оне из Кримског рата. Таква опасност би, по исправном резоновању руске дипломатије, била отклоњена уколико би се неутралисала Аустро-Угарска. Зато је она одмах отворила поверљиве преговоре са Бечом, нудећи му практичан споразум о деоби Балкана. Аустро-Угарска је такав споразум одбила, избегавајући да освајање турских територија (Босне и Херцеговине) изврши са благословом Русије. За такав крупан корак њој је био потребан мандат целе Европе, тј. свих великих сила. Наилазећи на све хладније држање Беча, руска дипломатија се окренула Берлину и „гвозденом канцелару". Бизмарку је упућено питање: Какво би било држање Немачке у случају руско-аустријског рата? После дужег оклевања, овај је одговорио да Немачка не би могла допустити пораз свог најпоузданијег савезника – Аустро-Угарске. Зато нека се Русија с њом што пре споразуме. Да би олакшао тај споразум, Бизмарк је и грофу Андрашију ставио до знања да уколико намерава да ратује са Русијом Аустро-Угарска не би требало да рачуна на Немачку, па је и њему препоручивао споразум с Петроградом. Таквим држањем Бизмарк је доиста допринео попуштању аустро-руске затегнутости до које је било дошло у октобру 1876. и утро пут њиховом споразумевању о деоби интересних сфера на Балкану.

Притиснута од своје све ратоборније јавности и суочена с опасношћу да потпуно изгуби иницијативу у решавању Источног питања, руска влада је одлучила да, својим енергичним наступом натера Турску на прихватање међународне конференције и тиме себи прибави ту иницијативу. Тако је дошло до изјаве цара Александра II од 15. октобра 1876. о томе да је Русија решена да тражи сазивање конференције сила посвећене устројству хришћанских области европске Турске. У случају одбијања, или неуспеха ове конференције Русија ће приступити мобилизацији. Порта је с неверицом примила ову руску претњу, али кад је петнаестак дана касније из Петрограда стигао и ултиматум о давању Србији двомесечног примирја, Турци су најзад схватили да се у држању Русије нешто променило и да она више не преза од рата. Зато су без одлагања попустили и у питању примирја и у питању конференције.

После многобројних прелиминарних договарања међу великим силама, нарочито између Велике Британије и Русије, одлучено је да се међународна конференција о решавању Источног питања одржи у Цариграду током децембра 1876.

Три најзаинтересованије силе у Источном питању – Русија, Аустро-Угарска и Велика Британија – ишле су на конференцију с потпуно различитим мотивима и интересима. Руси су долазили с најцеловитијим програмом и, заједно са Французима и Италијанима, стварно заинтересовани за успех конференције. Аустро-Угарска је, пак, ишла на конференцију потиштена и неискрена, с надом да она неће успети. Што се тиче Енглеза, они су дали и идеју и програмске основе за рад конференције и то из два разлога: да би умирили своје јавно мњење, јако узрујано банкротством Турске, зверствима њених трупа по Бугарској и другим крајевима Балкана, и да би добили времена за компромитовање руске политике на Истоку. То је био рафинирани план премијера Дизраелија у који нису били упућени ни сви британски министри, а ни њихов опуномоћеник на самој конференцији лорд Солзбери. На крају ће баш тај план и одиграти пресудну улогу, па неће бити чудо што ће се конференција завршити потпуним крахом.

Прелиминарне седнице Цариградске конференције одржаване су од 11. до 22. децембра 1876. На њима су продискутована сва питања за која је с турском делегацијом требало тражити решења: мир Турске са Србијом и Црном Гором; аутономни статус Босне, Херцеговине и Бугарске; мере које ће гарантовати извршавање одлука конференције. Постигнут је договор да се Турској понуди следећи програм:

- Мир за Србију на бази чистог и једноставног statusa quo ante bellum.
- Мир са Црном Гором уз знатна проширења њене територије.

– Унутрашња аутономија за Босну, Херцеговину и Бугарску, која би омогућила њихову „готово потпуну економску, судску и административну независност од Цариграда". При том би територија Бугарске била подељена на два административно-територијална подручја – северно (Дунавски вилајет) и јужно (Софијски вилајет са пловдивском облашћу).
– Као гаранција за спровођење ових одлука у побројане области била би упућена међународна контролна комисија, подржана једним белгијским корпусом од две до три хиљаде људи који би служио „као језгро будуће жандармерије" састављене од домаћих људи.

Још пре отпочињања пленарних седница турски државници, на челу с новим великим везиром Мидхат-пашом, показивали су потпуну одбојност према свим предлозима великих сила, осим према првом о миру са Србијом. Лорд Солзбери и француски делегати су улагали велике напоре да им докажу како би прихватање и примена предложених решења, која су „воља целе Европе", била од највеће користи баш за Турску. При том су Шодорди и Солзбери Турцима морали изгледати смешни, нарочито овај последњи. Јер, управо док се он овако својски трудио да приволи Турке на прихватање европских захтева, његов председник владе му је иза леђа, преко препреденог амбасадора у Цариграду сер Хенри Елиота, подучавао те исте Турке како да их изиграју.

Пленарне седнице Цариградске конференције отпочеле су 23. децембра уз грување топовских салви. То је турска влада свечано оглашавала доношење првог Отоманског устава, великог акта који ће, како је тад свечано изјавио Портин министар спољних послова Сафет-паша, отворити „нову еру за срећу и просперитет народа". Будући да је све оно што европске силе траже од Турске већ укључено у нову Конституцију и сама ова Конференција, према Сафет-паши, постаје практично непотребна. На ову изјаву представници сила су протестовали, убеђивали, претили, слаткоречиво аргументисали противставове, али све је било узалуд. Конференција се после овога претворила у један бескрајни низ дипломатских тирада, погађања, попуштања и кресања већ поднетих захтева. Турци, међутим, нису попуштали ни за јоту. Рачунали су да Дизраели и Андраши, у ствари, стоје иза њих и то их је куражило.

Мучна и потпуно бесплодна натезања између турских делегата и осталих учесника трајала су све до 20. јануара 1877, када се Конференција, најзад, разишла. Њен једини резултат било је продужавање примирја Турске са Србијом и Црном Гором до 1. марта. Међутим, пре коначног неуспеха Конференције, генерал Игњатијев је предложио да се на Турску изврши оружани притисак. Представници осталих сила, а најенергичније британски и француски, су то одбили. Ипак, у знак протеста против турске непопустљивости према Европи, силе су усвојиле једну дипломатску меру: све су опозвале своје амбасадоре из Цариграда и свеле дипломатске односе са Османским царством на ниво отправника послова. Турке то неће много узнемирити. Они ће одмах после разиласка Конференције понудити директне мировне преговоре Србији и Црног Гори, што су ове и прихватиле. Из тих преговора произишао је српско-турски Протокол о миру потписан 28. фебруара 1877, који је између сизерена и вазала враћао мир на принципу status quo pure et simple. Мир са Црном Гором, међутим, није закључен, јер су Црногорци остали упорни при захтеву о територијалном проширењу. Тако ће Црна Гора, формално у ратном стању, дочекати и почетак Руско-турског рата, априла 1877, којем ће се одмах придружити на страни Русије.

Још док је Цариградска конференција трајала, са свим изгледима на крајњи фијаско, прегла је руска дипломатија да припреми ратни обрачун са Турском. Притисак њене ратоборне јавности сад је већ био тако јак да су му мирољубиви државни врхови – цар, Горчаков и војни министар Миљутин – једва одолевали. Да би избегли рат био им је потребан неки запажен политички успех на Истоку. Пошто су изгледи за такав успех бивали све мањи, ваљало је осигурати себи леђа за случај рата. То се могло постићи само у Бечу. Тако су, под сам крај 1876. и првих дана 1877. убрзани руско-аустријски тајни преговори, отворени претходне јесени посредовањем Бизмарка. Преговори су успешно окончани 15. јануара 1877, када су у Будимпешти аустроугарски министар иностраних послова Андраши и руски амбасадор Новиков потписали тајну конвенцију „која је Русији обезбеђивала неутралност Аустро-Угарске у рату против Турске". Ту неутралност Русија је платила правом Аустро-Угарске да у тренутку, који сама изабере, окупира Босну и Херцеговину. Конвенција је садржала и следеће одредбе: Аустро-Угарска неће своје операције проширивати на Румунију, Србију и Црну Гору, а Русија на Србију, Црну Гору и Босну и Херцеговину; Румунија, Србија и Црна Гора могу ратовати на страни Русије, али при том се руске трупе не смеју појављивати на територији Србије и Црне Горе.

Поред ове главне, 18. марта је потписана и допунска конвенција, којом се прецизира да Аустро-Угарска приликом окупације Босне неће ући и у Новопазарски Санџак, већ ће се две силе о његовој судбини посебно договорити. Друго, Русија стиче право да поново анектира југоисточну Бесарабију која јој је одузета 1856. Треће, потврђује се важност Рајхштатског споразума у погледу онемогућавања стварања велике јужнословенске државе. Четврто, начелно се прихвата могућност формирања независне бугарске државе и признавања државне самосталности Румунији, Србији, Црној Гори и Албанији, а оставља се за каснији спо-

разум питање о судбини Епира, Тесалије, Крита и самог Цариграда. Тако се на основу Будимпештанске конвенције унапред знао главни добитник у руско-турском рату – Аустро-Угарска. О конвенцији је био обавештен само Бизмарк.

Неуспех Цариградске конференције, међутим, није пожурила да искористи ни Русија, ни Аустро-Угарска, већ – Немачка. Осетивши да је руско-турски рат на прагу, Бизмарк је похитао да ту околност искористи за своју антифранцуску политику. Већ крајем јануара он је покренуо још једну жестоку пропагандну кампању против Француске у немачкој штампи. Истовремено, обновио је акцију за укључивање Русије и Велике Британије у своју комбинаторику. Русе је још отвореније подстицао на рат против Турске, стављајући им у изглед и сам Цариград; Енглезима је нудио Египат. Циљ је био јасан: завадити Енглезе и Русе око Цариграда и Енглезе и Французе око Египта. И једни и други су осетили замку и избегли су је – Бизмаркови предлози били су одбијени.

Руси су тада одлучили да учине још један покушај како би од свих европских сила, а не само од Немачке и Аустро-Угарске, добили сагласност за оружани притисак на Турску у циљу спровођења реформи које је од њих тражила Цариградска конференција. Зато је Горчаков 31. јануара 1877. свим силама упутио један меморандум у којем им је поставио питање: шта мисле да је потребно предузети како би Турска једнодушне захтеве Европе спровела у дело? Иако је то питање било сасвим умесно, тим пре што је султан ускоро после разиласка Цариградске конференције свргнуо с везирске власти главног турског реформатора Мидхат-пашу и његов Устав претворио у фарсу, све су се силе устезале да дају јасан одговор на Горчаковљев меморандум, или су стављале на знање да су против „употребе материјалне принуде“ против Турске. Онда се руска влада одлучила на још један корак. Првих дана марта упутила је генерала Игњатијева у специјалну мисију по европским престоницама са нацртом једног дипломатског акта (Протокола) који је, као последње политичко средство, у име свих шест сила требало упутити Порти. После низа консултација и преправки које су у њега унете, Протокол је 31. марта 1877. коначно усвојен у Лондону и потписан од представника свих шест великих сила, добивши одмах назив „Лондонски протокол“.

„Лондонски протокол“ је захтевао да се „у што је могуће краћем року“ испуне реформе „неопходне за мир и благостање хришћанских области“ у Турској. Реформе о којима се говорило биле су оне које су сами Турци понудили. Уколико се положај хришћана не поправи, настављало се у Протоколу, силе задржавају право да по сопственом нахођењу предузму мере које процене најцелисходнијим за очување општег мира. Ова претња пропраћена је и апелом да Порта докаже спремност на смиривање опште ситуације тиме што ће своје војне снаге свести на мирнодопске ефективе.

Програм који је садржао „Лондонски протокол“ био је, као што се види, врло умерен и представљао је пре „златни мост“ преко којег су Руси желели да се часно повуку из источних заплета, него стварну претњу ратом ради изнуђивања уступака. И кад је након његовог усвајања изгледало да ће ствари на Истоку ипак кренути путем, макар и привременог смиривања, британска влада је још једном драстично открила лицемерство своје источне политике. Док се мастило на његовом потпису стављеном испод Протокола још није било ни осушило, британски министар иностраних послова лорд Дерби је изјавио да овај документ за британску владу неће значити ништа уколико разоружавање Турске не буде праћено и истовременим разоружавањем Русије. Изједначити на овај начин и у овом тренутку Русију и Турску није значило ништа друго до унижавање Русије и пружање моралне и политичке подршке Турској. То је било свима јасно, па и самим Енглезима. Био је то лоше скривен знак да они заправо желе мутну ситуацију на Истоку, како би у њој уловили што већи добитак.

На британску провокацију, Руси су хитро реаговали нотом грофа Шувалова којом су Порти постављени и додатни руски услови, изван Протокола: хитно закључење мира с Црном Гором, слање специјалног турског изасланика у Петроград ради договора о разоружању, надзор страних конзула над реформама у Босни, Херцеговини и Бугарској.

Охрабрена држањем Енглеза, потајно се надајући једном новом Криму, Турска, у којој су већ сасвим овладала ратоборна расположења, донела је 7. априла одлуку да одбаци и Лондонски протокол и руску засебну ноту. Ту своју одлуку она је 9. априла и формално саопштила великим силама. На то јој је Русија 24. априла 1877. објавила рат.

Руско-турски рат 1877–1878.

Уочи објаве рата Турској, Русија је 16. априла закључила са Румунијом уговор о пропуштању њених трупа преко ове земље и о условима ове ратне операције. Два дана иза овога румунска влада је објавила мобилизацију своје сталне и територијалне армије. За кратко време (до 8. маја) она је под оружје ставила целу своју војну силу од 58.700 војника и 190 топова. Иако Румунија није објавила рат Турској, ратне операције у руско-турском рату су заправо и отпочеле између Турака и Румуна. Још 3. маја Турци су бомбардовали румунски град Браилу, а после неколико дана и неке друге градове на Дунаву. Румуни су на то одговорили бомбардовањем Видина и изгласавањем у Народној скупштини, резолуције од 11. маја о томе да се Румунија налази у ратном стању с Османском Империјом.

Десет дана иза тога (21. маја 1877) Народна скупштина је, на предлог министра иностраних послова Михаила Когалничануа и целе владе, изгласала резолуцију о проглашењу „апсолутне независности Румуније", тј. о раскиду сваке везе с Турском.

Транспорт руских трупа кроз Румунију и њихова концентрација на обалама Дунава трајали су близу два месеца. Форсирање ове велике реке отпочеће тек 22. јуна 1877. на два места: између Браиле и Галца и између Зимниче и Свиштова. Руска армија је кренула у балканску кампању са снагама од 185.000 људи. Њима ће се придружити и румунска војска од чијег ће укупног броја у бојевима у Бугарској директно учествовати око 38.000 бораца; руској армији ће прискочити у помоћ и око 7.500 балканских добровољаца „опълченаца", међу којима највише Бугара (6.500), затим Македонаца (око 400), те Грка, Срба и других. У рату против Турске ће учествовати све време и сједињене црногорско-херцеговачке снаге (око 25.000 људи), а у последњој фази (од децембра 1877) у борбе ће се врло успешно поново укључити и Србија са својих 90.000 војника. Свим овим снагама од укупно скоро 350.000 људи, Турска је могла да супротстави своју регуларну и резервну војску од укупно око 270.000 бораца. И поред ове бројчане инфериорности она ће се показати далеко жилавијим и опаснијим противником него што се очекивало. И у погледу наоружања, а понегде и у погледу вештине командовања, она је над својим противницима понекад испољавала и видљиву супериорност.

Кад је Русија објавила Турској рат све остале велике силе дале су изјаве о неутралности. Док је, међутим, неутралност Француске и Немачке била према Русији благонаклона и безусловна, британска је била предвиђена само до тренутка до којег се њеној влади не би учинило да су комуникације са Индијом угрожене. Почетком маја 1877. лорд Дерби је упутио руској влади ноту у којој су побројани услови под којим ће Велика Британија остати неутрална у рату: стриктно поштовање британских интереса у Египту и на Суецу, у Цариграду, мореузима и у залеђу Персијског залива. Поштовање британских интереса искључивало је руску окупацију или блокаду ових стратешких подручја. Након две недеље кнез Горчаков је одговорио да ће Руси поштовати све ове интересе Британије, а уколико „из војничких разлога" буду морали да окупирају Цариград то ће бити привремено. „Његово Величанство неће задржати Цариград" – гласило је службено објашњење руске владе. Енглези су одмах виолентно реаговали: они су тражили гаранцију о апсолутној неповредивости турске престонице, а не о томе да ће њена окупација бити привремена. Већ почетком јуна енглески министри су целој европској дипломатији давали на знање да би руска окупација Цариграда за Велику Британију била casus belli. Прешавши крајем јуна Дунав, Руси су током јула брзо напредовали. Савладавши тешко проходни превој Шипку у планини Балкан, трупе генерала Гурка су већ 26. јула биле у Старој Загори. У међувремену једна друга руска армија је заустављена на реци Лом, док се западна армија 20. јула нашла пред градом Плевна (Плевен) у који је пре ње већ стигао снажан одред Осман-паше. Бројно слабији Руси су код Плевне заустављени, па су обуставили напад, очекујући појачање, у којем је била и једна румунска дивизија. То је дало времена Осман-паши да око Плевне изгради читав систем редута и других земљаних утврђења на којима ће крајем јула и почетком августа сломити и други руско-румунски напад. После тога је и армија генерала Гурка била приморана да се повлачи на север, јер су јој Турци са западног дела ратишта угрожавали десни бок. Тако је Плевна постала кључ читавог руско-турског ратовања, који је довео у питање не само његов брзи завршетак, већ и исход уопште. Да се под Плевном не би дочекала и зима, која би приморала Русе да се врате на зимовање северно од Дунава, цар Александар је издао наредбу за нов напад на ово фатално турско утврђење. Истовремено Србији је упућен хитан позив да одмах мобилише своје снаге и укључи се у борбу. Ова то, услед потпуне материјалне исцрпљености у претходном рату, неће бити у стању, па ће јој руска врховна команда послати прву новчану помоћ ради убрзавања обнове војних снага. Србија је ускоро иза тога била у стању да на југоистоку према Турској истури један „опсервациони корпус" од 20.000 људи који је за српску границу везао неколико десетина хиљада турских војника.

Пошто ни трећи руско-румунски јуриш на Плевну у септембру, није успео, Руси су се одлучили на дугу, исцрпљујућу опсаду овог града. То је донело резултате. Крајем новембра браниоцима је почело да понестаје хране, муниције и друге опреме. „Лав од Плевне" Осман-паша је 10. децембра покушао пробој из опсаде, али у томе није успео: његове трупе су разбијене, а он сâм је пао у руке румунских војника, после чега је и остацима своје војске издао наредбу за обуставу ватре. Плевна је била освојена, а Руси и Румуни су се према њеном славном браниоцу понели витешки.

После пада Плевне, морал турских трупа је био пољуљан, тим пре што је у југозападни бок већ 13. децембра дошао снажан удар и од Србије. Руси су после тога брзо напредовали према Софији, а Срби су за кратко време, али после крвавих борби, ослободили Пирот, Ниш, Врање и Гњилане. Црногорска војска, која је читавог пролећа и лета 1877. водила тешке борбе с надмоћнијим турским снагама, однеевши у јуну две лепе победе (у Острошком кланцу и код манастира Мораче), постигла је од почетка јесени низ запажених успеха. После пребацивања главнине турских снага на бугарски фронт, Црногорци су најпре заузели Никшић (септембра), а затим у јануару 1878. Бар и Улцињ.

У јануару 1878. године Руси су и у Бугарској и на кавкаском фронту однели одлучујуће победе: турске армије су биле разбијене, масе њихових војника су заробљене или су се расуле. На дан 22. јануара руске трупе су ушле у Једрене и настављале су покрет према Цариграду.

Суочена с неизбежним сломом, Порта је још 24. децембра 1877. године апеловала на велике силе да посредују за прекид операција и закључење примирја. На апел се спремно и без оклевања одазвала само Велика Британија. Међутим, на изјаву њеног амбасадора у Петрограду да Турци желе мир, кнез Горчаков је одговорио да га исто тако желе и Руси, али да за прекид ватре Порта мора да се, преко својих команданата, обрати директно заповедницима двеју руских армија – једној у Бугарској и другој у Малој Азији. Код њих ће сазнати под којим условима може доћи до обуставе непријатељстава. Затегнутост између Русије и Велике Британије тада је опасно порасла. Британски кабинет је 23. јануара 1878. године донео одлуку да се једна флота пошаље у мореузе, а Парламент је изгласао војни кредит од 6 милиона фунти. У међувремену, султан је прихватио руске услове прелиминарног мира, па је зато замолио Енглезе да не шаљу бродовље у мореузе. Адмиралу Хорнбију је из Лондона јављено да своју флоту, која је већ пловила према Цариграду, врати у залив Бесика, где јој је била база. То, наравно, није значило да Енглези одустају од напора да ограниче резултате руске ратне победе. Лорд Дерби је 29. јануара упутио ново оштро упозорење руској влади у којем се говорило да Велика Британија неће признати вредност мировног уговора између Русије и Турске који би ишао на штету било „општеевропских", било британских интереса. Сваки такав уговор морао би подлегати процењивању осталих великих сила. Овом британском упозорењу придружила се и Аустро-Угарска. Гроф Андраши је, штавише, већ 30. јануара предложио „сазивање конгреса као најпрактичнијег средства за решавање постојећих тешкоћа".

Осећајући да време почиње да ради против њих, Руси су последњих дана јануара пре гли да што пре с Турском озваниче мировне услове које је султан већ био прихватио. Потпуно разбијена и деморалисана, Турска је 31. јануара 1878. у Једрену потписала примирје са Русијом, у које су били укључени и прелиминарни услови мира. Руска војска зауставила се надомак Цариграда, а борбе су одмах обустављене и на азијском, као и на српском и црногорском ратишту.

После Једренског примирја у европским кабинетима, а посебно у Лондону и Бечу, грозничаво су тражена средства за обуздавање руских апетита. Истовремено предузимане су демонстрације англо-француског ратног бродовља у Мраморном мору да би се Руси што убедљивијим средствима одвратили од напада на Цариград. Као одговор на ове провокације, Руси су заузели место Сан-Стефано, удаљено само 12 километара од турске престонице. Очајни султан, који више није знао ко му је непријатељ, а ко „заштитник", протестовао је на обе стране, наравно, безуспешно.

Руско-турски рат дао је нови подстицај покретима нетурских народа Османске Империје. Последњи импулс добио је овог пута већ малаксали устанак у Босни. Устаничке акције и борбе с Турцима распламсале су се поново у периоду од маја до августа 1877. У августу Турци су напрегли све снаге којима су располагали да коначно угуше овај устанак, а нарочито да разбију његов главни центар у Црним Потоцима. Користећи се и аустријском територијом – уз prećутну сагласност њених власти – Турци су напали ово српско упориште с више страна и за само неколико сати га ликвидирали. „Свршило се – све се дало у бекство". Додуше, и после тога је још било четовања по Босни, али то више није имало значаја за токове Источног питања.

Почетак руско-турског рата узнемирио је и грчки свет. У самој Краљевини Грчкој англофилска Делигеоргисова влада била је против рата. То је користила русофилска политичка опозиција, под вођством Кумундуроса да јој упућује оштре критике и нападе. Осећајући да у Грчкој расте руски престиж и утицај, четири велике силе (Велика Британија, Аустро-Угарска, Француска и Италија) предузеле су током маја кораке да Грчку одврате од акције. Више од ових интервенција на хлађење грчке ратоборности деловала је спорост, а затим и застој (Плевна) руске офанзиве у Бугарској. Грчка је у лето 1877. годиен одустала од ратне акције, али су и поред тога њени односи са Турском постали врло затегнути. Велике силе су успеле да их смире тек крајем септембра, страхујући од нових могућих компликација у тренуцима руске победе.

То чега су се западне силе плашиле управо се и догодило. Грчка влада је, наиме, током читаве јесени наставила да се ужурбано припрема за рат, иако је то настојала да скрије од јавности. Упркос томе, она се није одлучила на акцију ни после пада Плевне, ни после продора Руса јужно од Балкана. Тек 26. јануара 1878. године Кумундуросова влада је изашла пред народно представништво с питањем о рату. Али управо тада су у Атину стигле вести да је примирје између Русије и Турске на прагу. Грчку престоницу је захватио истовремени делиријум ратоборности и очајања. Представнички дом је под утицајем таквих расположења 31. јануара донео одлуку да се трупе Краљевине хитно пошаљу да поседну грчке области европске Турске. Сакупљени добровољачки одреди кренули су у Тесалију и на Крит већ 1, а регуларне трупе су прешле границу 2. фебруара. Било је, међутим, доцкан: руско-турско примирје потписано је 31. јануара, непријатељства су намах престала, а Грчка се наједном нашла сама очи у очи са очајном и огорченом Турском, која је била спремна да на њој искали големи јед због свих претрпљених пораза. Већ 4. фебру-

ара њена целокупна флота је пловила према Пиреју. Грчкој је претила катастрофа. Кумундуросова влада је дала изјаву да ће одмах повући своје трупе, ако силе гарантују безбедност и права грчких области Турске. Силе нису хтеле ни да чују за такве гаранције, већ су ултимативно затражиле безусловно и хитно повлачење свих грчких снага у своје државне границе. Најжешћи у притиску на Грке били су Аустријанци и Енглези. Застрашени и усамљени, ови више нису имали куд: 7. фебруара атинска влада је издала наредбу својим командантима да врате трупе у границе Краљевине. Силе су после тога имале још доста мука да обуздају осветнички бес Турака, тако да је грчки проблем потрајао још извесно време, тим пре што с повлачењем трупа није одмах обустављена и активност хајдучких, побуњеничких и добровољачких чета у Тесалији и Македонији. Смирење ће наступити тек у априлу.

Крајем 1877. и почетком 1878. разгорео се народноослободилачки покрет у неослобођеним крајевима јужне Србије (нишки и лесковачки крај) и северним деловима Македоније. Директни подстицај за избијање овог покрета дао је други српско-турски рат. Већ до краја децембра 1877. број устаника у јужној Србији достигао је 6000 људи, а у кумановском крају је 1. фебруара 1878. избио масовни устанак. Побуњени крајеви су тражили да буду припојени Србији. С нишком и лесковачком облашћу то ће се и догодити, али ће устанак у Македонији Турци угушити у мају 1878.

У години 1877. почиње и ширење отпора и ослободилачког покрета Албанаца, који ће постепено еволуирати од локалне буне Миридита до широког националног покрета. Кулминирао је средином 1878, образовањем Албанске лиге (у Призрену 10. јуна) која је прокламовала програм стварања велике аутономне албанске државе у оквиру Турске. Њеним границама била би обухваћена и многа српска, грчка и македонска подручја.

Санстефански мир и Берлински конгрес 1878.

Руско-турски рат завршен је фамозним Санстефанским миром од 3. марта 1878. Њиме су обухваћене, не само Русија и Турска, које су потписале мировни уговор, већ и Румунија, Србија и Црна Гора, које ни о чему нису питане, нити су позване да потпишу Уговор.

Полазећи, најпре од својих сопствених, а затим од бугарских стратешких и политичких интереса и приоритета, руска дипломатија је у Сан Стефану, као најважнију тековину, издејствовала стварање велике аутономне Кнежевине Бугарске која је требало да обухвати: бугарску националну територију од Дунава до Егејског мора, затим пиротски и врањски округ на српској територији, целу Македонију, као и неке територије ис-

точне Албаније и северне Грчке. Лука Солун није била обухваћена овако скројеном „Великом Бугарском", али је Бугарској дат широк приступ Егејском мору са значајним пристаништем Кавалом. Источна граница Велике Бугарске стизала је код Лиле Бургаса до под сам Цариград. У вези с Бугарском у мировном уговору је постојала и одредба да ће руска окупација њених територија трајати две године, докле Кнежевина не организује самосталну државну управу.

Стварањем Велике Бугарске Русија је рачунала да, посредним путем, преко њене територије и без запоседања Цариграда и мореуза, чему су се одлучно противиле остале велике силе, испуни свој вековни сан о изласку на топло море. Штавише, из Бугарске могло би се, у некој будућој згодној прилици, лако и брзо овладати и самим Цариградом.

Русија је Санстефанским уговором себи обезбедила и неке конкретне, непосредне, територијалне и материјалне добитке: враћена јој је југозападна Бесарабија коју је изгубила 1856, препуштене су јој азијске области Карс, Батум, Бајазет и Ардахан, признато јој је право на ратну контрибуцију од 310 милиона рубаља.

Осим Руса и Бугара, санстефанским преуређивањем Балкана су могли да буду задовољни још само Црногорци: Црној Гори је призната државна независност, а одређено јој је и значајно територијално проширење у националним границама. Уз градове Никшић, Гацко, Спуж, Подгорица и Жабљак, припао јој је и Бар, преко којег је добила излаз на Јадранско море.

Сви остали балкански народи су одлукама из Сан Стефана остали у већој или мањој мери незадовољни. За Босну и Херцеговину, Епир, Тесалију и Крит, мировни уговор је предвиђао широке административне реформе у оквиру Турског Царства, с тим што је Русија стављала на знање да, сходно својим ранијим обавезама, није противна ни аустријској окупацији Босне и Херцеговине. Румунији је призната државна независност и додељена јој је територијална компензација у Добруџи за изгубљену Бесарабију. Што се тиче Србије, њој Санстефански уговор не само што није обезбедио остваривање свих амбициозних циљева из другог рата против Турске (Видин на истоку и цео Косовски вилајет са нишким, скопским, призренским и новопазарским санџацима на југу и југозападу), већ ни очување директних ратних тековина у српском националном простору. У корист Бугара одузимао јој је Пирот и Врање, које су сами Срби ослободили, а тек у последњем тренутку, пред очајничким отпором Срба, признао јој је Ниш, који су Руси, такође, намењивали Великој Бугарској.

Против одлука Санстефанског мировног уговора на Балкану се дигао вал протеста. Србија је вапила за својим крајевима намењеним Бугарској и тражила је да јој се додели Македонија. Грчка је такође бу-

чно протестовала, тражећи припајање Епира и Тесалије матици земљи и истичући, још упорније и агресивније него Србија, своје „право“ на Македонију. Румуни се нису мирили с губитком Бесарабије, нити су се задовољавали надокнадом у Добруци. Босанци и Херцеговци су захтевали било аутономију, било уједињавање са Србијом, односно Црном Гором, док је католичка црква у овим крајевима водила пропаганду за њихово прикључење Аустро-Угарској. Један од најснажнијих покрета у вези с одредбама Санстефанског мира развио се међу Албанцима. У организацији и под вођством Централног комитета за одбрану националних права Албанаца, образованог претходне јесени у Цариграду, у првој половини 1878. године развио се широк покрет за спајање Скадарског, Косовског, Битољског и Јањинског вилајета, у један у којем би албанско племство и тек рођено грађанство остварило своју потпуну социјалну, националну и верску доминацију над бројнијим припадницима неалбанских народа – Србима, Грцима, Македонцима. На овом програму настала је, јуна 1878, и поменута Албанска или Призренска лига.

Судбину Санстефанског мира нису, међутим, одлучила незадовољства балканских народа, већ отпори великих европских сила његовим решењима. Међу њима, ова решења су највише погађала империјалистичке интересе Велике Британије и Аустро-Угарске, а посредно и Немачке. Стварањем Велике Бугарске, Британија је већ видела Русе на Средоземљу, где угрожавају Суецки канал и комуникације са Индијом. Незадовољне због руског приближавања Медитерану и због ремећења постојећег односа снага у њему, биле су и Француска и Италија. Образовању нове јужнословенске аутономне државе на Балкану, чему су смерале санстефанске одлуке о Босни и Херцеговини, било је за Аустро-Угарску, из већ познатих разлога, потпуно неприхватљиво. Исто тако, она није могла допустити ни да јој Русија, помоћу Велике Бугарске, затвори пролаз кроз Македонију до Солунског залива. Зато је и поставила захтев да Македонија остане у рукама слабе Турске. Гледајући у Аустро-Угарској свог најпоузданијег савезника и неку врсту претходнице будућег германског „продора на Исток“, Немачка је, отворено или прикривено, подупирала захтеве црно-жуте монархије, упркос сталног напора канцелара Бизмарка да немачку позицију прикаже што непристраснијом и незаинтересованијом, будући да цело источно питање, наводно, „не вреди здравих костију једног померанског гренадира“.

Веома незадовољна одредбама уговора у Сан Стефану, Аустро-Угарска је, само неколико дана по његовом потписивању, саопштила идеју да се оне подвргну претресу и преиспитивању на једном високом међународном форуму, који не би био конференција, како се предлагало у фебруару, већ конгрес, и не би се држао у Бечу, него у Берлину. Немачка је без оклевања усвојила предлог Беча и одмах се прихватила

убеђивања Русије да га и она прихвати. Руси који су се нашли пред реалном опасношћу истовременог ратног сукоба са Аустро-Угарском и Великом Британијом, нису имали куд већ су се и сами сагласили са ревизијом Санстефанског мира на конгресу сила у Берлину. На Андрашијев предлог спремно се одазвала и Велика Британија, а за њом је следила и Италија. Једино се француска влада двоумила. Она је страховала да би Бизмарк на конгресу могао поставити и питање европске санкције свих територијалних и политичких промена које су се одиграле у Европи од 1856, што би обухватило и прикључење Алзаса и Лорене Немачкој. Андраши је добро осетио француска колебања, па јој је упутио поверљиву поруку како је „апсолутно сигуран да кнез Бизмарк неће покушати да покрене ниједно питање које би могло створити тешкоће са Француском“. После овога, француска влада је одлучила да прихвати предлог о конгресу.

Општа принципијелна сагласност сила о сазивању конгреса није, међутим, значила и могућност његовог непосредног окупљања. Противречности и раскорак тежњи и интереса међу силама су у марту 1878. били толики да је рат међу њима изгледао ближе и реалније, него високи дипломатски форум. Требало је да прође пуна три месеца да се најзаинтересованије силе у закулисним погађањима договоре о свим битним питањима, па да се сазове конгрес који је имао само да потврди њихове погодбе. Кључни преговори вођени су између Русије и Британије, односно између Русије и Аустро-Угарске, уз асистенцију Немачке, углавном на страни ове последње. Сви ти преговори вођени су уз примену претњи и застрашивања и уз блиску могућност британско-аустријског савеза и његовог напада на Русију. У циљу застрашивања Русије, британска влада је предузела опсежне и јавне војне припреме, међу којима је било и позивање резервиста под оружје, што је 27. марта довело до оставке лорда Дербија на положај министра иностраних послова, кога је заменио милитантнији лорд Солзбери. У априлу су, међутим, ипак интензивиране дипломатске активности. Руски посланик у Лондону гроф Шувалов је током априла и маја путовао из Лондона у Петроград и враћао се у своју амбасаду, гроф Игњатијев је боравио у Бечу, Бизмаркова машинерија је такође интензивно деловала. Врло жива је била и веза Лондон-Цариград и Лондон-Беч. Све је то, најзад, резултирало неколиким типично империјалистичким, разуме се тајним, споразумима између великих сила: руско-британским од 30. маја, британско-турским од 4. јуна и британско-аустроугарским од 6. јуна 1878.

Англо-руски споразум односио се пре свега на санстефанску Бугарску. Она се планином Балкан делила на два дела: трибутарну кнежевину Бугарску на северу и аутономну провинцију Источну Румелију на југу. Од Источне Румелије се одваја узак појас уз Егејско море који се, као и

читава Македонија, оставља Турској. Енглези признају Русима Карс, Батум и Ардахан у Азији и Бесарабију у Европи.

Конвенцијом са Турском Британци су себи обезбедили острво Кипар. Ову отимачину, они су платили обавезом да бране турске интересе од руских захтева, али је та обавеза била фиктивна. Већ формално сагласни са руским запоседањем Карса, Батума и Ардахана, Енглези су лажно обећавали Турцима да ће им вратити Кипар, ако не успеју да „одбране" ове територије од Руса.

Британско-аустроугарским уговором Беч је прихватио британска гледишта о Бугарској, а Британци су му за узврат обећали пуну подршку у питању окупације Босне и Херцеговине.

Тек пошто су овако уклоњена главна спорна питања између Велике Британије, Аустро-Угарске и Русије, могао је бити упућен и званичан позив силама за Берлински конгрес. Као домаћин, упутила га је 3. јуна немачка влада. У позиву је стајало да се Конгрес састаје ради дискусије „целокупног садржаја уговора у Сан-Стефану". Датум отварања Конгреса одређен је за 13. јун.

* * *

Конгрес великих сила Европе у Берлину одржан је од 13. јуна до 13. јула 1878. у дворцу аристократске породице Радзивил. У његовом раду узеле су учешћа многе најистакнутије личности државника и дипломата ондашње Европе: немачки канцелар Бизмарк и његови помоћници Билов и Хоенлое, аустроугарски министар иностраних дела Андраши и његови сарадници Карољи и Хајмерле, британски премијер Дизраели (лорд Биконсфилд), министар спољних послова Солзбери и амбасадор у Берлину Расел, руски канцелар Горчаков и амбасадори из Лондона и Берлина Шувалов и Д'Убрил, француски министар иностраних послова Вадингтон и амбасадор у Берлину Сен-Валије, италијански министар Корти и његов помоћник Лонај. Само Турску нису представљали људи из најужег државног вођства, већ дипломате нижег ранга и то бивши хришћани Каратеодори паша, Мехмед-Али-паша и Садулах-беј. На међународне споразуме којим се сакати Османско Царство своје потписе нису желели да ставе најистакнутији људи ове империје. У кулоарима Конгреса, по дипломатским кабинетима и канцеларијама, на приватним пријемима и соареима, за интересе својих народа и земаља врло активно и с много залагања и умешности деловали су и неки најистакнутији балкански дипломати и државници којима учешће, не само у одлучивању, већ и у раду Конгресних тела није било допуштено. Међу њима су најзапаженији били представници Грчке Делијанис и Рангабе, Румуније Брађану и Когалничану, те Србије Јован Ристић и Црне Горе Божо Петровић и Станко Радоњић. Однос представника великих сила према њима није био потпуно иденти-

чан. То је био резултат, пре свега, видљивог антисловенског тона и расположења који су раду читавог Конгреса успели да наметну Енглези (нарочито Дизраели) и Аустријанци, а којем су се повремено приклањали и Французи (Вадингтон) и Италијани. Манифестација тог расположења била је и чињеница да су представници Грчке и Румуније пуштени да на по једној седници Конгреса усмено изнесу захтеве и потребе својих земаља, док је свим осталим делегатима (па и Србије и Црне Горе) остављено да то учине само у писменој форми или, посредно, преко представника великих сила с којима су се сусретали у приватним или полуприватним приликама. И поред тога, улога ових балканских делатника није била без значаја приликом усвајања појединих конкретних решења од интереса за њихове земље.

Под енергичним, каткад и бруталним, председништвом „гвозденог канцелара", Берлински конгрес је темељно ревидирао одредбе Санстефанског уговора. Као најважније, на Конгресу је најпре расправљано бугарско питање. Расправа о овоме је вођена на бази начелних решења из англо-руског споразума од 30. маја 1878. који је предвиђао поделу „Велике Бугарске" из Санстефанског уговора на три дела: Македонију, која остаје у потпуној власти Турске, Кнежевину Бугарску, као трибутарну државу под врховним сизеренством султана и аутономну област Источну Румелију, којом ће управљати гувернер – хришћанин, именован од султана, али уз сагласност шест великих сила. После жучних англо-руских свађа, које су понекад претиле да прекину Конгрес, у овом смислу су и усвојене одлуке.

Судбина Босне и Херцеговине била је, како смо већ видели, решена више месеци пре Берлинског конгреса. Овде у Берлину расправа о овим јужнословенским крајевима претворила се у добро режирану позоришну представу у којој су главне улоге играли гроф Андраши, маркиз Солзбери, лорд Биконсфилд и кнез Бизмарк. Руски делегати, везани ранијим обавезама Русије, укључили су се и сами у игру, што је, хтео-нехтео, морао да учини и француски министар Вадингтон и италијански Корти. Само су Турци уносили дисонантне тонове у ову „хармонију" великих сила, опирући се очајнички британском предлогу да се Аустро-Угарској повери „привремена" али временски неограничена окупација Босне и Херцеговине, будући да је то „једина" ефикасна мера која може осигурати мирну егзистенцију босанско-херцеговачког становништва. Тако је Берлински конгрес 28. јуна 1878. једнодушном вољом великих сила доделио Аустро-Угарској „европски мандат" за окупацију Босне и Херцеговине. Тешећи ожалошћене турске делегате и убеђујући их да и сами прихвате ову одлуку, француски министар Вадингтон је лепо откривао империјалистичку суштину политике великих сила вођене у току источне кризе и доведене до краја на овом Конгресу: „Ви се морате приклонити праву јачег".

Доста дебата изазвало је на Берлинском конгресу решавање политичких и територијалних питања малих балканских држава: Румуније, Србије, Црне Горе и Грчке. Румунији и Србији, до тада вазалним, полунезависним државама, Конгрес је признао пуни државни суверенитет и независност, али их је при том обавезао на увођење у својој унутрашњој политици верских слобода и равноправности за припаднике свих конфесија. Та обавеза је овим двема земљама, на нарочито инсистирање британске и француске делегације, наметнута уствари због Јевреја који су у Србији и Румунији (у овој другој више) били подвргнути извесним законским ограничењима. Територијални проблеми везани за Румунију били су лакши и једноставнији. Постојала је, с једне стране, општа сагласност сила да се Русији врати југоисточна Бесарабија, која јој је била одузета 1856. То је на Конгресу без расправе и одлучено. С друге стране, све су се силе слагале да Румунији, уместо ове територије треба дати ваљану компензацију, на југу, у Добруџи. Русија јој је такву компензацију и одредила још у Сан Стефану. На предлог француске делегације, та компензација је сада проширена територијом између Силистрије и Мангалије у делти Дунава.

Дебата о новим границама Србије била је знатно живља и заоштренија. Овде су и велике силе и турска дошле на Конгрес са чврстим, али директно опречним ставовима. Аустро-Угарска је најенергичније била против ширења Србије према западу и југозападу (Босни, Санџаку и Косову и Метохији). Турци и Британци су настојали да што већма спрече продор Србије на југ, према јужној Србији и Македонији, а Руси да откину што више српских територија за Бугарску на југоистоку. Уочи самог Конгреса и у току његовог рада српско државно вођство (кнез Милан и Јован Ристић) је успело да, прихватањем одређених обавеза према Аустро-Угарској (трговински уговор, изградња железнице кроз Србију, политичко везивање за Беч), обезбеди важну подршку грофа Андрашија за одбрану макар ратних тековина Србије из другог рата с Турском. Захваљујући томе, а добрим делом и држању француске и немачке делегације, ове српске тековине су сачуване. После много жучних расправа, одлагања решења, па и Бизмаркових вехементних изјава у повишеном тону, Конгрес је, такорећи у последњем тренутку донео одлуке о припајању Србији четири округа, насељена претежно српским живљем, која су њене трупе ослободиле: нишког, пиротског, топличког и врањског.

Црној Гори је Берлински конгрес, такође, подарио формално међународно признање државне независности, које су јој неке силе (Русија, Француска), фактички дале још много година раније. Највише дискусија на самом Конгресу било је око обима територијалног проширивања Црне Горе и око њеног излаза на Јадранско море којем се Аустро-Угарска дуго опирала. Одлуке које су на крају усвојене, ако су нешто смањиле санстефанске добитке, биле су по Црну Гору повољне. Њој је припојена пространа територија са градовима Никшић, Подгорица, Колашин, Плав и Гусиње, те са Баром на јадранској обали. Било је у тим добицима доста плодних површина, погодних за земљорадњу, што је требало да олакша тежак материјални положај Црне Горе, али се њен излазак на Јадран може сматрати и још значајнијом тековином. Отпор албанског становништва, подстакнутог и од званичних турских органа, онемогућиће извршавање неких одлука Берлинског конгреса о Црној Гори. Зато ће Турска, под снажним притиском великих сила, 1880. морати да Црној Гори, уместо Плава и Гусиња, уступи још један приморски град – Улцињ.

Неславно окончавши свој закаснели покушај да ратном акцијом ослободи своје сународнике у Тесалији, Епиру и на Криту, Грчка је пред „европски Ареопаг" у Берлину изашла са захтевом да јој се ове области ипак прикључе, што би било у складу с применом начела народности у решавању грчког проблема. Енглезима, који су се демагошки заузимали да се Грци пусте на Конгрес као пуноправни учесници, није ни на крај памети било да се заложе и за ове њихове, историјски оправдане, захтеве. Пошто су Турцима још пре Конгреса отели Кипар, они сад нису више могли да им траже територије и за Грке. Све остале силе, осим Француске, биле су према грчким рекламацијама углавном равнодушне. Французи су поднели предлог – да се „препоручи" Високој Порти „да се договори са Грчком о исправци границе у Тесалији и Епиру, с тим да исправка иде долином Саламирijаса (Стари Пенеус) на Егејско и Каламаса на Јонско море". Конгрес је овај предлог усвојио, а он ће наредних година, пре него што буде спроведен, изазвати низ дипломатских компликација.

Од осталих територијалних проблема пред Конгресом су били још они на азијској граници између Русије и Турске. Решени су без већих тешкоћа. Будући да се Русија својевољно одрекла града Бајазида и долине Алашкерд, које је добила у Сан Стефану, и да је пристала да град Батум буде слободна трговачка лука, остале тековине на овој страни (Карс и Авдахан) су јој признате без великих погађања.

Берлински конгрес се позабавио и низом других политичких, стратешких и материјално-финансијских питања на Истоку, која су директно или индиректно проистицала из развоја источне кризе 1875–1878. и руско-турског рата.

У вези са статусом мореуза Босфор и Дарданели потврђена су решења из ранијих међународних уговора – Париског из 1856. и Лондонског из 1871. У установљавању овог statusa quo међу силама није било размимоилажења. То се већ не може рећи за питање пловидбе Дунавом и његовим ушћем. Ту су дошла до изражаја неслагања руских и аустроугарских интереса. Уз помоћ западних земаља Аустро-Угарска је и у режиму

пловидбе и у пословима регулације Ђердапа остварила пуну доминацију, док је ушће Дунава остало у надлежности Међународне комисије.

Врло значајно место на Конгресу имао је финансијски положај Турске, а у вези с тим, питање њене способности да враћа дугове западним повериоцима и да истовремено плаћа Русији ратну одштету. Западне силе нису успеле да оспоре право Русије на ратну одштету, али су зато Турској наметнуле једну међународну финансијску комисију „која ће бити задужена да испита све рекламације носилаца отоманског дуга и да пронађе најефикаснија средства за њихово задовољавање, рачунајући са финансијском ситуацијом Високе Порте". Било је то усмерено на стављање Турске под англо-француску финансијску, а преко ње и политичку контролу.

Од осталих предмета вреди поменути још и тзв. мирдитско питање. Од целокупног проблема албанског националног покрета, који је у ово време управо снажно закорачио на већ прегрејану балканску сцену, велике силе су, захваљујући инсистирању Аустро-Угарске и Француске, нашле за потребно да се позабаве једино положајем малог католичког племена Мирдити, на северу Албаније. У вези с Мирдитима Конгрес је усвојио следећи став: „Мирдитско становништво ће наставити да ужива привилегије и имунитете које поседује ab antiquo".

У кулоарима Конгреса одиграле су се, напослетку, и неке друге империјалистичке игре и предигре које, наравно, нису оставиле никакав траг у Берлинском уговору, али које јесу биле резултат његовог политичког духа и производ новог система међународних односа који је и овај скуп афирмисао. Наиме, на отприлике недељу дана пре завршетка Конгреса, британска делегација је обелоданила постојање англо-турског уговора од 4. јуна о „привременој" окупацији Кипра од стране Британаца. Ова вест је у највећој мери погодила француску и италијанску дипломатију и јавност. Нарочито жестока је била антибританска реакција у Француској. Да би помогли англофилски оријентисаном шефу француске дипломатије Вадингтону, британски премијер и његов министар спољних послова су већ ту, у Берлину, ушли с њим у преговоре о подели интересних сфера у Медитерану. При том су се лако договорили да се у Либану чува status quo, као и да се у Египту „лојално" води „комбинована акција Француске и Енглеске". На крају, на ред је дошао Тунис, питање на којем су Енглези чекали Французе: „Узмите Тунис и радите тамо шта хоћете. Ви морате да га узмете; не можете оставити Картагу у рукама варвара" – рекао је Солзбери Вадингтону. Ову понуду поновио је затим и Дизраели, обећавајући Французу да ће је Енглези, после Конгреса, дати и написмено.

И док се Вадингтон још није честито ни опоравио од ових изненадних шокова, приступио му је Бизмарк са истоветном „потпуном сагласношћу" да Француска поседне Тунис, „подразумевајући ту и анексију".

Француским државницима – Вадингтону, као и председнику Републике Мак Махону – није био јасан мотив овог Бизмарковог поступка, али су сматрали да се ова carte blanche за Тунис не би смела испустити. Једино што Французи нису знали то је да је Бизмарк исту такву „carte blanche" дао и Италијанима. Да су то знали, разумели би и његове мотиве.

Враћајући се са Берлинског конгреса, лорд Биконсфилд је својим одушевљеним присталицама из Конзервативне странке изговорио једну знамениту реченицу: „Доносимо мир с чашћу!" Тај „мир с чашћу" био је, међутим, једно типично империјалистичко поравнање међу великим силама у којем је за интересе и права малих народа и за прогресивна политичка начела било мало места. Због тога је Берлински конгрес, својим начином рада, а још више својим одлукама, збунио многе савременике. Међу таквима био је и министар спољних послова Србије Јован Ристић, који се иначе није убрајао у ред наивних и неискусних државника оног времена. По завршетку Конгреса он је писао: „До сада је било у свету више конгреса. О сваком се зна да је заступао неко начело, а зна се и какво начело... Ну какво је начело овај Берлински конгрес заступао, тешко би се знало изразити, ван ако би се рекло, да се тражило и радило да се задовоље велики, а мали да се истисну из положаја, који би били од важности или могли да сметају великима." Ристић је био на добром путу да погоди прави карактер Конгреса. Он једино још није могао разумети да се и подела туђих територија и утицајних сфера међу великим силама може подићи на степен политичког принципа. Берлински конгрес, који се десио на самом прагу империјалистичке епохе, управо је то учинио тиме што је на једном осетљивом подручју Европе драстично и јавно афирмисао право моћних сила на политичку и територијалну поделу света.

ГЛАВА ДРУГА

ПОСЛЕДЊЕ ДЕЦЕНИЈЕ XIX ВЕКА

Још средином 70-их година добар део Европе (Немачка, Аустро-Угарска, нешто мање Француска), а ван Европе САД, био је погођен елементима привредне кризе, који су живо утицали и на стање на међународној сцени. Криза је довела у питање политику слободне трговине, која је преовлађивала у доба просперитета 50-их и 60-их година XIX столећа. Изузев Велике Британије и Холандије, европске државе су се у годинама од 1878–1882. стале враћати мерама привредног протекционизма. Царинским баријерама штићена је, како пољопривредна, тако и индустријска или занатска производња, зависно од економске структуре појединих земаља. У готово свакој од њих формиране су читаве интересне групе за притисак на владајуће снаге, ради заштите одређених области или грана привређивања. Тако је, на пример, Лига за економску реформу у Немачкој, образована 1877, вршила притисак на канцелара Бизмарка да царинским оптерећењима отежа увоз руског жита који је угрожавао интересе пруских јункера. То ће 1879. бити и прихваћено. С друге стране, младе и неразвијене индустрије Аустро-Угарске, Италије или Русије бориле су се против конкуренције развијенијих индустријских производа са стране.

Све то није могло да не утиче на политичке односе између држава и на усвајање стратешких праваца њихове спољне политике. Француско-италијански царински рат 1882. или тешкоће у руско-немачким односима пружају за то јасне примере. Сличне појаве уочиће се у конкурентској борби финансијског капитала. У још значајнијој мери, ови економски фактори испољиће се у колонијалној експанзији европских земаља, која ће их доводити до озбиљних међусобних криза и трвења. У том погледу на прво место треба ставити британску политику на Средоземљу ради наводне одбране ни од кога угрожене комуникације са Индијом. Освајачке тежње у овом подручју доводиле су је у супротност са сличним експанзионистичким интересима Француске. Још озбиљније проблеме Енглеска је од раније имала са Русијом у централној Азији. Тако је колонијално питање и економска и територијално-

-политичка експанзија европских сила, ради освајања нових тржишта и извора богатстава 80-их година избила у први план међународних односа у Европи.

Колонијално питање било је, међутим, крајем XIX века чврсто испреплетено са проблемима унутар европских односа створених после Берлинског конгреса. Из тих разлога окретање државне политике првенствено колонијалној експанзији имало је и јаких противника у појединим земљама. Бизмарк је држао да је за Немачки Рајх најважније осигуравање његовог положаја на континенту, између два потенцијална непријатеља – Француске, као сигурног, и Русије, као могућег. И у Француској је постојала снажна опозиција преоријентацији спољне политике са европских-патриотских, на колонијалне циљеве за коју се залагао министар Жил Фери. Ову опозицију чиниле су радикалне, левичарске групације Жоржа Клемансоа и десничарска Патриотска лига Пола Деруледа. Непопуларна је, најзад, колонијална политика и у Италији. Тамошње иредентистичке снаге сматрале су да уједињење Италије није завршено, док се не „ослободе" Тирол и Далмација, па да зато на те стране, а не на, рецимо Тунис, или нека друга подручја Африке треба усмерити пажњу. Битно је, међутим, било да се на челу новог вала колонијалне експанзије нашла највећа европска сила – Велика Британија, иза које други европски империјалистички грабљивци неће моћи дуго да заостају. После 1878. на међународној сцени су се ипак, најпре нашли европски проблеми.

Бизмарков систем

Све од уједињења Немачке 1871, па до краја своје државничке каријере Бизмарк је, према оцени савременика, а касније и историчара, деловао у „кошмару француско-руске коалиције" против Другог Рајха. Зато је и после Берлинског конгреса, као и у време Тројецарског савеза из 1873, највећу пажњу у својој политици посветио онемогућавању руско-француског зближавања и бризи за сигурност Немачке у Европи. У том циљу он је низом међународних уговора и системом иза чијег је деловања, по правилу, стајао његов утицај, створио широку и динамичну мрежу европских веза која су 80-их година понекад и колонијална питања потискивала у други план. Тај систем односа и догађаја с правом је у историји добио име по своме покретачу и творцу.

Изградња Бизмарковог система започета је закључивањем тајног Немачко-аустроугарског уговора о војно-политичком савезу 7. октобра 1879, иза којег је следио, опет тајни, Немачко-аустроугарско-руски уговор „о реосигурању" од 10. јуна 1881. Овај систем Бизмаркових тајних

споразума заокружен је Немачко-аустроугарско-италијанском конвенцијом од 10. маја 1882. Ако се изузме уговор о реосигурању, може се рећи да је немачким тајним конвенцијама са Аустро-Угарском и Италијом створен први војнополитички блок великих европских сила у епохи империјализма. Овако скројен систем, који је Бизмарк сматрао својим великим успехом, носио је у себи и неке дубоке противречности.

Немачко-аустријски савез био је природан резултат зближавања двеју германских сила до којег је дошло у време источне кризе, кад се показало да Бизмарк држи Аустро-Угарску за поузданијег савезника од Русије, у евентуалном конфликту са Француском. Зато је овај Савез, упркос настојањима и цара Вилхелма I и самог Бизмарка да чувају добре односе са Русијом, имао у ствари антируски карактер. У њему су обе уговорне стране имале одређених, не безначајних, интереса и намера против Русије: Аустро-Угарска на Балкану, Немачка према Француској. То се испољило у немачко-аустријском кокетирању са Великом Британијом ради охрабривања њених супротстављања Русији у Азији, а Француској у Средоземљу. Антируску оријентацију у Немачкој снажно су подстицали и јункерски протекционисти штитећи своје интересе на тржишту житарица. Аустро-Угарска је опет имала перманентно нерашчишћене рачуне с Русијом на Балкану, живо се трудећи да јој преотме сва средства утицаја на овом важном подручју.

Да је ово улагивање Енглезима имало ефекта показује одговор Дизраелија и Солзберија на Бизмарково директно питање како би се Британија држала у случају немачког и аустроугарског сукоба са Русијом. Одговор је био недвосмислен: не би остала „незаинтересована". И поред оваквог одговора Британаца, Бизмарк није желео да иде даље. Остао је чврстог уверења да би војни сукоб Немачке са Русијом по Немачку био штетан. Зато је и после савеза са Аустро-Угарском из 1879. желео да што мање затеже односе са Русијом. Његов циљ је заправо био не да порази Русију, него да блокира њену активност и на западу и на истоку Европе. То му је изгледало тим лакше, што је Русија после Берлинског конгреса била доиста усамљена и удаљена чак и од Француске. У то време нису му се чинила директно опасна ни антигерманска расположења словенофила и руских пословних кругова који су чезнули за француским финансијским тржиштем. Стога је Бизмарку 80-их година XIX века било драже стављање Русије под „савезничку контролу", него сукобљавање с њом. За такво гледиште Бизмарк је придобио и политички врх Хабзбуршке монархије, у првом реду Андрашијевог наследника, министра иностраних послова Хајмерлеа. Иако је прозирао ову Бизмаркову стратегију, руски цар Александар II ју је, имајући у виду изолованост своје империје, прихватио, ушавши 1881. у нови Тројецарски савез,

потписујући га само као споразум тројице царева о поштовању односа створених на Балкану Берлинским уговором. Склопљен само на три године, Уговор је признавао Аустро-Угарској право да у некој повољној прилици која јој се евентуално у будућности укаже, анектира Босну и Херцеговину, а Русији да уједини Кнежевину Бугарску са Источном Румелијом. Бизмарк је овим усаглашавањем Русије и Аустро-Угарске био задовољан, тим пре што је у Уговору била и клаузула о неутралности Русије, ако Француска нападне Немачку и Аустро-Угарске, ако Енглеска нападне Русију. Сама Русија се овим осетила сигурнијом у својој политици према централној Азији.

Приступање Италије немачко-аустроугарском савезу и стварање Тројне алијансе било је резултат италијанско-француске затегнутости око Туниса. У трци за запоседање ове формално турске провинције, инфериорнијој Италији није остајало ништа друго до да се окрене Берлину. Али, Бизмарков услов је био да се Италија одрекне агитације иредентиста у аустријским покрајинама, пре свега Трентину. Рим није имао куд, а осећајући непријатељство Париза, прихватио је немачко-аустријске услове и тако је 1882. настао Тројни савез. И он је био војно-политичке природе, обавезујући чланице на ангажовање у случају напада Француске на било коју од њих.

* * *

Једва прикривени посредни резултати и последице Бизмарковог система били су 80-их година догађаји на Балкану, у којима је иницијативу имала Аустро-Угарска доследно подржавана од Немачке. Берлински уговор и обновљени Тројецарски савез отворили су Двојној монархији широко поље деловања на Балканском полуострву. После „привремене“ окупације Босне и Херцеговине она је практично у овом подручју добила одрешене руке. У окупираним областима уводила је свој административни систем, половичним аграрним мерама није задирала у земљовласничке односе, подстицала је развој у другим привредним гранама, а политички режим у националним односима, образовању и култури градила је тако да што више сузбија и дискриминише српске, ограничава хрватске, а фаворизује муслиманске активности, с циљем да ради на интеграцији припадника трију религија у јединствену „синтетичку“ босанску нацију. Творац ове концепције аустроугарски заједнички министар финансија и управљач Босне и Херцеговине Бењамин Калај, некадашњи аустријски конзул у Београду и добар познавалац језика и историје Срба, у њеном спровођењу био је упоран и доследан. Знао је да проналази различите методе – од рафинованих до грубих – за потискивање православља и гушења националних, културних и просветних иницијатива Срба

и подстицања „бошњаштва“ као осећања етничке и националне припадности. Отуда је ова и оваква политика у Босни и Херцеговини од 1882. до 1903, колико ју је спроводио овај бечки управљач, и остала у историји позната под именом „Калајев режим“.

* * *

И Кнежевина Србија се после стицања државног суверенитета нашла под окриљем и неокрњеним утицајем и контролом Хабзбуршке монархије, како у економском, тако и политичком погледу. На Берлинском конгресу она је, на захтев Беча, преузела обавезу да од Београда до турске границе на југу (до Ристовца) и бугарске (источно од Пирота) за три године изгради железничку пругу. Исцрпљеној у ратовима, Србији је ова обавеза врло тешко пала, али ће се показати да ће јој ова инвестиција у читавој будућности донети и велике користи. Другачије је било с наметнутом обавезом да Србија са Аустро-Угарском закључи дискриминаторски трговински уговор, којим се моћном суседу у Србији даје повлашћени положај, без реципроцитета за српску трговину на његовом тржишту. Тиме се, заправо, анулирала елементарна привредна независност Србије с обзиром да је њена робна размена с Аустро-Угарском чинила преко 80% њене спољне трговине. Не прихватајући овакав уговор, влада либерала Јована Ристића је поднела оставку, а кнез Милан је на власт довео кабинет „Напредњака“ који га је потписао. Штавише, кнез је својевољно и без отпора прихватао и све бечке политичке захтеве. Први међу њима био је да Србија мора онемогућити сваку националну активност и енергично сузбијати антиаустријску пропаганду у самој Србији, а још више у Босни и Херцеговини. Најтежи захтев је био да Србија своју спољну политику стави под надзор Аустро-Угарске. Знаменитом Тајном конвенцијом, из 1881. године кнез Милан ће и овај услов прихватити.

Тајну конвенцију кнез је, уз знање само министра спољних послова Чедомиља Мијатовића, с аустријским министром Хајмерлеом, потписао, иза леђа владе, прихвативши обавезу да Србија с другим земљама, неће закључивати политичке уговоре без сагласности Аустро-Угарске. Тиме је у основи прихватила протекторат Беча, слично како је то учинио Тунис према Француској. За узврат Аустро-Угарска је кнезу Милану гарантовала одбрану његовог владарског положаја и његове династије евентуално угрожене како од спољне, тако и од унутрашње опасности. Поред тога, Србији се у изглед стављала неодређена могућност територијалног проширења „у правцу југа“ ако би се то у некој ситуацији учинило изводљиво. Кад је обавештена, српска влада је протестовала против одредаба Тајне конвенције о контроли њене спољне политике. Беч је пристао на

неке „експликације“ у анексу Конвенције, које је кнез властитим потезом и формално поништио. За то је био награђен аустријским признавањем Србије као краљевине, а њега као српског краља „првог после Косова“. Ова „заштита“ Аустро-Угарске над Србијом трајаће до 1903, тачно колико и искључивање руског утицаја у Београду.

* * *

У сличној ситуацији као Србија, после Берлинског конгреса нашла се и Румунија. И она је била незадовољна поступком Русије, која јој је за компензацију у Добруџи, одузела југоисточну Бесарабију. Зазирала је и од штета које јој је могла нанети, од Руса заштићена, Бугарска. С друге стране, оштра дискриминација многобројне (3 милиона душа) припадника румунске националне мањине у Трансилванији (Ердељу) од стране угарских власти у овој половини двојне државе изазивала је видно незадовољство и нерасположење румунске јавности према Хабзбуршкој монархији. Међутим, економска зависност Румуније, као и Србије, од Аустро-Угарске и све мање интересовање западних сила за Балкан, који су препуштале германским утицајима, учиниће своје. Ако се томе додају и породичне везе румунског владара Карола I из династије Хоенцолерн-Сигмаринген са пруским Хоенцолернима, лако је разумети одлуку румунске владе да свој државни чамац веже за брод Централних сила. Тако је Карол I у октобру 1883. потписао уговор о дефанзивном савезу с Аустро-Угарском, којем ће се придружити и Немачка. Као и Србија у Босни, Румунија се обавезала на стриктно немешање и поштовање statusa quo у Трансилванији.

* * *

У Кнежевини Бугарској Берлински конгрес је дао право Русији да две године учествује у образовању њених државних установа и војне силе. Важан догађај у остваривању тог руског права био је избор, априла 1879, царског даљег рођака Александра Батенберга за кнеза Бугарске. Цар Александар II није тада ни слутио да ће тај избор бити почетак слабљења руске контроле над младом Кнежевином. Цар се, напротив, надао да ће Батенберг сузбити политички значај бугарских либерала који су 1881. однели победу на изборима за прву Народну скупштину Бугарске и одмах изразили противљење руској премоћи у Бугарској. Два кључна министарства у влади Бугарске (спољних послова и војске) држала су двојица руских генерала. Батенберг је и поред тога сматрао да свој владарски положај у Бугарској може учврстити усаглашавањем своје политике са расположењем Народне скупштине и патриотске јавности.

На новим изборима, 1884. године либерали су опет однели победу, а њихове вође Каравелов и, нарочито Стамболов отворено су се супротставили руском туторству у Бугарској. На захтев либерала, кнез је са министарских места уклонио руске генерале и одобрио тајну акцију либерала на уједињењу Кнежевине Бугарске и Источне Румелије. У Румелији је 1884. формиран Унионистички комитет, под вођством Ж. Стојанова, који је одмах ступио у тајне везе с врховима политичких и војних власти Кнежевине. У септембру 1885. овај Комитет је свргнуо са власти турског гувернера Румелије и прогласио њено уједињење с Бугарском. Кнез Александар је спремно дочекао позив нових управљача Румелије и на челу својих трупа тријумфално умарширао у Пловдив. Тиме је бугарско национално уједињење било завршено.

Све потписнице Берлинског уговора прећутно су признале овај fait accompli мада је он драстично рушио принцип statusa quo за који су се, наводно, здушно залагале. Штавише, приволеле су и Турску да се огласи само формалним протестом против овог чина. Тако је учињено да би се из уједињене бугарске државе елиминисао руски утицај. Петроград је то добро разумео и једини од сила није признао „пловдивски преврат“, тражећи санкције против кнеза Батенберга, што је истински чудило необавештену европску јавност, која се сећала жустрог руског залагања 1878. за стварање „Велике“ Бугарске.

Уједињење Бугарске највише је узбудило српског краља који је после Румелије у рукама Бугара већ видео Македонију. Суптилно и рафинирано подстицан од Аустро-Угарске, он је решио, и на то приволео и своју владу, да се оружјем супротстави уједињењу Бугара. Рачуница Аустрије у овом случају била је јасна: крвно завадити два словенска народа на Балкану и за дуго времена онемогућити њихову сарадњу без икакве обавезе да се испуни обећање дато краљу Милану о могућности проширења Србије „у правцу југа“. Тако су непромишљени српски краљ и марионетска напредњачка влада, која се на власти држала само на његовом владарском ауторитету, 14. новембра 1885. увели Србију у рат против Бугарске. Нико од озбиљног дела српске политичке јавности тај рат није одобравао. И војска је, после још незавршене реформе и после Тимочке буне (1883) била и материјално, а још више морално, неспремна за ово узалудно и бесциљно војевање, ради одбране Берлинског уговора. Тучена на Сливници, Србија је брзо изгубила овај рат. Успаничени краљ је био спреман да напусти и војску и престо, али га је од ових нових непромишљености избавила Аустро-Угарска. Пошто је постигла оно што је хтела, њена дипломатија је енергично интервенисала и 22. децембра присилила Бугаре да сместа прихвате примирје које је 3. марта 1886. претворено у мировни уговор потписан у Букурешту на бази statusa quo ante bellum.

У први мах после тога изгледало је да је из овог рата неку корист извукла и Русија. Уз помоћ незадовољних бугарских официра, приморала је кнеза Александра Батенберга 1886. на абдикацију. То је, међутим, била Пирова победа. На бугарски престо вољом Немачке и Аустро-Угарске доведен је принц Борис Кобург потпуно одан Централним силама. Руски утицај је за много година потиснут са Балкана.

* * *

После пораза 1871. и уједињења Немачке у политичким концепцијама свих француских влада био је савез са Русијом. Из разних унутрашњо-политичких прилика двеју држава, као и из међународних околности та идеја није се могла остварити читавих наредних двадесет година. Самодржавна Русија била је нетрпељива према француском републиканизму, а идеје француске политичке демократије наилазиле на снажан отпор руских аристократских структура. И поред тога у стратешким циљевима Русије на међународном плану разарање или даље слабљење Француске никад није налазило места. То би драстично пореметило европску равнотежу снага, а Русија то није могла да допусти. Њој је још увек јака Француска била потребна. Берлински конгрес је учврстио овај став Русије, а потпуна доминација Аустро-Угарске на Балкану остварена 80-их година, указивала је Русима управо на Француску као јединог потенцијалног савезника. Сами Французи су средином ове деценије угрозили развој оваквих расположења у Русији.

Догодило се то 1886–87. године кад је француска јавност била захваћена правим валом реваншизма и агресивног антинемачког национализма. Запретио је нови европски рат, који Русији никако није био потребан. Ова опасност се појавила кад је војни министар у Влади Жила Фрејсинеа, генерал Буланже прихватио захтеве Деруледове Лиге патриота, која је већ бројала преко 200.000 припадника, да Француска напусти Феријеву колонијалну оријентацију и окрене се политици реванша против Немачке, ради враћања Алзаса и Лорене домовини. Широм Француске пароле са оваквих захтевом брзо су се шириле од основних школа, до масовне штампе и грађанских удружења. У таквим расположењима, генерал Буланже је потпиривао ватру мерама за јачање војних снага и модернизацију наоружања. Национални празник Француске, 14. јул 1886. године претворио се у праву манифестацију патриотског одушевљења и ратоборне реторике.

Немачки одговор на ове догађаје у Француској брзо је уследио. Рајхстаг је почетком 1887. донео закон о повећавању активног армијског састава за 70.000 војника, а канцелар Бизмарк је од француских претњи направио међународну дипломатску аферу и унутрашњу политичку узбуну у Немачкој. Криза француско-немачких односа достигла је врхунац априла 1887. избијањем „афере Шнебле“. Немачки погранични органи су тада заробили француског полицијског инспектора Шнеблеа који је обилазио и контролисао пограничну линију према опасном суседу. Буланже је одмах затражио мобилизацију војске, али је опрезни председник Републике Жил Греви, помогнут већином министара, тај захтев одбио. За узврат, Немци су ослободили Шнеблеа. Криза је попустила, али је разбешњени Буланже предузео нову пропагандну акцију, која га је коштала министарског положаја и постепеног компромитовања у јавности, чему је допринео и његов лични живот.

„Афера Буланже“ ипак је оставила неповољну последицу на међународни положај Француске. У јуну 1887. био је закључен нови Немачко-руски споразум о неутралности, који је Немцима гарантовао ускраћивање сваке руске помоћи Француској у случају њене агресије на Рајх. Као противуслугу, Бизмарк је обећао Русији дипломатску подршку за очување њених „историјских интереса“ на Балкану, посебно у Бугарској, и присуство у мореузима. „Уговор о реосигурању“, како је назван овај споразум, био је у пуној контрадикцији са Тројним савезом, као и са тзв. Медитеранским споразумом између Британије, Аустро-Угарске и Италије, којем је Немачка приступила само три месеца раније. И Медитерански споразум односио се на одбрану успостављеног стања на Средоземљу.

Овим системом тајних уговора, Бизмарк је веровао да је његова политика сигурности Немачке у Европи тријумфовала.

Колонијална експанзија крајем XIX века

Већ је речено да је насупрот Бизмарковом континенталном систему, после 1878. колонијална експанзија европских држава узимала све већег маха. Најдоследнији њен заступник био је британски премијер Бенџамин Дизраели. Још од 1872. он је бранио тезу да је прекоморска експанзија главни гарант просперитета Енглеске. У лорду Солзберију нашао је правог сарадника и настављача политике колонијалних освајања. Он је изградио догму да је за виталне интересе Британије најважнији троугао Цариград–Египат–Индија.

Идеје колонијалних освајања имале су у Британији дубоке корене, да би се у другој половини XIX века претвориле у владајућу идеологију британске спољне политике. И у широкој јавности она је уживала велику популарност ослањајући се на две омиљене тезе: првој, да су прекоморска подручја извор благостања свих Британаца и, другој, о цивилизацијској мисији Енглеза у заосталим деловима света. Ради доказивања и образлагања ових теза у Енглеској је од 60-их до 90-их година

XIX објављено безброј књига, а масовна штампа је била препуна чланака на исте теме. Један од ударних доказа у корист колонијализма, био је да се њиме осигурава привредна надмоћност Велике Британије у Европи и брани главно средство те надмоћности, принцип Free-Trade-a (слободне трговине).

Према подручјима којима су желели да овладају, Енглези су развили еластичан приступ и третман. Нека су директно подјармљивали (колоније у Африци, деловима Азије – пре свега Индији); друге су подвргавали различитим степенима политичке и привредне контроле, а треће су сматрали својим „интересним сферама“ из којих морају бити искључени присуство и утицаји других претендената. Захваљујући томе, британска робна размена са зависним подручјима, заснована на дискриминационим условима, износила је преко 30% њене укупне вредности. Да би се то очувало и повећало Британци су све енергичније радили на обезбеђивању и одбрани најважнијих стратешких позиција на поморским комуникацијама. Такав њихов напор отворио је у међународним односима на почетку 80-их година најпре египатско, а одмах затим и туниско питање.

Начинивши прве одлучујуће кораке на стављање под своју контролу Суецког канала и Египта, као његове залеђине, још у току источне кризе, Енглези су знали да ће због тога доћи у конфликт са Француском. Зато су, уз пуну сарадњу са Бизмарком, у кулоарима Берлинског конгреса, француском министру Вадингтону понудили да се Француска учврсти у Тунису. Бизмарк је цинично говорио како је природно да Енглези од варвара одузму земљу фараона, а Французи Картагу. У то време Дизраелијева влада је већ држала у британском сефу 43% акција Суецког канала које је, што је својеврсни цинизам, позајмицом у Француској, по ниској цени купила 1876. од презадуженог египатског кедифа. После 1878. ситуација се у Египту брзо мењала. Будући да још нису били сигурни у своју доминантну позицију у Египту, које се Французи нису ћутке одрекли, тим пре што је постојала могућност да и они узму учешћа у решавању кедифових новчаних недаћа, Енглези су пустили у оптицај идеју о именовању стране владе у Египту. Кедив је прихватио (1879) само укључивање у Нибур-пашину владу једног Енглеза, као министра финансија, и једног Француза као министра јавних радова. Као експерти у рад египатске владе укључени су и по један Аустријанац и Италијан. То Британцима и Французима није било довољно већ су различитим притисцима приморали кедива Исмаила да се повуче с престола и препусти га сину Тефику. Овај је одмах прихватио двојну англо-француску контролу над целом администрацијом Египта. То је, међутим, наишло на жесток отпор патриотске јавности, а нарочито у египатској војсци. Тај отпор је експлодирао устанком у септембру 1881. под вођством пуковника Ахмета Арабија. Устаници су кедиву Тефику наметнули надзор једног законодавног органа, а у Египту је против странаца започела широка хајка.

После кратког колебања, Енглези су Французима понудили заједничку војну интервенцију у Египту. Французи (влада Леона Гамбете) то нису прихватили, а Бизмарк је предложио нови конгрес сила и интернационализацију египатског питања. То су сада одбили Енглези, а влада Вилијама Гледстона је, после новог устанка у Александрији, јуна 1882. и убиства неколико десетина странаца, сама кренула у акцију. Британска флота адмирала Сејмура је 11. јула дивљачки бомбардовала град, и том приликом је страдала знаменита Александријска библиотека. Два дана касније британске трупе су се искрцале у Египту. У септембру су поразиле египатске устанике код Тел-ел-Кебира и окупирали Египат, да би у њему остале све до 1954. Француски утицај у овој земљи био је истиснут. Они су се, међутим, утешили протекторатом који су у међувремену наметнули Тунису.

Ова стратешки важна земља на малој удаљености од Сицилије и Малте, била је, као и Египат у англо-француском дужничком ропству. У политичком погледу Французи су имали предност. После запоседања Кипра Енглези су морали да умире супарника признавањем његових „права“ на ову северноафричку земљу. Али томе су се сада успротивили Италијани, држећи да је Тунис њихово интересно подручје. Енергичним финансијско-инвестиционим акцијама (изградњом пруга и других објеката), богатија Француска је брзо остварила предност, па се одлучила и на војни поход. Уз прећутни пристанак Енглеске и Немачке, њене трупе су из Алжира, 1881. године, продрле у Тунис, стигле до летње резиденције туниског беја и издиктирале му чувени Бардовски уговор о протекторату. Тако је номинални турски посед Тунис прешао у француске руке. Сама Турска је тзв. Мухаремским декретом из децембра 1881. и формално озваничила англо-француску контролу својих финансија, надајући се да ће се тиме решити свог дуга од 2,5 милијарде франака западним повериоцима.

* * *

Почетком 80-их година отпочела је бесомучна империјалистичка трка за поделом централне и јужне Африке. Још крајем 70-их година сукобили су се француски и белгијски интереси у Конгу. У отимачини ове централноафричке земље 1884. године су се укључили и Енглези. Да би их елиминисали Французи и Белгијанци су се брже-боље договорили о подели Конга. Већи део (Конго Леополдвил) запоселі су Белгијанци, а мањи (Конго Бразавил) Французи. Тако се Африка нашла на једном од ударних праваца колонијалне експанзије европских сила, У британској

јавности се тада појавио израз „Scramble for Afrika" („Грабеж Африке"). У овај грабеж, поред Белгије, Француске и Британије, укључиле су се и Шпанија, Немачка и Италија. Захваљујући томе, до краја XIX века готово цела Африка биће подељена. Поред Сенегала, Гвинеје и дела Конга, Французи ће овладати огромним сахарским подручјем и острвом Мадагаскар. Енглези ће, после Египтом, завладати и Суданом, Јужном Африком, Џибутијем и Источном Африком. Италијани су запосели Еритреју, али су приликом похода на Етиопију били, од ратника цара Менелика жестоко тучени код Адуе 1896. Део Источне Африке (Тангањика и Занзибар, данас Танзанија), као и део Јужне Африке, припашће до краја века Немачкој. Португалци су проширили свој традиционални посед из XVI века – Анголу, па ће до самог почетка XX века за нове освајачке подухвате остати територије Бура (Трансвал и Оранж), Мароко и турска Либија. После тога, у целој Африци независне земље биће још само Етиопија и Либерија.

* * *

Колонијалну јагму крајем XIX века није избегла ни Азија са Океанијом. Још од раније трајао је англо-руски сукоб око Авганистана, који је обновљен 1884–85, после руског освајања Марва. Енглезима, који су желели да освоје Туркестан, то је ставило јаку препреку, па су зато жестоко реаговали. Две силе су се нашле на ивици рата. Посредовањем Бизмарка, који се овога пута понео пријатељски према Русији, Турци су онемогућили продор британске флоте у Црно море, па је Гледстонова влада прихватила разграничење интересних зона у овој планинској земљи, коју су Енглези сматрали северним вратима Индије.

Један од највећих подухвата у колонијалним освајањима Европљана овог доба, било је француско покоравање Југоисточне Азије – Индокине. Кампања овог подухвата отпочела је још у време Другог Царства, али је после француско-пруског рата застала, да би била обновљена после 1878. Продор Француза у Тонкиншки залив предузет је у априлу 1882, крећући се долином Црвене реке према Ханоју. Наредне године Французи су успели да наметну протекторат области Анам. Као сизерен Индокине Кина се томе успротивила па је 1884. дошло до њене војне интервенције, која је код Лонг Сана зауставила француски поход. Допремивши појачање, Французи су 1885. поразили Кинезе и натерали их да признају протекторат над Анамом.

Велика Британија није никако желела да види целу Југоисточну Азију под влашћу Француске, па се и сама већ 1885. устремила на Малезију, да би из ње онемогућила француски упад у Сингапур, који је држала под својом контролом још од 1819. Британија је, штавише, 1886. анектирала

долину Иравади и запосела Бурму (Мијанмар). Нису предузели поход на Сијам (Тајланд) па је ова држава, као тампон између британских и француских поседа сачувао неку меру државне самосталности.

Трка за покоравањем овог дела света није тиме престала. У њу су се, и поред Бизмарковог противљења, укључили и Немци, Холанђани и на крају Јапанци. Немци су колонизовали Нову Гвинеју и Маршалска острва, Холанђани су овладали највећим делом огромног индонежанског архипелага, осим дела Борнеа на којем су били Енглези. Јапанци су покорили Јужну Кореју, а ускоро после тога Сједињене Америчке Државе су „ослободиле" Филипине од шпанске власти и тамо се сами укотвили.

Поробљавање Кине европске силе Велика Британија и Француска отпочеле су још 40-их година XIX века кад су у два „опијумска рата" стале „отварати" њено неизмерно тржиште за своју робу и за економску експлоатацију сваке друге врсте. У другој половини века овој освајачкој трци у Кини придружили су се трговци, шпекуланти и пљачкаши из Русије, Немачке и Јапана, да би им на прагу наредног столећа своју „фунту меса" затражили и Американци. У многим градовима југоисточне и источне Кине отварају се трговачки центри, банке, предузетничке фирме. До краја столећа само Енглези су у подручјима Кантона, Шангаја, Тјенцина и уз границу Индокине запосели 20 „отворених тржишта". Економску експанзију пратила је војна и политичка. Базе те врсте империјалисти су изградили у Хонг-Конгу, Макаоу, Кантону, Шангају, Пекингу, Порт-Артуру, Шандунгу, Веј-Хај-Вeју и Мугдену у Манџурији.

* * *

Колонијална експанзија није могла да тече без сукоба међу њеним учесницима који су их доводили на ивицу међусобних војних конфронтација. Таква су била француско-италијанска трвења у Тунису, англо-француска у Египту, немачко-енглеска око Источне Африке, англо-француска око Судана итд. Сви спорови ове врсте решавани су, ипак, без ратова – империјалистичким споразумима о деоби туђих територија и народа. Такав је, на пример, био Англо-португалски споразум из 1884. о сарадњи у спречавању француског запоседања Конга. Ескалирали колонијални сукоби међу европским грабљивцима решавани су и на једном скупу високог нивоа, тзв. Другом берлинском конгресу, који је 1884–85. сазвао немачки канцелар Бизмарк. На њему су учесници једни другима чинили уступке на туђ рачун. Тако је Британија оставила одрешене руке Белгији и Француској у Конгу, да би добила сагласност за продор у Базен Нигера. Немци су себи изборили „право" на подручје Ангра-Пекене, као базе за покоравање југозападне Африке. Французима су допуштене операције у Тонкиншком заливу, а Енглезима у Египту.

Овакви споразуми нису трајно отклањали међусобне сударе империјалиста. Најжешћи међу њима био је англо-француски сукоб у Судану, који се догодио у септембру 1898. на горњем Нилу код места Фашода. Енглеске трупе, под командом генерала Киченера, пристигле су на ово подручје после гушења муслиманског устанка у Картуму, који је предводио легендарни Махди. Кад су, марширајући на југ, доспеле пред град Фашоду, тамо су затекли француски војни одред, пристигао из Конга, под командом капетана Маршана. Влада лорда Солзберија ултимативно је затражила Маршаново повлачење запретивши нападима британске флоте против других француских колонијалних поседа. Французи су попустили и повукли се из Судана. У новембру 1898. постигнут је споразум о разграничењу англо-француских интереса у Нигеру. Наредне године у марту обележена је линија интереса двеју сила у горњим токовима Конга и Нила. Као уступак противнику због напуштања Судана, Енглези су прећутно препустили Французима Чад и признали првенство француских утицаја у Мароку.

Крај Бизмарковог система у Европи. Француско-руски савез

Док је беснела трка за колонијама у прекоморским земљама, под плаштом привидног мира, нови потреси на европском континенту су се тек припремали. Од почетка 80-их година наговештавале су их најпре економске, а затим и политичке тензије између Француске и Италије, које су кулминирале царинским ратом 1887. Резултат је био логичан: још чвршће везивање Италије за Немачку и Тројни савез. Овај пример је показивао пуну конвергенцију економских и политичких фактора у међународним односима. Још у већој мери то ће доћи до изражаја у односима Француске и Русије, и Русије и Немачке.

Привредни развој Русије, започет после 1861. брзо је напредовао, али га је рат 1877–78. у извесној мери закочио. После Берлинског конгреса он се приметно убрзавао, али су му за пуни замах постале неопходне обимне инвестиције. Изградња железница, друмских, речних и поморских комуникација и индустријских предузећа вапила је за новцем. Велика финансијска средства захтевала је и обнова и модернизација оружаних снага, као гаранта улоге Русије међу водећим силама Европе. Толики новац Русија је могла да прибави само задуживањем државе на међународним финансијским тржиштима. За велике руске зајмове Немачка није имала новца, а Британија воље да га уступа свом вечитом супарнику и у Европи и у Азији. Француска се показивала као једини могући

зајмодавац широких капацитета: имала је и новца и политичке потребе да се приближи Русији и уложи средства у јачање њене војне моћи. Тако је, после вишегодишњих двоумљења и нагађања, Русија у новембру 1888. закључила свој први зајам у Француској. Од Banque de Paris et Pays-Bas позајмила је 500 милиона рубаља са каматом од 4% и реалном емисијом од 86%. Политичког значаја ове трансакције биле су свесне обе стране. Зато ће после овога уследити нови руски зајмови у Француској, који ће до 1891. достићи 2 милијарде франака. У француској јавности, пуној очекивања, популарност Русије била је у порасту, а и у Русији су се постепено ублажавале резерве према западноевропској републици.

За све то време убрзано се рушио Бизмарков систем европске безбедности. Разлози су били тројаки: на светлост дана изашле су контрадикторности уговора на којима је тај систем почивао; јавиле су се и заоштравале руско-немачке економске супротности; цар Вилхелм II је испољавао све већу наклоњеност експанзионистичким снагама које су заговарале прерасподелу колонијалних и зависних подручја у свету. Силазак Бизмарка са власти (1890) био је више него јасан знак да је његова ера у спољној политици Немачке завршена. То су показали већ његови последњи неуспели покушаји да свој систем догради новим уговорима. Савез са Енглеском, који је предлагао 1880, био је прескуп: одрицање Немачке од сваке претензије у Африци. Одмах иза тога пруски јункери, угрожени конкуренцијом руског жита, онемогућили су обнову немачко-руског Уговора о реосигурању. Бизмарк је сам схватио да се његова европска творевина руши и 1890. је напустио место канцелара. Отишао је у историју као последњи велики представник „класичне европске дипломатије" XIX века.

* * *

После Бизмарковог пада стали су се кварити руско-немачки односи. Пошто је у марту одбила да обнови Уговор о реосигурању, немачка влада је у јуну 1890. са Великом Британијом ипак постигла споразум о деоби интересних сфера у Африци. То је стављало у изглед британско приближавање Тројном пакту, што је узнемирило Француску. Оно је унеколико било примирено у августу потписивањем уговора између премијера Британије и Француске Солзберија и Рибоа, којим је Француска Британији препустила Занзибар, а Британија Француској Сахару. Због тога се јако забринула Русија, која се уплашила поновног пада у међународну изолацију. То је присилило и непоколебљивог германофила, руског министра спољних послова, Гирса да у јесен 1890. предузме кораке на приближавању Француској. У октобру је амбасадору Лабулеју почео говорити о могућности стварања француско-руске „срдачне антанте", или „интимног договора". Није га,

међутим, напуштала ни вера у поправљању односа с Немачком, па је у децембру 1890. и фебруару 1891. немачком амбасадору у Петрограду предлагао обнављање преговора о царинским тарифама. То није дало резултата, а руска потреба за зајмовима постајала је све већа, што је натерало Гирса да се у пролеће 1891. поново обрати Французима са идејом о ближем политичком повезивању. Париз је то са радошћу прихватио, а председник Републике Рибо је најавио посету једне француске ескадре некој од руских ратних лука – на пример Кронштату. Гирс је на то поновио иницијативу о „срдачној антанти Русије и Француске... као противтежи лиги Централних сила." Французи су сместа иницијативу прихватили. Гирс који је заправо не баш искрено мислио на прави савез са Французима није имао куд, па је августа 1891. у Паризу потписан тајни политички споразум, као „неку врсту консултативног пакта". Циљ му је одређен да буде „срдачна сагласност" која ће две силе „обједињавати у жељи да заједнички доприносе миру". Да се ова политичка „богојављенска водица" не претвори одмах и у ефикасан војно-политички савез у највећој мери су допринеле две околности: отпочињање руско-немачких трговинских преговора, а још више поступци француских финансијских кругова, подстакнутих од стране моћне куће Ротшилд. Они су, наиме, одбили да на новчаном тржишту пласирају нови руски зајам од 500 милиона франака, у знак протеста против царског указа о забрани насељавања Јевреја у великим руским градовима, у првом реду у Москви, као и искључивања страних предузимача из грађења Транссибирске железнице и експлоатације каспијске нафте. То је јако узнемирило Русе, тим пре што ни трговачки преговори с Немачком нису давали очекиване резултате. Немачко тржиште остајало је затворено за руске цереалије, као и одлуке британских банкара да Русији не дају зајмове.

У оваквој ситуацији расхлађених односа Француску и Русију је у мају 1891. затекла вест о обнови немачко-аустроугарско-италијанског Тројног савеза, којем је у јуну прикључен и Англо-италијански споразум. У јулу је немачки кајзер посетио Лондон. И у Паризу и у Петрограду владе су схватиле да више времена за одлагање међусобног споразума нема. О томе су сведочила и два догађаја у лето 1891. Сâм цар Александар III је у Москви отворио француску трговачку изложбу и председника и премијера Треће републике Рибоа и Фрејсинеа окитио високим руским одликовањима. У исто време руска штампа је с ентузијазмом писала о предстојећој посети француског ратног бродовља Кронштату. Нико други него министар Гирс предложио је тада закључивање споразума о савезу Русије и Француске. Разуме се да Париз није каснио с позитивним одговором, па је већ у августу 1891. закључен тајни политички споразум двеју сила – „нека врста консултативног пакта", коме је циљ био утврђивање „срдачне сагласности"о заједничком доприносу европском миру. Француски премијер је већ тада говорио о потреби конкретизовања ове политичке необавезујуће симпатије једним војним споразумом. Гирс је настојао да то избегне и уверавао је цара о штетности овакве обавезе. Војни кругови Русије, на челу са начелником Генералштаба Обручевом, заложили су се одлучно да се војни уговор потпише, па је то и учињено августа 1892. Потписали су га генерал Обручев и заменик начелник француског Генералштаба Боадефр.

Војном конвенцијом Руси су издејствовали да им Француска прискочи у помоћ и у случају аустроугарског напада, а Французи да уколико било која потписница буде нападнута од било које чланице Тројног савеза обе изврше општу мобилизацију. Француска би под оружје позвала 1,300.000 војника, а Русија би само на Немачку бацила око 800.000 бораца. Конвенцијом је било искључено потписивање сепаратних мирова, а она је у најдубљој тајности требало да траје све док постоји Тројни савез.

Потписивањем војне конвенције посао на стварању руско-француске антанте још није био завршен. Министар Гирс је улагао нове напоре да убеди цара да не ратификује потписани уговор. У томе су му Ротшилд и други банкари опет ишли наруку. Управо у време интензивних преговора о војном савезу и припрема за његову ратификацију они су још једном одбили емисију руског зајма од 500 милиона франака, који је за Русију постао – бити или не бити. Катастрофална неродица у најплодоноснијим пределима европске Русије изазвала је огромне привредне тешкоће и глад која је однела близу 500 хиљада живота. Руска влада морала је да забрани извоз хране, немачке и енглеске банке су из политичких разлога и даље одбијале сваку позајмицу Русији, а Ротшилдова група је, упркос интервенције самог председника Републике Рибоа, заустављала емисију руског зајма. Све је то уносило оштру поделу руских политичких и војних кругова на франкофилску и германофилску струју, које су настојале да на своју страну привуку цара Александра III. Удружен с германофилима Гирс је готово годину и по дана успевао да држи цара резервисаним и неодлучним. За узврат ни Французи нису желели да журе с ратификацијом. Све отпоре руског министра спољних послова и јаких пронемачких центара на двору, међу велепоседницима произвођачима пшенице и трговаца с Немцима, сломио је, најзад, руски министар финансија Вите, који је овај положај заузео крајем 1892. У рукама је имао јак аргумент: царински рат који је избио између Русије и Немачке средином 1893, баш на питању цереалија. Пред Витеовим разлозима цар је најзад одлучио: 27. децембра 1893. ратификовао је Руско-француску војну конвенцију. У јануару 1894. то су учинили и председник и Скупштина Треће републике. Руско-француски савез био је довршен. Први корак у стварању другог блока европских сила – Велике антанте био је начињен.

ГЛАВА ТРЕЋА

НА ПРЕЛАЗУ ВЕКОВА (1894–1904)

Домети Француско-руског савеза до краја XIX века

У политичко-војни савез 1891–1894. Русија и Француска ушле су свака са својим интересима. Примарни циљ Русије био је да себи олакша положај на француском новчаном тржишту, а други да ојача позицију у погађањима са Аустро-Угарском о решавању балканских проблема, и са Енглеском у Азији. Будући да питања Балкана и централне Азије нису била у акутним фазама, финансијско питање је доминирало. За Француску је савез са Русијом био обезбеђење леђа од Немачке ради енергичнијег наступа у колонијалној експанзији у којој је за главне противнике имала Британце. Ни та супротност није средином 90-их година била у фази кризе, изгледало је да руско-француски савез и нема неког конкретног значаја. Видеће се, међутим, какав ће он бити инструмент у догледној будућности, у међународним кризама XX века. У први мах Русија је била већи добитник од закључених уговора. Из године у годину она је у Француској закључивала нове зајмове који су се 1900. попели на 6,16 милијарди франака, уз истовремено повећање француских инвестиција у руску привреду са 370 на 921 милион франака.

На међународној сцени Савез је у почетку био мање делотворан. То се показало у резервисаном држању Француске према намерама Русије да се супротстави почецима јапанске експанзије у источној Азији (освајање Кореје, наметање својих стратешких и привредних позиција на Тајвану, у Веј-Хај-Веју и Порт Артуру), према којој је због Сибира, градње велике железнице и интересних сфера у Манџурији, Русија била посебно осетљива. Притиском Енглеза Јапанци су морали да се одрекну отимања острва Лиаотунг, а Русима, подупртим од Француза, признат је посебан интерес у Манџурији. Кина је из захвалности западним трговцима отворила још 11 својих лука, којих је сада било 45. Кад је реч о Кини Французи су у њој били супериорнији од Руса и нису испољили спремност да у експлоатацији њених

богатства улазе у кооперацију са европским савезником. У том погледу стање није променила ни посета француског председника Феликса Фора Петрограду 1897.

Ограничене домете показао је француско-руски савез и у Источном питању. Он није могао да промени вековне стратешке циљеве ове две силе према Турској. Док је Русија од Катарине II радила на њеној деоби, Французи су исто тако трајно били за очување њеног интегритета. Стални крвави отпори хришћанског становништва у Османском царству (нарочито устанак Јермена и турски масакр над њима 1894) почели су доводити у питање француску, па чак и британску одлучност у борби за одржавање Турске. У вези с овим догађајима дошло је до интензивних консултација међу великим силама. Оне су имале две последице. Русија је била врло незадовољна кад су јој Французи ставили до знања да се не би могли ставити на њену страну, уколико би се она због Турске и настојања да се докопа Цариграда, Босфора и Дарданела нашла у неком ратном сукобу. Незадовољство Руса унеколико је ублажавала чињеница да је аустроугарски министар Голуховски поручио Енглезима и Италијанима да не рачунају на помоћ двојне монархије ако реше да оружјем интервенишу у Турској. Био је то заправо крај Средоземног пакта из 1887, што је такође било последица јерменске кризе. Руси су, ипак, отворено саопштили Паризу своје незадовољство, усмеривши критику према француском министру иностраних послова Бертлоу, којег је премијер Буржоа уклонио из владе. Русе је то задовољило, али је у француској јавности ово мешање Русије у унутрашњу политику Француске изазвало жестоке критике. Умирила их је тек посета руског царског пара Паризу, мада се неслагања двеју савезница у Источном питању нису могла превазићи. Руси су и даље Цариград и мореузе сматрали примарним циљем своје спољне политике, а Французима је целовита Турска била важна из два разлога: зато што је знала да у њеном комадању не би играла прворазредну улогу и зато што би њеним нестанком у питање дошла огромна средства уложена у турске државне зајмове. Колико је овај мотив био значајан за француску спољну политику, допуштајући јој чак да ризикује односе са својом савезницом, показује чињеница да је Париз 1897. организовао савет представника свих турских поверилаца, на којем није било Руса. У савету су Немци подржали ставове Француске, надајући се да ће тиме покварити њене односе са Русијом. То се умало није и десило када је 1898. године образован Конзорцијум француско-немачких банака за решавање дужничког питања и окрепљења Турске. Француско-руски савез тада се доиста нашао у кризи. Нове импулсе тој кризи додаће заоштравање Источног питања изазвано Критским устанком 1896. и грчко-турским ратом 1897, којем се може придружити и отворено македонско питање.

Источно питање на крају XIX века

Берлински конгрес је само примирио кризе Источног питања, а да при том није решио ниједан његов суштински проблем. Питање опстанка Турске у Европи и даље је било отворено и повремено је излазило на јавну сцену. Неповерење и трвење великих сила око балканских питања нису престајала. Видели смо како су се она испољавала у надметањима око утицаја у Србији и Румунији; уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије их је изнело на пуно светло дана; долазило је до изражаја и у проблему разграничења Црне Горе и Турске, које је после више од две године натезања па и оружаних окршаја најзад решено изнуђеним заједничким притиском сила на Турску да Црној Гори, уместо досуђених Плава и Гусиња, у новембру 1880. уступи Улцињ на Јадрану.

После привидног смиривања сукоба око бугарског уједињења крајем 80-их и почетком 90-их година стало се отварати македонско, албанско, а у најжешћој форми и грчко питање. У то време словенски народ Македоније још није био национално интегрисан и конституисан већ се идентификовао према припадности трима православним црквама: Бугарској егзархији, Српској православној цркви, или Васељенској патријаршији. Једино су у неким већим градовима живеле групе национално идентификованих Грка, али су оне биле мањина, као и насилничке групе Арбанаса које су се с албанских планина спуштале у западне пределе Македоније и тамо терором запоседале поједине локације, протерујући или потчињавајући македонско становништво. У таквој ситуацији на све три области Македоније (Пиринској, Вардарској и Егејској) аспирације су имале суседне балканске државе – Бугарска, Србија и Грчка, које су у последњој деценији XIX века повеле жестоку верску, просветно-културну, а најзад и оружану акцију за наметање свог утицаја у што већем делу Македоније, с уверењем да ће се код Македонаца развити национална свест оног народа у чијој се држави нађу. У тој акцији Бугари су на свим пољима показивали највише иницијативе, успевши (1896) да од бугарофилски оријентисаних Македонаца образују и јаку унутрашњу македонску револуционарну организацију (ВМРО), која је повела политичко-терористичку активност како против турских органа власти, тако и против присталица српске или грчке државе. Србија и Грчка су одговориле сличним мерама, па се због тога последњих година XIX века македонско питање почело интернационализовати, да би првих година наредног столећа постало озбиљан проблем Источног питања.

Крајем 90-их година од балканских проблема у међународним односима највећу пажњу побуђивало је грчко питање. Још од Берлинског конгреса и спровођења његових одлука о прекомпоновању балканских простора, оно је било актуелно и ретко је силазило са међународне сцене. Берлинским уго-

вором (24. члан) биле су предвиђене у Епиру и Тесалији „исправке граница у корист Грчке“. Разуме се да је овако непрецизна одредба морала изазвати бескрајне и претеће спорове између Османског царства и Краљевине Грчке, у које су се неизоставно умешале и велике силе, потписнице Берлинског уговора. У јалова дипломатска натезања и претње ратом најживље и најделотворније су се укључиле Француска и Велика Британија. До 1880. на страни Грка, који су тражили готово целе Тесалију и Епир, одлучно су били Французи, а на страни Турака, који нису хтели да дају ништа, Енглези. Кад је у Лондону 1880. конзервативну Дизраелијеву владу заменила либерална Гледстонова, ситуација се потпуно обрнула. Сад су Енглези тражили да се на Турску изврши снажан притисак, ради задовољавања захтева Грка, а поколебани Французи су престали да их помажу. Из свега се изродио озбиљан међународни конфликт, чијем су решавању биле посвећене три међународне конференције (у Берлину и Цариграду), којима су велике силе спречиле грчко-турски рат и 1882. приморале Турке да Грцима предају већи део Тесалије, са градом Ларисом, и јужни Епир са заливом Волос.

Тензије између Грчке и Турске никако нису престајале, да би после Јерменског устанка 1894. почеле брзо да нарастају. Експлодирале су фебруара 1897. кад је у граду Канеу на Криту дошло до побуне, која се брзо ширила и прерасла у општи устанак критских Грка, који су тражили коначно ослобођење од Турске и уједињење са Грчком. Овога пута се Краљевина Грчка није дуго двоумила (као 1866) већ је на Крит одмах упутила флоту са 2000 морнара под командом принца Ђорђа. Противне отварању Источног питања, велике силе су енергично реаговале. На Крит су искрцале своје трупе, бомбардовале су устаничка утврђења, а затим и блокирале цело острво. После тога су са султаном повеле дуге дипломатске преговоре о проширивању критске аутономије која би била стављена под надзор сила. Грке у Краљевини то није могло да задовољи па је њихова борбена јавност нагнала краља Константина да у априлу упути групу официра у Македонију ради покретања новог устанка. На то је Турска Грчкој објавила рат. Грци су брзо савладани. Под командом немачких официра, турске трупе су заузеле Ларису и Волос, а затим Грцима нанели тежак пораз у Домокоу и запретили самој Атини. Грчка је 3. јуна затражила примирје. Силе су на овај захтев спремно реаговале. Цариград је обуставио војне операције, али је оклевао са закључивањем мира. Између сила и Турске поведени су нови преговори из којих су изашла ова решења: Крит ће постати аутономна држава под формалним суверенитетом султана, њом ће владати нико други до син краља Константина, принц Ђорђе, а Грци ће Турској вратити мањи део Тесалије, добијен 1882. Након тога, 3. децембра 1897. потписан је Грчко-турски уговор о миру.

Сви ови догађаји приморали су Аустро-Угарску и Русију да отворе нове преговоре о одржавању statusa quo на Балкану, или о договорном поступању у случају распада Турске. Преговорима је претходило осетно захлађење односа између Беча и Петрограда јер су Руси осетили да Аустро-Угарска, уз помоћ Немачке, подстиче претензије бугарског кнеза Фердинанда Кобуршког на Македонију. На руско питање како би се Француска држала у случају њеног рата с Аустро-Угарском, у који би се вероватно укључила и Немачка, француски министар Габријел Аното је одговорио: неутрално, што би саветовала и Немцима. То је озловољило Русе и натерало их на прихватање неких услова Беча, који је и сам ограничио захтеве. Русија је гарантовала аустријско присуство у Босни и Херцеговини, сагласила се и с њим у Новопазарском Санџаку, а Аустро-Угарска је прихватила одржавање равнотеже између балканских држава, што је требало да значи одрицање од подршке бугарском посезању за Македонијом. Протокол о томе потписали су у Петрограду аустроугарски и руски министри спољних послова Голуховски и Муравјов 1897, продужавајући привремено политику statusa quo на Балкану, за шта су се определила и Немачка.

Парадоксално је да се у овом последњем заоштравању Источног питања Русија нашла на истој линији са Немачком, а не Француском и опет се осетила усамљеном у Европи. По трећи пут она је приоритет своје спољне политике окренула према Азији. Источно питање ће се ускоро наново отворити, опет у Македонији, већ првих година XX века.

Немачка Weltpolitik-a

На прелазу из XIX у XX век историјску динамику међународних односа у Европи диктирала је Немачка. Заступници двеју концепција у њеној спољној политици су у ово време водили борбу за приоритет. Струја нешто експанзивнијих следбеника канцелара Бизмарка и даље се залагала за доминацију у Европи, док се друга струја присталица колонијалне експанзије борила за шири план тзв. Weltpolitik-e, политике светских размера. Прву струју је персонификовао дугогодишњи начелник Генералштаба оружаних снага генерал Шлифен, који је 1897. израдио знаменити план немачке инвазије на Француску преко Белгије и рат на два фронта, у којем би на источном Немци били у дефанзиви све до слома Француске. Насупрот Шлифеновом програму немачке доминације у Европи, све више присталица стицала је при крају века идеја да моћ велике силе лежи на морима и океанима и да зато највеће напоре треба уложити у развој поморског наоружања и ваневропску експанзију. Подстицај овој струји дао је британски закон назван „Two-Power Standard“ који је обавезивао државу на поседовање ратне флоте јаке колико две друге флоте најјачих поморских сила заједно: Русије и Француске. У Немачкој се појавила мисао да треба свакако парирати овој британској надмоћности.

Родоначелник теорије о ратној морнарици као носиоцу светске моћи није крајем XIX века био ни Енглез, ни Немац, већ амерички адмирал А.Т. Махан, који је 1890. и 1892. објавио две књиге о улози морнарице у историји света. Врло брзо оне су широко одјекнуле у Немачкој, где су се добро допуњавале са геополитичким теоријама Фридриха Рацела о историјском и политичком значају одређених стратешких географских позиција, на копну, али још више на морима. Реч је о географским позицијама које по Рацелу имају прворазредни политички значај. Идеје Рацела и Махана произвеле су дубок утисак на немачку империјалистички опредељену јавност којој се за кратко време на предводничком месту нашао адмирал Тирпиц. Он је као поморски капетан на себе још 1892. привукао пажњу цара Вилхелма II. За само пет година доспео је до адмиралског чина и положаја државног секретара ратне морнарице. У Рајхстагу 1898. спроведен је поморски закон који ће представљати основицу будућег убрзаног јачања немачких поморских снага. Оклопњаче су имале да буду ударна песница тих снага. Цар је био веома задовољан, а Тирпиц је у јавности развио широку пропагандну кампању о кључној улози ратне морнарице за вођење немачке светске политике. Основао је и удружење (Flottenverein) за популарисање ратне флоте. За само пет година (до 1903) ово удружење ће окупити око 630.000 чланова међу којима је било индустријалаца, финансијера, трговаца, политичких функционера, интелектуалаца.

Суочене с оваквом немачком политиком и друге силе су предузеле мере за јачање поморских снага. Француска ће до 1910. удвостручити ратну флоту. Енглези су следили своју стратегију „двоструког стандарда“.

Опредељујући се за светску политику кајзер Вилхелм се није одрицао ни програма европске експанзије. У духу пангерманизма он је целу Централну Европу сматрао подручјем директних немачких интереса. У јавности Другог Рајха брижљиво је негован култ немачке „Mittel Europe“.

Немачка се, као што се види, у „Светску политику“ укључила с неколико деценија закашњења, кад су највећа колонијална подручја већ била подељена између других освајача, у првом реду Велике Британије и Француске. Њој је остало да се бори за успостављање утицаја у деловима Кине и за мало преосталих територија у Африци и Океанији. Зато је пред себе, као приоритетни циљ, поставила питање прерасподеле запоседнутих простора, или интересних сфера. Ситуацију је компликовала чињеница да су се у ову империјалистичку трку на прелазу из XIX у XX век укључиле две нове, све моћније силе – Јапан и Сједињене Америчке Државе. Јапан је освајањем Кореје 1894, већ показао зубе, а САД су, „ослобађањем“ Кубе и Филипина од Шпаније 1898. и Хејевом доктрином „отворених врата“ у Кини демонстрирали своје шире интересе од монополске експлоатације Латинске Америке. Све ће то у последњој деценији пред Први светски рат водити Европу из једне кризе у другу.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

МЕЂУНАРОДНЕ КРИЗЕ У XX ВЕКУ

У ново столеће Европа је ушла оптерећена целокупним наслеђем криза и неспоразума како на самом континенту тако и у политици колонијалне експанзије. Све те кризе ће сада, у кратком времену од непуне деценије и по, експлодирати све већом снагом да би 1914. довеле до прве велике ратне катастрофе светских размера. Све велике силе су у тим кризама мање или више јасно показивале спремност да у одбрану својих империјалних интереса употребе сва средства, од економских и политичких до војних, мада се нису одрицале ни дипломатских преговора све док су веровале да равнотежа снага у Европи још постоји и да дипломатија може дати повољне резултате и избегавање међусобних ратова.

Нови талас колонијалних сукоба почетком XX века

Држећи се дуго своје традиционалне политике „Сјајне изолације“, Велика Британија је све до првих година XX века успевала да остане на дистанци од обавеза у Европи које се не тичу њених директних интереса. Немачка Светска политика и убрзано поморско наоружавање као и руски продор према Пацифику, натераће је да преиспита ову превазиђену оријентацију и да почне да се осигурава споразумима с другим силама и мешањем у европске односе. И то је, међутим, ишло преко колонијалне политике која је на прелазу векова добијала нове замахе. Споразуми Британије с Јапаном 1902. и с Француском 1904. биће доказ промењене стратегије британске спољне политике. До тога ће доћи захваљујући новим потресима у борбама за поделу и прерасподелу света. Најважнији циљ Енглеза при том био је одбрана стечених тековина у прекоморским земљама и осујећивање других сила да без њиховог учешћа шире поседе и привилегије. Они су при том предност давали економским, политичким и идеолошким средствима, мада нису одустајали и од бруталне употребе војне силе. „Мирољубиве методе“ под-

вргавања туђих територија примењиване су најрадије у Кини, чији је привидни државни суверенитет признаван; оружана интервенција употребљена је у покоравању тзв. „беле Африке“ у Бурском рату. Једно од омиљених средстава Енглеза од наполеоновских ратова, преко Кримског и руско-јапанског рата била је борба против непријатеља до последњег војника свога савезника.

И Француска је на почетку XX века чувала континуитет своје колонијалне експанзије, упркос повременим неуспесима које је трпела, попут оног у Египту и Судану. У тој експанзији Французи су се лакше од Енглеза одлучивали за војне операције или анексије покорених територија што су у ово време показали на Мадагаскару. Француско главно средство експанзије биле су финансије. Русија, Турска и Балкан били су право поље ширења утицаја и учвршћивања политичких позиција Треће Републике. До Првог светског рата Французи ће само у Русију пласирати преко 7 милијарди франака. На француску колонијалну политику, као неку врсту кочнице, трајно је деловала нерешива дилема њеног народа: Колоније или Алзас-Лорен? Треба ли жртвовати две кћери због хиљада слушкинчади, како је то метафорично изразио један посланик Народне скупштине. Знаменити министар иностраних послова Теодор Делкасе (1898–1905) покушао је да ову контраверзу разреши соломонски – комбинацијом двеју опција: колонијалну политику водити у мери која неће изазивати сукобе са Великом Британијом, а истовремено уз њену и руску помоћ припремати се за рат против Немачке и повратак изгубљених области. Ова комбинација показаће се далековидом јер ће у победоносном Великом рату (1914–1918) у целини бити остварена.

* * *

До краја XIX века, као што је већ показано, готово цела Африка била је поробљена. Португалија је још од времена великих географских открића владала Анголом и Мозамбиком, Италија је и после пораза код Адуе 1896. имала у рукама Еритреју и Сомалију, Белгија се учвршћивала у већем делу Конга, а Британци су запоселиi Нигер и Судан; развође између Конга и Нила постало је граница англо-француских поседа. Неспоразуми су трајали између Немачке и Британије око јужне Африке. Тамо је пословни махер Сесил Род још 1889. основао Британско-јужноафричку компанију за експлоатацију природних богатстава. У знак признања британска влада је Родовој компанији предала на управу велику територију на Замбезију (будућу Родезију, данас Зимбабве), с даљом намером да освоји лежишта дијаманата у Трансвалу. У том подручју почело је и истраживање златних извора и припремање отварања рудника за које су се заинтересовали Французи и Немци. Родово предузеће је нај-

живље радило и на овом послу, али му се енергично успротивио господар Трансвала Кригер којег су снажно подржали бели „африканери“ – потомци досељених Холанђана, Бури. Поставши председник владе Капланда, Род је и формално затражио помоћ Британије. Њен министар колонија Чемберлен му је помогао да у Трансвалу 1896, уз сарадњу неког Џемсона, покрене побуну. Кригер ју је брзо разбио и за то добио честитку немачког цара. Његов циљ је био да приволи Енглезе на уступање Немачкој острва Самоа у Пацифику и неких концесија у Кини. Британија је у преговорима (1898–99) испунила немачке захтеве, а Немци су Трансвал оставили на цедилу. Британци су без оклевања 1899. напали Буре и тако је отпочео трогодишњи рат Бура и Енглеза, у којем су Британци без милости ломили отпор Бура у областима Трансвал и Оранж. Тад су први пут у историји XX века применили систем концентрационих логора за побеђене непријатеље који ће у читавом овом столећу наћи широку примену. После три године Трансвал и Оранж (данас Јужноафричка Република) су подлегли и 31. маја 1902. прихватили статус британске колоније. Овај успех Енглеза изазвао је јаку узнемиреност у Немачкој у којој је сâм кајзер опомињао на англосаксонску опасност.

Поред освајања колонија велике силе су делиле и интересне сфере у Кини, Турској и Персији. Јапан не само што је избегао овакву судбину већ је и сам израстао у империјалистичку грабљивицу. Рекли смо да су му се 1899. прикључиле и САД. Државе на које су освајачи насрнули поседовале су огромна пространства и стотине милиона становника. Турско Царство се ширило од преосталих поседа на Балкану (Стара Србија, Албанија, Македонија и северна Грчка) преко Мале Азије, до источних обала Медитерана (Сирија, Либан, Палестина), Месопотамије (Ирака) и Арабљанског полуострва. Њихово поробљавање вршено је трговинским, финансијским и политичким средствима, ређе војним интервенцијама. У отимањима за интересне сфере велике силе су упадале у међусобне противречности и сукобе, из којих се по правилу излазило империјалистичким поравнањима. Она су била олакшана тешким економским, финансијским, друштвеним, политичким, етничким и верским раздорима и непомирљивим сукобљавањима који су ломили отпорност и снагу пред притисцима и захтевима великих моћника. Само су неспоразуми и противречности међу освајачима спасавале ове простране државе од потпуног разбијања и падања и у формалну колонијалну зависност. То је долазило до изражаја у Турској, а још у већој мери у Кини.

Пошто јој је отео Кореју, Јапан је у Кини почео да циља на Манџурију и неке друге пацифичке територије. У Манџурији је наишао на жешћи отпор Русије него Кине. Русија је атаковала на Манџурију и територије на северу Кине, пре свега због стратешког значаја ових пространстава за њен транзит према Тихом океану. Французи су инсталирали своје пози-

ције на југоистоку Кине, на границама Индокине, док су Немци тражили провинцију Шандунг у којој су још од 1897. држали војну базу. Велика Британија је контролисала огромна подручја у сливу Јанг Ценкјанга у централној Кини. О поштовању овако успостављених сфера утицаја, Британци су се 1899. споразумели с Русима, а 1900. са Немцима.

Против овог империјалистичког комадања и искоришћавања своје непрегледне државе, патриотске снаге у већем броју кинеских области, а најснажније у самом Пекингу, дигле су 1898–1900. тзв. „боксерски устанак" запретивши у престоници и животима многобројних странаца. Империјалисти су хитро реаговали. Организовали су међународну војну експедицију састављену од контингената Велике Британије, Француске, Немачке, Русије и Јапана, под командом немачког фелдмаршала Валдерзеа. Ова казнена експедиција продирала је брзо кроз Кину према Пекингу гушећи од јуна до августа устанак „боксера" уз примену тешких репресалија. Уговором из 1901. побеђеној Кини су наметнуте нове тешке обавезе: прихватање трупа осам земаља у Пекингу и неким другим приморским градовима, исплата ратне штете од 900 милиона франака, даље снижавање царина на страну робу и више других понижавајућих одредаба. Споразуми међу освајачима су гарантовали status quo ове нове ситуације у Кини. Ова последња серија уговора се није могла дуго одржати.

* * *

Руско-јапанске супротности у Манџурији и северној Кини биле су толике да је тешко било претпоставити да се оне неће изродити у сукоб који би могао на миран начин да реши која ће од двеју сила постићи превласт над овим делом Азије. У тим супротностима на првом месту били су стратешко-политички интереси које је увек било теже превладати од економских. Ако се има у виду да је у ту врсту интереса била и директно и индиректно уплетена и Велика Британија, лако је разумети брзу ескалацију ових супротности до нивоа широке међународне кризе која се претворила у ратни обрачун. Захваљујући томе, праву узбуну, не само у Јапану, већ и међу другим силама изазвао је „тајни" Руско-кинески уговор из 1900. о праву Русије да пошаље трупе у Манџурију ради заштите њених комуникација са пацифичком обалом. Поред Јапана овим уговором највише је била иритирана Велика Британија. Она је јануара 1902. потписала споразум с Јапаном о пружању поморске сарадње у заустављању даље руске експанзије на Далеком истоку. Русија, упозоравана од Француске, реаговала је на британско-јапанске протесте и претње помирљиво. У марту 1902. Петроград и Токио дали су заједничку изјаву о поштовању „независности" и „отворености" Кине и Кореје, а сами Руси су у априлу обећали да ће до краја 1903. повући војне снаге које су се већ

налазиле у Манџурији. Показаће се да то неће донети решење. И Јапанце и Британце узнемиравала је колико руска војска у Манџурији, толико и још виш, изградња руске ратне флоте на Пацифику и луке Порт Артур у њено јако упориште. Помогнути од Енглеза, Јапанци су већ до краја 1902. постигли јасну поморску надмоћ над руском флотом у овом делу света. Руски министар војске је ту чињеницу игнорисао, а Јапанци нису чекали да се руска царска влада над тим замисли, већ су 27. јануара 1904. изненада напали руску флоту у Порт Артуру, потопивши најмодернију крстарицу Варјаг и неколико других јаких бродова. Након тога ову луку су опсели, а са главнином копнене војске умарширали су у Манџурију.

Руски министар полиције Плеве, велики заговорник рата са Јапаном, није имао много времена да се радује његовом избијању, јер га је већ у јулу бомбом убио социјални револуционар Јегор Сазонов. И да се то није десило радост би му била кратког века, јер су у Манџурији ствари већ ишле сасвим рђаво. Руска војска је губила битку за битком. Код Шо Хоа су у октобру изгубили 40.000 војника, а у децембру се предао Порт Артур. Сувоземна армија је прошла још горе. Судбина јој је била запечаћена код Мугдена, марта 1905, кад је потпуно онеспособљена за офанзивна дејства. Безглави војни врх покушао је да се спасе потпуног слома упућивањем најбоље балтичке ратне флоте на бескрајну пловидбу према Пацифику. Пошто су јој Енглези затворили пролазе кроз Гибралтар и Суец морала је да плови око Африке и преко целог Индијског океана не би ли у мају 1905. стигла, већ сасвим исцрпљена и деморалисана, надомак Јапана. Ту су је у мореузу Цушима дочекали јапански бродови и готово целу потопили. Рат је за Русију био дефинитивно изгубљен, тим пре што је земљу већ тешко тресла знаменита буржоаско-демократска револуција.

И у овом рату Француска се понашала крајње уздржано што је био још један ударац њеном савезу с Русијом. Њихови противници су се већ радовали распаду ове коалиције. Тим пре што је Немачка у руско-јапанском рату према Русији заузела став пријатељске неутралности и давала видљиве сигнале о могућности немачко-руског „континенталног савеза". Посредовањем америчког председника Теодора Рузвелта, Мировни уговор између Русије и Јапана је, после дугих мучних преговора, потписан у граду Портсмауту на атлантској обали САД 5. септембра 1905. Њиме је Русија признала јапанске посебне интересе у Кореји, пристала је на истовремену евакуацију Манџурије од стране руске и јапанске војске и њено враћање под пуни суверенитет Кине, прихватила је јапански „закуп" полуострва Лиаотунг с Порт Артуром и Дањним, сагласила се са заједничком контролом манџурских железница и, што је најважније, уступила је Јапану јужни Сахалин. Фактички највећи део Манџурије дошао је под јапанску контролу. Енглези су били задовољни слабљењем руског присуства на Тихом океану.

Тројна аншанша

Све до 1904. западне силе (Велика Британија и Француска) с оклевањем су реаговале на немачку „Светску политику“. Тек тада су предузеле мере на међусобном повезивању и стварању противтеже већ уходаном Тројном савезу. Западајући повремено у кризне ситуације руско-француска алијанса није могла да представља довољну гаранцију против овог Савеза. Министар Делкасе је, додуше, 1899. године упутио у Петроград ноту у којој је речито потврђивао оданост Француске свим политичким и војним одредбама уговора из 1891. и 1894. са Русијом. То је утицало на ново отварање француског новчаног тржишта руској држави, а руске привреде француским инвестицијама. У мају 1901. и Ротшилд је ушао у нови конзорцијум за обезбеђивање Русији зајма од 425 милиона франака. У септембру исте године руски цар Николај II посетио је француску војну базу у Шалону. На војном плану француско-руска сарадња је давала најбоље резултате. Француски новац омогућавао је модернизацију руске армије, а Генералштаб француске војске се обавезао да у случају руско-британског рата на обале Ламанша изведе 150.000 војника као упозорење Енглезима. Ову хармонију успостављену 1899–1903. поново је покварио руско-јапански рат. Као што смо рекли, у овом рату Француска је према савезници заузела врло резервисано држање. На такво њено понашање утицало је, бар делимично, поправљање односа са Италијом које је француска спољна политика сматрала својим значајним успехом.

После Адуе, италијанска политика према Француској постала је попустљивија. На то су утицале кризе италијанских финансија и њено незадовољство све видљивијим учвршћивањем Аустро-Угарске на Балкану и Јадранском мору. Трговински уговор Француске и Италије на бази најповлашћенијих нација, потписан у новембру 1898. био је први знак отопљавања међусобних односа. А кад је између двају суседа 1. јула 1902. дошло до тајног француско-италијанског уговора о неутралности, којем је 1901. претходио споразум о интересним сферама Италије у Либији и Француске у Мароку, Париз се осетио знатно сигурнијим на међународној сцени. Председник Лубе је 1902. посетио Рим. Овај италијански „tours de vals“ ни најмање се није допадао Немачкој и то је канцелар Билов Риму ставио на знање. Италијани су се правдали финансијским тешкоћама и настојали су да се не удаље од Немачке. Тако је њихова „неутралност“ застала на пола пута. Идеал о пријатељству и са Немачком и са Француском, био је неостварљив. Француска се нашла пред другом могућношћу – зближавање са Британијом, што је у датим околностима тражило мање предусретљивости према Русији.

* * *

Рат против Бура указао је Енглезима на њихове војне слабости, које би је у судару с неком јачом силом чинило инфериорном. Премијер Балфур је стога 1902. образовао Комитет за безбедност Империје. Његов закључак је био да Британија мора убрзано да јача војне снаге и одлучније напушта политику „сјајне изолације“. То је значило и тражење савезника на континенту – у Немачкој или Француској. Форин Офис је био склон повезивању с Немачком. Утицајна политичка јавност, а нарочито моћни Адмиралитет, већ уздрмани брзим јачањем поморских снага Немачке, опредељивали су се за Француску. Надвладао је Адмиралитет, који је указивао на немачку благонаклоност према Русији у њеном спору са Јапаном. Цена зближавања с Француском била је подршка њеним колонијалним циљевима. У том правцу између Лондона и Париза поведени су преговори ради отклањања међусобног неповерења изазваног неспоразумима у Египту и Судану. Енглези су зато одлучили да Французима, у замену за признавање свог монопола у овим земљама, понуде иста права у Мароку. Французи су прихватили, па је на тој основи између двеју најјачих колонијалних сила, 8. априла 1904, у Лондону потписан споразум. Французи су, коначно, признали доминантни положај Енглеза у Египту и Судану, а Енглези Французима у Мароку. Французи су, уз то, добили право рибарења у водама Нове Земље, а за узврат су уступили Енглезима делић територије на граници Нигерије и Гамбије. Над Хебридима је успостављен кондоминијум, а Сијам је подељен на две утицајне зоне: британску и француску. Овим је ударен други стуб Велике антанте која се спремала против Тројног савеза.

Поред овог споразума Велике Британије и Француске, истовремено се одигравала и друга велика прекретница у историји међународних односа: руско-јапански рат. У њему су Енглези отворено држали страну Јапану, а Французи се понашали крајње уздржано. То није обећавало могућност повезивања ових трију сила. Штавише у кабинетима великих сила помно су се преиспитивали међусобни односи, на које су поред руског ратног пораза одређени утицај имали и дубоки револуционарни потреси у Русији, који нису могли проћи без утицаја на унутрашње прилике и раднички покрет других земаља. Поразом Русије британска поморска надмоћност постала је још већа, што је адмиралу Тирпицу дало нове аргументе о потреби још бржег јачања немачке ратне флоте. А то је изазвало велико узбуђење у Британији, које је за резултат имало нови програм изградње тешких оклопних бродова – дреднота.

* * *

Руско-јапански рат и револуција 1905. у Русији били су каписла која је изазвала експлозију дубоке кризе у политичкој, социјалној, економско-финансијској и моралној области живота Русије. Она је толико уздрмала

њене снаге да је ова империја остављала распрострањен утисак колоса на стакленим ногама. То није могло да прође без широког одјека и на међународној сцени. Тешка слабост Русије с једне стране подстакла је аустроугарску агресивност на Балкану, с друге је узнемирила Француску, а с треће је охрабрила немачког кајзера Вилхелма II, заклетог непријатеља револуције и демократије, да понуди помоћ Николају II и тиме покуша да поново веже Русију за Немачку. У овој прилици он се показао далековидим, као и неки други политичари и пословни људи. С правом су рачунали да, упркос свој дубини кризе у којој се нашла, не може исцрпсти све снаге простране Русије: њених људских и материјалних извора и потенцијала. Веровали су да ће се Русија опоравити и у догледно време вратити на међународну сцену. Зато су пожурили да искористе њену пролазну слабост за остварење својих непосредних циљева.

Најпредузимљивији у овом погледу био је немачки владар. Поред благонаклоне неутралности коју је прогласио у руско-јапанском рату и помоћи коју је нудио свом рођаку, руском цару, у борби против либерализма, социјалног и политичког радикализма, дискретно је Русији понудио и образовање антибританског савеза. У први мах, руски цар био је готово спреман да ту понуду и прихвати, али га је у томе поколебала Делкасеова порука да Француска стоји непоколебљиво иза свих обавеза које проистичу из савезничких уговора. Дубоку сумњу Руса у искреност ових Делкасеових уверавања изазвала је, у марту 1905, нова одлука француских банкара да одустану од већ склопљеног уговора о огромном руском зајму од преко милијарду франака. И управо тада (31. марта 1905) пала је знаменита изјава цара Вилхелма, изговорена у Тангеру, о спремности Немачке да брани интегритет Марока. То је препало Французе који су запоседање ове земље сањали још од 1880. Шпанци су на северу Марока већ имали војну базу, Британци надмоћан трговачки положај, али се Мароко граничио са француским Алжиром и Париз је то сматрао својом недостижном предношћу. Од 1900. њихови војни одреди су из Алжира упадали на територију Марока под изговором да се одавде нарушава мир у Алжиру. Иза тога су, наравно, стајали интереси француских трговаца и банкара. Мароко се осећао угроженим, а Немци су хтели да то искористе. Са канцеларом Биловом кајзер је предузео путовање у Тангер да би у поменутој изјави додао и став Немачке како Мароко треба да остане отворен за привреде свих држава и без ичијег права „на анексију или монопол". Рачунајући да Француска без руске помоћи не сме улазити у конфликте, а да Британија неће кварити односе с Немачком, Вилхелм II и канцелар Билов су се одлучили на енергичан наступ у Мароку. Преварили су се.

* * *

Остваривши најближе, чак савезничке односе са Француском и то баш на рачун Марока, Великој Британији није падало на памет да их квари за рачун немачких интереса. Министар иностраних послова Лансдаун је штавише поручио у Париз да Француска у евентуалном спору са Немачком може да рачуна на пуну дипломатску подршку Британије у мароканском питању. У Британском комитету за империјалну одбрану почела је и израда планова поморског рата против Немачке. Француска влада је, ипак, због ситуације у Русији радије рачунала на дипломатске преговоре него на ратовање. Занимљиво је да су овим средствима били наклоњенији и Немци. Осећајући то министар Делкасе је заузео чврсту позицију па је због тога изложен жестокој критици. Председник Рувије га је 6. јуна 1905. приволео да поднесе оставку, а француска влада је у Берлин одмах упутила предлог да се проблем Марока и других спорних колонијалних питања расправе на једној међународној конференцији.

Баш тих дана је цар Вилхелм био на крстарењу по Балтичком мору и том приликом се у месту Бјерке у Финском заливу 24. јула сусрео са императором Русије Николајем. У највећој тајности они су се договорили да Немачка и Русија закључе дефанзивни савез којим би се међусобно обавезале да у случају напада било које европске силе једна другој свим снагама прискоче у помоћ. Савез би ступио на снагу по потписивању Мировног уговора Русије с Јапаном. У глави руског цара родила се тада потпуно химерична идеја да у овај савез укључи и Француску. Губио је из вида да је споразум у Бјеркеу био у потпуној опречности управо с француско-руским савезом.

У договарању с руским владаром Вилхелм II је и са̂м имао илузорну конкретну комбинацију: да у преговорима о Мароку имобилише Русију и да Французе лиши њене подршке. Верујући у такав исход прихватио је француски предлог о међународној конференцији. У току њених припрема нова британска влада Кемпбел-Банермана, с Едвардом Грејом као министром спољних послова потврдила је Паризу потпуну привржeност „Срдачној антанти".

Обавештени о царевом договору у Бјеркеу руски министри Ламсдорф и Вите су чврсто стали на становиште да је он неостварљив и штетан по Русију. Поткрепили су га глатким одбијањем председника Рувијеа да разговара о било каквој идеји о континенталном савезу усмереном против Велике Британије. Николај II је морао да прогута врућу кнедлу и у новембру 1905. извести „рођака Вилија" о одустајању од договора у Бјеркеу. Иако је Русија прихватила конференцију о Мароку с обавезом да подржи Француску јер је од тога зависила судбина њеног огромног зајма 1.250 милиона франака који је требало да је избави од потпуне финансијске пропасти.

Конференција је одржана од 14. јануара до 7. априла 1906. у граду Алгесирасу. На њој је учествовало 11 европских земаља плус САД и сам Мароко. Немачка је на Конференцији иступила са захтевом о установљавању пуне економске отворености Марока за све земље, без икаквих претензија према његовим територијама. То би било прихваћено као општа међународна обавеза, као што је учињено у Кини, или Турској. Французи су опет тражили да се њима признају посебна права у финансијским пословима и у одржавању реда и мира у Мароку, не инсистирајући на њиховој ексклузивности. Одлуке Конференције биле су: потврђује се султанов суверенитет у Мароку и интегритет ове државе; свим земљама се признају једнака права у трговини с Мароком; полицијске власти у мароканским лукама стављају се под команду француских и шпанских официра; ствара се нова Национална банка у којој ће преовлађивати француски капитал; Шпанија задржава под надзором зону на северу Марока у којој је имала гарнизон. Оваквим одлукама Французи су, уз свесрдну подршку Британије и Русије, остварили пуну победу над немачким супарником, којег је на Конференцији млако подржавала само Аустро-Угарска. Тако је решена тзв. прва мароканска криза међународних односа на тлу Европе у XX веку.

* * *

Из кризе 1905–1906 Европа је изашла и даље подељена на два савеза. У њима је чвршћа била веза између Немачке и Аустро-Угарске у оквиру Тројног савеза чији је члан, бар формално, још увек била и Италија. Савез Француске и Русије пролазио је кроз неколико криза сарадње и поверења, али је успевао да их превлада и преживи. Ипак, ниједној чланици није нудио пуну сарадњу и сигурност у сплету европске политике. Француска је све до 1904. страховала и од Немачке и од Велике Британије. Русија је, због трвења у Азији имала у Британији отвореног, а у Немачкој потенцијалног противника због супротности са Аустро-Угарском у Источном питању. Руско-британска затегнутост дошла је до врхунца у рату Русије против Јапана. Управо су на тој релацији непосредно после пораза Русије на Далеком истоку, њене тоталне исцрпљености унутрашњим невољама и нестанку непосредних претњи британским интересима у Азији, односи брзо почели да се мењају. Отопљење тих односа текло је без застоја, потврдила их је и Конференција у Алгесирасу, па је већ у лето 1907. постало могуће отклањање свих битних међусобних неспоразума. Резултат је био импресиван: 31. августа у Лондону су њихови министри иностраних дела Греј и Извољски потписали Уговор о сређивању односа двеју сила у Азији, који ће одмах стећи и шири значај. Према овом Уговору Русија се одрекла свих претензија у Авганистану и признала британске интересе у Тибету. Питање Персије решено је тако што је

њен јужни део око Голфа одређен као британска, а северни као руска утицајна зона. Између двеју зона остављен је један широк простор као „неутрални“ тампон између сфера двеју сила. Ово „сређивање“ односа у Азији одмах је политички приближило Велику Британију и Русију и у Европи. Обе су биле савезнице Француске па је она постала нека врста центра окупљања трију сила у јединствену алијансу. Тако је 1907. заправо образована Велика антанта и тако је Европа била дефинитивно подељена на два супарничка блока сила.

Енглеско финансијско тржиште је најзад отворено Русији, Извољски и Греј су били главни заговорници све бољих англо-руских односа, а Русија је добила више могућности да се поново позабави Источним питањем.

Анексиона криза 1908–1909.

Стварање Тројне антанте Централне силе су добро процениле као групацију усмерену против њихових позиција и претензија како у Европи тако и у прекоморским земљама. Зато су брзо предузимале кораке да те претензије остваре пре него што, уз англо-француску помоћ, дође до обнове снага истрошене Русије. Први правац према којем су се усмериле био је германски „Drang nach Osten“, програм немачког продора на Блиски исток преко балканских земаља. Да би се тај продор омогућио било је потребно овладати балканским коридорима на којима је било неколико озбиљних препрека. Једну од најтежих представљала је Србија и српски националноослободилачки покрет око којег су се све интензивније почеле окупљати и антигерманске снаге других јужнословенских народа. Ради ломљења те препреке сама Аустро-Угарска имала је највећи интерес, а на потпуно овладавање Босном и Херцеговином, гушење српског и југословенског покрета у властитим границама и на крају крчење пута Drangu преко Србије и других балканских територија, Немачка је све отвореније гурала свог „бриљантног секунданта“ Хабзбуршку Монархију. У блоку Централних сила то је после 1907. постало њен прворазредни задатак. У то време цео Балкан је већ био у врењу и пламену националних и ослободилачких покрета. Источно питање је дејством његових сопствених унутрашњих фактора већ било отворено.

* * *

Почетак XX века донео је нове потресе на Балкану. Једно од њихових снажних средишта била је Македонија. У њој је, уз свакодневне немире и сукобе, Унутрашња македонска револуционарна организација (ВМРО) припремала општенародни устаак са циљем да се у оквиру

Турског царства извојује аутономија Македоније под гаранцијом великих сила, која би у даљој перспективи постала самостална чланица будуће Балканске конференције. Стицајем околности (погибија првог човека ВМРО-а Гоце Делчева и превага бугарофилске струје у Организацији), устанак је покренут пре завршетка припрема, на Илиндан, 1. августа 1903, у области Велеса и Дебра, с центром у месту Крушево. Устаници су ослободили неколико већих места и, под вођством социјалисте Николе Карева, прогласили Крушевску Републику. У први мах пометене турске власти су се брзо прибрале и силом од 18.000 војника кренуле на устаничке центре. Интервенција великих сила спречила је било какву знатнију помоћ устаницима из Бугарске, која је пре устанка штедро обећавана, па је и Крушево пало 31. августа. Тако је завршила прва република на Балкану, а њен слом следиле су тешке репресалије, у којима је страдало 9.000, а Македонију напустило чак 30.000 становника.

Отворено на овај начин, Источно питање је одмах изазвало интервенцију великих сила коју су предводиле Аустро-Угарска и Русија. На састанку у Мирцштегу 15. октобра 1903. њихови цареви Франц Јозеф и Николај II са сарадницима усвојили су план реформи које ће, уз учешће свих великих сила, бити спроведене у Македонији. Реформе су предвиђале реорганизацију судства, администрације, жандармерије и пореске политике, као и ликвидацију башибозучких дружина. Притиснут од великих сила султан Абдул Хамид је читав овај програм прихватио с уверењем да ће он остати мртво слово на хартији, што се и догодило. Македонија је и даље била поприште терора, пљачки и обрачуна бугарских, српских и грчких комитских одреда, како против Турака, тако и међусобних. Младотурску револуцију 1908. и балканске ратове ова несрећна земља дочекаће у великом хаосу и анархији.

Као фактор Источног питања на почетку XX века искрснуо је и проблем Албанаца. Насилна етничка експанзија албанског живља са планинских подручја југозападног Балкана у плодне долине Косова, Метохије, Македоније и Епира трајала је бар два века пре него што је албанско питање стекло национално обележје. Разлог томе било је велико задоцњење у формирању националне свести племенски, социјално и духовно (религиозно) раздробљеног албанског етничког елемента. Тек на крају Велике источне кризе 1875–1878. међу албанцима се јавила групација феудалаца, бајрактара, племенских главара, трговчића и учитеља која организује покрет (Призренску лигу) за обједињавање подручја насељених Албанцима. При том је изнела мегаломанску визију тог простора у који су били укључени и многа српска, македонска и грчка подручја. То је био план Велике Албаније, који је преживео све неслоге међу самим Албанцима, као и историјске околности кроз које су прошли да би, ма колико химеричан, био сан агресивног албанског национализма и данас,

на почетку XXI века. Да остане у албанским сновима одлучујућа је била подршка Аустро-Угарске и Италије, од којих је прва рачунала да се помоћу државно конституисане што пространије Албаније докопа срца централног Балкана – Вардарске долине и луке Солун – као исходишта германског продора на Исток, а друга најближе прекоморске територије и доминације на Јадрану. Да не би ушле у директан међусобни конфликт ове чланице Тројног савеза су 1897. и 1900–1901. једна другој обећале чување statusa quo на Балкану, али су и даље, тајно и јавно помагале албански национални препород (Рилиндју) верујући да ће га тако ставити под своју контролу. Охрабрени том подршком Албанци су из године у годину, све до 1912, појачавали терор и насилну експанзију у суседним областима, у првом реду српским на Косову и Метохији, као и западној Македонији. Бежећи од тог терора из ових области се у раздобљу 1878–1912. иселило и до 400.000 становника, међу којима је само са Космета било око 150.000. На крају тог раздобља у албанском покрету превагу је однела антитурска струја.

Највеће узнемирење у Источном питању међу Централним силама изазивало је стање у Босни и Херцеговини и антиаустријско расположење Јужних Словена против Хабзбуршке монархије, које је било у порасту. За четврт века владавине Хабзбурзи у Босни и Херцеговини нису успели да реше два круцијална проблема ових области: аграрно и национално. Отуда су незадовољства и нетрпељивост сељаштва против окупационе власти била све јача, док је у политици према међунационалним и међуконфесионалним односима ова власт постизала супротне ефекте од очекиваних. Политика денационализације и стварања вештачке босанске нације дала је крајње ефемерни ефекат. Упркос многим мерама дискриминације, српски национални покрет био је у снажном порасту на просветном, културном, верском и политичком пољу. Нарочито снажан подстицај давала му је промена државне и националне активности Краљевине Србије после нестанка Обреновића и доласка Карађорђевића на њен престо. Српска акција, нарочито међу млађим генерацијама босанскохерцеговачких Срба постајала је привлачна и у омладинским круговима муслимана и Хрвата, па је Босна постала средиште југословенског антиаустријског покрета. Централне силе узнемиравали су и знаци зближавања међу балканским државама Србијом, Бугарском, Црном Гором и Грчком. Постајало је све очигледније да се време крупних догађаја и турбуленција на Балкану брзо приближава. Иницијалну капислу за њихово отпочињање и за избијање нове велике не само источне, већ европске међународне кризе запалиће Младотурска револуција, јула 1908. Немачкој се учинило да је куцнуо час да после неуспеха у Мароку мења своју освајачку стратегију. Уместо директне требало је предузети индиректне путеве колонијалне експанзије – постизањем

надмоћног положаја у Европи и преко ње продор на Блиски исток и Медитеран. Тачке са којих је требало кренути биле су Босна и Херцеговина и Србија. Авангарда овог подухвата требало је да буде Аустро-Угарска, којој је слабост Русије нудила изгледе на успех.

* * *

Младотурска револуција била је дело групе официра и грађанских интелектуалаца, следбеника Нових Османа из 70-их година XIX века, која је настојала да путем уставног преуређења и „вестернизације", Турску спасе од све дубље кризе, свеопштег хаоса и неумитног пропадања ка којем се кретала. Њихов програм пантурцизма и претварања свих народа Османског царства у једну политичку нацију изазвао је, међутим, још дубље потресе широм Империје, а на Балкану посебно. Ова све нестабилнија ситуација на Балканском полуострву подстакла је Немачку да одлучније припреми „продор на Исток", гурајући свог „брилијантног секунданта" – Аустро-Угарску као први ешелон Централних сила. Таква немачка политика почела је озбиљно да узнемирава силе Антанте, тим више што је војно и економско инфилтрирање Немачке у Турску још првих година XX века узело маха. Немачки официри су се појавили као саветници у турској војсци, а концесија за изградњу тзв. Багдадске железнице од Цариграда према Персијском заливу, коју су Турци поверили немачким фирмама, била је право звоно на узбуну у Лондону и Паризу. Постајало је све јасније да империјалистичка политика Аустро-Угарске на Балкану представља само крчење путева за немачки пробој до Цариграда и Солуна.

Овај задатак Аустро-Угарска је имала да спроведе овладавањем кључном балканском комуникацијом долином Мораве и Вардара, или алтернативним правцем – „Санџачком железницом" од Сарајева, преко Новог Пазара, Косовске Митровице и Скопља до Солуна. То је у први план Источног питања поново извело Србију.

Српско питање било је у ствари већ отворено династичком сменом 1903, после које је Србија почела да прави прве кораке у циљу ослобађања од несносних економских и политичких притисака Аустро-Угарске. У правцу привредне еманципације она је кренула у тражење тржишта за своје прехрамбене производе (стоку и месо), најпре преко Солуна, а затим планирањем изласка Србије на Јадранско море изградњом железничке пруге од Радујевца на Дунаву до неке луке у Албанији (Драч), или Црној Гори (Бар). У политичком и војном погледу новим водећим снагама у Србији најважније је било окретање Русији и њеној савезници Француској, а од 1907. и Великој Британији. Ова оријентација на дневни ред је као приоритет поставила и јачање оружаних снага набавком нових,

модерних типова артиљеријског наоружања. Ово питање изазивало је читаве политичке буре у Србији, које су кочиле решавање других важних проблема, али је исход био политички логичан и једино могућ: биће купљени скупљи топови у Крезоу (Француска), уместо Шкодиних у Аустрији, будући да је највећи потенцијални српски непријатељ у блиској будућности могла да буде управо Аустро-Угарска. На то је указивала већ намера Беча да овлада пругом кроз Србију, или изградњом заобилазне „Санџачке железнице".

За Србију би и једна и друга од ових варијанти била погубна. Прва јој је претила директним поробљавањем, а друга потпуним заокруживањем и економским гушењем. Генерална проба овог аустро-немачког пројекта био је Царински рат који је Хабзбуршка монархија повела против Србије 1906. У њему је Србија показала неочекивану способност отпора и изналажења излаза из тешке ситуације. То је био додатни мотив за предузимање наредног корака – анексије Босне и Херцеговине.

У вези са проглашењем анексије лидери Аустрије и Угарске су се неко време двоумили. Знали су да би то било драстично кршење Берлинског уговора и повреда међународног права с далекосежним последицама. Осим тога то би било безобзирно и једнострано одбацивање уговора о заједничкој политици на Истоку које је Аустро-Угарска закључила са Русијом у Скерневицу 1897. и Мирцштегу 1903. Немачка, међутим, од тога није зазирала и подстицала је Аустро-Угарску да се подухвати ове мере. Њен програм поморског наоружања обећавао јој је снагу на морима и океанима, док се у поседовању моћи на копну рачунало на сигурну надмоћност. Младотурска револуција у јулу 1908. била је довољан разлог да се управљачки кругови Беча и Пеште преломе. Донета је одлука да се анексија Босне и Херцеговине прогласи поводом јубилеја 60-годишњице ступања на престо цара Франца Јозефа I. За тај чин предузете су убрзане дипломатске, политичке и војне припреме. На Балкану је начињен први популаран корак: Беч је у септембру свом фавориту Фердинанду Кобуршком дао сагласност за проглашење државне независности Бугарске. Тиме је био начињен преседан у вези с Берлинским уговором: он је прекршен. Силе Антанте, као ни Србија нису протестовале. Требало је, међутим, неутралисати отпор најзаинтересованије силе на Балкану – Русије. Аустроугарски заједнички министар иностраних послова барон Алојз фон Ерентал је зато употребио сву дипломатску вештину да издејствује баш њен пристанак на анексију, рачунајући да ће тиме бити амортизован и отпор њених савезница. У тој намери он је 15. септембра организовао „пријатељски сусрет" с руским министром иностраних дела Извољским у дворцу Бухлау близу Беча. У поверљивим разговорима Ерентал је буквално надиграо Извољског: за нејасно и необавезујуће обећање да се Аустро-Угарска не би противила ако би Русија у некој бу-

дућој повољној прилици запосела Босфор и Дарданеле, измамио је сагласност руског колеге на аустроугарску анексију Босне и Херцеговине. Са̂м Извољски биће запрепашћен кад неколико дана касније сазна да је анексија на прагу. Одлука о њој је донета на Крунском савету у Бечу 5, а свечано је проглашена 7. октобра 1908.

Анексија Босне и Херцеговине изазвала је узнемирење и протесте и у владама и у јавности великих сила, свих осим Немачке. Разуме се да је највеће узбуђење завладало у Русији. Политичка јавност је поразној критици изложила министра Извољског, захтевајући његову оставку и енергичан отпор аустроугарској политици на Балкану. Министарски положај у тим месецима спасла му је чињеница да је о свом договору с Еренталом у Бухлау одмах по његовом постизању, телеграфски известио цара Николаја II, који на његов садржај није ставио никакву примедбу. И сада, после проглашења анексије он се није оглашавао. Најдубљу кризу изазвала је ипак реакција у Србији. У целом Српству, а у Србији највише, дошло је до експлозије протеста, патриотских заноса и борбених расположења и поступака. До тада незабележене демонстрације преплавиле су Београд, антиаустријска пропаганда је букталa више месеци, најактивније патриотске снаге су основале разгранату националну организацију „Народна одбрана", у скупштини је формирана Концентрациона влада на челу са Стојаном Новаковићем. Њен задатак је био да припреми одбрану од аустроугарске агресије. Осећајући непосредну ратну опасност, ова влада је прихватила идеју Милована Миловановића о тражењу територијалне компензације у источним деловима Босне и Херцеговине, преко којих би Србија дошла у директну везу с Црном Гором. Та идеја била је без изгледа на успех, а иритирала је и српску јавност која није хтела да чује за овакву трговину националним интересима. Она је постајала све ратоборнија, а Народна одбрана је, поред снажне политичке агитације, почела да формира и добровољачке чете за рат против насилног суседа.

Безрезервно подржана од Немачке, Аустро-Угарска је на све ово иступила арогантно и претеће. Од Русије се тражило признавање акта анексије, а од Србије, уз то, и обустављање свих антиаустријских поступака и јавне агитације. Штавише, у војним врховима Аустро-Угарске, које је оличавао начелник Генералштаба Франц Конрад фон Хецендорф, изражавала се брза одлука о ратном походу на Србију. Рат је изгледао неизбежан, што је изазвало међународну кризу европских размера. И саме иритиране понашањем Централних сила, Француска и Велика Британија, знајући слабости Русије, нису биле спремне на европску ратну конфлаграцију, па су покушале да излаз из кризе потраже новом конференцијом великих сила. Исцрпљена поразом од Јапана и недавно минулом револуцијом, Русија је ту замисао свесрдно прихватила, али су је Немачка и Аустро-Угарска одбиле с презрењем као и Миловановићев предлог о компензацијама. Немачка је од Русије ултимативно затражила да призна анексију и спречи „разорно деловање" Србије. Заплашене руске савезнице извршиле су притисак на владу и цара у Петрограду да прихвате немачки ултиматум. Под тим притисцима Русија је попустила: признала је анексију и приволела је Србију да и она то учини. У Петрограду је претегао програм председника владе Столипина из 1905, који је гласио: „Дајте ми 20 година мира и Русију нећете препознати". Решено је да се чекају боља времена за обрачун с германским силама. Али је сада (јануара 1909) Аустро-Угарска, којој је на овај начин измицао изговор за поход на Србију, повисила цену за одустајање од напада. Објавила је нови ултиматум којим је захтевала, не само да се Србија сагласи са припајањем Босне и Херцеговине Монархији, већ и да јавно објави како анексија ничим не повређује српске интересе и да ће стога онемогућити сваку агитацију против Аустро-Угарске. Истовремено је гомилала трупе на границама Србије и на Сави и Дунаву и на Дрини. Опет под снажним притиском Русије и њених савезница Србија је капитулирала и 31. марта 1909. објавила тражену понижавајућу изјаву.

Тиме је анексиона криза била окончана, остављајући иза себе опасне последице: продубљени јаз између два супарничка блока, дубоко повређену Русију, до крајњих граница огорчени српски народ, учвршћен у уверењу да са Аустро-Угарском кад-тад мора доћи до одлучног обрачуна. На њега се неће дуго чекати.

„Пантерски скок" – друга мароканска криза

Анексиона криза изазвала је низ последица. Једна од првих била озбиљна, али пролазна. Суочена са неспремношћу савезника да је снажније подрже, Русија се, 1909. године, поново суочила с питањем да ли мењати спољнополитичку оријентацију и окренути се зближавању с Немачком. Цар је био склон таквој промени и то је демонстрирао посебном срдачношћу према немачком владару приликом посете Потсдаму 1910. Немци су понудили Русима учешће у изградњи Багдадске железнице и помоћ за продор у Персију, што је за Русију било врло привлачно. Али кад су Немци у замену за ове понуде затражили да се Русија обавеже на чување новог statusa quo на Балкану то је расхладило њена расположења, јер је таква обавеза значила њено одрицање од основног стратешког циља, мореуза Босфора и Дарданела. Тако је пропао покушај Немачке да начини брешу у редовима Антанте, као што ће пропасти и таква настојања код Енглеза и Француза. Британски услов за поправљање односа с Немцима био је смањивање немачког програма поморског на-

оружања. Бољу судбину није доживео ни немачко-француски споразум да се поштују одлуке из Алгесираса. Због Британаца, Париз је одбио и немачки позив да учествује у изградњи пруге од Цариграда до Багдада. Из свега се види да је попуштање тензија међу блоковима сила у Европи, како се чинило после анексионе кризе, било крхко и краткотрајно.

Стабилност Европе и целог света перманентно је нарушавала све бешња трка у наоружавању, образлагана тезом да равнотежа војне моћи чува мир. Свако је при том мислио на управо супротан циљ: ремећење те равнотеже у властиту корист. Та грозница наоружавања за резултат је имала не само дестабилизацију међународних односа, већ и пораст унутрашњих привредних и социјалних противречности, који су подстицали тражење решења у спољној експанзији. Колонијална освајања, која су у XX веку постала не више питање расподеле, већ и прерасподеле света јавља се у ово време и као вентил за смањење унутрашњих притисака међу највећим индустријским силама које је изазвала тзв. друга индустријска револуција. А за такву експанзију и ратоборни наступ на међународној сцени тражена је не само мобилизација материјалних ресурса држава, већ и идеолошких средстава за подизање агресивне националне воље и енергије. Нађена су у екстремном национализму, шовинизму и расизму о којима је у нашем ранијем излагању већ било речи.

Кад је почетком XX столећа агресивни национализам Централних сила у својим освајачким тежњама наишао на непремостиве препреке старих колонијалних моћника стао се окретати ближим европским циљевима. Из тога је проистекла анексиона криза, али се испоставило да сва колонијална питања до 1910. године још нису била решена. Осећајући приближавање континенталне опасности, Француска је прва прегла да осигура своје подухвате ван Европе, не би ли што спремнија дочекала нове изазове. У њеном колонијалном програму стајало је нерешено још мароканско питање. Позивајући се на уговоре из 1906. она је, априла 1911. одлучила да запоседне важну стратешку тачку у Мароку, град Фес. Изговарала се неопходношћу да тамошњем европском становништву пружи заштиту од муслиманских претњи. На ову авантуристичку и провидну одлуку француске владе, немачки министар иностраних послова Кидерлен-Вехтер је, почетком маја, саветовао свом владару да енергично реагује, како би изазвао сазивање нове међународне конференције. У најмању руку желео је да издејствује повлашћени положај немачких трговаца у јужном делу Марока. Кајзер Вилхелм је то учинио на крајње вехементан начин. У Мароко је упутио топовњачу „Пантер“ која се 1. јула усидрила у луци Агадир. Био је то знаменити „пантерски скок“, који је изазвао нову кризу у Мароку. Француска влада Жозефа Кајоа реаговала је најпре умерено, финансијским притиском на немачко новчано тржиште. Кад је, међутим, Кидерлен-Вехтер 20. јула поручио да Немачка због ширења француског присуства у Мароку тражи компензације у Конгу, запретивши да их Немци могу добити и силом, скочила је влада Велике Британије. Председник владе Лојд Џорџ је изјавио да ће Уједињено Краљевство у потпуности стати на страну Француске.

Тако је отворена друга мароканска криза, трећи у низу међублоковских судара који су наговештавали велику ратну опасност. Већ 21. јула између генералштабова Британије и Француске отпочела су интензивна саветовања и израда ратних планова. Кајоова влада је, ипак, и овог пута желела да избегне рат. Уз појачан притисак на немачке берзе, она је понудила преговоре о територијалним питањима у Мароку и Конгу. Кидерлен-Вехтер је био непопустљив, тражио је одмах компензације, на шта су Французи у септембру убрзали војне припреме.

У суштини, у овом тренутку ниједној страни у спору није било до непосредног уласка у оружану борбу. Зато су крајем септембра и током октобра 1911. интензивирани преговори премијера Кајоа и амбасадора Камбона, с француске, и Кидерена-Вехтера с немачке стране, који су били најобичнија колонијална трговина. Тако је и завршено: уговором од 4. новембра којим је Немачка дефинитивно признала права Француске у Мароку, а Француска Немачкој уступила 15.000 квадратних километара територије у Камеруну и 5000 километара у Конгу. С овом погодбом сагласиле су се и остале потписнице уговора у Алгесирасу. Деоба Африке била је завршена јер је Италија у међувремену окупирала Либију.

* * *

Италијанско запоседање Либије било је крајњи домет њене глади за колонијама која је била у несразмери са снагама потребним за њено утољавање. После неуспеха у Тунису и у Етиопији с највећом завидношћу гледала је успехе већих моћника у трци за поделу света. Апетит да прогута било коју знатнију територију није губила. После завршене поделе Африке она је решила да се докопа бар једног значајнијег, међу малим бројем преосталих поседа. Решила је да крене у акцију према Либији важној земљи на јужним обалама Медитерана, која је још увек била у саставу Турске. Чежњиве погледе према Либији усмеравала је још после краха у Абисинији, али је вребала прилику да крене у поход у којем ниједан други претендент не би могао да јој се успротиви. Овом идејом она је буквално била преокупирана већ у току прве, али јој се прави моменат указао тек после избијања друге мароканске кризе. Та процена ситуација показала се исправном. Већ годинама се за то војнички припремала, док око тражења политичких образложења „обавезе“ да узме Триполис и Киренаику (Либију) није много лупала главу. Кад је 28. септембра 1911.

кренула на ове територије, италијанска влада је Турској упутила један бесрамно циничан ултиматум. Тражила је да јој се ове две области препусте како би њихово становништво „спасла од беде и нереда“. Цариград је одбацио ултиматум, а италијанске трупе су, не без напора, од октобра 1911. до априла 1912. савлађивале отпор слабих турских снага да би окупирану Либију Италија прогласила својом територијом. На томе се, међутим, није зауставила. Њене поморске снаге су запоселе и грчка острва у Егејском мору Родос и Додеканез, која су такође још била део турске државе. Да би ублажила неповољан утисак који је у свету овим поступком оставила, обећала је да ће их ускоро напустити чим прође опасност по тамошње хришћанско становништво. Мир између Италије и Турске закључен је у Лозани, октобра 1912.

* * *

Исходом друге мароканске кризе биле су незадовољне екстремне националистичке снаге и у Француској и у Немачкој, тумачећи га као знаке слабости својих држава. Узнемирености и због немачког поморског наоружања и других планова експанзије нису били поштеђени ни Енглези. Из опасности по своје интересе све земље – чланице оба супростављена блока сила – излаз су виделе само у једном правцу: у јачању војних снага и настављању трке у наоружању. Тим путем су пошле и мање европске државе, на пример балканске. На овај начин трка у наоружању се још интензивније настављала, праћена бесном националистичком пропагандом. С тим у вези прављени су и дорађивани и програми јачања оружаних снага. У Француској су 1912. рачунали да је за довршавање тих програма и њихову практичну реализацију потребно још три године. У Немачкој су ратне припреме текле без застоја и те године је већ изгледало да су главни циљеви – равнотежа са противницима – постигнути и да је на реду остваривање премоћи. Енглези су улагали велике напоре и средства да на морима и океанима очувају свој принцип „двоструког стандарда“. Уз то су са Французима постигли споразум, да француска флота брани Средоземље, а британска Атлантик. Немци су узвраћали (наравно скромније) јачањем аустроугарске морнарице на Јадранском мору. На овај начин су се све поменуте силе понашале као да је ратни сукоб на прагу. Русија је била једина сила истински заинтересована за његово што дуже избегавање или одлагање. После бурних потреса и тешких губитака у раздобљу 1904–1907. њој је било потребно више година за обнову снаге и привредни преображај. Председник њене владе Столипин је говорио: „Дајте ми двадесет година мира и преобразићу Русију“. Њени војни кругови су, међутим, рачунали да ће Русија за рат бити припремљена већ 1917.

Војне припреме великих европских сила достигле су врхунац 1912–1913. Немачки Рајхстаг је донео Закон о повећавању мирнодопских војних ефектива са 620 на 750 хиљада војника. У Француској је Скупштина изгласала продужавање војне службе са две на три године („Закон о 3 године“). Русија је лавовски део зајмова трошила на наоружање, а ратна индустрија, која је производила за морнарицу и тешко наоружање, радила је пуним капацитетима.

Балкански ратови

После анексионе кризе Хабзбуршка монархија је жељно очекивала нову прилику за дефинитивни обрачун са Србијом као средиштем борбеног српског националног покрета, а и постепеног југословенског окупљања око идеје заједничке борбе за ослобођење од Аустро-Угарске. Иза овог све нестрпљивијег аустријско-мађарског ишчекивања и агресивних припрема Монархије чврсто је стајала Немачка, коначно решена да своју експанзивну политику настави „Продором на Исток“. Руска страна, један од главних чинилаца балканске ситуације, била је све до Столипинове смрти 1911. одлучно противна било које акције народа Балкана којом би се отворило Источно питање, тада најопаснији детонатор на експлозивној сцени Европе. Сматрало се да германским силама не треба давати ниједан изговор за оправдавање агресије на Југоистоку. Постојала је у Русији, као и у неким ранијим опасним приликама, и друга струја спољне политике која је веровала да сваки удар на Турску погодује Русији. Саме балканске државе, међу којима је предњачила Србија, веровале су да не могу у бескрај одлагати завршетак својих националних револуција и трпети све теже претње од стране Аустро-Угарске и Немачке. Тежње националних снага у Београду и Софији све отвореније су од 1911. подстицали руски дипломатски представници, нарочито посланик у Србији Хартвиг. Распаљен у току анексионе кризе, како у Србији и Црној Гори, тако и на читавом српском националном простору, револуционарноослободилачки покрет се није могао више обуздати. Најагресивнији је постао у Босни и Херцеговини. У том погледу политички врло активне су постале националне организације, спремне да се послуже и оружјем. Међу њима у Србији је најнестрпљивија и најопаснија била тајна официрска организација „Уједињење или смрт“ („Црна рука“), настала од екстремних чланова бивше „Народне одбране“. У Бугарској то је била бугарско-македонска организација ВМРО. Омладина Босне и Херцеговине основала је тајну организацију револуционарног карактера „Млада Босна“ у којој је, поред преовлађујућих Срба, било и муслиманских и хрватских патриота, који ће се поред интензивне идеолош-

ке и политичке акције латити и оружја. Сусретаће се у балканским ратовима, али и у сарадњи с „Црном руком“.

На активност и Краљевине Србије и тајних организација као својеврстан изазов на противтурску акцију деловало је разгоревање албанског националног покрета, који се борио за Велику Албанију, још увек као турску провинцију с најширом аутономијом. Та борба имала је изразито антисрпски карактер и обилато се служила суровим терором над српским народом Косова и Метохије у циљу његове елиминације из ових области. Етничко чишћење Срба започето после 1878. убрзавало се почетком XX века. „Освета Косова“ у патриотској јавности од идеолошке пароле претварала се међу Србима уочи балканских ратова у програм „одбране Срба“ на Космету. У таквој ситуацији, прелазећи преко жестоких окршаја својих комитских група у Македонији, Србија и Бугарска су 1911. повеле преговоре о савезу балканских држава у циљу прогона Турске из њених још преосталих делова у Европи и подели њених словенских територија. То се чинило утолико изводљивије што немире и сукобе на македонским територијама ни младотурски режим није успевао да смири и што је албанска агресивност и на њима долазила све више до изражаја.

Италијанско-турски рат, у јесен 1911, убрзао је отварање последњег поглавља Источног питања и довођење тензије у међународним односима до ивице свеопштег сукоба. Фитиљ за његову експлозију даће балкански ратови, за чије покретање су се државе овог полуострва стале хитно припремати. Изузев Румуније, почетком XX века, све балканске државе имале су са Турском још нерашчишћених рачуна. Србија, Бугарска, Црна Гора и Грчка имале су према њој и националних и стратешко-економских претензија. Зато је њихов савез сада постао и могућ и брзо остварљив. До њега ће доћи 1912. уз посредовање руске балканске дипломатије, али и пред опасношћу да косметско-македонским територијама загосподари великоалбански покрет који је у пролеће те године подигао снажан антитурски устанак. Албански устаници су током лета овладали Корчом, Дебром, Ђаковицом, Елбасаном и Битољем, да би 12. августа ушли и у Скопље. Суочене с овим догађајима Србија и Бугарска су се договориле о међусобној подели турских територија и о томе 13. маја 1912. потписале офанзивни војно-политички савезнички уговор. Тај уговор је предвиђао да већи део Македоније (њен Пирински и Вардарски део источно од дијагонале Крива Паланка – Охрид) припадне Бугарској, а да Србија уз северозападне делове Македоније добије Косово, Метохију и излаз на Јадранско море у северној Албанији, преко Скадра или Драча. Овај уговор је имао једну озбиљну недореченост: Шта ако излаз Србије на Јадран преко Албаније не буде могућ? Председник српске владе Никола Пашић упорно је захтевао да се у таквом случају њој обезбеди директна граница с Грчком. Бугари нису при-

хватали такву ревизију уговора, али су пристали на арбитражу руског цара уколико би се баш то догодило. Са Црном Гором Србија би поделила Рашку земљу (Новопазарски Санџак), а уступила би јој и део Метохије. На тој основи, поделом Тракије, 29. маја споразумеле су се Бугарска и Грчка. Црна Гора је о учешћу у рату постигла усмени договор, а са Србијом је 27. септембра потписала уговор о савезу.

Суочене са нерешивим балканским хаосом, али и са све реалнијом опасношћу да се његових најважнијих стратешких тачака и путева докопају Централне силе, државе Антанте су, иако преко воље, прећутно прихватиле Балкански савез и ризик који је његова ратна намена носила. Оне су одлучиле да раде на локализацији рата и спречавању мешања Централних сила у његов ток. Одлука о успеху ове њихове намере лежала је у рукама Немачке. Упркос томе што је војни врх (начелник Генералштаба Конрад фон Хецендорф) и део политичког вођства Аустро-Угарске био решен да сместа нападне Србију, Немачка се и овом приликом уздржала, па су балканске државе имале слободан пут за поход против Турске. Он је отпочео нападом Црне Горе на турске снаге у Санџаку, 8. октобра 1912.

На ратну акцију балканских држава велике силе су формално протестовале јер се тиме руши „европски мир“, али су остале уздржане, иако као запете пушке спремне на интервенцију. У рат су 17. и 18. октобра ушле Бугарска, Србија и Грчка, и све су кренуле офанзивно. Српска војска је ишла у три правца: на Санџак, на Косово и Метохију и на Македонију. Бугари су упали у Тракију, а Грци у Епир и јужну Македонију, уз истовремене поморске операције према Криту и егејским острвима. Сви ови походи су за балканске савезнике били триумфални. Срби су у дводневној битци (23–24. октобра) однели велику победу код Куманова, да би, после крвавог боја 18. новембра дефинитивно поразили Турке код Битоља. За само месец и по дана цела Вардарска Македонија била је ослобођена. Лакши посао био је продор у северни део Рашке земље (Санџака) и на Косово и Метохију, преко којих су ушли и у северну Албанију заузевши Драч и Љеш на јадранској обали. Бугарска војска је 23. октобра однела лепу победу код Кирк-килиса у Тракији, али је њен продор код Једрена био заустављен. Ни после неколико месеци опсаде неће моћи да га заузме. Грчке операције су текле без већих тешкоћа, а 8. септембра су, само два сата пре Бугара, Грци заузели Солун. Уз то победили су Турке код Сарантопороса и Селтиче у Епиру, али Јањину нису успели да освоје. Крит је сам, најзад, остварио стари сан и прогласио уједињење с краљевином Грчком. Грчка флота је ослободила Хиос, Самос и Митилену. За то време црногорска војска је запосела јужни део Санџака, сломила албански отпор и, најзад, ушла у Плав и Гусиње, а ослободила је и део Метохије и град Пећ. Побеђена Турска је крајем новембра затражила по-

средовање великих сила за прекид ватре, које су се без одлагања одазвале. Примирје су прихватиле и чланице Балканског савеза на принципу uti possidetis. При том је Аустро-Угарска ултимативно захтевала да тај принцип не буде примењен и у мировним преговорима, енергично се противила изласку Србије на Јадранско море и тражила њено потискивање из северне Албаније. Под новим притиском сила Антанте Србија је још једном капитулирала прихватајући аустријски ултиматум. На захтев Конференције великих сила, која се састала у Лондону 17. децембра, она је морала да напусти Љеш и Драч. Одлуком истог скупа на југозападу Балкана основана је нова држава Албанија. Та одлука је охрабрила Турску да прекине примирје и настави рат. То ће се показати као велика грешка коју ће скупо платити. Грци су им 5. марта 1913. сломили отпор код Јањине и ослободили овај град, а то исто ће доживети и 24. марта, кад Бугари, помогнути пристиглом помоћи из Србије, заузму Једрене и стигну све до Чаталџе. Уз крваве жртве и дуге опсаде, Црногорци су успели да 8. априла заузму Скадар, али ће већ 25, пред новим крајње претећим порукама Аустро-Угарске и осталих сила бити приморани да га напусте. Без обзира на то мора се рећи да је рат балканских земаља против Турске 1912–1913. триумфално завршен. Миром од 30. маја 1913. Турска је признала губитак свих територија у Европи до линије Енос-Мидија, која је штитила прилаз Цариграду.

Невоље на Балканском полуострву овим нису завршене. Одбачена ултиматумом Аустро-Угарске из северне Албаније и тиме лишена изласка на Јадранско море, Србија 1913. никако није смела да изгуби и директну границу са Грчком преко које је ишла најкраћа веза са луком у Солуну. Будући да је у рату 1912. њена војска ослободила целу Вардарску Македонију у којој је била и тзв. „спорна зона“ са Бугарском, чија је гранична линија кретала од Криве Паланке до Охрида, затварајући Србији везу с Грчком, Београд овај део своје ратне тековине није хтео да испусти из руку. Српске трупе су остале тамо, а Србија је предложила арбитражу руског цара, предвиђену савезничким уговором са Бугарском. Софија је то одбила и решила да спор реши оружаном акцијом, како би и овај део Вардарске, прикључила Пиринској Македонији, који јој је уговор из 1912. признавао као неспорну. Осећајући се надмоћном Бугарска је решила да војнички нападне не само Србију, већ и Грчку рефлектујући на већи део Тракије, па и на Солун. У ноћи 28/29. јуна 1913. почели су напад на српске трупе, а одмах затим и на грчке. Тако је почео Други балкански рат који је јако обрадовао и Беч и Берлин. Против Бугарске, а на страни Србије и Грчке у рат су се одмах укључиле и Турска, Румунија и Црна Гора. Жестоко тучени од Срба на Брегалници, Бугари су брзо подлегли. Миром у Букурешту, 10. августа претрпели су знатне губитке. Србији је остала цела Вардарска

Македонија, Грци су узели део Тракије до реке Марице, а Турци су у своје границе вратили Једрене. Румуни, који нису у Првом балканском рату ни лук јели ни лук мирисали, одузели су Бугарима град Силистрију у Добруџи. Тиме је овај рат завршен, а његов најгори резултат био је разбијање Балканског савеза.

* * *

Победе Србије у балканским ратовима изазвале су буре одушевљења и највећу националну еуфорију, пре свега међу Србима, а затим и великим бројем других јужних Словена у Аустро-Угарској. Поздрављали су је и Чеси, Словаци као и припадници других угњетених народа Монархије. То је изазвало кулминацију непријатељства државних војстава, али и великог дела грађанске јавности према Србији, у оба дела Хабзбуршке царевине. Она је осећала да је српским победама и ентузијазмом којим су пропраћене, у питање доведен престиж Аустро-Угарске као велике силе, али и сам њен опстанак у блиској будућности. То је ову империју довело на праг ратног похода на Србију, као колевку националних револуција на Балкану и најопаснијег реметиоца мира у овом делу старог континента. Што у току и непосредно после балканских ратова није дошло до аустроугарске војне интервенције против Србије, која би несумњиво отворила велику ратну конфлаграцију на целом континенту, с разлогом се тумачи стратешко-тактичким концепцијама Немачке од зиме 1912/1913. до пролећа 1914. године. Иако најубеђенији заговорник европског рата којим би изменила однос снага у Европи и свету у своју корист, она је у то време још процењивала кад и с ким тај рат треба отпочети. Држала је да ни тренутак, ни распоред снага у том раздобљу нису одговарајући. Зато је закочила акцију Аустро-Угарске против Србије, мада је и сама веровала да велики ратни обрачун мора отпочети баш на Балкану. Тако је у другој половини 1913. у Европи дошло до привременог смиривања међународне ситуације. Иза тога привида све је кључало у грозничавим припремама за рат.

Између двеју савезница у Тројној алијанси тада је дошло до разлика у оцени прилика, времена и снага у предвиђеном сукобу. И једнима и другима, као уосталом и целој европској политичкој јавности, било је јасно да се главни разлог агресивних намера Двојне монархије према Србији налази у унутрашњим проблемима ове вишенационалне империје, у кризи односа двеју владајућих нација (немачке и мађарске) са припадницима других, многобројних угњетених народа. У обе половине Монархије Србија је беспоштедно нападана као главни изазивач и подстрекач антиаустријског покрета на Балканском полуострву, нарочито међу јужнословенским народима. Њихов заједнички војни министар, генерал Кробатин

је признавао: „Ми морамо водити рат зато да бисмо могли бити господари унутрашње ситуације". Мађарски премијер Ласло Лукач је на то додавао да је главни проблем Двојне монархије југословенско питање. Најострашћенији противник Србије и непомирљиви заступник идеје о њеном војном разбијању, начелник Генералштаба Конрад фон Хецендорф је готово из дана у дан, писао, говорио, убеђивао најзначајније личности Монархије – од цара Франца Јозефа, преко престолонаследника Франца Фердинанда и заједничког министра спољних послова грофа Берхтолда, до премијера аустријске и мађарске владе, те низа других личности спољне политике – о неопходности што хитнијег напада на Србију. Често је наилазио на пуно разумевање саговорника. Високи функционер Балпаца гроф Хојос био је један од оних који је „заступао политику непосредне интервенције против Србије". Бечка и пештанска штампа била је преплављена критикама „великосрпског покрета", нападима на хидру националне револуције која из Београда сипа отров на Монархију, тражећи одсецање њених глава. На сваки спољнополитички поступак Србије реаговало се, и то врло претеће, као на директан удар на углед и саму целовитост Хабзбуршке царевине. Ово унисоно ратоборно расположење Монархије против Србије кварило је држање у престоницама савезница, Риму и Берлину. Ако о изјавама италијанских меродавних кругова да не би благонаклоно гледали на даље ширење и учвршћивање Аустро-Угарске на Балкану, нису обраћале велику пажњу, најодговорније институције Беча и Пеште, и те како су морале да воде рачуна о порукама Берлина. А оне су проистицале из немачке анализе понашања противничких сила Антанте.

Русија је била наклоњена миру који јој је био потребан бар још неколико година за довршење војних реформи и програма, али је због аустријских претњи Србији испољавала велику узнемиреност, што је наговештавало и могућност њеног учешћа у аустријско-српском рату. Париз је опрезно и дискретно изражавао спремност да поштује одредбе савезничког уговора са Русијом. Једино је понашање Велике Британије било неодређено и загонетно. Лондон се упорно залагао за компромисно решавање међународних спорова, али није наговештавао какво би било његово држање ако до компромиса не би могло да дође. То је у Берлину, нарочито у кругу кајзера Вилхелма II, стварало наду да би се Уједињено краљевство могло одвојити од Антанте и остати неутрално у рату Немачке и Аустро-Угарске против Русије и Француске. Дајући Лондону сигнале о могућим англо-немачким компромисима и погодбама, Берлин је сматрао да време за отпочињање било какве војне акције која би се могла претворити у општеевропску конфлаграцију још није повољно и зато је 1913. енергично закочило планиране аустроугарске нападе на Србију. Осим тога, цар Вилхелм је имао сасвим различите погледе од Аустријанаца на

то како и с ким остварити германску хегемонију на Балкану, било насилним, било ненасилним средствима. Кајзер, министар иностраних послова фон Јагов, начелник Генералштаба Молтке млађи, стављали су јасно до знања Бечу да би оружани напад Аустро-Угарске на Србију био „грешка с несразмерно великим негативним последицама". Вилхелм II је штавише уверавао свог јединог стварног савезника да би требало да темељно преиспита стратегију своје балканске политике. Кајзерова идеја је била да Аустро-Угарска према Србији политику анимозности, непријатељства и ратних претњи треба да замени односом пријатељства, сарадње и привлачења под своје окриље, а то значи у окриље Централних сила. Ценећи победе Србије у балканским ратовима и високе квалитете њене војске, немачки владар је мислио да се планирани „Drang nach Osten" може извести у сарадњи са Србијом, а не ратом против ње. Залагао се за савез Централних сила са Србијом, Румунијом, Грчком и Турском. Тиме би се дефинитивно онемогућила српско-бугарска сарадња и одвајање православних балканских земаља од Русије. У томе је видео пут за стварање нове констелације снага на Балкану под вођством Аустро-Угарске и хегемонијом Рајха.

Беч и Пешта који су се сада, у условима ратних припрема, зближили, ублажавањем сепаратистичких тенденција у Мађарској, сматрали су ове немачке идеје нереалним и настављали су припреме за рат против Србије, мада се нису отворено одупирале кајзеровим концепцијама и били присиљени да одлажу ратне планове на Балкану. То их је доводило до депресивних расположења, али никако и на помисао о преиспитивању своје ратне стратегије. Беч је остајао доследан у ставу: „Ми за догледно време морамо Србију да сматрамо и третирамо као непријатеља".

У погледу избора услова и тренутка за изазивање европског рата у политици Немачке, заправо њеног владара, од августа 1913. почели су постепено да се јављају нови тонови. У тајној инструкцији урађеној за све најважније државне факторе 16. августа, он је саопштио своју анализу стања и пројекцију спољне политике Немачке у блиској будућности. Кључна тачка те инструкције била је да су се у току и после балканских ратова све велике силе показале наклоњене миру и неспремне да ратују. Немачка треба то да искористи, да се одрекне своје миролюбивости, да се – што је из тога произилазило – одлучи на широку ратну акцију. Поред тог разлога на ову преоријентацију ка рату утицали су битно и економски чиниоци. Немачка привреда која је до тада била у брзовозном успону, стизала је до врхунца својих могућности и њој се као прека нужда указивало стварање „великог привредног простора у Европи". Он би обухватио Централну, део источне и целу југоисточну Европу, разуме се и Балкан. Као предуслов за његово стварање, било је неопходно искористити постојећу војну надмоћност Немачке, која би,

суочена са руским и француским програмима убрзаног наоружавања, за две до три године могла бити изгубљена. Време је, дакле, радило за Антанту, а не за Централне силе. Поред ратоборнијег понашања Француза и Руса, Немце је узнемиравало и крајње резервисано држање Британије која је на све понуде Берлина за договоре и нагодбе остајала нема. Уз све то и Италија је постајала све непоузданија као савезник. Из сабирања и сучељавања свих ових фактора, кајзеру и немачком политичко-војном врху наметао се само један закључак: Ако Немачка жели европску хегемонију мора што пре у рат.

Да би се припремио за доношење овакве судбоносне одлуке цар Вилхелм је решио да најпре поправи и учврсти односе са својим савезником Аустро-Угарском. У октобру је дошао у Беч да посети цара Франца Јозефа, коме је изрекао високо поштовање, а пред аустроугарским државницима је први пут испољио разумевање за њихово непријатељство према Србији. При том још није одустајао од концепције о везивању Румуније, Србије, Грчке и Турске за Централне силе. Истовремено заузимао је све арогантније држање према чланицама Антанте. У немачкој јавности распаљена је жестока шовинистичка и расистичка кампања и развијана је „историјска" теза о неизбежности обрачуна германског света са Словенима и „Галима". Све до касног пролећа 1914. између Берлина и Беча остајало је отворено питање да ли у велику ратну кампању, која неизбежно мора почети на Балкану, треба ићи са Србијом или против ње. Тек почетком јуна Немачка је прихватила аустроугарску концепцију. Први удар мора бити задат Србији. Нико се у Берлину није устезао да призна до чега то све може довести – до европског рата којем се тежило. У Беч је из Берлина стигла порука: За „потезање мача" мора се наћи неки повод, који ће за властиту јавност бити довољно прихватљив као разлог за отпочињање рата. Он је и нађен у Сарајеву 28. јуна 1914.

Епилог

„Грађанска Европа" и њена цивилизација су најславнији резултат и производ буржоаских револуција од краја XVIII до почетка XX века. Позивајући се на мађарског историчара Јаноша Беренда, Ерик Хобсбаум ово раздобље светске историје назива њеним „најдужим веком". По дужини трајања у њему започетих, и до одређеног степена остварених, циљева грађанских револуција које су се у том веку догађале, по кохеренцији историјских достигнућа, та метафора је оправдана.

Врло далеко смо од помисли да су та достигнућа и приближно заокружена, да је целокупна историја у њима створила јединствену и хармоничну целину старог континента, од Атлантика до Урала. Њени степени, нивои, обими и квалитети економског, друштвеног и политичког развоја, њена културна својства и особеност њених духовних, мисаоних и уметничких творевина, били су крајње разуђени, разноврсни и нехармонични да би се могло говорити о јединствености европске грађанске цивилизације. Исто тако, далеко смо и од уопштавања и синхронизација револуција које су изнедриле грађанску Европу и њену цивилизацију. Оне нису биле усаглашене ни по узроцима и поводима који су их изазивали, ни по феноменима и садржајима који су их одликовали, ни по исходима којима су се завршавале. Неке од њих бивале су, како је говорио Антонио Грамши, „недовршене" и „промашене", дајући деформисане много мање резултате од очекиваних. Зато су историјски резултати грађанских друштава већ од самих почетака носили у себи дубоке противречности, унутрашње нескладе, пукотине и клице које ће већ у наредном раздобљу „најкраћег века" (1914–1990), многе њене највредније цивилизацијске тековине довести у питање, или сасвим разорити.

Ако грађанску Европу, ону од 1770-их до 1914. године, ипак сматрамо препознатљивом по тој „европској цивилизацији", а њу изводимо из остварених циљева револуција, онда је потребно одредити шта је револуција, или бар шта сматрамо револуцијом и на које њене тековине мислимо.

Још на самом почетку епохе грађанских револуција (1793), њену најконцизнију дефиницију, која у основи вреди и данас, дао је „револуционарни маркиз" Жан-Антоан Кондорсе. За њега је револуција промена света у којој се изједначавају народи, остварује једнакост међу људима и постижу услови за напредак и усавршавање човека. А све је то радикална и свестрана промена „чији је циљ слобода". Револуција је, дакле, ос-

вајање слободе. Није далеко од тога ни суштина револуција коју је одређивао марксизам. Иза тога, међутим, одмах следи и питање: Шта је слобода за коју се бори грађанска револуција и које вредности и циљеве треба достићи да би она била остварена? Да ли су то само тековине темељних привредних, друштвених и политичких преображаја који су се одиграли у енглеској индустријској револуцији од 70-их година XVIII века и преносили се у следећем столећу широм света, обогаћени дубоким и драматичним социјалним и политичким ломовима, прерасподелама друштвених структура и политике моћи (Хобсбаумова „двојна револуција“), или је и нешто знатно шире? Сам Хобсбаум је на то дао основе за одговоре у својим фактографски и интерпретативно богатим књигама *Време револуција*, *Време капитала* и *Време империја*.

Слобода којој теже грађанске револуције и друштва проистекла из њих је веома широк, али нити свеобухватан, нити до краја остварљив људски сан о слободи. Остварљивост слободе има границе које грађанско друштво не може да прекорачи. Те границе поставила је већ *Декларација права човека и грађанина* из 1789. До њих свет није стизао, ни брзо, ни безболно, нити у једном замаху. Да би се њени циљеви реализовали у самој Француској требало је да прође готово читав један век и да је потресе десетак ратова и још три грађанске револуције – 1830, 1848. и 1870. Шта тек рећи о драматичним и трагичним збивањима и борбама за принципе ове *Декларације* које су цео век потресале Европу од Пиринејског, Апенинског и Балканског полуострва, преко Централне Европе, до Балтика, Северног леденог мора, Волге и Каспијског језера све до 1905–1907. године.

Која су то начела за којима је чезнула и за које су тако дуго крварили европски народи? Била су то начела проистекла из најплеменитијег слогана светске историје: „Слобода, једнакост, братство“. Та три узвишена начела Декларација је конкретизовала у циљ: слободу, једнакост свих људи пред законом, неограничене могућности привредне иницијативе, гарантовање приватне својине над средствима рада и производње, политичка права грађана која подразумевају слободу мисли, речи, писања и организовања. Сва та права имала је да штити и гарантује државна власт. Да би то била у стању, та власт и сама мора да буде контролисана, а њена самовоља према грађанима онемогућена и сузбијена. Носилац суверенитета у држави је народ преко својих изабраних представника. То се односи како на појединце тако и на припаднике нације. Ако се индивидуална слобода протеже до граница угрожавања слободе других индивидуа, онда и колективна слобода подразумева права народа на властиту слободну националну државу. Међу свим овим начелима три су суштинска и фундаментална: једнакост грађана пред законом, неприкосновеност приватне својине и слобода привредне иницијативе.

Већ ови свечани, колико и хуманистички и далекосежни принципи грађанског друштва слободе и правде носили су у себи клицу дубоке противречности. Њих садрже питања може ли се у реалном животу у условима приватне својине и природне неједнакости људских бића у пуној мери остварити једнакост политичких права и једнакост пред законом; може ли огромна имовинска неједнакост у друштву обезбедити превазилажење класних, социјалних и политичких противречности и сукоба; може ли сваки грађанин имати једнаке могућности учешћа у политичком животу, у остваривању прва на рад, у једнакости услова за пристојну егзистенцију, образовање, културу и верско изражавање? Може ли, најзад, очекивати друштво у којем ће владати људска солидарност, моралне норме грађанског друштва и услови за „максимализацију среће“, о којој је писао Џереми Бентам?

Никад и нигде сви ови идеали нису остваривани ни остварени брзо и у потпуности. Ка њима се тежило, за њих се борило, али супротности које су трајале у процесу изграђивања грађанских друштава биле су понекад збиља ругобне и одвратне. Алексис де Токвил (да о Марксу и Енгелсу и не говоримо) писао је да је буржоаско друштво „клоака из које је потекло суво злато“. Његов стреловити материјални напредак, човек је платио падом на „најнижу тачку своје бруталности“.

Ако је у природи егоистичне људске личности да се безобзирно и брутално бори за свој лични успех, који је у крајњој линији био покретач и материјалног и општедруштвеног развоја, газећи појединца, она је произвела и позитивне стране тог егоизма: одговорност, индивидуалну тежњу ка успеху и стваралачким обавезама. С друге стране, у те, такође позитивне, резултате трајне људске природе, био је и стални, спонтани као и организовани отпор угњетавању, неправди, сиромаштву, материјалној и духовној беди. Зато се грађанско друштво и градило кроз непрекидне борбе и сукобе: идеолошке, политичке, друштвене, али и оружане. Иза сваке револуције долазио је „крик за новом револуцијом“; иза сваког оствареног циља јављао се осећај његове недовршености или промашености, и постављани су нови захтеви.

Упркос свему, плативши их тешким, понекад и претешким жртвама (пре свега људским), грађанска Европа је у „дугом деветнаестом веку“ остварила низ епохалних материјалих, интелектуалних, моралних, социјалних и политичких тековина које историја, докле год буде постојала, мора чувати од заборава. Људски ум је склон и пренебрегавању и злоупотреби прошлости. Знања о њој су све мања, а манипулисање њима, тако осиромашеним и убогаљеним су све већа. Историчари, опет, свесни недељивости историјског времена, приметног или неприметног, признатог или непризнатог, присуства прошлости у садашњости, а и у бар сагледљивој будућности, наклоњени су једном другом, додуше мање неп-

раведном, огрешењу према прошлости. Склони су да пренаглашавају значај, динамику и тековине епохе, раздобља или појава којима се баве.

Историчар грађанског друштва епохе револуција 1770–1914. не ризикује омашку ако каже да је у то доба стари континент остварио такав напредак и преображај који га је учинио центром тадашњег света. Ма колико несклада и у себи носила недовршености, европска цивилизација, њене материјалне и мисаоне вредности постепено су преплавиле читав континент. За непосредну будућност од још веће важности биће чињеница да су их експанзивне моћи европских народа преносиле и пресађивале – у мањој или већој мери, спорије или брже – и у све остале делове света. Међу тим тековинама развој науке, технике и технологије стоји на првом месту. Остварени напредак науке у мање од 150 година описаног раздобља превазишао је њена достигнућа у свим претходним миленијумима историје. Тај напредак омогућио је колосални привредни преображај у свим областима производних и других делатности: индустрији, саобраћају, трговини, финансијском пословању, пољопривреди, угоститељству, забави и разоноди, а што је од овог последњег много важније у брзом подизању хигијенских и здравствених услова живота, те ширењу образовног нивоа становништва велике већине европских земаља. Две индустријске револуције кроз које је Европа прошла од 1770. до 1914, које се називају „веком парне машине" и „веком електрицитета и мотора са унутрашњим сагоревањем", праћени су раздобљима тешко појмљиве беде, патњи огромног броја радног ставновништва и велике распрострањености материјалног и духовног сиромаштва, колебања, криза и застоја у економском развоју, али и непрестаним револуционарним техничким и технолошким проналасцима и иновацијама које су унапређивале продуктивност, рађале нове потребе и шириле потрошњу. То је био најважнији разлог експлозивног демографског раста готово свих држава, удвостручавањем европског становништва. Ако се томе дода и стални, све већи, прилив акумулације и богатства стеченог немилосрдном експлоатацијом прекоморских колонија и зависних подручја још је лакше разумети стреловити успон привреде и друштвених промена најразвијенијих европских земаља.

Овакав привредни развој одлучујуће је утицао и на друштвена таласања и сукобљавања у целом раздобљу историје грађанске Европе. При том се мора, пре свега, имати у виду нoторна чињеница да је буржоаско друштво, друштво неравноправности, дубоких социјалних разлика, неправди и тешке експлоатације. У првој половини XIX века то се манифестовало морем беде и очајног положаја великог дела народа у готово свим земљама, нарочито онима које су пролазиле кроз прве фазе индустријске револуције. Те чињенице и њених претњи по укупни друштвени и привредни развој постепено су постајале свесне и водеће политичке структуре већине европских држава. У том погледу револуција 1848–1849. године, имала је подстицајан значај. Широм Европе укидани су остаци феудалних односа (осим у Османском царству), а предузимане су, најпре крајње скромне и шкрте, а пред крај XIX века знатно слободније и шире, мере на поправљању материјалног положаја, друштвеног статуса и политичких права све бројније радничке класе и осталог неравноправног дела народа. Беда сиромашних се смањивала, али је главна друштвена неправда остајала: најсиромашнији су постајали мање сиромашни, али су богати постајали све богатији, а то је и даље подстицало озбиљне друштвене сукобе, нарочито у аграрним подручјима неких земаља – Шпанији, Италији, Ирској, Русији, на Балкану. Одговори на те неправде били су штрајкови, демонстрације, терористичке акције, сељачке буне, претње грађанским ратовима, а на крају и двема закаснелим буржоаским револуцијама: 1905–1907. у Русији и 1908. у Турској. Друштвено тло Европе је било перманентно немирно, али се у последњој фази (крајем XIX и почетком XX века) смиривало и није претило тешким унутрашњим ломовима. Зато је то време и названо „belle epoque". Испред њеног привидног спокојства брзо су нарастеле друге опасности.

Политичке слободе и демократија, парламентаризам и контрола извршне власти, што шире и активније учешће и утицај народа у управљању државом је такође један велики пројекат грађанских револуција и једна мучно и споро, кроз многе вербалне и физичке сукобе, у добром делу остварена тековина буржоаске Европе. Вођени идејама Локових политичких теорија и рационалистичко-просветитељском вером да ће људи наћи разумна решења да створе либералну политичку државу која ће свима обезбедити практиковање политичких права, у многим европским земљама је сломљен и савладан владарски апсолутизам и уведен тип либералне грађанске државе – уставне и парламентарне монархије. Испоставило се, међутим, да су либерални режими далеко од политичке равноправности свих грађана. Био је тај либерализам демократија без народа, демократија за најбогатије и најмоћније слојеве друштва ради одбране њихових материјалних, социјалних и политичких привилегија и интереса. Дефинишући такав либерализам Александар Солжењицин је с правом констатовао да је борба народа за остваривање изворних начела либерализма – демократије, била вековни процес који је постигао бар делимичне успехе. Ширење бирачког права све до општег, које је у грађанском друштву и даље искључивало жене, у великом броју земаља је до 1914. демократију довело до граница коју јој је одредила буржоаска револуција. Мађарски историчар и политички теоретичар Иштван Бибо је такву демократију дефинисао као „супра структуру буржоазије", односно „објективну технику практиковања слободе" која је ипак ограничена и контролисана. У њој је друштво било (и остало) потчињено држави у којој је бирократија, вођена захтевима и потребама „елита", усмеравала народне жеље и понашања. И таква, грађанска демократија је бра-

нила државу од апсолутизма, деспотије и тоталитаризма. Остала је, ипак, недовршена и недовољно отпорна према шовинистичкој или класној, односно „надкласној" (бирократској) самовољи – владавини у име нације или класе. Тако су два чврсто повезана појма – револуција и демократија – остала у трајној вези и недовршености.

Сличну или тежу судбину доживела је у грађанској Европи револуционарна идеја о правима и слободама нације. Њен пут имао је обрнути смер од путева политичке демократије. Идеја националне слободе, националне државе и права сваке нације на равноправност дуго се развијала као демократско средство модернизације грађанског друштва. Она је то и била носећи у себи мање или више скривену амбицију и потенцију хегемонизма и потчињавања припадника других народа. У вишенационалним империјама, или рано интегрисаним великим националним државама та амбиција се није много ни скривала, осим што је оправдавана вишим историјским или политичким и државним разлозима. То је дошло до изражаја, на пример, у односу Енглеза према Ирцима, Велшанима и Шкотима у Британији, Немцима према Мађарима, Италијанима и словенским народима у Аустрији, касније и Мађара према припадницима немађарских народа у својој половини двојне монархије, Немцима према Пољацима, Руса према неруским народима у својој империји. Прерастање демократског у агресивни освајачки национализам, шовинизам, иредентизам, чак расизам, хараће готово целом Европом у последњим деценијама XIX века и у годинама пред Први светски рат. То ће бити једна од најтежих и трагичних последица изневеравања изворних основа грађанских револуција.

Као супротна тековина овим драстичним нарушавањима грађанских идеологија и револуционарних начела треба поменути слабљење клерикализма и ширење верске толеранције, слободу научног стваралаштва у друштвеним и хуманистичким наукама, бујање мноштва покрета, стилова и праваца у књижевности, музици, ликовном стваралаштву, архитектури и примењеним уметностима. Они никако нису били апологије грађанског друштва, већ убојита критика његових несавршености и наказности, упозорења на муку живота и цивилизацијску кризу која се приближава. Противречније су идеје у филозофској и друштвеној мисли. Започети ангажованим или херметичким филозофским умовањима рационализма материјалистичког, или идеалистичког система, и механицистичког и дијалектичког метода, филозофија је изродила и две велике мисаоне синтезе XIX века (позитивизам и марксизам), које су, као и многе друге тековине грађанске цивилизације на крају разматраног периода почеле западати у недоумице и кризе. Појачаће их погубне антидемократске, ирационалистичке, националистичке и расистичке идеологије тога времена.

* * *

На крају овог резимеа историјских особина грађанске Европе у раздобљу 1770–1914. поставља се логично питање, може ли се говорити о њеном идентитету и њој као целини у односу на остали свет тога времена. Волфганг Шмале је своју књигу *Историја европске идеје* и започео питањем: „Шта је Европа?" Излагао је историју идеја о европском јединству од старогрчког мита о Фениксовој кћери Европи и њеној отмици од стране бога Зевса, преко грчких, римских, каролиншких и хришћанских, до рационалистичких пројеката европског универзализма. А све то у време док појам Европе ни географски није био дефинисан. У доба револуција Наполеон је уједињење Европе замишљао као универзално „Велико француско царство" под својим жезлом, а у грађанском друштву неки племенити умови и борци за свеопшту слободу и демократију (Сен-Симон, Мацини, Иго) кројили су визије Еропе као федерације равноправних нација. Насупрот њима империјалистичко раздобље је понудило другачија решења: колонијалистичка под вођством најјаче колонијалне империје – Велике Британије (Сесил Роудз), или тоталитаристичка (Ниче, Х. С. Чемберлен) уједињену поробљавањем од германског надчовека.

Све до пре неколико деценија историчари су били скептични према јединству Европе па и према могућности дефинисања њеног идентитета. У предговору књизи мађарског историчара Јенеа Сича, *Три Европе*, објављеној на француском језику, славни Фернан Бродел није одбацивао мишљење о цивилизацијском нејединству Европе, сматрајући идеју о њена три ентитета „оригиналном парадигмом сложене историје нашег континента". Није, међутим, искључивао ни могућност изградње блиских друштвених структура које Европу могу све тешње повезивати. Идући трагом свог учитеља Бибоа, Сич је отишао корак даље. Упркос оштрој географској и историјској издељености Европе на три удаљена и неспојива подручја (западно, централно и источно), Сич је уочио да су грађанске револуције изједначавањем појмова *друштво*, *нација* и *држава* у свим деловима старог континента створиле јединствени модел који може бити средство приближавања ових ентитета. Велика сметња таквом процесу биће мали народи Централне и Источне Европе о чијој „беди" је Бибо и написао импресивну књигу.

За нас је, међутим, на овом месту најважније питање да ли је у епохи развијеног грађанског друштва (1770–1914) могуће говорити о европском идентитету.

Упркос свим нехармоничностима и дискрепанцијама у путевима и хронологијама развоја капитализма и грађанских друштава по појединим земљама и регионима Европе, свим посебностима у начину њиховог живота, свим дубоко различитим традицијама и историјским судбинама европских народа, има неколико преважних особина и историјских токова који омогућују макар условну идентификацију идентитета Европе. Сви ти токови могу се сврстати у две групе, или два круга историјских феномена.

Првом кругу тих феномена припада свеопшти слом феудализма и тријумф капиталистичких односа и друштвених структура које су се изградиле на широким просторима од Британских острва, до руских чернозема и степа, од Скандинавског до Балканског полуострва. Тај тријумф је био и предуслов, али и последица великих индустријских преврата који су лаганим, или брзим корацима марширали са запада на исток да би до Првог светског рата створили развијене привредне структуре индустријског типа, или бар њихове зачетке и полазне пунктове: саобраћајног (железничког, друмског, пловног, али и телекомуникационог) који је од половине XIX столећа незамисливо убрзао промет људи, роба, знања и информација међу такорећи свим и најзабаченијим кутовима Европе. И та је појава доприносила стварању осећања припадности својеврсној континенталној целини.

Други круг феномена који доприносе развоју европског идентитета припада сферама политике, идеологије, људске мисли и духа, културе и уметности и, што је можда требало ставити на прво место, интегративних процеса националних заједница и држава. У политичкој сфери идејама либерализма, парламентаризма и демократије већ од краја XVIII и у првим деценијама XIX века била је запљуснута цела Европа. Много дуже, суровије и крвавије биле су борбе за њихово остваривање. Сличном брзином ширила се и друштвена и филозофска мисао: од француског рационализма и немачке класичне филозофије (Кантовог трансцендентализма и „категоричког императива“ те Хегелове идеалистичке дијалектике), утопистичких сањарија и неостварљивих пројеката, преко великих позитивистичких и дијалектичко-материјалистичких филозофско-социолошких синтеза, до много ирационалистичких умовања и учења, рачунајући и руску религиозну филозофију.

Друштвене теорије намењене уклањању несклада и неправди капиталистичког система – од утопијског и „научног“, до хришћанског социјализма и до револуционарне демократије продрле су у многе, а неке и у све, друштвене организме грађанске Европе. Из њих су се преносиле и ван европског континента.

Уметничка и научна струјања, која су се умножавала великом брзином нису признавала и познавала никакве државне, ни националне границе, упијајући у себе и вредности националних и локалних култура.

Ако данас искључиви заговорници глобализма, мондијализма и Маклуановог „глобалног села“, на нације гледају као на препреку и сметњу обједињавања Европе и целог света, које „нема алтернативу“, у грађанској Европи, кад је овај континент доживео свој апогеј, није било тако. Нација образована на основама блиског етничког порекла, заједничког језика, историјске традиције и особених, оригиналних и непоновљивих културних вредности, којима се у појединим случајевима и историјским приликама прикључивала и верска припадност, била је изразити облик модернизације и еманципације европских друштава од феудалних локализама и апсолутистичког насилног државотворства и непризнавања улоге народа. Једном формиране као друштвене, државне, политичке заједнице, нације су широм Европе постале нераскидиви колективи, чији је крајњи исход прерано замишљан као степеница ка стварању демократски окупљених и уједињених равноправних нација, са њиховим очуваним вредностима и посебним интересима. Та замисао није остварена. Уместо кретања ка јединственој Европи нације су еволуирале у чврсте, непомирљиве и сукобљене државне целине чији ће интереси постати, ако не главни узрок, оно бар најснажније образложење будућих трагедија.

Свим овим компонентама посебног идентитета грађанске Европе треба на крају додати и норме грађанског морала који је постао бар оријентир у животу већине европских друштава. Изведен недоследно, из хришћанских моралних норми већ и самих доведених у питање, грађански морал је био препун кршења, лицемерства, одступања и неискрене примене. И поред тога, грађански морал јесте био нека општеприсутна веза европских друштава XIX и почетка XX века која је доприносила стварању њеног идентитета.

Према нашем претежно књишком, али бар делимично и животном, или из туђих сећања прикупљеном искуству, овај кратки ход кроз историју нашег континента у раздобљу од 1770. до 1914. допушта да говоримо о грађанској Европи, њеној цивилизацији и њеном историјском идентитету.

* * *

Излагање овог трокњижја покушаћемо да окончамо погледом на судбину баштине грађанске европске цивилизације изграђене у „најдужем веку“ и слутњама о томе шта је од те баштине преживело у „најкраћем веку“ и шта (и да ли ишта) и како преноси у трећи миленијум. Оно што је једино сигурно наслеђе које се ничим не може довести у питање то је галопирајући наставак научне, техничко-технолошке револуције и енормни демографски пораст, који је у Европи био ипак најспорији. Све остало је релативизовано и подложно дискусијама и неслагањима.

Данас најауторитативнији историчар XIX и XX века, Британац Ерик Хобсбаум, писац, између осталих, и књиге *Доба екстрема*, *Историја кратког деветнаестог века 1914–1991.* сасвим је у праву кад тврди да је Први светски рат означио „слом (западне) цивилизације деветнаестог века. Ова цивилизација била је капиталистичка по својој привреди; либерална по својој уставној и правној структури; буржоаска по лику за њу карактеристичне хегемонистичке класе; ликовала је због свог напретка, науке, знања и образовања, материјалног и моралног прогреса и била је

дубоко убеђена у средишње место Европе, родног места револуција̂ у наукама, уметностима, култури и индустрији, чији су војници освојили и потчинили већи део света у који је продрла њена привреда... и чије су главне државе формирале систем светске политике.“ Грађанска Европа је с поносом веровала да ће њен „скоро непрекидни напредак“ у интелектуалном, моралном и материјалном погледу бити бескрајно дуг и да ће се постепено преносити и на остали, неразвијени свет. Чак и после појава нових моћних центара грађанске цивилизације почетком XX столећа, па ни после Првог светског рата, који је означио њен претећи сумрак, грађанска Европа није губила веру да ће цивилизација развијена „у миљеу њене средње класе“, која је сматрана најсавршенијом, наставити да се шири и да својој постојбини обезбеђује водеће место у свету.

Двадесети век је распршио то самопоуздање и веру Европе у своје врлине. После само две деценије „примирја“, Европа је у Другом светском рату доживела дефинитивни пад. Свет је престао да буде европоцентричан, моћ и снага нових историјских тенденција и иницијатива, прешли су у друге светске центре. Истина, њена угрожена богатства, њени разорени интелектуални капацитети и њени стандарди и навике живота у благостању, бар на развијеном Западу континента, били су релативно брзо обновљени, достизали су још више нивое од оних предратних, али визије и концепције будућег света биле су у другим рукама и туђим пројектима. Најумнији политички лидери и мислиоци разумели су тенденцију не само губљења водеће позиције, већ и цивилизацијског идентитета Европе чак и у тзв. „златним деценијама“ европског и светског развоја 50-их и 60-их година XX века. Они су покушали да јој се супротставе постепеним обједињавањем европских снага и моћи на привредном, културном, правном и политичком плану. То обједињавање је још одмах после Другог светског рата било иницирано и подржано с друге стране Атлантика, извођено по америчким узорима и моделима, како би се у корену сасекла Де Голова визија Европе од Атлантика до Урала. Уместо тога изграђивана је и изграђена атлантска Европа, у оквиру евроатлантских интеграција – економских, политичких, војних и културно-идеолошких. У њима су тековине грађанске Европе XIX века остале у бледим траговима, јер историја ретко бележи потпуна ишчезнућа цивилизација, али познаје њихове деформисане реплике. Европа је у другој половини XX столећа доживела преображај који у далекој прошлости има преседан. Античко Римско царство је своју цивилизацију градило на темељима старогрчких вредности и утицаја, а онда је ту измењену и чак дехуманизовану и вулгаризовану цивилизацију ширила тадашњом екуменом и враћала је самим Грцима.

Сличан феномен одиграва се последњих пола века и у Европи. По америчком узору ствара се „наднационална“ Европска Унија која има задатак да осмисли „осећај европског идентитета“ који неће бити онај настало у претходној епохи, већ нови као супституција постојећих нација и држава. Хобсбаум овакво решење види, ако би се извело до краја, као знак дубоког опадања Европе јер јој је наметнуто са стране. То неће значити губљење сваког значаја Европе у глобалном систему света, али је неће ни сачувати самој себи. Јер значи „разарање прошлости“ која повезује савремено искуство „са искуствима ранијих генерација“. Будући да прошлост „није део трајне садашњости“ задатак историчара, без обзира на притиске које трпе, јесте „да памте оно што други заборављају“. Та мисија историчара, „потребнија данас но икад“ утолико је тежа што је „историчарима више стало до тога да се прилагоде духу времена, начину живота и моди, него да представе нове чињенице, или да дају нова тумачења“ (Хари Хердер). А дух времена на прелазу из XX у XXI век управо јесте историјски заборав, одбацивање историје и поништавање националне свести.

Овај дух неговања неоригиналног европског наднационалног осећања и унификације националних држава, има за циљ њихову деградацију и у крајњој линији елиминацију. По свом лику и обличју тај дух фаворизују Сједињене Америчке Државе идеолошки га образлажући борбом за мир и људска права, а против тероризма и недемократских режима у свету. Овај концепт носи у себи озбиљне тоталитаристичке претње јер за унификацију, као легална и легитимна примењује три средства. Први најблажи, али и најспорији је „трансфер културе“, који се може постићи фаворизовањем политички примењивих друштвених наука, уметности, широко прихватљиве супкултуре, неговањем маргиналних, а потискивање кључне друштвене и, нарочито, националне проблематике. Друго средство је изградња економског система и моделовање социјалне организације и колективног менталитета мондијалистичког карактера и то како саветима тако и грубим притисцима. Као треће, драстично али и брзо и ефикасно средство, не искључује ни оружано насиље. То значи да се борба за мир и истребљење широко тумаченог тероризма може водити и ратом, и државним или тероризмом међудржавних коалиција. Ти ратови се више не воде, нити се планирају светским конфлаграцијама, већ као „више мањих, или већих, али такође сурових и крвавих, бојишта у Европи, Азији и Африци и нико их неће назвати правим именом: рат. Укратко, глобална опасност од рата није нестала. Она се само изменила.“ А зато је потребан „глобални неред у животу целог света којем нема ко да се супротстави.“

Какав би био свет створен по овом моделу? Можда мање мрачан од оног каквог се плашио Дејан Медаковић: „обезљуђени свет у којем ће остати само бездушни човек, вечно халапљив да се домогне и шчепа понуде овог света. Биће то трка која нема краја, а њене жртве остаће неожаљене.“

Има ли овакав свет алтернативу и да ли је цивилизација грађанске Европе оставила нека упоришта за његово другачије глобално обликовање? Иако су, по његовом мишљењу у XX веку крахирале све велике деветнаестовековне идеологије, Ерик Хобсбаум алтернативу (истина слабашну) види у нацији, њеној неслућеној трајности и жилавости у одбрани властитог идентитета. Она се упорно одупире идеологији унификације света. Идеје националне посебности и светског јединства судариле су се до искључивости. Као важан фактор националних енергија и емоција јавило се „неповратно ширење понора између богатих и сиромашних земаља света“, до којег доводи интерес профита стављеног изнад свих других природних људских интереса, тежњи и осећања. Нуди ли то наду да ће глобални свет и Европа у њему бити демократскија и праведнија асоцијација слободних нација од наднационалне тоталитарне државе, или га неће уопште бити? Најпоузданије средство да тријумфује ова нада постаје „национална култура која изграђује дух и осећај јединства и припадности датом колективном организму који поседује и заједничке материјалне интересе.“ Зато је, закључује Хобсбаум, можда „најупадљивија карактеристика краја двадесетог века напетост између убрзаног процеса насилне глобализације и неспособности и друштвених установа и колективне свести људи да тај процес прихвате. Доста чудно, индивидуална људска свест је имала мање невоља при прилагођавању свету сателитске телевизије, електронске поште, празника на Сејшелима и свакодневног трансконтиненталног путовања“, него кувању у лонцу националне и културне итеграције. Историја, која се не зауставља, пружиће одговоре на ове дилеме. А онда ће је чекати нове.

Регистар личних имена

А

Абдул Керим-паша (Abdul Kerim pasha), турски војсковођа – 223

Абдул-Азис (Abdul Aziz) I, туски султан – 221, 222

Абдул-Хамид (Abdul Hamid) II, турски султан – 222

Авенариус (Avenarius Richard), творац и протагониста емпириокритицизма – 48

Адер Клемент (Ader, Clement), француски инжењер и проналазач – 17

Ади Ендре (Endre, Adi), мађарски песник – 147

Адлер Виктор (Adler, Victor), јеврејски јавни и културни радник – 138, 139

Ајнштајн Алберт (Einstein, Albert), научник, филозоф – 61, 62

Аксельрод (Аксельрод Павел, Борисович), руски социјалиста – 56

Александар (Александр) I , руски цар – 182

Александар (Александр) II, руски цар – 169, 171, 172, 174, 205, 206, 208, 212, 223, 229, 235

Александар (Александр) III, руски цар – 171, 172, 174, 179, 212

Александар Батенберг (Александаръ I Батенберг), кнез Бугарске – 254-256

Александра (Алексис, Aliex of Hesse), руска царица – 174, 184

Алимпић Ранко, генерал – 225

Алфонс (Alfonso) XII, шпански краљ – 188, 189

Алфонс (Alfonso) XIII, шпански краљ – 189

Амадео (Amadeo), савојски принц, шпански краљ – 188

Андраши Јулиус (Ђула) (Andrássy, Gyula), гроф, угарски премијер, аустријско-угарски министар унутрашњих послова – 133, 199, 200, 204, 205, 212, 215–219, 222, 223, 227, 228, 230, 231, 236, 241–243

Аното (Hanataux, Gabriel), француски министар спољних послова – 200

Анри V Бурбонски, гроф (Henri V de Bourbon) – 85, 86

Апоњи (Apponyi, Albert), угарски министар – 147

Асквит (Asquith, Herbert), лорд, председник британске владе – 166

Ауерсперг Александар (Auersperg, Alexander von), кнез, аустријски премијер – 129, 130, 132–134

Ахмет Араби (Ahmed (Urabi) Orabi), египатски пуковник – 258

Б

Бабић Голуб, војвода – 226

Бав-Бекарић (Bava Beccarius, Fiorenzo), италијански генерал – 107

Бадени Казимир (Badeni, Kazimiers), пољски горф, председник аустријске владе – 141, 142

Бајст (Beust, Friedrich Ferdinand von), председник аустријске владе – 204

Балакирев (Балакирев Милий Алексеевич), руски композитор – 176

Баламашев (Балмашев, Степан Валерианович), студент, руски револуционар – 178

Балин (Ballin, Albert), паробродски магнат – 38

Балфур Артур (Balfour, Arthur), председник британске владе – 163, 166, 167

Бараш (Barache), француски анархиста – 95

Барер (Barrere, Camille), француски дипломата – 200
Барес Морис (Barrès, Maurice), француски политичар – 74
Барту Луј (Barthou, Jean Louis), председник француске владе – 100
Бат Исак (Batt, Isaac), ирски политичар – 155
Бах (Bach, Alexander), аустријски државник – 140
Bayer, Frierdich, оснивач фармацеутске компаније Bayer – 16
Бебел Аугуст (Babel, August), немачки социјалиста и писац – 46, 69, 117, 118, 121, 122, 125
Бек Валдемар (Beck, Max Wladimir von), председник аустријске владе – 144
Бекерел Анри (Becquerel, Henri), француски физичар – 61
Бел Александар Грејам (Bell, Alexander Graham), шкотски научник и проналазач, оснивач телефонске компаније Бел – 17
Беме Хајнрих (Böhme Heinrich), немачки научник – 73, 76
Бенигсен (Bennigsen, Rudolf von), немачки политичар – 115
Бенковски Георги, бугарски устанички вођа – 220
Бентам Череми (Jeremy, Bentham), енглески филозоф – 305
Бенц Карл (Benz, Karl), немачки аутомобилски инжењер – 17
Бер Анри (Berr, Henri), француски математичар и филозоф – 60
Бергсон Анри (Bergson, Henri), француски социолог и филозоф – 48, 50, 51
Берђајев Николај А. (Бердяев, Николай Александрович) – 54, 56, 170, 175, 176
Беренд Јанош (Berend, János), мађарски историчар – 303
Бернадот (Bernadotte, Jean-Baptiste), Наполеонов маршал – 192
Бернини (Bernini, Gian Lorenzo), италијански уметник – 67
Бернс Џон (Berns, John), раднички лидер у Енглеској – 166, 168
Бернштајн Едуард (Bernstein, Eduard), немачки социјалиста – 46, 68, 69, 121, 122, 125
Бертло (Berthelot, Marcellin), француски министар иностраних послова – 268
Бертхолд (Berthold, Lepold), гроф, аустроугарски министар спољних послова – 298
Bessemer Henry, енглески инжењер и проналазач – 15
Бибо Иштван (Bibó, István), мађарски историчар и политички теоретичар – 307, 309
Бизмарк Ото фон (Bismarck, Otto von), немачки канцелар – 81, 113, 115–121, 123, 124, 138, 199–207, 212–214, 222, 228, 231, 232, 241–244, 246, 247, 249, 250
Бизмарк Херберт (Bismarck, Hervert von), син Ота фон Бизмарка – 120
Билов (Bülow, Bernhard von), немачки канцелар – 124, 125, 199, 200, 242
Бисолат Леонида (Bissolati, Leonida), италијански социјалиста – 46, 107, 109
Бјели Андреј (Бугаев, Борис Николаевич – Белый Андрей), руски песник – 64
Бланки Огист (Blanqui, Louis Auguste), француски револуционар – 82, 88
Блок Александар (Блок, Александр Александрович), руски песник – 64
Боадефр (Boidefre), генерал, начелник француског Генералштаба – 96, 97
Богров Дмитриј (Богров, Дмитрий Григорьевич), руски револуционар – 184
Бодлер Шарл (Baudelaire, Charles), француски песник – 64
Бојкот Чарлс (Boycott, Charles), ирски капетан – 159
Болмар (Bolmar), немачки социјалиста – 122
Бон Гистав ле (Bon, Gustave le), француски социјални психолог – 59
Бонапарте Жером (Bonaparte, Jérôme; Карло (Charles) XIV, шведски краљ), француски принц – 90, 192
Бонемен Маргерита (Bonnemain, Marguerite de), љубавница Жоржа Буланжеа – 93

Бор Нилс (Bohr, Niels), дански физичар – 61
Борис Кобург, принц, бугарски кнез – 256
Бородин (Бородин, Александр Порфирьевич), руски композитор и хемичар – 176
Ботјов Христо (Ботев, Христо), бугарски устанички вођа – 220, 221
Брак Жорж (Braque, Georges), француски сликар и вајар – 67
Браћану (Brătianu, Ion), румунски државник – 242
Бријан Аристид (Briand, Aristide), француски политичар, министар и председник владе – 99, 100
Брисон Анри (Brisson, Henri), француски политичар и председник владе – 91, 94, 96
Брољи (Broglie, Albert), војвода од Брољија – 86
Брјусов Валериј (Брюсов, Валерий Яковлевич), руски песник – 64
Буланже Жорж (Boulanger, Georges), француски генерал – 91–93
Булгаков Сергеј (Булгаков, Сергей Николаевич), руски теолог, филозоф и економиста – 54–56
Булгарис (Bulgaris), грчки устанички вођа – 227
Бурбони (Borbón), шпанска владарска династија – 187, 188
Буржо Леон (Bourgeois, Léon), француски председник владе – 94, 96

В

Вагнер Рихард (Wagner, Richard), немачки композитор – 72
Вадингтон Хенри (Waddington, William Henry), француски политичар, министар иностраних послова, председник владе – 88, 242, 243, 246, 247
Вајан (Vaillant, Auguste), француски анархиста – 95
Вајлд Оскар (Wilde, Oscar), ирски писац – 64
Валас Грахам (Wallas, Graham), енглески социјалиста – 168
Валдек-Русо Рене (Waldeck-Rousseau, Pierre René), француски правник и државник, председник владе – 39, 98–100
Валдерзе (Waldersee, Alfrec von), немачки фелдмаршал – 276
Валери Пол (Valéry, Paul), француски песник и есејиста – 65
Валон (Vallon), француски посланик – 87
Валонтен (Valontin), француски генерал, шеф полиције – 82
Валуев (Валуев, Пётр Александрович), руски гроф – 171
Ван Гог Винсент (Van Gogh, Vincent), холандски сликар – 66
Веб Беатрис (Webb, Beatrice), енглески социолог и економиста; политичар – 68, 165
Веб Сидни (Webb, Sidney), енглески социлог и економиста; политичар – 165, 167, 168
Вебер Макс (Weber, Max), немачки социолог и економиста – 59
Велде Ван Дер (Vandervelde, Emile), белгијски социјалиста – 46, 191
Верге Ђовани (Verga, Giovanni), италијански писац – 64
Верешчагини (Верещагин), руска буржоаска породица – 173
Верлен Пол (Verlaine, Paul), француски песник – 64
Вернадски (Вернадский, Владимир Иванович), руски геохемичар и радиолог – 177
Вечера Марија (Vecera, Maria), грофица – 143
Вивијани Рене (Viviani, René), председник француске владе – 95, 100
Викторија (Victoria), британска краљица – 153, 158, 163, 199
Вилсон Данијел (Wilson, Daniel), француски посланик – 92
Вилхелм (Wilhelm) I, немачки цар (кајзер) – 105, 114, 119, 120, 199, 203, 205, 251
Вилхелм (Wilhelm) II, немачки цар (кајзер) – 34, 72, 119–121, 123, 138, 199, 200, 263, 272, 280, 281, 290, 298–300

Вилхелмина (Vilhelmina), холандска краљица – 192
Винделбанд (Vindelbland, Vilhelm), немачки филозоф – 49
Виндишгрец (Windischgrätz, Alfred), кнез, аустријски генерал – 82, 140, 141
Виндхорст Лудвиг (Windhorst, Ludwig), немачки политичар – 116, 117
Висконти-Веноста (Visconti-Venosta, Emilio), италијански министар иностраних послова – 108
Витгенштајн Лудвиг (Wittgenstein, Ludwig), енглески филозоф – 51
Вите Сергеј Ј. (Вите, Сергей Ј.), руски гроф, министар финансија, председник владе – 174, 178, 180–182, 200, 265, 281
Виторио Емануело II (Vittorio Emanuele II), италијански краљ – 101, 104
Виторио Емануело III (Vittorio Emanuele III), италијански краљ – 108
Владимир, брат руског цара Александра III – 171, 179
Воденски А. И., руски филозоф – 56
Волас Грејем (Wallas, Graham), енглески психолог; политичар – 69

Г

Галифе (Gallifet, Gaston de), француски генерал – 83, 98
Гам, француски инжењер – 16
Гамбета Леон (Gambetta, Léon), француски политичар – 85, 87–90, 202, 259
Гапон (Гапон, Георгий Аполонович), руски поп – 179
Ге (Ге, Николај Николаевич), руски сликар – 176
Гед Жил (Guesde, Jules), француски социјалиста – 46, 88, 94, 95
Герансон (Göransson, Göran Fredrik), шведски трговац и индустријалац (индустрија челика) – 15
Girault René, француски историчар – 11
Гирс (Гирс, Александар А.), руски државник и дипломата, министар спољних послова – 200, 263–265
Гледстон Вилијем (Gladstone, William), британски државни и политичар, председник владе – 153–156, 158–163, 208, 258, 260, 270
Глинка (Глинка, Михаил Иванович), руски композитпр – 176
Гобино Артур (Gobineau, Arthur de), француски дипломата – 72, 73
Гобле (Goblet, René), француски председник владе – 92
Гоген Пол (Gauguin, Paul), француски сликар – 64, 66
Голуховски (Gołuchowski, Agenor von), аустро-угарски министар спољних послова – 268, 271
Горемикин (Горемыкин, Иван Логгинович), руски председник владе – 181
Горки Максим (Горький, Максим), руски писац – 178
Горчаков (Горчаков, Александр Михайлович), руски државник и дипломата, председник владе – 199, 200, 203, 205–207, 212, 218, 222, 223, 231, 232, 234, 236, 242
Грамши Антонио (Gramsci, Antonio), италијански писац и политичар – 303
Греви Жил (Grévy, Jules), председник Француске – 87, 89–91, 257
Греј Едвард (Grey, Edward), енглески дипломата – 166, 199, 200, 281–283
Грис, проналазач – 16
Грифит Артур (Griffith, Arthur), ирски политичар – 162
Грот Н. Г. (Грот, Николай Яковлевич), руски филозоф – 56
Гурко (Гурко, Йосиф Владимирович), руски генерал – 235
Гучкови, руска буржоаска породица – 39, 173

Д

Дајмлер Готлиб Вилхелм (Daimler, Gottlieb Wilhelm), немачки инжењер, конструисао први аутомобилски бензински мотор – 17
Дамњановић Милан, филозоф – 53
Данилевски (Данилевский, Николаий Яковлевич), руски економиста, етнолог, филозоф и историчар – 55

Данлоп Џон (Dunlop, John Boyd), шкотски ветеринар и проналазач, патентирао је изум пнеуматика и основао друштво за производњу пнеуматских гума – 17
Дарвин Чарлс (Darwin, Charles), британски научник – 60, 71
Де Гол (Gaulle, Charles de), француски генерал и државник, председник владе – 312
Девил Мајкл (Deville, Michael), ирски политичар – 159
Дега Едгар (Degas, Edgar), француски сликар – 65
Деказ (Decazes, Louis), француски војвода, министар спољних послова – 214
Делигеоргис (Deligeorgis, Epameinontas), грчки председник владе – 237
Делијанис (Deligiannis, Theodoros), грчки државник – 242
Делкасе Теодор (Delcassé, Théophile), француски државник и дипломата, министар иностраних послова – 199, 200, 274, 278, 280, 281
Делчев Гоце, македонски револуционар – 284
Дељанов, И. Д., (Делянов, Иван Давыдович), руски министар просвете – 172
Демидови, руска буржоаска породица – 173
Депре (Deprez, Marcel), француски научник – 16
Депретис Агостин (Depretis, Agostino), председник италијанске владе – 103, 104
Дерби (Edward Stanley, Earl of Derby), лорд, британски министар – 206, 228, 234, 236, 241
Деруледе (**Déroulède**, Paul), француски политичар, посланик – 93, 97, 256
Диема, француски математичар и физичар – 48
Дизел Рудолф (Diesel, Rudolf Christian Karl), немачки проналазач, познат по изуму мотора са унутрашњим сагоревањем – 17
Дизраели Бенџамин (Disraeli, Benjamin, Earl of Beaconsfield), британски државник и политичар, председник владе – 156–159, 199, 206, 209, 213, 218, 229, 230, 242, 243, 246, 247, 251, 257, 258
Дилтај (Dilthey, Vilhelm), немачки филозоф, историчар, социолог и психолог – 50
Дипи Шарл (Dupuy, Charles), француски председник владе – 94
Диркем (Durkheim, David Émile), француски мислилац и теоретичар – 58, 59
Дирозел Жан-Батист (Durozelle, Jean-Baptiste), француски историчар – 35, 200
Дифор (Dufaure, Jules Armand), француски председник владе – 87
Дјуи (Dewey, John), амерички филозоф и психолог – 53
Домантович (Домантович, Василий Васильвич), руски пуковник – 210
Дон Карлос (Don Carlos), шпански краљ – 188
Достојевски Фјодор Михаилович (Достоевский, Федор Михаилович), руски писац – 56, 172, 176
Драјфус Алфред (Dreyfus, Alfred), француски капетан – 73, 74, 96–98

Ђ

Ђорђе (George) I, грчки принц – 270
Ђолити Ђовани (Giolitti, Giovanni), италијански политичар и државник, председник владе – 107–111

Е

Еберт Фридрих (Ebert, Friedrich), немачки социјалдемократа – 125
Едисон Томас Алва (Edison, Thomas Alva), амерички физичар и проналазач, најпознатији по проналаску електричне сијалице – 16
Елизабета (Elisabeth), аустријска царица – 143
Елиот Хенри Elliot, Henry George), британски дипломата – 217, 230

Енгелс Фридрих (Engels, Friedrich), немачки социолог, филозоф и револуционар – 44, 45, 68, 117, 175, 305
Еренталь Алојз Лекс фон (Erenthal, Alois Lex von), барон, аустро-угарски министар спољних послова – 149, 150, 199, 200, 287, 288
Ерхард (Erchardt), породица, индустријалци – 38
Естерхази (Esterházy), мађарски гроф – 97

Ж

Жељабов (Желябов, Андрей Иванович), руски револуционар – 171
Жисран (Jusserand, Jules), француски дипломата – 200
Жомини (Жомини, Александр Генрихович), руски барон, државник и дипломата – 216
Жорес Жан (Jaurès, Jean), француски социјалиста – 46, 69, 95, 96, 99, 100
Жуковски (Жуковский, Николай Егорович), руски научник – 177

З

Засулич Вера (Засулич, Вера Ивановна), руски социјалиста и писац – 170, 175
Зах Франтишек (Zach, Alexandr), генерал – 225
Зењковски Василиј (Зенковски, Василий В.), руски богослов и филозоф – 54
Зињин (Зинин, Николай Николаевич), руски хемичар – 16
Зола Емил (Zola, Émile), француски писац – 63, 97, 98, 172
Зубатов С. В. (Зубатов, Сергей Васильевич), руски официр полиције – 178

И

Ибзен Хенрик (Ibsen, Henrik), норвешки писац – 64
Игњатијев (Игнатьев, Николай Павлович), руски генерал, државник и дипломата – 212, 215, 217, 226, 230, 241
Иго Виктор (Hugo, Victor), француски писац – 172, 309
Изабела (Isabella) II, шпанска краљица – 187, 188
Извољски (Извольский, Александр Петрович), руски министар иностраних послова – 199, 200, 282, 283, 287, 288
Ингарден (Ingarden, Roman), пољски филозоф – 52
Исмаил, египатски кедив – 258

Ј

Јаблочков (Яблочков, Павел Николаевич), руски научник – 177
Јагов фон (Jagow, Gottlieb von), аустроугарски државник и дипломата, министар иностраних послова – 299
Јакуб-бег (Yaqub Bek), пустолов, емир – 207, 208
Јаси Оскар (Jászi, Oszkár), мађарски политичар и историчар – 147
Јунг Густав (Jung, Carl Gustav), швајцарски психијатар – 58
Јушт Ђула (Just Gyula), мађарски политичар – 147

К

Кавур Камил (Cavour Camillo), италијански државник и дипломата – 133
Казимир-Перије (Casimir-Perier, Jean), француски председник владе и председник Француске – 94, 96
Кајо Жозеф (Caillaux, Joseph), француски председник владе – 290, 291
Калај Бењамин (Kállaj, Benjamin von), аустро-угарски министар финансија, дипломата – 252, 253
Каљевић Љубомир, политичар, председник владе, министа иностраних дела – 217
Камбон Жил (Cambon, Jules), француски дипломата – 7, 200
Камбон Пол (Cambon, Paul), француски дипломата – 200, 291
Кандински Василиј (Кандиский, Василий Васильевич), руски сликар – 67
Кановас дел Кастиљо (Cánovas, Castillo Antonio), шпански политичар – 188, 189
Кант Имануел (Kant, Immanuel), немачки филозоф – 48, 49, 310

Каприви (Caprivi, Leo von), генерал, немачки канцелар – 120, 124
Каравелов (Каравелов, Любен Стойчев), бугарски политичар – 220, 255
Карађорђевићи, српска владарска династија – 285
Каратеодори паша (Karateodori Pasha), турски дипломата – 242
Карев Никола, македонски социјалиста – 284
Карло XIV, шведски краљ в. Бонапарте Жером
Карлос I (Carlos I), португалски краљ – 190
Карнап Рудолф (Carnap, Rudolf), немачки филозоф – 51
Карнеги Ендрју (Carnegie, Andrew), амерички пословни човек – 71
Карно Лазар (Carnot, Lazare), јакобинац и математичар – 92
Каро, проналазач – 16
Карол (Carol) I, румунски краљ – 254
Карољи Михаљ (Károlyi, Mihály), мађарски политичар – 147, 242
Касерио (Caserio, Santo), италијански анархиста – 95
Катарина (Екатерина Великая) II, руска царица – 268
Катков (Катков, Михаил Никифорович), руски публициста – 171
Кауфман (Кауфман, Константин Петрович фон), руски генерал-губернатор – 209
Кауцки Карл (Kautsky, Karl), чешко-немачки филозоф и политичар, теоретичар марксизма – 46, 69, 122
Кафарел (Caffarelli), француски генерал – 92
Кевендиш, (Cavendish, Frederick), енглески лорд, министар за Ирску – 159
Кејнс Џон Мејнард (Keyns, John Maynard), енглески економиста – 40
Кејнс Џон Невил (Keyns, John Neville), енглески професор економије, отац Џ. М. Кејнса – 40
Кемпбел-Банерман Хенри (Campbell-Bannerman, Henry), председник британске владе – 166
Кербер Ернест фон (Koerber, Ernest von), председник аустријске владе – 143, 144
Кибаљчич (Кибальчич, Николай Иванович), руски научник – 171, 177
Кидерлен-Вехтер (Kiderlen-Wächter, Alfred von), немачки министар иностраних послова – 290, 291
Килмански (Kielmansegg, Erich), гроф, председник аустријске владе – 141
Киплинг Радјард (Kipling, Rudyard), британски писац – 73
Кирдоф (Kirdof, Emil), индустријски магнат, шеф Синдиката рајнских угљенокопа – 38, 115
Кири Марија Склодовска (Skłodowska-Curie), пољска хемичарка и физичарка – 61
Кирјејевски (Киреевский, Иван В.), руски филозоф – 54
Кирхнер Лудвиг (Kirchner, Ludwig), немачки сликар – 66
Киченер (Kitchener, Herbert, Earl Kitchener), енглески генерал – 262
Кјелен Рудолф (Klellen, Rudolf), шведски филозоф – 71
Клам-Мартиниц Хајнрих (Clam-Mortinic, Heinrich von), аустријски гроф – 129, 130, 137
Кле Паул (Klee, Paul), немачко-швајцарски сликар – 66
Клемансо Жорж (Clemenceau, Georges), француски политичар, државник и дипломата, председник владе – 89–91, 93, 98–100
Кловис Иг (Clovis, Hugues), француски песник и посланик – 90
Когалничану Михаило (Kogălniceanu, Mihail), румунски министар иностраних послова – 234, 242
Коен (Cohen, Hermann), немачки филозоф – 49
Кокошка Оскар (Kokoscha, Oskar), аустријски сликар – 66
Колаковски Лешек (Kolakowski, Leszek), пољски филозоф – 47, 48, 51
Комб (Combes, Émile), француски политичар, председник владе – 99

Кондорсе Жан-Антоан (Jean Antoine, Marquis de Condorcet), француски револуционар – 303
Кондратјев Николај Дмитријевич (Кондратьв, Николай Дмитриевич), руски привредни теоретичар – 29, 31
Коновалови, руска буржоаска породица – 39, 173
Коноли Џејмс (Connoly, James), ирски политичар – 162
Конрад Џозеф (Conrad, Joseph), пољско-британски писац – 65
Константин (Constantine), грчки краљ – 270
Конт Огист (Comte, Auguste), француски математичар и филозоф – 48
Корадини (Corradini, Enrico), италијански песник – 110
Корти (Corti, Lodovico), италијански министар – 242, 243
Костан ефендија (Kostan Efendi), турски дипломата – 215
Котек Софија (Sofia Hoenloe), грофица – 143, 144
Кошут Ференц (Kossuth, Ferenc), мађарски политичар – 148
Кригер (Kruger, Stephanus Johannes Paulus), пословни човек – 275
Кримски (Кримский), руски сликар – 176
Криспи Франческо (Crispi, Francesco), председник италијанске владе – 103, 105–107
Кристина (Christina), намесница шпанског краља Алфонса XIII – 189
Кробатин (Krobatin, Alexander von), генерал, аустро-угарски војни министар – 297
Круп (Krup), породица, индустријалци, власници фабрика оружја – 32, 115
Крупскаја Надежда (Крупская, Надежда Константиновна), руска револуционарка, Лењинова супруга – 175
Кубертен Пјер де (Coubertin, Pierre de), барон, француски педагог и историчар – 77
Кумундурос (Koumoundouros, Alexandros), грчки председник владе – 237, 238

Л

Лабриоле Антонио (Labriola, Antonio), италијански социјалиста, филозоф – 107
Лабулеј (Laboullay), француски дипломата – 263
Лав (Leo) XIII, папа – 76, 94, 104, 105, 117, 139
Лавал Густав де (Laval, Gustaf de), шведски инжењер, конструктор парне турбине – 16
Лампрехт Карл (Lamprecht, Karl), немачки историчар – 59
Ламсдорф (Ламсдорф, Владимир Николаевич), руски гроф, министар иностраних дела – 200, 281
Ланге (Lange, Konrad), немачки филозоф – 49
Лансдаун (Henry Petty-Fitzmaurice, Marquess of Lansdowne), британски министар иностраних послова – 281
Ланца (Lanza, Giovanni), председник италијанске владе – 103
Лапуж Ваше де (Lapouge, Vacher de), француски антрополог – 73
Ласал Фердинанд (Lassale, Ferdinand), немачки социјалиста – 117
Лафарг (Lafargue, Paul), француски социјалиста – 95
Лачинов (Лачинов, Димитрий Александрович), руски научник – 16
Ле Рој (Le Roy, Edouard), француски математичар и физичар – 48
Левски (Левски, Васил – Кунчев, Васил Иванов), бугарски устанички вођа – 220
Леконт (Lecomte), француски генерал – 82
Леноар Етјен (Lenoir, Etienne), белгијски инжењер – 17
Лењин Владимир Иљич (Ленин, Владимир Ильич), руски револуционар, државник и филозоф – 4, 31, 44, 46, 48, 56, 57, 69, 70, 175, 176
Леон Леони (Léonie, Leon), супруга Леона Гамбете – 90
Леон XIII, папа в. Лав XIII
Леонтјев К. Н. (Леонтьев, Константин Николаевич), руски писац – 56
Леополд II (Leopold II), белгијски краљ – 191
Лесепс (Lesseps, Ferdinand de), француски дипломата и инжењер – 95
Лешјанин Милојко, пуковник, министар војни – 225
Либкнехт Вилхелм (Liebknecht, Wilhelm), немачки социјалиста – 69, 117
Либкхнет Карл (Liebknecht, Karl), немачки социјалиста – 46, 69, 125
Лилиентал Ото (Lilienthal, Otto), немачки пионир ваздухопловства – 17
Лимијер (Lumière), браћа, пионири филма и фотографије у боји, једни од првих режисера у историји филма – 17
Литон (Liton, Edvard Bulner), лорд, вицекраљ Индије – 209
Лојд Џорџ (Lloyd George, David), британски министар финансија и председник владе – 167, 291
Лонај (de Launay), италијански државник – 242
Лорис-Меликов М. Т. (Лорис-Меликов, Михаил Тариелович), гроф, руски генерал – 170, 171, 178
Лоски Николај (Лоски, Николай Владимирович), руски филозоф – 54, 55, 57
Лубе Емил (Loubet, Émile), француски председник владе – 94, 97–99, 278
Луегер Карл (Lueger, Karl), аустријски политичар, градоначелник Беча – 138, 139
Луј Филип Орлеански (Louis Philippe de Bourbon, duc d'Orléans), војвода – 85
Лукач Ласло (Lukács, László), угарски премијер – 298
Луксембург Роза (Luksemburg, Róža), вођа пољског и немачког радничког покрета, политичарка, ревоуционарка и филозоф – 46, 69, 122, 125
Луцати (Luzzatti, Luigi), италијански политичар – 109

Љ

Љесков (Лесков, Николай Семёнович), руски писац – 176

М

Мајнеке Фридирх (Meinecke, Friedrich), немачки историчар – 60
Маковски (Маковский, Константин Егорович), руски сликар – 176
Максвел Џејмс Клерк (Maxwell, James Clerk), шкотски физичар и математичар – 16
Максим (Maxim), научник – 17
Маклуан (McLuhan, Herbert Marshall), канадски филозоф – 310
Маларме Стефан (Mallarmé, Stéphane), француски песник – 64
Малер Густав (Mahler, Gustav), композитор – 138
Малон (Malon, Benoît), аустријско-француски социјалиста и писац – 94
Ман Голо (Mann, Golo), немачки историчар и писац – 124
Ман Томас (Mann, Thomas), немачки писац – 63, 65
Мандељштам Осип (Мандельштам, Осип Эмильевич), руски песник и есејист – 5
Мане Едуард (Manet, Édouard), француски сликар – 65
Мантојфел (Manteuffel, Edwin Freiherr von), немачки гроф – 115
Мануел II (Manuel II), португалски краљ – 190
Маон Мак (Mac-Mahon, Patrice de), француски политичар, бонапартистички маршал, председник Француске – 86, 87
Маринети (Marinetti, Filippo Tommaso), италијански сликар – 64
Маркони Гуљелмо (Marconi, Guglielmo), италијански инжењер и физичар, један од оснивача бежичне телеграфије и изумитељ радија – 17
Маркс Карл (Marx, Karl), немачки филозоф, економиста, социолог и револуционар – 68, 117, 175, 305
Мартен (Martin, Pierre-Émile), француски инжењер – 15
Мартов (Мартов, Юлий Осипович Цедербаум), руски револуционар – 175, 176

Маршал Алфред (Marshall, Alfred), енглески економиста – 40
Маршан (Marchand), француски капетан – 262
Масарик Томаш (Masaryk, Tomáš), чешки политичар – 149
Матис Анри (Matisse, Henri), француски сликар – 66
Мах (Mach, Ernst), аустријски физичар и филозоф – 48
Махан Алфред Тајер (Mahan, Alfred Thayer), амерички адмирал – 34, 272
Махди (Muhammed Ahmad bin Abd Allah-Mahdi), муслимански вођа устанка у Картуму – 262
Махон Мак (Mac-Mahon, Patrice de), председник Француске – 247
Мацини (Mazzini, Giuseppe), италијански филозоф, политичар и револуционар – 309
Машет (Mashet), научник – 15
Медаковић Дејан, историчар уметности – 313
Мејо (Mayo), лорд, вице-краљ Индије – 208
Мејо (Maullor, Aristide), француски сликар и вајар – 66
Мек-Дугал (MacDougal), браћа – 15
Меликов в. Лорис-Меликов
Мелин (Méline, Jules), француски председник владе – 94, 96
Мендељејев Димитриј (Менделеев, Дмитрий Иванович), руски хемичар – 61, 177
Менелик, етиопски цар – 260
Мерешковски Дмитриј (Мережковский, Дмитрий Сергеевич), руски филозоф и писац – 56
Меринг Франц (Mehring, Franz), немачки политичар и историчар – 46, 69, 125
Мерсије (Mercier, Auguste), генерал, француски министар рата – 96, 97
Метерлинк Морис (Maeterlinck, Maurice), белгијски писац – 64
Метерних (Meternih, Klemens Vencel von), аустријски државник, политичар и дипломата – 140
Мехмед-Али-паша (Mehmed Ali Pasha), турски дипломата – 242
Мечњиков (Мечников, Илья Ильич), руски биолог – 177
Мидхат-паша (Mithat Pasha), турски државник – 221, 230, 232
Мијатовић Чедомиљ, историчар, политичар, дипломата, министар – 253
Микел (Miquel, Johannes von), немачки политичар – 115
Миклухо-Маклај (Миклухо-Маклай, Николай Николаевич), руски антрополог – 177
Мил Џон Стјуарт (Mill, John Stuart), британски филозоф – 154
Милан Обреновић, кнез и краљ Србије – 215, 217, 222, 226, 244, 253, 255
Миланковић Милутин, српски научник – 62
Милетић Светозар, политичар – 70
Миловановић Милован, дипломата, политичар, председник владе – 288, 289
Милран Александар (Millerand, Alexandre), француски државник, социјалдемократа, председник Француске – 39, 46, 69, 94, 95, 98
Миљуков (Милюков, Павел Николаевич), руски политичар – 181, 182
Миљутин (Милютин, Дмитрий Алексеевич), руски војни министар – 231
Мингети (Minghetti, Marco), председник италијанске владе – 103
Мински (Минский, Николай Максимович), руски писац и песник – 56
Минстер фон (Münster, Georg Herbert zu), немачки дипломата – 200
Михаилов (Миахайлов, Александр Дмитриевич), руски револуционар – 171
Михаиловић Стевча, политичар, председник владе – 215, 222
Можајски Александар (Можайский, Александр Фёдорович), пољско-руски проналазач, пионир ваздухопловства – 17
Молинари (Molinari), генерал, заповедник Војне границе – 227

Молтке млађи (Moltke, Helmut Johannes Ludwig von), немачки начелник Генералштаба – 299
Молтке Хелмут (Moltke, Helmut Karl Bernhard), немачки генерал – 203
Мондријан Пит (Mondrijan, Pieter), холандски сликар – 66
Монтескије Шарл (Montesquieu de Secondat, Charles), барон, француски филозоф, писац, политички теоретичар – 7
Мопасан Ги де (Maupassant, Guy de), француски писац – 172
Морас Шарл (Maurras, Charles), француски публициста и песник – 74
Морган Џ. П. (Morgan, John Pierpont), амерички финансијски магнат – 41
Морли (Morley, John), енглески писац и политичар – 166
Морозови, руска буржоаска породица – 39, 173
Мочари Лајош (Mocsáry, Lajos), мађарски политичар – 147
Мунк Едвард (Munch, Edvard), норвешки сликар – 66
Муравјов, руски министар спољних послова – 271
Мурат (Murad) V, турски султан – 222
Мусоргски (Мусоргский, Модест Петрович), руски композитор – 176
Мусолини Бенито (Mussolini, Benito), италијански политичар, председник владе – 111

Н

Наполеон I Бонапарта (Napoléon I Bonaparte), француски војсковођа, државник и цар – 74, 89, 192, 309
Наполеон III (Napoléon III Bonaparte), француски политичар, државник и владар – 85, 93
Наср Ел-Дин (Nasser El-Din), ирански владар – 210
Нибур-паша (Boghos Nubor Pasha), председник египатске владе – 258
Нивенхуис (Nivenhuis), холандски социјалиста – 46
Никола Петровић, црногорски књаз и краљ – 216, 226
Николај II (Николай II), руски цар – 77, 174, 178, 181, 184, 280, 281, 284, 288
Николај Николајевич, руски велики кнез – 180, 184
Ниче Фридрих (Nietzsche, Friedrich Wilhelm), немачки филозоф – 49, 50, 58, 309
Нобел Алфред (Nobel, Alfred Bernard), шведски хемичар, проналазач динамита – 32
Нобилинг (Nobiling, Karl Eduard), немачки анархиста – 118
Новаковић Стојан, историчар, државник, политичар, дипломата, председник владе – 288
Новиков, руски дипломата – 231
Носке Густав (Noske, Gustav), немачки социјалдемократа – 125

О

О'Нил Ејон (MacNeill, Eoin), ирски политичар – 162
Обреновићи, српска владарска династија – 285
Обручев (Обручев, Николай Николаевич), руски генерал, начелник Генералштаба – 265
Ојленбург (Eulenburg, Philip), немачки гроф – 115
Оријани (Oriani, Alfredo), италијански писац, есејист – 110
Осман-паша (Osman Nuri Pasha), турски војсковођа – 225, 235
Ото Николас (Nicolaus, Otto), немачки проналазач – 17

П

Павле (Павел) I, руски цар – 174
Павлов (Павлов, Иван Петрович), руски биолог и лекар – 177
Павловић Пеко, црногорски војвода – 216
Паладин Орел де (Paladines, Aurelle de), командант француске Гарде – 82
Палацки (Palacký, František), чешки историчар и политичар – 129

Панкхерст Емелин (Pankhurst, Emmeline), политичка активисткиња, сифражеткиња – 68, 168
Парнел Чарлс Стјуарт (Parnell, Charles Stewart), адвокат, ирски политичар – 158–163
Парсонс Чарлс (Parsons, Charles Algernon), енглески инжењер, конструктор парне турбине – 16
Паскали (Pascali), италијански песник – 110
Пачиноти (Pacinotti, Antonio), италијански физичар – 16
Пашић Никола, политичар, државник, председник српске владе – 294
Пелтон (Pelton), француски политичар – 90
Перије в. Казимир-Перије
Перкин Вилијам Хенри (Perkin, William Henry), енглески хемичар – 16
Перовскаја (Перовская, Софья Львовна), руска револуционарка – 171
Петар III (Пётр III), руски цар – 174
Петровић Божо, црногорски државник – 242
Пизаро Камиј (Camille, Pissarro), француски сликар – 65
Пије (Pio) VII, папа – 89
Пије (Pio) IX, папа – 101, 104, 117, 133
Пикар (Picquart, Georges), француски пуковник, министар рата – 97, 98
Пикасо Пабло (Picasso, Pablo), шпански уметник – 67
Пирс (Pierce, Charles Sanders), амерички филозоф – 53
Пирсон Карл (Pearson, Karl), британски научник – 71
Планк Макс (Planck, Max), немачки физичар – 61
Плате, (Plate, Georg) председник Северонемачког Лојда – 38
Плеве (Плеве, Вячеслав Константинович), руски министар унутрашњих послова – 172, 178, 277
Пленер, политичар– 140
Плеханов (Плеханов, Георгий Валентинович), руски филозоф – 44, 56, 69, 175
Победоносцев В. П. (Победоносцев, Константин Петрович), руски државник, оберпрокуратор Светог синода – 171, 172, 174
Поенкаре (Poincaré, Henri), француски математичар и физичар – 48
Поенкаре Рејмон (Poincaré, Raymond), француски државник, председник Француске – 39, 100
Попер Карл (Popper, Karl Raimund), аустро-британски филозоф – 51
Попов (Попов, Александр Степанович), руски физичар и електроинжењер, један од пионира радио-технике – 17, 177
Потоцки (Potocki, Alfred Józef), гроф, аустријски премијер – 130
Прохорови, руска породица – 39
Пруст Марсел (Proust, Marcel), француски писац – 65
Пугачов (Пугачёв, Емельян Иванович), вођа сељачке побуне – 175
Пушкин (Пушкин, Александр Сергеевич), руски писац – 176

Р

Радзивил (Radzivil), аристократска породица – 242
Радоњић Станко, црногорски државник – 242
Разин Стењка (Разин, Степан Тимофеевич), вођа сељачког устанка – 170, 175
Рајт (Wright), браћа, конструктори и пилоти првог авиона – 17
Рајхенбах Ханс (Reichenbach, Hans), немачки филозоф – 51
Рамполе (Rampolla del Tindaro, Mariano), кардинал – 76
Рангабе (Rangavis (Rhangabe), Alexandros Rizos), грчки државник – 242
Расел (Russel, Odo, Baron Ampthill), британски дипломата – 242
Расел Бертран (Russell, Bertrand), британски филозоф и математичар – 51
Ратациј (Rattacci, Urbano), италијански државник, председник владе – 103

Ратетфорд Ернест (Rutherford, Ernest), британски физичар и хемичар – 61
Рацел Фридрих (Ratzel, Friedrich), немачки географ и етнограф, зачетник антропогеографије – 7, 71, 272
Редмонд, (Redmond, John Edward) ирски политичар – 167
Рембо Артур (Rimbaud, Arthur), француски песник – 64
Рендген Вилхелм Конрад (Rönthen, Wilhelm Conrad), немачки физичар – 61
Реноар Огист (Renoir, Pierre-Auguste), француски сликар – 65
Рибо (Ribot, Alexandre), француски политичар и председник владе – 91, 92, 94, 263, 264, 265
Ригер (Rieger, František Ladislav), чешки револуционар – 129, 137, 140
Ридигер (Riediger), монсињор – 133
Рикерт (Rickert, Heinrich John), немачки филозоф – 49
Рилке Рајнер Марија (Rilke, Rainer Maria), аустријски песник – 65
Римски-Корсаков (Римский-Корсаков, Николаий Андреевич), руски композитор – 176
Ристић Јован, историчар, државник, политичар, министар – 215, 222, 242, 244, 247, 253
Ришков (Рысаков, Николай Иванович), руски револуционар – 181
Рјабушински (Рябушински), руска буржоаска породица – 172
Рјепин Иља (Репин, Илья Ефимович), руски сликар – 172, 176
Робиланти (Robilant, Carlo Felice Nicolis Cente di), италијански државник и дипломата – 106
Роден Огист (Rodin, François-Auguste-René), француски вајар – 67
Родес Сесил (Rhodes, Cecil John), британски политичар, у јужној Африци управљао индустријом дијаманата – 36, 274, 275, 309
Родић Гаврило, гувернер Далмације – 227
Розанов (Розанов, Василий Васильевич), руски филозоф – 56
Ројс (Royce, Frederic Henry), пионир у ауто-индустрији – 17
Рокфелер Џон Д. (Rockefeller, John Davison), амерички индустријалац и богаташ – 41, 71
Ролс (Rolls, Charles Stewart), пионир у ауто-индустрији – 17
Романови, руска царска породица – 171, 172, 174, 184
Ростов В.(Ростов, Владимир В.), економски теоретичар – 27
Ротшилд (Rothschild), банкари – 264, 265, 278
Рош де (Rochas, Alphonse Beau de), француски инжењер – 17
Рувије (Rouvier, Maurice), француски председник владе – 92, 99, 281
Рудолф (Rudolf), син цара Франца Јозефа, аустријски престолонаследник – 143
Рузвелт Теодор (Roosevelt, Theodore), амерички председник – 277

С

Сабо Ервин (Szabó, Ervin), мађарски политичар – 147
Сагаста (Sagasta, Práxedes Mateo), председник шпанске владе – 189
Сади-Карно (Sadi Carnot, Marie François), председник Француске – 92, 95
Садулах-беј (Sadoullah Bey), турски дипломата – 242
Сазонов Јегор (Сазонов, Егор Сергеевич), руски револуционар – 277
Саландра Антонио (Salandra, Antonio), председник италијанске владе – 111
Сандерс Томас (Sanders, Thomas), британски државник – 200
Саријен (Sarrien, Ferdinand), председник француске владе – 99, 100
Сафет-паша (Safet Pasha), турски министар спољних послова – 230
Сезан Пол (Cézanne, Paul), француски сликар – 66
Сејмур (Seymour, Beauchamp, Baron Alcester), британски адмирал – 259

Семјонов Тјен-Шан (Семёнов-Тян-Шанский, Пётр Петрович), руски географ – 177
Семјуел Херберт (Herbert, Samuel), енглески правник – 166
Сен-Валије (Ceomte de Saint-Vallier), француски дипломата – 242
Сен-Симон (Saint-Simon, Henri de), француски филозоф и социолог – 309
Сера Жорж (Seurat, Georges-Pierre), француски сликар – 66
Серан (Serrano y Domínguez, Francisco), шпански маршал, председник владе – 187
Сергеј Николајевич, руски велики кнез – 178, 179
Сергеј Старорадски, епископ – 56
Сипјагин (Сипягин, Дмитрий Сергеевич), руски министар унутрашњих послова – 178
Сименс (Siemens), браћа, немачки проналазачи и индустријалци – 15
Симон Жил (Simon, Jules), француски политичар, председник владе – 87
Сич Јене(Szics, Jenó), мађарски историчар – 309
Солвеј Ернест (Solvay, Ernest), белгијски хемичар и индустријалац – 16
Солзбери (Robert Cecil, Marquess of Salisbury), лорд, председник британске владе – 159, 160, 163, 200, 209, 229, 230, 241–243, 246, 252, 257, 263
Соловјов (Соловьёв, Александр Константинович), руски револуционар – 170
Соловјов Владимир (Соловьёв, Владимир Сергеевич), руски филозоф – 54–56, 172, 177
Сомбарт Вернер (Sombart, Werner), немачки социолог и економиста – 40
Спенсер Херберт (Spencer, Herbert), енглески филозоф и социолог – 165
Сперански (Сперанский, Михаил Михаилович), руски реформатор – 182
Стамболов (Стамболов, Стефан Николов), бугарски политичар – 255
Столипин Петар (Столыпин, Пётр Аркадьевич), руски председник владе – 181–184, 292, 293
Стравински Игор (Стравинский, Игорь Фёдорович), руски композитор – 65
Стриндберг Аугуст (Strindberg, Johan August), шведски писац – 64
Струве (Струве, Пётр Бернгардович), руски економиста, филозоф – 56, 175, 181
Сун-Јат Сен (Sūn Yìxiān), кинески политичар и револуционар, први председник Републике Кине – 45
Суриков (Суриков, Василий Иванович), руски сликар – 176

Т

Талонго (Tallongo), италијански сенатор – 107
Тафе Едуард фон (Taaffe, Eduard), гроф, аустријски министар унутрашњих послова и председник владе – 134, 136, 137, 140, 141
Тесла Никола, српски проналазач и научник у области физике, електротехнике и радиотехнике – 16
Тефик (Tevfik), египатски кедив – 258
Тимофејев (Тимофеев), теоретичар – 55
Тирар (Tirard, Pierre), председник француске владе – 92–94
Тирпиц Алфред фон (Tirpitz, Alfred von), немачки адмирал – 34, 122, 272
Тиса Калман (Tisza, Kálmán), председник угарске владе – 136
Тиса Иштван (Tisza, István), председник угарске владе – 148
Тисен (Thysen), немачки индустријалци – 38
Тјутчев (Тютчев, Фёдор Иванович), руски песник и дипломата – 176
Ткачов Петар (Ткачёв, Пётр Никитич), руски писац – 175
Тјер Адолф (Thiers, Adolphe), француски политичар, председник владе – 81–83, 85, 86
Токвил Алексис де (Tocqveville, Alexis de), франсуски историчар – 305
Толстој Д. А. (Толстой, Дмитрий Андреевич), руски министар просвете и унутрашњих дела – 172

Толстој Лав (Толстой, Лев Николаевич), руски писац – 63, 171, 172, 176
Тома (Thomas, Clement), француски генерал – 82
Томас Сидни Гилкрист (Thomas, Sidney Gilchrist), енглески проналазач – 15
Томсон Џозеф Џон (Thomson, Joseph John), британски физичар – 61
Топете (Topete, Pascual Cervera), шпански адмирал – 187
Трјепов (Трепов, Фёдор Фёдорович), генерал, петроградски градоначелник – 170, 179, 180
Третјакови (Третьяков), руска буржоаска породица – 173
Троцки Лав (Троцкий, Лев Давидович), руски револуционар – 70
Трош (Trochz, Louis Jules), француски генерал, председник владе – 81
Трубецки (Трубецкой), браћа, руски филозофи – 54, 56
Туган-Барановски (Туган-Барановськький, Михайло Иванович), украјински политичар, државник и економиста – 56, 175
Тулуз Лотрек Анри де (Toulouse-Lautrec, Henri Marie Raymond de), француски сликар – 67
Тунгуз Пера, харамбаша – 215
Турати Филип (Turati, Filippo), италијански социјалиста – 46, 107, 109

У

Убрил (Убри), руски дипломата – 242
Умберто (Umberto) I, италијански краљ – 104, 105, 108

Ф

Фабије Максим (Fabius Maximus), римски конзул – 165
Фалијер Арман (Fallièrs, Armand), председник Француске – 99
Февр Лисјен (Febvre, Lucien), француски историчар – 7
Фејерварн Геза (Fejérváry, Géza), генерал, председник угарске владе – 148
Фердинанд Кобуршки, бугарски кнез – 271, 287
Фери Жил (Ferry, Jules), француски министар и председник владе – 88–91, 256
Филипс Џерард (Philips, Gerard), холандски индустријалац – 17
Фишер Фриц (Fischer, Fritz), немачки историчар – 50
Фишер Џон (Fisher, John, Baron of Kilverstone), британски адмирал – 34
Флобер Гистав (Flaubert, Gustave), француски писац – 63
Флоке (Floquet, Charles), председник француске владе – 93
Флоренски Павле (Флоренский, Павел Александрович), руски богослов и филозоф – 54, 56
Фонтен (Fontaine, Hippolyte), проналазач – 16
Фор Феликс (Faure, Félix), председник Француске – 95, 97, 268
Франк (Франк, Семён Людвигович), руски филозоф – 56
Франко Јосип, хрватски политичар – 149
Франц Јозеф (Franz Joseph) I, аустријски цар – 128–130, 132, 133, 135–137, 140–143, 148, 204, 205, 223, 284, 287, 298, 300
Франц Фердинад (Franz Ferdinand), синовац цара Франца Јозефа, аустријски престолонаследник – 143, 144, 149–151, 199, 298
Фрејсине Жил (Freycinet, Charles de), француски министар за унутрашње послове, председник владе – 88–91, 94, 256, 264
Фридјунг Хајнрих (Friedjung, Heinrich), аустријски историчар – 138
Фридрих (Friedrich) III, син немачког цара Вилхелма I – 119
Фрич Теодор (Fritsch, Theodor), немачки политичар – 72
Фројд Сигмунд (Freud, Sigmund), аустријски психолог, оснивач психоанализе – 58, 59
Фурије (Fourier, Joseph), француски математичар и физичар – 170

Фурту (Fourtou, Oscar Bardi de), в. д. председника француске владе – 87

Х

Хабзбурзи (Habsburg), аустријска владарска династија – 204, 285
Хајд (Hyde, Douglas), ирски политичар – 162
Хајдегер (Heidegger, Martin), немачки филозоф – 52
Хајмерле (Haymerle, Heincrich Karlo von), барон, аустријски политичар – 243, 251, 253
Хајрам Максим (Maxim, Hiram Stevens), конструктор првог митраљеза – 32
Хакон (Haakon) I, норвешки краљ – 193
Ханибал (Hannibal), картагински војсковођа – 165
Харди Џемс К. (Hardie, James Keir), шкотски социјалиста – 166
Хартман (Hartmann, Nicola), немачки филозоф – 52
Хасан-Едиб паша (Hasan Edip Pasha) – 215
Хаусхафер Карл (Haushofer, Karl Ernst), немачки географ, геополитичар – 71
Хафнер-Алтенек Фридрих фон (Hefner-Alteneck, Friedrich von), немачки инжењер – 16
Хегел (Hegel, Georg Wilhelm Friedrich), немачки филозоф – 57, 310
Хеј (Hay, John), амерички државник и дипломата – 272
Хелден (Haldone, Richard), британски политичар и филозоф – 166
Хелмхолц (Helmholtz, Hermann von), немачки научник – 49
Хемсворт (Harmsworth, Alfred, Viscount Northcliffe), пословни човек и новинарству и издаваштву – 73
Хердер Хари (Hearder, Harry), историчар – 313
Херст В. Р. (Hearst, William Randolph), амерички издавач – 73
Херц (Hertz, Heinrich), немачки физичар – 17
Херцл Теодор (Herzl, Theodore), јеврејски јавни и културни радник, оснивач Ционистичког покрета – 75, 138, 184
Хецендорф Франц Конрад фон (Hötzendorf, Franz Conrad von), начелник аустро-угарског Генералштаба – 150, 288, 295
Хитлер Адолф (Hitler, Adolf), немачки политичар, немачки канцелар – 3
Хјум (Hume, David), шкотски филозоф и историчар – 48
Хлебњиков (Хлебников, Виктор Владимирович), руски писац – 64
Хобсбаум Ерик (Hobsbawm Eric John), британски историчар – 14, 303, 304, 311, 313, 314
Хоенварт Карл фон (Hohenwart, Karl Sigmund von), гроф, аустријски премијер – 130–132
Хоенлое (Hohenlohe-Schillingsfürst Chlodwig zu), немачки принц, дипломата и канцелар – 124, 200, 242
Хоенцолерн Леополд (Hohenzollern, Leopold), немачки принц – 188
Хоенцолерн-Сигмаринген (Hohenzollern-Sigmaringen), династија – 254
Хоенцолерни (Hohenzollern), пруска династија – 113, 254
Хојос (Hoyos, Alexander Graf von), гроф, аустро-угарски државник и дипломата, министар спољних послова – 298
Холвег Бетман (Hollweg, Theobald von Bethmann), немачки канцелар – 124, 125
Холштајн Фридрих фон (Holstein, Friedrich von), немачки барон, државник – 124, 200
Хомјаков (Хомяков, Алексей Степанович), руски песник, богослов и филозоф – 54
Хофман (Hoffman, August Wilhelm von), немачки хемичар – 16
Хорнби (Hornby, Geoffrey), британски адмирал – 236
Хусерл Едмунд (Husserl, Edmund), немачки филозоф – 48, 52, 53

Ц

Цеткин Клара (Zetkin, Clara), немачка политичарка и револуционарка – 46, 122, 125
Цијалковски (Циоковский, Константин Эдуардович), руски научник – 177

Ч

Чадајев (Чаадаев, Пётр Яковлевич), руски филозоф – 176
Чајковски (Чайковский, Пётр Ильич), руски композитор – 177
Чемберлен Хјустон Стјуарт (Chamberlain, Houston), британски филозоф – 72, 309
Чемберлен Џозеф (Chamberlain, Joseph), британски државник, политичар – 24, 159, 160, 161, 163, 200, 275
Чернишевски (Чернышевский, Николай Гаврилович), руски писац – 172
Черњајев (Черяев, Михаил Григорьевич), руски генерал – 225, 226
Черчил Винстон (Churchill, Winston Leonard Spencer), британски политичар, председник владе – 166
Черчил Рандолф (Churchill, Randolph), британски политичар и државник, отац Винстона Черчила – 160, 162
Чехов Антон Павлович, руски писац – 64, 176
Чичерин Б. Н. (Чичерин, Борис Николаевич), руски филозоф – 56, 182

Џ

Џејмс (James, William), амерички филозоф – 53
Џорџ Хенри (George, Henry), амерички социјалистички писац и политичар – 163, 165

Ш

Шајдеман Филип (Scheidemann, Philipp), немачки социјалдемократа – 125
Шарл X (Charles X), француски краљ – 85
Шелер (Scheler Max), немачки филозоф – 52
Шемберг Арнолд (Schönberg, Arnold), аустријски композитор – 65
Шенерер Георг фон (Schönerer, Georg Ritter von), аустријски политичар – 138, 142
Шер-Али (Sher Ali Khan), авганистански емир – 208, 209
Шлифен Алфред Граф фон (Schlieffen, Alfred Graf von), немачки фелдмаршал, начелник Генералштаба – 34, 271
Шмале Волфганг (Schmale, Wolfgang), немачки историчар – 309
Шмолер Густав (Schmoller, Gustav), немачки економиста – 40
Шнебле (Schnaebelé, Guillaume), француски полицијски инспектор – 92, 257
Шо Џорџ Бернард (Shaw, George Bernard), ирски драмски писац – 69, 165
Шодорди (Chaudordy, Jean-Baptiste de), гроф – 230
Шрат Катарина (Марија) (Schratt, Katharina (Maria)), аустријска глумица – 143, 144
Штросмајер Јосип Јурај (Strossmayer), хрватски бискуп и политичар – 55
Штум (Stumm, Karl), немачки индустријски магнат – 115
Шувалов (Шувалов, Пётр, Андреевич), руски гроф, дипломата – 233, 241, 242

Литература

Колекције, синтезе и општи прегледи историје Европе 1770–1914.

Vidal – Lablache, **Atlas historique et géographique**, Paris 1960.
The Times Atlas svjetske povijesti, Ljubljana 1968.
Peuples et civilisation. Histoire Générale. Publiee sous la direction de Louis Hasphen et Philippe Sagna, T. X–XX, Paris 1919–1922.
Васиљ Поповић, **Историја новог века (1453–1815)**, Београд 1940.
Всемирная история, Том VI–VII, Москва 1959, 1960.
Max Beloff, Pierre Renouvin, Frank Schnabel, Franco Valsecchi, **L'Europe du XIXᵉ et du XX siècle**, Tom I–IV, Milan 1954–1964.
Michel Devèze **L' Europe et le monde à la fin du XVIIIᵉ siècle**, Paris 1970.
J.-B. Duroselle, **L' Europe de 1815. à no jours**, Paris 1970.
Modern European History 1789–1945, urednik: W.N. Medlicott, London 1960.
Oxford History of Modern Europe, uredili Allen Bullock i F.W. Deakin, London, Oxford 1954.
Арнолд Тојнби, **Истраживање историје**, Т–1–2, Београд 1971.
Charles Morazé i suradnici, **Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj**, svezak V (Knj. 1–4), Zagreb 1976.
Povijest svijeta od početka do danas, Zagreb 1977.
George François Dreyfus, **L' Europe de 1789. à la nos jours**, Paris 1980.
Robert Schnerb, **Europa in 19. Jahrhundert**, Berlin 1983.
Jenó Szics, **Les trois Europes**, Préface de Fernand Braudel, de l' Académie Française, Paris 1985.
Erich Hobsbawm, **Doba revolucija. Evropa 1780–1848**, Zagreb 1987.
Eric Hobsbawm, **Doba kapitala. Evropa 1848–1875**, Zagreb 1989.
Eric Hobsbawm, **L'ère des empires 1875–1914**, Paris 1989.
Čedomir Popov, **Evropske građanske revolucije od XVIII do XX veka**, Novi Sad 1992.
Марвин Пери, **Интелектуална историја Европе**, Београд 2000.
Џон М. Робертс, **Европа 1880–1945**, Београд 2002.
Волфганг Шмале, **Историја европске идеје**, Београд 2003.
Хаген Шулце, **Држава и нација у европској историји**, Београд 2003.
Erik Hobsbaum, **Doba ekstrema. Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991.**, Beograd 2004.

Специјалистичке синтезе

Marcel Reinhard, **Histoire de la population mondiale de 1700 à 1948.**, Paris 1949.
Albert Sorel, **L' Europe et la Révolution française**, Vol. I–VI, Paris 1887.
Jacques Godechot, **Les Révolutions (1770–1799)**, Paris 1970.

Jacques Godechot, **L' Europe el l' Amerique à l' èpoque napoléonniene**, Paris 1970.
Žak Godšo, **Revolucije 1848**, Beograd 1987.
Petar Tomac, **Francuski revolucionarni i napoleonovski ratovi**, Beograd 1953.
Petar Tomac, **Ratovi i armije XIX veka**, Beograd 1968.
Carl Grimberg et Ragnar Svanström, **La bourgeoisie liberale et l' éveil des nationalités**, Paris 1974.
Hugh Seaton Watson, **Nacije i države**, Zagreb 1980.
Erik Hobsbaum, **Nacije i nacionalizam od 1780, Program, mit, stvarnost**, Beograd 1996.
Ернест Гелнер, **Нације и национализам**, Нови Сад 1997.
Ханс-Улрих Велер, **Национализам. Историја – форме – последице**, Нови Сад 2002.
Dr Josef Kulischer, **Opća ekonomska povijest srednjeg i novog vijeka**, Knj. II, Zagreb 1957.
Nikola Vučo, **Ekonomska istorija sveta od industrijske revolucije do drugog svetskog rata**, Beograd 1970.
Max Weber, **Protestantska etika i duh kapitalizma**, Sarajevo 1968.
Jacques Valette, **Vie économique et sociale des grands pays de l' Europe occidentale et des États – Unis**. Début du XX siècl – 1939, Paris 1976.
Fernan Brodel, **Dinamika kapitalizma**, Sremski Karlovci 1989.
V. I. Lenjin, **Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma**, (više izdanja)
Max Beer, **Opća historija socijalizma i socijalnih borbi**, Zagreb 1933.
Jean Lhomme, **La grande burgeoisie au pouvoir (1830–1880)**, Paris 1960.
Félix Ponteil, **Les classes bourgeoises et l' avènment de la démocratie 1815–1914.**, Paris 1968.
Nikos Pulancas, **Klase u savremenom kapitalizmu**, Beograd 1978.
Puniša Perović, **Pregled istorije međunarodnog radničkog pokreta**, Knj. 1–2, Beograd 1978.
Eric Roll, **Povijest ekonomske misli**, Zagreb 1956.
Dr Branislav Šoškić, **Razvoj ekonomske misli**, Beograd 1978.
Juraj Kolaković, **Historija političkih teorija**, Knj. I: Od XVII stoljeća do 1848, Sisak 1968.
Juraj Kolaković, **Historija modernih političkih** teorija, Čakovac 1972.
Daniel Guérin, **Anarhizam od doktrine do akcije**, Zagreb 1980.
Frančesko Valentini, **Moderna politička misao**, Zagreb 1982.
Georges Burdeau, **Le liberalisme**, Paris 1988.
Bertrand Rasel, **Istorija zapadne filozofije**, Beograd 1962.
Bertrand Russell, **Mudrost Zapada**, Povijesni pregled zapadne filozofije u njezinom društvenom i političkom okviru, Zagreb–Ljubljana–Beograd 1970.
Fridrih Engels, **Razvitak socijalizma od utopije do nauke**, Beograd 1958.
Predrag Vranicki, **Historija marksizma**, T. I–II, Zagreb 1971.
Lešek Kolakovski, **Filozofija pozitivizma**, Beograd 1972.
Lešek Kolakovski, **Glavni tokovi marksizma**, T. I–II, Beograd 1980, 1982.
Boris Kalin, **Povijest filozofije s odabranim tekstovima filozofa**, Zagreb 1983.
Milan Uzelac, **Istorija filozofije**, Novi Sad 2004.
Džejms Bilington, **Ikona i sekira**, Beograd 1988.
Frederik Koplston, **Filozofija u Rusiji**, Beograd 1992.
Николај Берђајев, **Руска идеја**, Београд 1989.
Владимир В. Зењковски, **Руски мислиоци и Европа**, Подгорица 1995.
Н.О. Лоски, **Историја руске философије**, Подгорица 1995.

Култура, уметност, наука, религија

Albert Klajnberg, **Evropska kultura novog veka**, Sarajevo 1959.
Arnold Hauzer, **Socijalna istorija umetnosti i književnosti**, I–II, Beograd 1962.
Milan Damnjanović, **Istorija kulture sa primerima izlaganja i tumačenja**, Niš 1977.
E. Friedel, **Kultura novog vremena** I–II, Zagreb b.g.
Pjer Frankastel, **Umetnost i tehnika XIX i XX veka**, Beograd 1964.
Povijest svjetske književnosti, u osam knjiga, Zagreb 1982.
Epohe i pravci u književnosti, Beograd 1965.
Rene Velek, **Kritički pojmovi**, Beograd 1966.
Павле Васић, **Европска уметност XIX века**, Београд 1962.
Salomon Renak, **Apolo, Opšta istorija likovnih umetnosti**, Beograd 1967.
H. W. Janson, **Istorija umetnosti, pregled razvoja likovnih umetnosti od praistorije do danas**, Beograd 1970.
Č. Molinari, **Istorija pozorišta**, Beograd 1981.
Josip Andreis, **Historija muzike** I–II, Zagreb 1970.
Vladimir Bazala, **Pregled povijesti znanosti. Razvoj ljudske misli i obrazovanja**, Zagreb 1980.
Eduard Fueter, **Geschichte der neueren Historiographie**, München 1911.
Georges Lefebvre, **La naissance de l' historiographie modern**, Paris 1971.
Enciklopedija živih religija, Beograd 1990.
Vojislav Stanovčić, **Političke ideje i religija**, Beograd 1999.

Историје народа и држава

Француска

Histoire de la France contemporaine, sous la direction de Ernest Laviss, Vol. V–VIII, Paris 1919–1922.
Жорж Лефевр, Шарл Путас, Морис Бомон, **Историја Француске**, књига друга, од 1774. до наших дана, Београд 1961.
Jean Tulard, Jean-François Fayard, Alfred Fierro, **Histoire et dictionnaire de la Révolution française 1789–1799.**, Paris 1987.
Albert Aulard, **Histoire politique de la Révolution française, origines et dévlopments de la démocratie et de la République**, Paris 1903.
Edmon i Žil de Gonkur, **Istorija francuskog društva za vreme revolucije**, Beograd 1953.
Албер Маипјез, **Француска револуција**, Београд 1948.
Georges Lefebvre, **La Révolution française**, Paris 1963.
Albert Soboul, **Francuska revolucija**, Zabreb 1966.
Karl Kaucki, **Klasne suprotnosti u doba francuske revolucije**, Beograd 1959.
Слободан Јовановић, **Вођи Француске револуције**, Београд 1920.
А. З. Манфред, **Великая французская революция**, Москва 1983.
Michel Vovelle, **Revolucija protiv crkve. Od razuma do najvišeg bića**, Beograd–Zagreb 1989.
Walter Markov, Albert Soboul, **1789. Velika Revolucija Francozov**, Ljubljana 1989.
Tomas Karlajl, **Francuska revolucija** I–II, Zagreb 1919.
Petar Kropotkin, **Francuska revolucija 1789–1793**, Zagreb 1936.
Carry Brachvogel, **Robespjer i francuska revolucija**, Beograd 1937.
Gérard Maintenant, **Les Jacobins**, Paris 1964.
François Furet et Denis Richet, **La Révolution française**, Paris 1973.

Франсоа Фире, **О Француској револуцији**, Сремски Карловци 1990.
A.Z. Manfred, **Napoleon Bonaparta**, T. I–III, Subotica–Beograd 1975.
Vinsent Kronin, **Napoleon**, Beograd 2006.
Gvido Gerosa, **Napoleon**, Zagreb, b.g.
Јован Бл. Јовановић, **Наполеон**, Београд 1925.
Kamon, **Napoleonovi ratovi**, Beograd 1957.
Емил Лудвиг, **Наполеон**, Београд, б.г.
D.S. Mereškovski, **Napoleon, život i delo**, Zagreb, b.g.
Pierre Guiral, **La vie quotidienne en France, a l'age d'or du capitalisme 1852–1879**, Paris 1976.
Пол Луј, **Историја социјализма у Француској**,
Radovan Pavićević, **Država kao konfederacija komuna. Kritika Prudonovih shvatanja**, Beograd 1969.
Доктрина Сен-Симона, Београд 1953.
Obren Blagojević, **Charles Fourier**, Niš 1971.
Морис Доманже, **Огист Бланки**, Београд 1959.
Karl Marks, **Klasne borbe u Francuskoj**, više izdanja
Karl Marks, **Osamnaesti brimer Luja Bonaparte**,
Лисагаре, **Историја Париске комуне**, Београд 1946.
George Bourgin, **La Commune**, Paris 1953.
Jean Vidalenc, **La Restauration (1814–1830)**, Paris 1966.
Philippe Vigier, **La Monarchie de Juillet**, Paris 1962.
Marcel Blanchard, **Le Second Empire**, Paris 1950.
Jacque Chastenet, **Histoire de la IIIe Republique**, 7 vol, Paris 1952–1963.
Alexandre Zévaés, **Histoire de la Troisièm république**, Paris 1938.

Италија

Пијетро Орси, **Нова Италија**, Београд 1909.
Jacques Godechot, **Histoire de l' Italie moderne. Le risorgimento 1770–1870**, Paris 1971.
Maurice Vaussard, **Histoire de l' Italie moderne. De l' unité au libéralisme 1870–1970**, Paris 1972.
Luidi Salvatoreli, **Istorija Italije**, Knj. II, Novi Sad 2006.
Antun Dabinović, **Narodni preporod Italije 1815–1870**, Zagreb 1939.
Adolf Saager, **Mazzini**, Zagreb b.g.
Macini 2005. Zbornik radova sa okruglog stola povodom dvestogodišnjice od rođenja Đuzepea Macinija, Beograd, 25. maj 2005, Novi Sad 2005.
Джорджо Канделоро, **История современой Италии, Кризис конца века и эпоха Джолитти 1896–1914**, Москва 1979.
Морис Палеолог, **Кавур**, Београд 1938.

Немачка

Fridrich Schnabel, **Deutsche Geschichte im XIX Jahrhundert**, T. 1–4, Freiburg 1954.
Golo Mann, **Deutsche Geschichte des neuzehnten und zwancigsten Jahrhunderts**, Frankfurt 1959.
Jacques Droz, **Histoir de l' Allemagne**, Paris 1958.
H. Holborn, **A History of Modern Germany**, London 1965.
Франц Меринг, **Историја Немачке од краја средњег века**, Београд 1951.
Драгољуб Павловић, **Уједињење Немачке**, Београд 1898.
Pierre Ayçoberry, **L' Unité allemande (1800–1871)**, Paris 1972.

Hans-Peter Ullman, **Das Deutsche Kaiserreich 1871–1918**, Frankfurt am Main 1995.
Fric Fišer, **Savez elita**, Beograd 1985.
Karl Marx – Fridrich Engels, **Revolucija i kontrarevolucija u Nemačkoj**, Beograd 1933.
Курт Карстен, **Бизмарк**, Београд 1937.
Емил Лудвиг, **Виљем II**, Београд 1933.
Franz Mehring, **Historija njemačke socijalne demokracije**, T. I–IV, Zagreb 1952–1955.
Vladimir Milanović, **August Bebel**, Beograd 1954.
Slobodan Grubačić, **Istorija nemačke kulture**, Sremski Karlovci – Novi Sad 2001.

Аустро–Угарска

Hugo Hantsch, **Die Geschichte Östereich 1648–1918**, T. I–II, Graz, Wien 1947, 1950.
K. Hauptman, **Povijest Austrije**, Zagreb 1941.
Ева Пристер, **Краткая история Австрии**, Москва 1952.
A.J.P. Taylor, **Habzburška Monarhija 1809–1918**, Zagreb 1990.
Жан-Пол Блед, **Франц Јозеф**, Београд 1998.
Victor Tapié, **Monarchie et Peuples de Danube**, Paris 1969.
Fran Zwitter, Jaroslav Šidak, Vaso Bogdanov, **Nacionalni problemi v Habzburški monarhiji**, Ljubljana 1960.
Dr Radovan Ratković, **Politička teorija austromarksizma**, Beograd 1965.
История Венгрии, T. 1–3, Москва 1971.
Петер Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, **Историја Мађара**, Београд 2002.

Велика Британија

Oxford History of England, T. XIII–XIV, Oxford 1960.
A.Z. Morton, **Istorija Engleske**, Sarajevo 1955.
George Macaulay Trevelyan, **Povijest Engleske**, Zagreb 1956.
Џорџ Маколи Тревелјан, **Друштвена историја Енглеске, Од Чосера до краљице Викторије**, Београд 1982.
С. Ло, **Енглески парламентаризам**, Београд 1929.
Andre Moroa, **Povijest engleske politike**, Zagreb 1940.
Иванка Ковачевић, **Индустријска револуција у Енглеској**, Београд 1965.
Иванка Ђуковић Ковачевић, **Историја Енглеске**, Београд 1971.
Fridrih Engels, **Položaj radničke klase u Engleskoj**, Beograd 1951.
Џорџ Кол, **Историја покрета британске радничке класе 1789–1947.**, Београд 1951.
Андре Мороа Дизраели, Београд 1953.
Слободан Јовановић, **Гледстон**, Београд 1920.
Kamij Burnikel, **Irska**, Beograd 1966.
Зоран Јосић, **Ирско питање**, Нови Сад 2003.
Borislav Pekić, **Sentimentalna povest Britanskog carstva**, Novi Sad 1999.

Русија

Миљуков – Сењобос – Ezenman, **Историја Русије**, Београд 1931.
M.N. Pokrovski, **Povijest Rusije. Od njenog početka do najnovijeg vremena**, Zagreb 1935.
Василиј О. Кључевски, **Историја Русије** (кратак преглед), Београд 1997.
Наталија Нарочницка, **Русија и Руси у светској историји**, Београд 2008.
Sava Živanov, **Rusija na prelomu vekova. Poslednje decenije Ruskog Carstva, Od završetka Krimskog rata do početka Prvog svetskog rata (1855–1914)**, Beograd 2002.
Sava Živanov, **Rusija i raskol Evrope. Odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat, od Berlinskog kongresa do početka rata (1878–1914)**, Beograd 2005.

Sava Živanov, **Pad Ruskog Carstva**, I, Beograd 2007.
Е.В. Тарле, **Наполеонова најезда на Русију**, Београд 1945.
Владимир Иљич Лењин, **Развитак капитализма у Русији**, Београд 1957.
Natalija Pirumova, **Bakunjin**, Rijeka 1975.
Milorad Ekmečić, **Bakunjin kao pobunjeni intelektualac**, U: Mihailo Bakunjin, **Ispovjed**, Osijek 1976.
G.V. Plehanov, **Istorija ruske društvene misli**, T. I–II, Sarajevo 1974.
Latinka Perović, **Planirana revolucija**, Beograd – Zagreb 1988.

Швајцарска, Шпанија, Португалија

Charles Gillard, **Histoire da la Suisse**, Paris 1960.
William Rappard, **1848–1948. La Constitution fédérale da la Suisse**, Neuchatel 1948.
Ignacio Olagne, **Histoire d' Espagne**, Paris 1958.
Jean Descola, **Histoire d' Espagne**, Paris 1959.
Trivo Indić, **Savremena Španija**, Beograd 1982.
Charles Nowell, **Histoire du Portugal**, Paris 1953.

Белгија, Холандија, Скандинавија

Frans Van Kalkan, **La Belgique contemporaine (1789–1949)**, Paris 1950.
Enno Van Gelder, **Histoire des Pays-Bas du XVI siècle à nos**, Paris 1936.
Ludwig Krabbe, **Histoir du Danemark des origines jusqu' à nos jours**, Copenhague 1950.
Ingvar Andersson, **Schwedische Geschichte**, München 1950.
Karen Larsen, **A history of Norvay**, Princeton 1948.
John H. Wuorinen, **A History of Finland**, New-York 1965.

Пољска, Чехословачка

Алексије Јелачић, **Историја Пољске**, Скопље 1933.
A.Grabienski, **Sinteza povijesti Poljske**, Zagreb 1939.
История Чехословакии, T. 1–2, под редакции Т.Е. Санчука и П.Н. Третякова, Москва 1956.
Алексије Јелачић, **Чехословачка историја**, Београд 1931.

Балкански народи

Никола Јорга, **Историја Румуна и њихове цивилизације**, Вршац 1935.
Istorija rumunskog naroda, Novi Sad 1979.
Б. Виноградов, **История Румынии нового и новейшего времени**, Москва 1964.
История на Блгария, Том III, София 1961..
Коста Тодоров, **Политичка историја савремене Бугарске**, Београд 1938.
Георги Константинов, **Вођи бугарског народног покрета: Раковски – Каравелов – Левски – Ботјов**, Београд 1939.
Nicolas Svoronos, **Histoiare de la Gréce moderne**, Paris 1953.
Петар Милосављевић, **Јонска Република**. Република седам уједињених острва 1799–1807, Београд 1995.
Кристо Фрашери, **История Албании**, Тирана 1964.
Г. Л. Арш, Н.Г. Сенкевич, Н.Д. Смирнов, **Краткая история Албании**, Москва 1965.
Милорад Екмечић, **Стварање Југославије 1790–1918**, Књ. 1–2, Београд 1989.
Историја српског народа, Књ. V–1, V–2, VI–1, VI–2, Београд 1981, 1983.
Ю.А. Петросян, **„Новые Османи“ и борба за конституцию 1876.г. в Турции**, Москва 1958.

Међународни односи

Антоан Дебидур, **Дипломатска историја Европе**, Т. 1–2, Београд 1933–1934.
Џ.П. Гуч, J. Јовановић, **Дипломатска историја модерне Европе 1878–1914**, Београд, б.г.
Пјер Ренувен, **Питање Далеког истока 1840–1940**, Београд 1960.
Pierre Renouvin, Jean-Baptiste Duroselle, **Introduction à l'histoire des relations internationales,** A. Colin, Paris 1964.
Jean-Baptiste Duroselle, **Tout Empire Périra. Une vision theorique des relations internationales**, Paris 1981.
Pierre Renouvin, **Histoire des relations internationales**, T. V–VIII, Paris 1956–1958.
В.М. Хвостов, **История дипломатии**, Т. II, Москва 1963.
A.Dž.P. Tejlor, **Borba za prevlast u Evropi 1848–1918**, Sarajevo 1968.
Vladimir Ibler, **Diplomatska istorija 1814–1871**, Zagreb 1960.
Vladimir Dedijer, **Interesne sfere**, Beograd 1980.
Fritz Fischer, **Krieg der Illusionen**, Berlin 1969.
Fric Fišer, **Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine**, Beograd 1985.
Vasilj Popović, **Istočno pitanje**, II izdanje (predgovor: Milorad Ekmečić), Sarajevo 1965.
Dimitrije Đorđević, **Revolutions nationales des peuples balkaniques 1804–1914**, Beograd 1965.
Henry A. Kissinger, **Obnovljeni svijet, Metternich, Castlreagh i problemi mira 1812–1822**, Zagreb 1976.
René Girault, **Diplomatie européenne et imperialismes**, Histoire des relations internationales contemporaines, tome I: 1871–1914, Paris, New York, Barcelone, Milan 1979.
Andrej Mitrović, **Prodor na Balkan i Srbija 1908–1918**, Beograd 1981.
Чедомир Попов, **Источно питање и Српска револуција 1804–1918**, Београд 2008.

Белешка о аутору

Чедомир Попов (1936, Меленци, Банат), матурирао је у Вишој мешовитој гимназији у Зрењанину 1954. године као припадник прве генерације новосадских високошколаца и дипломирао на Филозофском факултету – група за историју, фебруара 1959. године.

Школску 1959/60. годину, као стипендиста француске владе, провео је на Универзитету у Стразбуру. За асистента Филозофског факултета у Новом Саду, на предмету Општа историја новог века, изабран је 1960. До пензионисања 2000. године, на овом факултету, пролазећи кроз сва наставничка звања, провео је цео радни век. Докторску дисертацију *Став Француске према Србији од Франкфуртског мира 1871. до Берлинског конгреса 1878*, одбранио је 1970. године. Од 1979. до 1981. био је декан Филозофског факултета, а од 1963. је члан сарадник и стални члан сарадник Матице српске, у којој је од 1969. до данас члан њеног Управног одбора. Осам година (1991–1999) био потпреседник Матице српске, а од 2008. налази се на њеном челу. Главни је уредник капиталног пројекта *Српски биографски речник* и члан уређивачког одбора *Српске енциклопедије*. Објавио је око 500 научних, стручних и публицистичких радова, међу којима је 17 књига (14 самосталних и 3 у коауторству). Приредио је три зборника политичких списа и био уредник више књига и едиција код већег броја издавача. Од 1970. до 2008. био је члан Редакције *Зборника Матице српске за историју* (74 свеске), а од 1985. до 1989. главни уредник „Југословенског историјског часописа". За дописног члана Војвођанске академије наука и уметности биран је 1981, за редовног члана 1987, а за члана САНУ ван радног састава 1989. По његовом уједињавању (1992), постао је члан радног састава Српске академије наука и уметности. Од 1994. до 2002. био је председник новосадског огранка и члан Извршног одбора и председништва САНУ.

Најзапаженије књиге: *Француска и Србија 1871–1878*, САНУ, Београд, 1974; *Од Версаја до Данцига*, Нолит, Београд, 1976, 2. изд. Службени лист, Београд, 1995; *Србија на путу ослобођења 1868–1878*, Научна књига, Београд, 1980; *Грађанска Европа (1770–1871)*, књ. 1–2, Матица српска, Нови Сад, 1989; *Аутономија Војводине – српско питање* (коаутор Јелена Попов), Културни центар, Сремски Карловци, 1993, 2. изд. 2000; *О историји и историчарима*, Књижарница Зорана Стојановића, Ср. Карловци – Нови Сад, 1999; *Велика Србија, стварност и мит*, Књижарница Зорана Стојановића, Ср. Карловци – Нови Сад, 2007 (шест издања) и *Источно питање и српска револуција 1804–1918*, СКЗ, 2008.

За свој рад Чедомир Попов је добио значајна признања: Орден рада са златним венцем; Награда за стваралачку примену марксизма; Награда „Владимир Ћоровић".

ЧЕДОМИР ПОПОВ

ГРАЂАНСКА ЕВРОПА
(1770–1914)
ДРУШТВЕНА И ПОЛИТИЧКА
ИСТОРИЈА ЕВРОПЕ
(1871–1914)

Библиотека *Јазон*, књига 27/3

Прво издање, 2010. година

Издавач
ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ
Београд, Обилићев венац 5
www.zavod.co.rs

Лектор
МИЛИЦА МИРЈАНИЋ

Ликовни уредник и
дизајн корица
АНДА СПАСИЋ

Графичка опрема и
уређење ликовних прилога
ДРАГАН ТАДИРОВИЋ

Регистар
СЛАВИЦА МЕРЕНИК

Припрема за штампу
ВОЈИСЛАВ НЕСТОРОВИЋ

Обим: 22¾ штампарских табака
Формат: 16,5 × 23,5 cm
Рукопис предат у штампу октобра 2010. године.
Штампање завршено октобра 2010. године.
Штампа „Службени гласник", Београд